

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік университеті**

**«ЖАСТАР, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ» атты
студенттер, магистранттар, PhD докторанттар, оқытушылардың
XVII Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ
ІІІ ТОМ
2021 жылдың 6 сәуірі**

**МАТЕРИАЛЫ
XVII Республиканской научно-практической конференции
студентов, магистрантов, PhD докторантов, преподавателей
«МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И ИННОВАЦИИ»
ТОМ ІІІ
6 апреля 2021 года**

**MATERIALS
of the XVII Republican scientific-practical conference of students,
postgraduates and PhD doctoral students, teachers
«YOUTH, SCIENCE AND INNOVATIONS»
ТОМ ІІІ
April 6, 2021**

Ақтөбе-Ақтөбе-Aktobe

ӘОЖ 001(063)
КБЖ 72 Ж 33

Редакция алқасы:

Бекназаров Р.А. – Қ. Жұбанов атындағы АӨУ ректоры м.а., тарих ғ.д., профессор, ұйымдастыру комитетінің төрағасы; **Бекбауова А.У.** – Стратегиялық даму және цифрландыру жөніндегі проректор, ф.-м.ғ.к., доцент; **Абенова Б.С.** – Академиялық мәселелер жөніндегі проректор, тарих ғ.к., доцент; **Бекназаров Р.А.** – Ғылым және инновациялар жөніндегі проректор, тарих ғ.д., доцент; **Мясникова Л.Н.** – Ғылыми-инновациялық бағдарламалар департаментінің директоры; **Аймуқатов А.Т.** – Физика-математика факультетінің деканы, пед.ғ.к.; **Балғынова А.М.** – Техникалық факультетінің деканы; т.ғ.к., доцент; **Мұхтаров С.С.** – Кәсіби-шығармашылық факультетінің деканы, филолог.ғ.к., доцент; **Тасқарина Б.М.** – Экономика және құқық факультетінің деканы, э.ғ.к., доцент; **Жүсіпова Ж.А.** – Педагогика факультетінің деканы, пед.ғ.к., доцент; **Махамбетов М.Ж.** – Жаратылыстану факультетінің деканы, PhD докторы; **Купенова Г.Ы.** – Тарих факультетінің деканы, тар.ғ.к., доцент; **Садирова К.Қ.** – Филология факультетінің деканы, филолог.ғ.д., доцент; **Кульбаева Б.С.** – Жоғары колледж директоры; **Симұқанова Г.С.** – тарих факультетінің ғылымына жауапты оқытушы, г.ғ.магистрі.

Ж 33 «ЖАСТАР, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯ» атты студенттер, магистранттар, PhD докторанттар, оқытушылардың XVII Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. -Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Т.3- 2021. - 330 б. =Материалы XVII Республиканской научно-практической конференции студентов, магистрантов, PhD докторантов, преподавателей «**МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И ИННОВАЦИИ**». –Ақтөбе: Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Т.3- 2021. - 330 стр. =Materials of the XVII Republican scientific-practical conference of students, postgraduates and PhD doctoral students, teachers «**YOUTH, SCIENCE AND INNOVATIONS**». -Aktobe: K.Zhubanov Aktobe regional university, P.3-2021. -330 p.

ISBN 978-601-7818-97-5
ISBN 978-601-7664-00-8

Жинаққа «Жастар, ғылым және инновация» атты XVII Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының қорытындысы бойынша философия, тарих, филология, педагогика, психология, экономика, құқық, музыка, спорт, математика, физика, информатика, жаратылыстану және техникалық ғылымдарының өзекті мәселелері бойынша студенттер, магистранттар, аспиранттар, докторанттар және жас ғалымдардың, оқытушылардың ең үздік ғылыми еңбектері енгізілген.

В сборнике по итогам XVII Республиканского научно -практического конференции «Молодежь, наука и инновации» представлены лучшие научные работы студентов, магистрантов, аспирантов, докторантов и молодых ученых, преподавателей посвященные актуальным вопросам философии, истории, филологии, педагогики, психологии, экономики, правоведения, музыки, спорта, математики, физики, информатики, естественных и технических наук.

The best scientific works of students, graduates, postgraduate students, doctoral students and young scientists, teachers on the top issues of philosophy, history, philology, pedagogy, psychology, economics, law, music, sports, mathematics, physics, computer science, natural and technical sciences are presented in the collection following the results of the XVII Republican Scientific and Practical Conference «Youth, Science and Innovations».

ӘОЖ 001(063)
КБЖ 72

ISBN 978-601-7818-97-5
ISBN 978-601-7664-00-8

© Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университеті. 2021

№6 СЕКЦИЯ
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СЕКЦИЯ №6
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

SECTION №6
ACTUAL PROBLEMS OF THE NATURAL SCIENCES

ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ АҚБӨКЕНДЕР (SAIGA TATARICA)
САНЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ

Аяпбаева Н.А., Жеңіс Ш.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Тас дәуірінен қазақ жерінде тіршілік етіп келе жатқан тұяқты жануар -ақбөкен болып табылады. Ақбөкендердің табындары үлкен топ болып жүреді. Әдетте табынды аталықтары емес, аналық киік бастап жүреді. Аталықтары күйек науқаны біткеннен кейін табынға көп қосыла бермейді, әсіресе киіктер лақтайтын кезде олар жеке жиналып, бөлек табынмен жүреді. Ақбөкендер күйекке түсер алдында, қазан, қараша айларына қарай қоңдана бастайды. Бұл кезде аталықтарының кеңсірігі дөңестеніп, әукесі салбырап, сақалы төмен түседі. Соңғы кездерде ақбөкенді мүйізін алу үшін браконьерлер көп қырып жіберді де, аталықтардың саны күрт азайды. Аналық киіктер аталықтарға қарағанда майды көп жинай алмайды. Күйек кезінде орташа ғана семіреді де, төлдер алдында 4,5 келідей іш май жинайды. Бірақ лақтарын емізген кезде тез арықтайды. Киіктер мамыр айының 10-15 аралығында жаппай төлдей бастайды, осы кезде ауа райы бұзылып, міндетті түрде жауын-шашын болады. Қазақтар оны «құралайдың суығы» деп атаған. Киік әдетте төлді егізден әкеледі. Алдын ала шыбын-шіркей болмайтын, үнемі жел есіп тұратын беткейді таңдап алып, лақтарын түрегеп тұрып туады. Жаңа туған лақтар жарты сағаттан кейін енесін еміп, екі-үш сағаттан соң аяқтанып кетеді.

Енесі алғашқы сағаттарда лақтарын емізген соң, біршама қашықтыққа ұзап, алыстан бақылап жүреді. Егер жыртқыштар пайда болып, қауіп төне қалса, лақтарының маңынан аулаққа қашып, ол жерден алып кетуге тырысады. Табиғаттың барлық заңдылықтарын іште жатып үйренген құралайлар енесі қасында жоқ кезде ешқандай тіршілік нышанын сездірмей, жыбырламай жатады. Лақтардың қоңыр бұйра терісі топырақтың түсімен бірдей болып көрінеді, екі-үш метр жерден қарасаңыз, жатқан бір төмпешіктер екен деп қаласыз. Мындаған жылдар бойы дала жыртқыштарынан, адамдардан қашып жүріп, жан сақтауға

әбден бейімделген киіктердің тағы бір ерекшелігі – ешқашан жетім қалған лақтарын далаға тастамайды. Далада келе жатқан кез келген киік жолынан маңырап шыққан құралайды кездестіре қалса, жанына барып емізіп, өзімен ертіп кетеді. Киіктің лағы екі-үш күннің ішінде отығып кетеді. Алғашында ол көзіне кез-келген шөпті қармайды, бір аптадан соң ғана шөптің дәмін алып, таңдап жеуге көшеді. Жас туған киіктер лақтарын он-он бес күндей суат басына апармайды, оларды алысқа тастап, тек өздері ғана келеді. Бұл уақытта құралай тек енесінің сүтін ішеді, бір-бір жарым аптадан соң табынмен суатқа келіп, алғаш судың дәмін татады. Көктем шыға, солтүстікке қарай жылжитын қалың табын жылдың бұл мезгілінде суаттарды көп іздей бермейді. Олар жаңа өскен шөптің нәрімен, таңғы түскен шықпен сусындайды. Жауынды күндері апталап су ішпей жүре береді. Киіктер Аралдың, Балқаштың тұзды суларын іше береді. Қысты күндері мұз жалап, шөлін қандырады. Әдетте табынды суат басына аналық киік бастап келеді. Алдымен жан-жағына оқырана қарап, біраз уақыт айналаны бақылайды. Қалғандары «нұсқау» болмай суға беттемейді, алдымен бастап келген киік су ішеді, содан кейін қалғандары азан-қазан маңырап келіп, суға бас қояды. Аталықтары суатқа ең соңынан келеді. Ақбөкен 1 минутта суды 12 рет жұтады екен және суды ұзақ сораптап ішпейді, 1,5-3 минуттың ішінде шөлін қандырады да, келген даласына қайта зымырайды. Ақбөкендер өсімдіктің 81 түрімен қоректенеді. Олар әр түрлі шөптерді жылдың мезгіліне қарай таңдап жейді. Көктемгі айларда киіктер ақселеу мен құрақты қорек етеді. Жаз айларындағы аптаптарда жапырақты шөптер құрап кетеді де, жануарлар жусан, қырықбуын, шиді оттайды. Қыс кездерінде киіктер қарын жел үрлеп кеткен жоталардың жонынан азық тауып жейді. Ауыл маңайындағы маялап үйілген құрғақ шөпті олар жей алмайды, өйткені танаулары кедергі жасайды. Киіктер шөпті жерден жұлып жеуге ғана дағдыланған, сондықтан елді мекендерге жақындап баратын болса, тек қар астындағы күздік бидайды тебіндеп азықтану үшін барады. Зоолог мамандардың айтуынша, киіктердің басқа жануарларға ұқсамайтын тағы да бір ерекше қасиеті бар екен. Аналық киіктер болашақ лақтарының еркек немесе ұрғашы болып тууын өздері реттейтін көрінеді. Егер араларында аталықтары азайып, ұрықтандырып үлгермей жатса, сол жылы табында кілең еркек лақтар қоздайды. Киіктер осылайша өз өсімін өздері бақылап отырады екен. Ақбөкендердің табыны жыл сайын лақтармен толықтырылып отырады. Осы кезде туған шібіштер (ұрғашы лақ) алты айдан кейін күйлеп, шағылысқа түсе береді. Енді алты айдан кейін бұл шібіштер табынға қос-қостан лақ әкеледі. Ал еркек лақтардың жөні басқа, олар жетіліп, текелік жасау үшін 19 ай уақыт керек, өзімен бірге туған шібіштер бір рет лақтағаннан кейін, келесі жылдың күйегіне ғана араласады[1,2].

Қазақстанда ХХ-ғасырдың 70 -жылдар соңында 1, 8 млн. бас ақбөкен болғаны бүгінде біреулерге сенгісіз көрінуі мүмкін. Теңіз көлінен Бетпақдалаға дейінгі шетсіз-шексіз өлке аралығында еркін жайылған киіктің сол кездегі көптігі сонша, жолдар бойынан да, елді мекендер маңынанда аз кездеспейтін. Оның қазақстандық

мөлшері әлемдегі осы жануардың 70 пайызын құрайтын еді. Одан кейін жылына 20-40 пайыз қысқарды.

Ақбөкен 1995 жылдан бастап (CITES) жойылып кету қаупі бар жабайы фауна мен флора түрлерімен халықаралық сауда жүргізу туралы II Конвенцияның қосымшасына енгізілді, ал 2002 жылы жойылып кету қаупі бар түр ретінде МСОП Қызыл тізіміне енгізілді.

Оның бұлайша жойылып кетуіне кезінде мүйізін кесіп алып, сату дүрмегінің дүмпуі әсер еткені белгілі. 2003 жылы олардың саны 21 мыңға құлдырап, жер бетінен мүлдем ғайып болудың аз-ақ алдында қалды.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2005 жылғы 25 наурыздағы № 267 «Жабайы жұп тұяқты жануарлар мен ақбөкендердің сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлерін сақтап қалу және қалпына келтірудің 2005-2007 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы» қаулысына сәйкес ақбөкенді атуға тыйым салынды, сондай-ақ жыл сайын оны есепке алып отыру және санын сақтау жөніндегі іс-шараларды орындауға қаржы бөлуді ұлғайту көзделді. 2009 жылдан бастап оларды спутниктен бақылау үшін арнайы қарғыбаулар тағылып, оларды миграциясына сырттай бақылау жүргізілуде.

2003 жылы «Охотзоопром» мемлекеттік мекемесі құрылғаннан соң қазіргі кезде оның саны өсуі байқалады. Бұл мекеме құрылғанда 59 инспектор жұмыс жасаса, қазір олардың саны 220-ға жетті. Дегенмен жеңіл пайда табу мақсатындағы браконьерлер саны да азаймай отыр. Сондай-ақ індет кесірінен кейбір популяциялар өлім-жітімге ұшырауда.

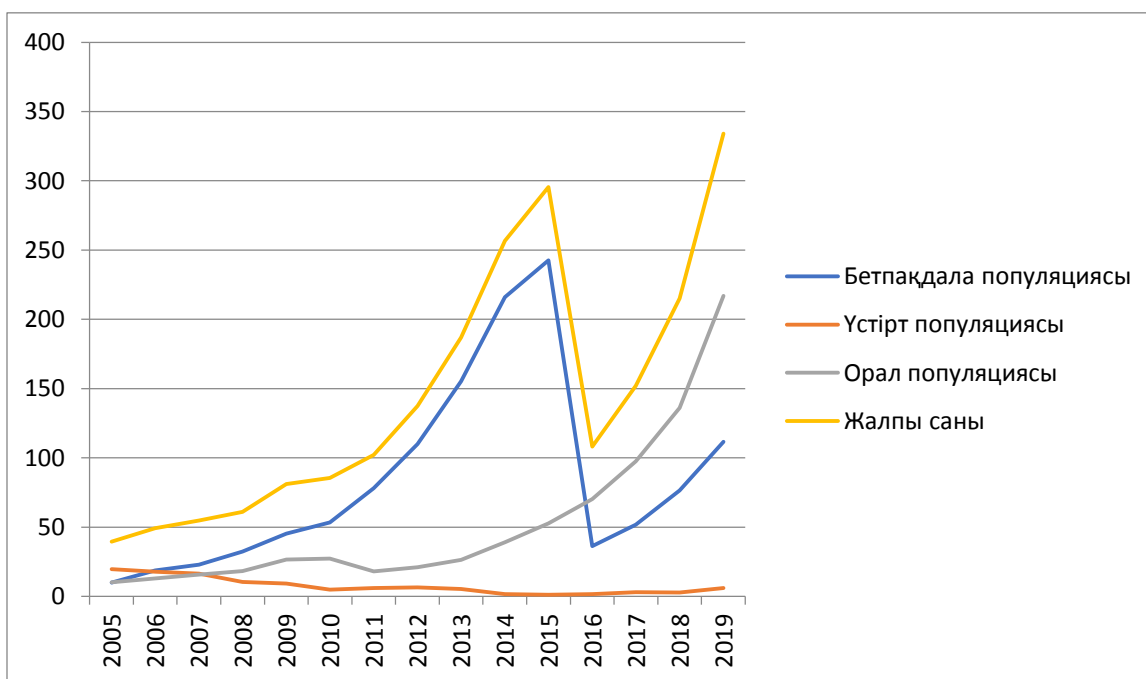
Қазақстан территориясы аумағында Бетпақдала, Үстірт, Орал популяциясы мекен етуде. 2015 жылға дейін Бетпақдала популяциясы саны жағынан ең көбі болса, соңғы уақытта Орал популяциясы жақсы өсуде. Оның себебі 2015 Бетпақдала популяциясының пастереллезден жаппай қырылуы болды. Қазақстан Ауыл Шаруашылығы Министрлігі мәліметі бойынша 2015 жылы 295470 дарақ киік болды. Орал популяциясы 35,8%-ға, Үстірт популяциясы -49,6%-ға өссе, Бетпақдала популяциясы 85,1%-ға кеміді. Жалпы алғанда еліміздегі киік саны 63,3%-ға кеміді. Шамамен елімізде 180 мыңнан астам киік қырылса, соның 134 мыңнан астамы Ақтөбе, Ақмола және Қостанай облысы территориясындағы Бетпақдала популяциясында тіркелді [1,2]. 2005-2019 жылдардағы ақбөкендер саны динамикасын төмендегі кесте мен сызбадан көре аламыз.

Кесте-1. 2005-2019 жылдардағы Қазақстандағы ақбөкендер саны

Жылдар	Популяциядағы киіктер саны, мыңдық есеппен			
	Бетпақдала	Үстірт	Орал	Барлығы
2005	9,9	19,6	10,1	39,6
2006	18,6	17,8	12,9	49,3
2007	22,8	16,4	15,6	54,8
2008	32,3	10,4	18,3	61,0
2009	45,2	9,2	26,6	81,0

2010	53,4	4,9	27,2	85,5
2011	78,0	6,1	17,9	102,2
2012	110	6,5	21	137,5
2013	155,2	5,4	26,4	187
2014	216	1,7	39	256,7
2015	242,5	1,2	52,7	295,4
2016	36,2	1,7	70,2	108,0
2017	51,7	2,9	97,4	152,0
2018	76,4	2,7	136,0	215,1
2019	111,5	5,9	217,0	334

Сызба-1. 2005-2019 жылдардағы Қазақстандағы ақбөкендер саны динамикасы

Қорыта келе, алдағы уақытта Қазақстандағы ақбөкендер популяцияларын қалпына келтіруде, үлкен іс-шаралар жүргізгенде ғана жақсы нәтижеге жететінімізді естен шығармағанымыз дұрыс.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Орынбасаров А., Бакытжанқызы Ж., Кулынбай Д., Килашева Ж.Ж., Абдукаримов А.М., Жолдасова И.М. Ырғыз-Торғай резерватындағы киіктер (*saiga tatarica*) бетпақдалалық популяциясының мониторингі, III Международная научно-практическая конференция «Наука и МЫ» Кокшетау., 2014. – 81-84 с.
2. Айманов Б.А. Сайга в Иргиз-Тургайском резервате// Степной бюллетень. 2013, № 39, с. 48-51.

Ғылыми жетекші: магистр, аға оқытушы Абдукаримов А.М.

ПРОБЛЕМЫ ЭНЕРГИИ БУДУЩЕГО КАЗАХСТАНА

Беркалиева К.Б.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Цель: разработка рекомендаций альтернативного использования энергии нашей страны и акцентировать внимание на проблему 21-го века.

Актуальность: На современном этапе развития экономики Казахстана изучение энергетической проблемы является актуальным, несмотря на то, что страна обладает крупными запасами углеводородов. В основном это связано с неэффективностью применения энергетических ресурсов. Энергетические проблемы существовали в отдельных регионах республики даже во время СССР, и на сегодняшний день из-за необходимости поставок электроэнергии из других стран значительность этой проблемы возрастает.

Задачи исследования:

-Раскрыть острую проблему неправильного распределения энергии в Казахстане

-Рассказать про альтернативные способы получения энергии

Действительно, несмотря на все достижения техники и технологии, средний мировой уровень полезного использования первичных энергоресурсов и в наши дни составляет всего 1/3 (при сжигании угля – 20 %, нефти – 24, природного газа – 48 %). В последнее время для улучшения ситуации осуществляют многие технико-технологические нововведения. Энергосбережение увеличивается благодаря усовершенствованию промышленного и коммунального оборудования, выпуску более экономичных автомобилей и т. п. К числу макроэкономических мероприятий в первую очередь следует отнести постепенное изменение структуры потребления энергетических ресурсов с ориентацией на увеличение доли возобновляемых и нетрадиционных первичных энергоресурсов. В настоящее время основными источниками энергии являются углеводороды и урановые руды. Их мировые запасы примерно уже известны, и, даже по самым оптимистическим оценкам, вряд ли разведка даст увеличение их объемов в разы. Поскольку известен и уровень потребления этих ресурсов, то уже подсчитан и срок, после которого они будут полностью исчерпаны. Очевидно, что никакой режим экономии не возобновляемых источников энергии не в состоянии исключить того момента в будущем, когда они будут полностью исчерпаны. Ситуация усугубляется при этом еще несколькими факторами.

Крупные угольные месторождения, главным образом, сосредоточены в Северном и Центральном Казахстане, где размещены и основные источники электрической энергии. Эти регионы самостоятельно обеспечивают себя электроэнергией и потенциально имеют ее избыток, который может быть предложен на внутренние и внешние рынки страны. В настоящее время электроэнергия из этих регионов экспортируется в Россию, Китай и другие страны. Области Южного Казахстана не располагают достаточными первичными энергетическими ресурсами, и его электроэнергетика базируется на привозных углях и импорте газа. Часть потребности в электроэнергии покрывается за счет импорта из республик Средней Азии, которая связала Южный Казахстан с энерго-источниками Северного и Центрального Казахстана. Западный Казахстан, обладая собственными ресурсами углеводородного топлива, испытывает энерго-дефицит, и часть потребности в электроэнергии импортирует из России. Около 72% электроэнергии в Казахстане вырабатывается из угля, 12,3% - из гидроресурсов, 10,6% - из газа и 4,9% - из нефти. Таким образом, четверть основными видами электростанций вырабатывается 99,8% электроэнергии, а на альтернативные источники приходится менее 0,2%. Основным объемом электроэнергии в Казахстане вырабатывают 37 тепловых электростанций, работающих на углях Экибастузского, Майкубинского, Тургайского и Карагандинского бассейнов. Крупнейшей электростанцией является Экибастузская ГРЭС-1, имеющая 8 энергоблоков с установленной мощностью 500 МВт каждый. Наибольшую выработку электроэнергии осуществляет Аксуйская ГРЭС.

Я хотела бы рассказать вам про неправильное распределение энергетических ресурсов в нашей стране. Часто мы не задумываемся об этом. Высокоразвитые, богатые страны используют для получения энергии в основном топливные ресурсы (уголь, нефть и газ). Часть электроэнергии вырабатывают ядерные электростанции, работающие на радиоактивном уране, часть - гидроэлектростанции. Но технологии получения энергии в наши дни серьезно вредят окружающей среде. Так, из-за сжигания топлива возникают кислотные дожди и парниковый эффект. А ядерные электростанции вызывают существенные радиоактивные загрязнения и постоянно угрожают возможностью аварии. В слаборазвитых странах основной источник энергии для домашних нужд - дрова; нефть применяют только в промышленности и на транспорте. Это создаст очень серьезные экологические проблемы, связанные с вырубкой лесов и эрозией почв. Таким образом, мы не думаем о нашей экологии. Окружающая среда вынуждена страдать от радиоактивных загрязнений. В связи с неправильным распределением ресурсов энергии наша страна не сможет разработать правильные ресурсы энергии.

На данный момент существует множество альтернативных способов получения энергии. Альтернативные источники энергии – это обычные природные явления, неисчерпаемые ресурсы, которые вырабатываются естественным образом. Такая энергия ещё называется регенеративной или «зелёной». Один из самых мощных

видов альтернативных источников энергии. Чаще всего её преобразуют в электричество солнечными батареями. Всей планете на целый год хватит энергии, которую солнце посылает на Землю за день. Впрочем, от общего объёма годовая выработка электроэнергии на солнечных электростанциях не превышает 2%. Основные недостатки – зависимость от погоды и времени суток. Для северных стран извлекать солнечную энергию невыгодно. Конструкции дорогие, за ними нужно «ухаживать» и вовремя утилизировать сами фотоэлементы, в которых содержатся ядовитые вещества (свинец, галлий, мышьяк). Для высокой выработки необходимы огромные площади. Солнечное электричество распространено там, где оно дешевле обычного: отдалённые обитаемые острова и фермерские участки, космические и морские станции. В тёплых странах с высокими тарифами на электроэнергию, оно может покрывать нужды обычного дома. Например, в Израиле 80% воды нагревается солнечной энергией. Запасов энергии ветра в 100 раз больше запасов энергии всех рек на планете. Ветровые станции помогают преобразовывать ветер в электрическую, тепловую и механическую энергию. Главное оборудование – ветровые генераторы (для образования электричества) и ветровые мельницы (для механической энергии). Этот вид возобновляемой энергии хорошо развит – особенно в Дании, Португалии, Испании, Ирландии и Германии. К началу 2016 года мощность всех ветровых генераторов обогнала суммарную установленную мощность атомной энергетики. Недостаток в том, что её нельзя контролировать (сила ветра непостоянна). Ещё ветровые установки могут вызывать радиопомехи и влиять на климат, потому что забирают часть кинетической энергии ветра – правда, учёные пока не знают хорошо это или плохо. Я привела два самых распространенных способа альтернативного получения энергии для нашей страны. Эти способы проверены на практике и как вы видите используются в других странах более 10-ти лет.

В заключении хотелось бы сказать, что для эффективного развития энергетики Казахстана в стране имеются преимущества, связанные с природными условиями, для постройки ветровых и солнечных электростанций, наличия ресурсов для строительства и функционирования атомных электростанций. Нам необходимо обратить внимание на правильное распределение энергетических ресурсов. В наших руках разработать альтернативный способ получения энергии для нашей страны без вреда нашей окружающей среде.

Использованные источники:

1. Вронский, В.А. Экология: Словарь-справочник / В.А. Вронский. - М.: Ростов н/Д: Феникс, 2017. - 576
2. Крассов, О.И. Экологическое право / О.И. Крассов. - М.: Норма, 2015. - 320 с.
3. Кривошеин, Д. Инженерная защита поверхностных вод от промышленных стоков / Д. Кривошеин, П. Кукин, В. Лапин, и др.. - М.: Высшая школа, 2015. - 344 с.

4. Курок, М.Л. Об охране окружающей среды / ред. А.М. Галеева, М.Л. Курок. - М.: Политиздат; Издание 2-е, доп., 2017. - 384 с.
5. Балацкий, О.Ф. Экономика и качество окружающей природной среды / О.Ф. Балацкий. - М.: Гидрометеоздат, 2017. - 190 с.

Научный руководитель: магистр естествознания, старший преподаватель
Бекбаулина Н.С.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бегалыева Н.К.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Жаратылыстану ғылымдары – табиғатты, қоршаған ортада болып жатқан құбылыстар мен олардың даму заңдылықтарын зерттеумен айналысатын ғылымдардың жиынтығы.

Еуропада қайта өрлеу кезеңінде (XV ғасырдың 2-жартысы) табиғатты жете зерттеуге байланысты қалыптасты. Кейін, 18 ғасырда жаратылыстану ғылымдары бірінғай жүйеге келтірілді [1, 518-бет].

Жаратылыстану ауқымы кең. Ол- түрлі табиғат нысандарын (ғарыштық жүйеден бастап бастап микродүниеге дейін), тірі табиғатты, біздің планетамыздан тыс жатқан нысандары, қоршаған ортада болып жатқан ғаламдық мәселелер-экологиялық мәселелер: озон қабатының жұқаруы, атмосфера, гидросфера, литосфера сондай-ақ, Жерді қамтиды. Жаратылыстану ғылымдарының ерекшелігі- ол табиғат қорларын пайдалану (табиғи және жасанды ресурстар), екіншіден, ғылымның дәлдігімен және реттілігі болып есептеледі.

Жаратылыстану салалары.

Жаратылыстануға енетін ғылымдар былайша топтастырылады:

- 1) физика, химия;
- 2) биология, ботаника, зоология;
- 3) анатомия, физиология, генетика;
- 4) геология, минералогия, палеонтология, метеорология, география (физикалық);
- 5) астрономия (астрофизика және астрохимия).

Кейбір табиғат зерттеуші ғалымдар математиканы Жаратылыстану ғылымдарына жатқызбайды, бірақ, осы ғылымдардың таным құралы ретінде қарастырады. Жаратылыстану ғылымдарын зерттелу әдісіне қарай нағыз деректер мен байланыстарды зерттей отырып, ережелер мен заңдарды қорытып шығаратын сипаттаушы және дерекпен байланысты математикалық формалармен толықтырып

отыратын дәл ғылымдар деп ажыратады. Табиғат туралы нақты ғылым зерттеулермен шектелсе, қолданбалы ғылым (медицина, ауыл шарушылығы, орман шаруашылығы және техника ғылымдарын жалпы алғанда) ғылыми зерттеулерді және табиғатты өзгертуге пайдаланылады [2].

Жаратылыстану ғылымының қазіргі таңдағы өзекті проблемасы- қоршаған орта. Осы мәселелерді айқындау үшін табиғат заңдарын қолданылады. Энергияның сақталу және айналу заңының, Эйнштейннің салыстырмалық теориясының, Дарвиннің эволюциялық ілімінің жасалуы, сондай-ақ, ғылымның жаңа салалары: кванттық механика, генетика, кибернетика, астрофизика, т.б. жедел дамудың нәтижесінде философия ғылымы теориялық жағыннан байытыла түсті. Жаратылыстану ғылымдары қазіргі ғылыми-техникалық прогресті жеделдетудің негізі болып табылады.

Қазіргі таңдағы өзекті мәселе – қоршаған ортаны қорғау деп айтсақ қателеспейміз. Себебі, адам тұтынуына, қажеттілігінің артуына байланысты зиянды заттар мен өндіріс орындары көбеюде. Ал, бұл-әрине, ластануға әкеліп соғады. Көптеген қалаларда атмосфералық ауа зиянды заттармен мөлшерден артық ластанған. Әсіресе ластанғандарға Алматы, Тараз, Өскемен, Зырян, Риддер, Теміртау, Шымкент қалалары жатады. Семей өңірінің топырағының радиоактивті заттармен ластануы адам денсаулығына әлі де болса әсерін тигізіп келеді. Каспий, Арал бассейндеріндегі экологиялық жағдай мақтанарлықтай емес. Орал және Іле, Сырдария және Нұра өзендері өнеркәсіп қалдықтарымен ластанып келеді. Ауыз су, тыныс алатын атмосфералық ауа, қажетті азық-түліктің неше түрлі улы қосылыстарымен ластануы адамдардың имуналдық-гендік жүйесін бұзатыны белгілі. Бұл өзгерістер адамзат баласына және биосферада тіршілік ететін барлық тірі ағзаларға мутагендік өзгерістер туғызады.

Ғылыми-техникалық прогресе кезеңінде ластанудың жаңа түрлері пайда болуда, айта кетсек – электромагниттік. Радио, теледидар, электр тасымалдаушылардың қызметі, өнеркәсіптік құралдардың белгілі бір түрі жұмысының нәтижесінде пайда болатын ластанудың бұл түрі жасушалық мембрананы өзгертеді және молекулярлық деңгейде әсер етіп, жалпы тірі ағзалардың тіршілігін өзгертеді.

Химиялық ластану – қоршаған ортада қандай да бір химиялық элементтің немесе заттың мөлшері көпжылдық орташа өзгерісінен асып, оның химиялық қасиеттерінің өзгеруінен болады. Әсіресе өнеркәсіптік кәсіпорындардан құрамында қышқылы бар қалдықтарының тасталынуы және олардың азот қышқылы ретінде өзгерісі өте қауіпті болып келеді, ол қышқыл жаңбырдың түсуіне алып келеді; радиоактивті элементтердің, ауыр металдардың, қоршаған ортаға күкірт, ауыр металдардың, әсіресе сынаптың, жанып бітпеген жанармай қалдықтары бар күлдің ұшқыны, азот оксидтері, фторлы қосылыстардың қоршаған ортаға түсуі елеулі мөлшерде артқан. Сараптаушылардың бағалауынша, қоршаған ортаның химиялық ластануына қалдықтардың ішінде ең қауіпті саналатын

қорғасын қосылыстары, көмірқышқыл газдары. Бұл қосылыстар біз күнделікті қолданатын-жеңіл автокөлік түтінінен шығады.

Адамзат қызметінің нәтижесінде болатын қоршаған ортаны ластайтын 7000 химиялық қосылыстың ішінен жалпы токсикологиялық, аллергиялық, эмбриогонадотроптық, мутагендік және канцерогендік заттарды бөліп көрсетуге болады. Олардың ішінен ең қауіпті жетеуін атап көрсетеді: ауадағы азот тотығы, ауадағы бензол, көміртек өсілістері, судағы тұрмыста ауыл шаруашылығына қолданатын пестицидтер, судағы нитраттар, топырақ пен тамақ өнімдеріндегі диоксиндер, тамақ өнімдеріндегі полихлорлы дифенилдер, топырақтағы тұз қышқылы. Ластағыш заттар мен олардың алдын алу шараларын жаратылыстану ғылымдарының салалары айналысады.

Біз тұрып жатырған Ақтөбе қаламызда ластанудың көтеріңкі деңгейіндегі қалалар қатарына жатады. "Атмосфералық ауа жай-күйіне бақылау республиканың ірі қалалары мен өнеркәсіп орталықтарында жүргізіледі. Қазіргі уақытта атмосфералық ауа жай-күйіне бақылау 49 елді-мекендегі 146 бақылау бекетінде, соның ішінде 56 сынамааларды қолмен іріктеу бекетінде және 90 автоматты бекетте жүргізіледі. Сондай-ақ, бақылау 14 жылжымалы зертханалардың көмегімен жүзеге асырылады", - делінген хабарламада [4].

Қоршаған ортаның ластанудың алдын алу шараларын күшейтуде. Біздің Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетіміз де «Экожоба» ғылыми жобасымен жұмыс жасаудамыз. Жобаның мақсаты- экологиялық тазалықты сақтау.

Тәрбие отбасынан басталады, демекші біз де жаһандық мәселелердің алдын алу үшін өз үлесімізді қосуымыз қажет. Ал, әлемдік деңгейде жараталыстану ғылымдарының өзекті мәселелерін талқылау, ғылыми зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру, талдау үшін Жаратылыстану ғылымдар академиясы құрылды.

Жаратылыстану емес ғылыми-қоғамдық ассоциациясы. 1995 жылы 20-ақпанда тіркелген [1, 518-бет].

Мақсаты-ғылыми зерттеу жұмыстарын арттыру, дәстүрлі емес нысандарын дамыту (акционерлік ғылыми технологиялық қоғамдар, орталықтар, сараптамалық кеңестер), ғылыми зерттеу жұмыстарына байланысты еңбек, әдеби көздерді арттыру, білім беру саласын дамыту болып табылады.

Академия бөлімшелері:

- Физика-математика, оның ішінде энергетикалық секторды, соның ішінде энергетикалық экологияны дамытуға бағытталған.

- Құрылыс индустриясындағы, металлургиядағы, химиялық және қорғаныс өнеркәсіптеріндегі химиялық және технологиялық ғылымдар.

- Гео ғылымдары, оның ішінде мұнай өндеуді және экономиканың мұнай-газ секторының инфрақұрылымын дамытуға бағытталған.

- Биомедициналық, фармацевтикалық ғылымдар, биотехнология және геронтология.

- Агроөнеркәсіптік кешен саласындағы агрономия және жаратылыстану ғылымдары.

- Информатика, кибернетика, жүйелер теориясы, метрология, көлік логистикасы және телекоммуникация.

- Ғылым философиясы, адамның әлеуметтік-гуманитарлық қызметі саласындағы ғылым [2].

Академияға Отанымыздың 375 ғалымдары, 8 шетелдік ғалымдар мүше. Ұжымдық мүше ретінде бірнеше ірі ғылыми өндірістік орындар, ғылыми ұйымдар, 5 университет, институт енген.

Жаратылыстану ғылымдар академиясы-Қазақстан Республикасының ғылыми және технологиялық ұйымдар ассоциациясының мүшесі, сонымен қатар халықаралық ғылыми ұйымдармен тығыз байланыста. Академияның филиалдары бар, еліміздің 11 қаласы мен аумағында орналасқан. Академия 2001ж Франция өнеркәсіпті қолдау ассоциациясының алтын медалімен марапатталған [1, 518-бет].

Қолданылған әдебиеттер:

1. «Қазақ энциклопедиясы», Алматы, 2001ж
2. <https://kaznaen.kz/> Қазақстанская национальная академия естественных наук
3. <https://kk.wikipedia.org/w>
4. <https://qazaqtimes.com/>

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., доцент **Б.С. Иманғалиева**

АУАНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ХРОМНЫҢ ӘСЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ АНЫҚТАУ ЖОЛДАРЫ

Досжанов Ж.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Хром-басым атмосфералық ластаушы элементтердің бірі. Бұл ластаушы заттардың атмосфераға шығарылуының негізгі көзі ол өндіріліп алынатын, өнделетін және пайдаланылатын кәсіпорындардың шығындылары болып табылады.

Ақтөбе қаласы ҚР да ластанған қалалардың тізіміне кіреді. Қалада 200-дан астам өнеркәсіптік кәсіпорындар жұмыс істейді. Олардың ішінде ірі өнеркәсіптер АЗХС, АЗФ және Хромтау қаласындағы Донской ГОК жатады. Бұл өнеркәсіптер ел экономикасы үшін құнды өнімдер шығара отырып, олар қоршаған ортаны улы элементтер кешенімен ластайды, олардың арасында канцерогендік әсері бар заттар, атап айтқанда алты және үш валентті хром және ауыр металдар бар. Ақтөбе феррокорытпа зауытын өнеркәсіптік пайдалану 1943 жылдан басталды, ал хром

қосылыстары зауытын пайдалану 1957 жылдан басталды, бұрын жүргізілген бақылау нәтижелері Ақтөбе қаласын қолайсыз экологиялық ахуалы бар аумақ ретінде сипаттайды. Ақтөбе қаласындағы ауаның ластаушылары стационарлық көздер (өнеркәсіптік кәсіпорындар) және автомобильдер болып табылады, олардың нәтижесінде атмосфераға тек агрессивті газдар ғана емес, ауыр металдар, сонымен қатар құрамы белгісіз қатты бөлшектер. Ауаның құрамына кіретін заттар мыналар: қатты бөлшектер, хром, никель, мыс, қорғасын, мырыш, марганец және т.б

Өнеркәсіптен шыққан шығарындылардың барлық компоненттері адам денсаулығына әсер етеді. Қатты бөлшектер тыныс алу және қан айналымы жүйелерінің бұзылуына әкеледі, ал олар тыныс алу жолдары мен басқа мүшелерге олардың құрамына кіретін ауыр металл бөлшектерінің уытты әсерінен тікелей әсер етеді. Диаметрі 0,1–1,0 мкм болатын бөлшектер әсіресе қауіпті, олар өкпені тиімді сіңіреді.

Өкпе қатты бөлшектердің құрамындағы металл иондарын асқазан-ішек жолына қарағанда 10 есе тиімді сіңіреді, бұл аллергияның дамуына және созылмалы аурулардың өршуіне әкеледі. Бұл әсіресе 1-ші және 2-ші қауіптілік класындағы металдарға қатысты.

Сондықтан қазіргі уақытта ауаның сапалы құрамын зерттеуге және ауадағы ауыр металдардың құрамын анықтау ерекше қызығушылық тудырады.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты- хром қосылыстарын және металдардың Ақтөбе қаласының атмосфералық ауасында зерттеу, олардың құрамының шоғырлану деңгейін анықтаудың сезімтал әдестерін жасау және өнеркәсіптік объектілердің тұрғын аумағындағы атмосфералық ауаға әсерінің мөлшерін анықтау және қауіптілік коэффициенттері мен индекстері бойынша сараптама жасау.

- Ауа сынамалары Жубанов Университетінің оқу корпусының төбесіне қондырылды. Университет көп көлік жүретін автожолдар мен 4-6 шақырым қашықтықта орналасқан тұрғын аймақта орналасқан сол себебті анықтама бойынша хромның қосылыстары және басқа да металдардың ауаның құрамынан анықтау үшін осы жерді қолайлы деп санаймыз.

Ауаның құрамындағы қатты бөлшектерді табу үшін Partisol air sampler 2000h моделін қолдандық. Ауа сынамалары 2019 жылдың қазаны мен 2021 жылдың сәуір айлар аралығында тефлон және целлюлоза сүзгілері арқылы 24 сағат сайын алынып отырылды. Жиналған бөлшектер Перти ыдысына салынып тозанытқышта сақталды. 2019 жылдың қазанынан 2021 жылдың сәуіріне дейін Жубанов Университет учаскесінде (айына шамамен 5 сүзгі) алынды Олардың ішінде микроэлементтердің құрамын талданды (айына шамамен 3 сүзгі таңдалды).

Отандық авторларға сүйенсек, аймақта тұрақты бромдық және хромдық биохимиялық провинция қалыптасуна байланысты, ауада бром мен хромның қосылыстарының шоғырлануына әкеліп соғады [1-3]

Өндірістен шығатын хром және басқа да металдардың әсерінен ауаның құрамының ластануына байланысты [3] Ақтөбе қаласының өнеркәсіптік және

тұрғын аймағының атмосфералық ауасындағы алты валентті хром қосылыстарының шоғырлануын анықтау қаланың 3 жүргізілді:

1 жер – АХҚЗ-дан 2500 – 3000 м

2 жер- ДДУ №8 (Жилгородок ауданы, Промзона маңында)

3 жер - №30 ДДУ (өнеркәсіптік аймақтан алыс орналасқан Гормолзавод ауданы) атмосфералық ауадағы алты валентті хром мен бор концентрациясын өлшеу және метеорологиялық параметрлерді (температура, ылғалдылық, желдің жылдамдығы мен бағыты, қысым) анықтау Ган - 4 үздіксіз бақылаудың жылжымалы автоматты газ талдағышының көмегімен жер бетінен 1,5 - 2,0 м биіктікте жүргізілді. Атмосфералық ауадағы алты валентті хромның ШЖК 0,0015 мг/м³ бор 0,0019 мг / м³ зерттеу көрсеткендей, алты валентті хром мен борды кәсіпорындар негізінен түнде және таңертең тастайды. Осы сынамаларда алты валентті хром бойынша ШЖК артуы бірде-бір рет байқалған жоқ. Яғни, ауадағы алты валентті хром мөлшерінің азаюы АХС зауытынан қашықтықтың ұлғаюына тең.

Ал хром өнеркәсібі кәсіпорындарының шығарындыларымен атмосфералық ауаның ластануын зерттеген Айбасова Ж.А. алты валентті хром барлық ауа сынамаларының 54,0% - ында және АХҚЗ мен ААЗФ өнеркәсіптік алаңдарында іріктелген ауа сынамаларының 100% - ында болғанын анықтады. Ақтөбе қ.атмосферасындағы алты валентті хромның ең жоғары және орташа концентрациясы жылдың қыс-күз мезгілдерінде ААМҚ мен ААМҚ-дан 1000 км. дейінгі қашықтықта көктем-жаз мезгілдеріне (1,3-1,7 ШЖК) қарағанда едәуір жоғары болды (1,1-12 ШЖК). Бұл жағдайда тұрғын аудандардың атмосфералық ауасы Ақтөбе алты валентті хроммен, ЖМҚС, ЖМҚС, ЖЭО-ның желдің басым бағыты бойынша С, СВ және СЗ румбтардың шығарындыларымен ластанған. Гексавалентті хром қала атмосферасында негізінен өнеркәсіптік кәсіпорындар тарапынан жел бағыты кезінде анықталды [3].

Осы мәліметтерге сүйенсе осы кезге дейін Ақтөбе қаласында ауаның ластаушы заттардың құрамы және оның халыққа әсері, олардың ауадағы таралу жолдары зерттелген болатын. Әр аумақтың аумақтың ауасы зерттеліп соған орай кесте құрылған болатын. Алайда тұрғын қалашықтағы жерге жақын ауаның құрамына өндіріс қаншалықты әсер ететіні әлі зерттелмеді, осы жағдайға байланысты алғаш рет қарқынды антропогендік әсерге ұшыраған тұрғын аудандағы атмосфералық ауадағы хром мен металлдардың түрлері туралы көші-қон зерттеу және көші-қон қабілетіне және осы элементтерді алу дәрежесіне әртүрлі факторлардың әсерін зерттеу (хром мен металлдардың түрлері, мөлшері және атмосфералық сынымалар алынған жерден антропогендік көзден ара қашықтығы) бізге себеб болды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Кударов С.Е., Юрченко В.И., Дильмагамбетов С.Н. Гигиеническое состояние окружающей среды г.Актюбинска и здоровье населения // Гигиена окружающей среды и здоровье человека. - Актюбинск,1989.-С.13-14.
2. Сукашев Т.И., Андреева Л.П., Каримов Т.К. и др. Гигиеническая оценка вредных выбросов заводов-загрязнителей г.Актюбинска //Здравоохранение Казахстана,-1996.-№3.-С.27-28.
3. Айбасова Ж.А. Загрязнение атмосферного воздуха выбросами предприятий хромовой промышленности//Медицинский журнал Западного Казахстана. - 2005.-№3(7).-С.13-19.

Ғылыми жетекші – х.ғ.к., доцент Тастанова Л.К.

ОРГАНИКАЛЫҚ ҚАЛДЫҚТАРДЫ КОМПОСТАУ

Ерекешова Г.А.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Компостау – биологиялық тотықсыздандырудың экзотермиялық процесі, бұл процесс барысында микроорганизмдердің популяцияларымен араласқан, жоғары температура мен ылғалдылық жағдайында органикалық субстрат анаэробты биологиялық ыдырауға ұшырайды.

Органикалық қалдықтарды (өсімдік, дәнді дақылдар, көкөніс қалдықтары және тұрмыстық қалдықтар құрамындағы тамақ қалдықтары) компостау үшін органикалық шикі қалдықтарды орналастыруға арналған арнайы жағдай жасалынады. Арнайы жағдайда ауаның қатысуымен және қалдықтардың ішінде жылудың болуының нәтижесінде анаэробты бактериялар белсенді түрде көбейеді.

Биоыдырау процесі кезінде органикалық субстрат физикалық және химиялық айналуларға ұшырап, топырақ пен өсімдіктер үшін құндылығы жоғары болып келетін тұрақты гумифицирленген өнім түзіледі.

Компостаудың көмегімен өзінің сипаттамалары жағынан топыраққа ұқсас биокомпост өндіруге болады.

Тұрмыстық қалдықтардың органикалық фракцияларын және агроөнеркәсіп кешендерінің органикалық қалдықтарын компостау әдісімен утилизациялау экологиялық-экономикалық проблемаларды шешуге мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта ауылшаруашылық жерлерінің топырағының құнарлылығын жоғарлату мақсатында пайдаланылатын минералды тыңайтқыштардың нарықтық бағасының қымбат болуына байланысты органикалық қалдықтардан биотыңайтқыш өндіру өте актуалды.

Қалдықтарды компосттау - бұл микроорганизмдердің көмегімен органикалық өнімдерді ыдырату тәсілі. Компосттаудың негізгі мақсаты - қалдықтарды тыңайтқышқа дейін өңдеу және оны залалсыздандыру. Компостауды көбінесе органикалық қалдықтарды (жапырақтар, шөптер, бұтақтар) өңдеуге қолданылады, сонымен қатар тамақ қалдықтарын өңдеу технологияларыда бар. [1].

Компосттау ыдырау процесіне негізделген. Осы процестің барысында органикалық масса бөлек компоненттерге ыдырап қана қоймай, сонымен қатар жаңа күрделі заттар - биологиялық белсенді заттар, гумус түзіледі.

Органикалық компостар құрамына көбінесе микрофлораны бактериалдық препарат ретінде енгізеді.

Компосттау анаэробты жағдайда да (оттегі болмаған кезде) де, аэробты жағдайда да (оттегі болған кезде) жүреді [2].

Компосттау технологиялары әр түрлі болғанымен биотыңайтқышты өндіру процессінің технологиялық кезеңдері барлығына ортақ:

Қалдықтарды жинақтау. Егер өндірістік масштабта компосттау болатын болса – бұл кезеңде органикалық субстраттарды компосттау процесіне дайындайды.

1) Биотермиялық процесс. Бұл кезеңде шикізаттардың залалсыздандыруы және сәйкесінше компосттау процесі жүреді.

2) Алынған биотыңайтқыштарды өңдеу және орналастыру

Анаэробты компосттау жылдамырақ жүреді (жоғары температурада, иіссіз). Бұл мезофильді және термофильді бактерияларды қолдану арқылы пайда болады.

Компосттау процесінде аэрация маңызды рөл және бірқатар функцияларды атқарады: компосттағы оттегі концентрациясын сақтайды, ашыту процесінің жылдамдығын арттырады, компосттың жетілуін тездетеді, компосттың сапасын жақсартады. Белгілі бір мөлшерде ылғалдылықпен, ауаға қол жетімділікпен микроорганизмдер органикалық материалды ыдырату арқылы қоректенеді және сонымен бірге көмірқышқыл газына көміртектің тотығу процесі нәтижесінде тіршіліктеріне қажетті энергия алады. Тотығу процестері жануға ұқсас жылу энергиясының айтарлықтай мөлшерін шығарумен қатар жүреді. Компосттың пісіп жетілуі кезінде маңызды энергетикалық процестер жүреді. Микроорганизмдер табиғи көміртегі қосылыстарын олардың тіршілік әрекетіне қажетті заттар болғанға дейін ыдыратады. Содан кейін олар өз организмдерінің органикалық заттарын және нәтижесінде пайда болатын ыдырау өнімдерін басқа микроорганизмдердің тіршілігіне қамтамасыз етіп, тіршіліктерін жояды.

Компост ыдырау процесінде физикалық, химиялық және биологиялық күйлері үнемі өзгеріп отырады. Компосттың ыдырау процесі бірнеше кезеңнен өтеді, ал оның ұзақтығы өнімнің күтілетін соңғы сапасына байланысты 6-12 айды құрайды, ыдырау кезінде материалдың көлемі 20% -ға азаяды. Ыдырау фазаларының әрқайсысы ерекше белгілерімен және микроорганизмдердің әр түрлі формаларының пайда болуымен сипатталады.

Ыдырау фазасы – бұл қарапайым топырақ микроорганизмдерінің (аэробты спирилла, актиномицеттер, көгеру, эубактериялар, спиральды бактериялар) қатысуымен шикізаттың алғашқы ыдырауы.

Қайта құру кезеңі – өтпелі кезең болып табылады, микроорганизмдер санының көбеюі байқалады (вилухвостка, пеницилл, актиномицеттер, ашытқы саңырауқұлағы, плесень головчатая, спирилла).

Синтез фазасы – бұл жетілмеген компосттың түзілуі, сонымен қатар топырақ организмдерінің көбеюі (компост құрты, жасыл зең, мокрица свертывающаяся, ашытқы саңырауқұлақтары, плесень головчатая, пеницилл, актиномицет,вилухвостка, многоножка).

Пісіп жетілу кезеңі – бұл компост материалын, жетілген компостты құрудың күрделі ішкі процестерінің жалғасы.

Гумификация фазасы – бұл гумустың тұрақты формаларының қалыптасуы, құнды компостты топырақтың түзілуі.

Ыдырау фазасында температура 60-700 °С дейін көтеріледі, оңай қалпына келетін органикалық заттар ыдырайды. Ең қарапайым микроорганизмдер оңай ыдырайтын ақуыз бен қантпен, целлюлоза және майлармен қоректенеді.

Қайта құру кезеңінде температура 30-35 °С дейін төмендейді, саңырауқұлақтардың өсуі (сәулелік саңырауқұлақтар, ашытқы, жасыл зең), аммиак органикалық қосылыстар түзеді, C: N қатынасы төмендейді.

Синтез фазасында температура 20 °С-қа дейін төмендейді, массасы жоғары дамыған топырақ ағзалары (мокрицалар, қидың құрттары,) қоныстану процесі жүреді.

Компост құрттарының белсенділігіне байланысты материалдың органикалық және минералды бөліктерінің араласуы нәтижесінде органикалық заттар өсімдіктерге қажетті формаға айналады. Алынған компостты шикізат ретінде қолданылады. Ол азотқа бай және көптеген қоректік заттардан тұрады.

Дайын болмаған компосттың басты құндылығы оның топырақ микроорганизмдеріне активтендіруші әсерінде, яғни компосттың ыдырау процесі тікелей топырақта жүреді. Сонымен қатар, толық дайын болмаған компост өсімдіктердің биогенді өсу стимуляторларын қамтиды және топырақта көмірқышқыл газының түзілуіне ықпал етеді.

Пісетін фазада компосттың температурасы топырақтың табиғи температурасымен салыстырылады, ыдырау процестері тоқтайды, ал оттегіге деген қажеттілік азаяды. Құрамында қоректік элементтері бар тұрақты гумустың түрлері пайда болады.

Компост құрамында 2 % калий, 3 % фосфор, 5 % азот бар. Химиялық құрамы жағынан бұл органикалық тыңайтқыштардың ең жақсы түрлерінің бірі. Мұндай тыңайтқышты қолданған кезде топыраққа минералды элементтер де, органикалық заттардың 80 % дейін түседі, бұл топырақтағы гумустың тепе-теңдігін қалпына келтіруге және сақтауға мүмкіндік береді.

Компосттау тиімділігі келесі көрсеткіштерге байланысты: температура, рН мәні, оттегіге қажеттілік және қалдықтардың құрамы.

Қалдықтардың ылғалдылығы 75–85% болуы керек.

Органикалық қалдықтардың шіру процестерінің негізінде компост түзіледі. Процесс барысында органикалық массалардың жеке құрамдарға ыдырауы жүріп қана қоймай, сондай-ақ жаңа күрделі субстанциялар – биологиялық белсенді заттар, гумус. түзіледі. Компостау технологиясының негізінде өндірілген биотыңайтқышты ұзақ уақыт қолданған кезде топырақтың физикалық және химиялық қасиеттері жақсарады: қоректік заттардың мөлшері жоғарылайды, қышқылдығы төмендейді, сіңірілген негіздердің мөлшері жоғарлайды, сіңіру қабілеті және буферлік қабілеті, ылғал сыйымдылығы, жұмыс циклі және ылғал өткізгіштігі жақсарады, топырақ микрофлорамен байытылып, оның биологиялық белсенділігі күшейіп, толтырғыш құрамы жақсарады. Органикалық тыңайтқыштардың микроэлементтер, биостимуляторлар, көмірқышқыл газының көзі ретінде маңызы зор. Минералды тыңайтқыштар органикалық тыңайтқыштармен бірге қолданған кезде үлкен әсер әкелетіні анықталды.

Сурет 1 – Шағын компостерде органикалық қалдықтарды компостау

Сурет 2 – Өндірістік масштабта органикалық қалдықтарды компостау

Органикалық қалдықтардан компосттау өндірісі экономиканың саласы ретінде бүкіл әлемде кең дамыған, өйткені компосттау процесі экологиялық-экономикалық

мәселелерді шешеді: қоршаған ортаның ластануына қауіп төндіретін қалдықтарды жою, органикалық тыңайтқыштар өндірісі. Бұл процесс тиісті технологиялық жабдықтарды қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Назаретова И.А., Верников Д.А. Инновации в отраслях народного хозяйства, как фактор решения социально-экономических проблем современности: сб. докл. и материалов II Междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 5–6 декабря 2012г.). М.: МГУ, 2012. С. 453–457 және т.с.
2. Неклюдов А.Д., Иванкин А.Н. Экологические основы производств. Взаимосвязь экологии, химии и биотехнологии. М.: МГУЛ, 2003. 365 с.

Ғылыми жетекші: PhD, аға оқытушы Сарсембин У.К.

ХИМИЯ САБАҒЫНДА ВИРТУАЛДЫ ЗЕРТХАНАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ОНЛАЙН БІЛІП БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Есениязова Н.М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қытай философы Конфуцийдің «Естігенді ұмытамын, көргенді есте сақтаймын, ал өз ақыл-ойыммен істеген ісімді түсінемін» деген даналық сөзінде зертханалық жұмыстардың маңыздылығы айқын көрінеді. Зертханалық жұмыстарды орындау барысында білім алушы теориялық білімдерін практика жүзінде көрсетіп, сәйкесінше оның мүмкіндіктерін тереңірек білуге құштарлығы, пәнге деген қызығушылығы артады. Соның ішінде, компьютерлік білім беру саласындағы шынайы әлем объектілерінің тәртібін үлгілеуге көмектесетін және оқушыларға өздігінен жаңа білім мен машықтарды игеруге жәрдемдесетін виртуалды зертханалар тәжірибеші педагогтардың назарын ерекше аудартады.

Қазіргі таңда «Химия» пәні сабағында ақпараттық технологияларды қолдану қажеттілігі туындап отыр. Әсіресе, виртуалды зертхананы қолданудың қажеттілік деңгейі жоғары. Химия сабағында виртуалды зертхананы қолдану-білім алушыны білім ортасына қызықтыруда тиімді құрал болып табылады [1-2].

«Виртуалды» (деб. Virtualis) «мүмкін, физикалық нұсқасы жоқ» дегенді білдіреді; виртуалды шындық - компьютерлік құрылғыларды қолданатын нақты ортаға еліктеу; негізінен білім беру мақсатында қолданылады. Осындай виртуалды экспериментті кейде модельдеу немесе компьютер деп атайды. Қазіргі мемлекеттік стандартқа сәйкес [3], «виртуалды» дегеніміз - бұл ақпараттарды өңдеу жүйесіндегі

процесті немесе құрылғыны сипаттайтын анықтама, ол шынайы болып көрінеді, өйткені олардың барлық функциялары басқа тәсілдермен жүзеге асырылады.

Әлеуметтік желіден дайын жұмысты(виртуалды зертхана) білім алушыға көрсеткеннен гөрі,оқытушы өзі әзірлеуіне ақпараттық мүмкіндіктер өте көп.Виртуалды зертхананы дайындауға арналған арнайы ресурстар көзін қолданып,білім алушыларға ұсынуға болады:

1.VirtuLab-интернетте мектеп бағдарламасындағы тәжірибелерді модельдеуге болатын орыс порталы.

2.Labster – әлемнің түкпір-түкпірінен келген ғалымдар жасаған халықаралық ресурс. Неғұрлым күрделі эксперименттер жасауға мүмкіндік береді.

3.Mel Science - тәжірибе жиынтықтарын үйге жеткізу жобасы. Сондай-ақ, сайтта эксперименттерді орындау туралы толық және дұрыс нұсқаулар бар. Осы тәжірибелерге арналған көптеген ингредиенттерді дәріханада немесе азық-түлік дүкенінде сатып алуға болады.

4. Занимательная химия – порталда көптеген пайдалы мақалалар, эксперименттерді егжей-тегжейлі талдау, оларды үйде қалай өткізуге болатындығы және олар үшін реагенттерді қайдан алуға болатындығы туралы нұсқаулар бар.

Неліктен виртуалды зертханалар қажет:

1.Оқушыларды нақты жағдайда химиялық практикумға дайындау;

2.Мектептің химиялық зертханасында қолжетімсіз эксперименттер жүргізу;

3.Қашықтықтан практикум және зертханалық жұмыстар, оның ішінде мүмкіндіктері шектеулі балалармен жұмыс және аумақтық алыс оқушылармен өзара іс-қимыл;

4.Жұмыстың жылдамдығы, реагенттерді үнемдеу;

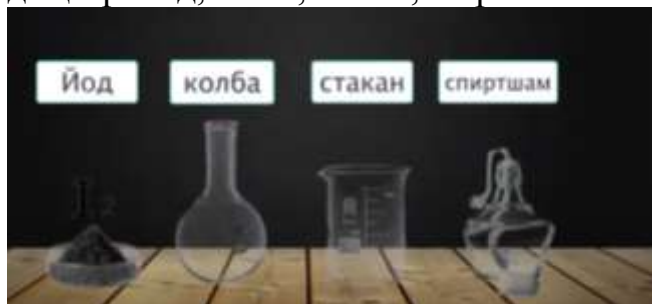
5.Танымдық қызығушылықты арттыру. Химиялық зертхананың компьютерлік модельдері білім алушыларды тәжірибе жасауға және өздерінің қызуғышылықтарын ашуға шақырады.

Химиялық тәжірибе

Тәжірибе тақырыбы: Йодтың сублимациясы

Тәжірибе мақсаты: Йод түйірлерін қыздыру арқылы қатты күйден бірден газ күйіне өту қасиетін бақылау.

Қажетті құрал-жабдықтар:Йод,колба,стакан,спиртшам.

1-сурет.Керекті құрал-жабдықтар

Тәжірибе барысы: Алдымен йодтың бірнеше түйірін стаканға саламыз. Енді стаканның бетін алдын-ала дайындалған салқын су құйылған колбаны орналастырамыз. Бұл колба біздің конденсаторымыз.

2-сурет. Йод түйірлерінің қатты күйден газ күйіне өту процесі

Кейін спиртшамның көмегімен стаканды баяу қыздырамыз. Йод біраз уақыттан кейін газ күйге өте бастайды. Газ күйіне өткен йод молекулалары колбаның түбіне кристалл түрінде жинала бастайды.

Тәжірибені біраз уақыт күтеміз.

3-сурет. Йод молекулаларының колбаның түбіне кристалл түрінде жиналу процесі

Кейін колбаны алып, түзілген йод кристалдарын бақылаймыз.

4-сурет. Колба түбіне жиналған йод кристалдары

Қорытынды:

Сублимация (лат sublimo – биікке көтерімін) – заттың кристалдық күйден газ тәрізді күйге ауысуы. Металдық кристалдар сублимациясының нәтижесінде бір атомды булар пайда болады; иондық кристалдар буланып, газдық фазада полярлы молекулалар құрады; молекулалық кристалдар молекулалардан тұратын бу түзеді. Сублимация қатты заттарды тазалау үшін кеңінен қолданылады. Сублимация қасиеті Д.И. Менделеевтің периодтық жүйесінде 5 периодтың, 7 қатардың, VII тобында орналасқан галоген «Йод» элементіне тән қасиет.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Гавронская Ю.Ю., Оксенчук В.В. Виртуальные лаборатории виртуальный эксперимент в обучении химии-2016.1с.
2. Shokybayev Zh.A. Teaching methods on chemistry: textbook / Zh. A. Shokybayev, Z. O. Onerbayeva, G. U. Pyassova.-Almaty, 2016.-263p.
3. ГОСТ15971-0. Системы обработки информации. Термины и определения. Взамен ГОСТ15971-84. Дата введения в действие: 01.01.1992. Статус документа - действующий. Дата издания: 11.01.1991. Дата последнего изменения: 19.04.2010. М.: Изд-во стандартов, 1991. 12 с.

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., доцент **Б.С. Иманғалиева**

ПРОБЛЕМА НЕХВАТКИ ПИТЬЕВОЙ ВОДЫ

Жусупова А.А.

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

Целью данной работы является поднятие такой острой темы, как нехватка питьевой воды в Индии. В стране, население которой составляет 17% от всего населения Земли и ежегодно прирастает 18 миллионов человек, расположено всего 4% мировых ресурсов питьевой воды. Это ничтожно малая цифра, по сравнению с объемом ресурсов, которые используются народом. Власти Индии не предпринимают никаких мер, а местное население пытается решить эти вопросы самостоятельно.

Раз в неделю, в самые засушливые районы Индии, где отсутствуют водные источники, приезжают машины, оборудованные для перевозки воды, которые доставляют жидкость за деньги. Цена за одну цистерну составляет около 1100 рупий, это примерно 6000 тенге. На каждого человека положено всего 8 литров воды на 7 дней. Этот недельный запас рассчитан на то, что люди должны ее не только пить, но и умываться, мыться, стираться и мыть посуду. Это

катастрофически мало. Разумеется, вода в цистерне лимитирована и не все получают свою долю. Некоторые остаются без воды и ждут следующей недели, а некоторые вовсе не могут за нее заплатить (рис.1) [1, с. 75].

Рисунок 1. Очередь за водой

Пока правительство Индии «решает» эти вопросы, мужчины данной страны нашли одно решение. Они берут себе несколько жен.

Многие мужчины из районов подверженных засухе находят себе 2-3 жен, которые приносят воду из ближайшего источника. Участь девочек, которые рожденных в таких регионах Индии, - это стать одной из жен в гареме мужчины и изо дня в день носить воду для семьи. Как правило, «водными» женами становятся женщины, потерявшие надежду выйти замуж по любви, брошенные жены или вдовы, а первая жены – это женщина, которая никогда до этого не состояла в браке и находится на той же социальной ступени, что и мужчина. Несчастные «водные» жены выполняют свой «долг» по несколько месяцев в году, каждодневно отправляясь в многокилометровые походы к ближнему источнику и носят драгоценную воду в огромных алюминиевых чанах на голове (рис.2) [2, с. 43].

Рисунок 2. Женщины, обречённые ежедневно носить воду для своей семьи

Вдобавок к своей основной обязанности по обеспечению семьи водой для питья и умывания, они заботятся о детях мужа, готовят еду и занимаются прочими бытовыми делами. Несомненно, такой физический труд отпечатывается на здоровье женщин и, уже в раннем возрасте, у них появляются проблемы с опорно-двигательным аппаратом, а их репродуктивная функция нарушается, и они не могут иметь детей. Нередко представители мужского пола берут новых молодых «водных» жен на замену тех, кто уже становится недееспособными, так как, самому приносить воду и заниматься домашними делами является для них чем-то постыдным. Именно поэтому, они решают жениться и иметь бесплатную рабочую силу в лице своих жен. Если бы государство позаботилось об оснащённости водными источниками в засушливых районах, то женщинам не пришлось бы заниматься таким трудом. [3, с. 68-69]

Но это лишь малая часть проблемы нехватки воды в Индии. В большинстве случаев, урожай многих землевладельцев зависит от сезона дождей. В этот период выпадает до 80% их годовой нормы осадков. В среднем, дожди идут с июня по октябрь и зависят от муссонов, но с каждым годом замечается тенденция укорачивания сезона. Если сезон задерживается, то все плантации погибают за счет отсутствия влаги. Индия недостаточно оснащена источниками водотоков и искусственными водохранилищами, что приводит к гибели урожаев, и тем самым, к кризису в стране. Люди лишаются своего пропитания и денег, которые были вложены в свое производство. Некоторые, из-за этого кончают жизнь самоубийством. [4, с. 96]

По мнению специалистов, уже ближе к 2025 году 2/3 населения нашей планеты столкнутся с проблемой нехватки воды. На сегодняшний день, более 1 миллиарда людей не имеют доступа к чистой питьевой воде, а более 4 миллионов детей по

всему миру погибают от болезней, вызванных плохим качеством воды. Развитие индустриализации, глобальное изменение климата, опустынивание территорий, а также быстрый рост населения лишь усугубляют экологическую ситуацию в мире [5, с. 165-166].

В заключении хочу сказать, что проблема нехватки питьевой воды является проблемой не отдельного государства, а всего мира. К примеру, в нашей Западно-Казахстанской области преобладает тенденция высыхания близлежащих рек и озер. Река Кауылжыр не впадает в озеро Шалкар, а растекается по степи из-за добычи щебня. Взрывы для добычи щебня привели к недостатку воды в притоках озера. Она расходится, размывает трещины и превращает их в овраги разной глубины. Вода уходит. Русло реки замусорено, жидкость течет в разные стороны. Необходимо вмешаться и очистить путь для воды, чтобы она снова могла впадать в озеро Шалкар, которое очень сильно обмелело. Раньше, его глубина достигала 15 метров. Сейчас же, уровень воды упал до 3-х метров, но в скором времени озеро может вообще исчезнуть. Поэтому, необходимо уже сейчас задуматься о будущем нашей планеты и предлагать альтернативные варианты развития промышленности с целью минимизировать вред окружающей среде.

Использованные источники:

1. Газиева, Индира Адильевна. Индия : карманная энциклопедия: [универс. справ. с разговорником, описанием бытовых и историко-культурол. реалий для посещающих Респ. Индия и желающих получить нач. знания о яз. хинди] / И. А. Газиева; Москва: АСТ: Восток-Запад, 2006 (Ульяновск : Ульяновский Дом печати), 2007
2. Давыдов, Андрей Владимирович. Северная Индия / Давыдов А.В.; М.: АСТ : Восток-Запад, 2006
3. Е. Ю. Ванина. Индия: страна и ее регионы / Рос. акад. наук. Ин-т востоковедения. Центр инд. исслед.; М. : УРСС, 2000
4. Сетхи Н. Глобальное потепление: Мумбаи перед лицом жары. / Таймс оф Индия, 2007
5. Коллиер В. и Уэбб Р.Х. Наводнения, засухи и изменение климата. / Университи оф Аризона Пресс, 2002

Научный руководитель: магистр естествознания Бекбаулина Н.С.

ЙОГУРТ ӨНІМДЕРІН АЛУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ОТАНДЫҚ «YOGURT IMMUNITY» ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК «ЙОГУРТ ИММУНО» ҰЙЫТҚЫЛАРЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Қуан А. А.

Сүт және сүт өнімдері - бұл ересектер мен балаларға арналған рационндағы ең пайдалы тағамдар бірі болып есептеледі. Бұл бекер емес, өйткені біз туылғаннан бастап құрамында ақуыздар, майлар, көмірсулар мен минералдарды заттар кіретін сүт пен сүт өнімдерін тұтынамыз. Өзінің ерекше құрамының арқасында сүт тағамдық құндылығы жағынан көптеген басқа тағамдарды алмастыра алады.

Сәби кезінде адам ағзасы ана сүтінің лактозасын ыдырататын лактаза ферментін түзеді. Бірақ адам қартайған сайын лактаза өндірісі төмендегеннен, лактозаны сіңіру қабілеті төмендеуі немесе толығымен жоғалып кетуі мүмкін.

Міне, сондықтан адамдар, әсіресе балалар, ақуыздың аллергиясына немесе ағза лактозаны қабылдамауына байланысты сүтті тұтынбай ашыған сүт өнімдерінен ләззат ала алады. Көбіне балалар ішек инфекциясынан кейін бір-екі ай бойы сүтті көтере алмайды. Дегенмен құрамында аз лактоза және көп лактаза бар ашытылған сүт өнімдері, әдетте, жақсы қабылданып, ішекті емдейді және диареяны емдейтін танымал «денсаулыққа пайдалы тағам» болып табылады.

Жалпы дәрігерлердің есептеулері бойынша, Қазақстанда азаматтардың 75-тен 90% -ға дейінгі саны дисбактериозға азды-көпті сезімтал. Осыған байланысты осы мәселені шеше алатын тамақ технологиясын дамытуға пайда күшеюде. Осының негізінде пробиотиктердің, ұйытқы мен сүт қышқылды бактериялардың әртүрлі дақылдары жасалуда. Өйткені, ерте заманнан бері қымыз, айран, йогурт және басқа да өнімдер сияқты ашытылған сүт өнімдері адамның микрофлорасы мен денсаулығына жақсы әсер ететіндігі белгілі болды. [1, 3-4 б.]

Ашытылған сүт өнімдерін сүтті немесе кілегейлі сүт қышқылды бактериялардың таза дақылдарымен, кейде ашытқы мен сірке қышқылы бактерияларының қатысуымен ашыту арқылы алады. Ашыту процесінде күрделі микробиологиялық және физикалық-химиялық процестер жүреді, нәтижесінде дайын өнімнің дәмі, иісі, құрылымы және сыртқы түрі қалыптасады.

Ұйытқылар - бұл таза дақылдар немесе ашытылған сүт өнімдерін, қышқыл май мен ірімшіктер өндірісінде қолданылатын микроорганизмдер дақылдарының қоспасы.

Қазіргі таңда халық арасында дайын ұйытқыны алып ашытылған сүт өнімдерін дайындау көпке таралған жағдай. Осы себептен көптеген өндіріс орындар әр түрлі ұйытқыларды шығаруда. Жалпы үй жағдайында таза ұйытқы дақылдарын қолданып, дайындалған ашытылған сүт өнімдерінің, шын мәнінде, пайдасы өте жоғары. Қолдан ашытылған сүтті сусынның зауыттық өнімнен айырмашылығы, оларда адамдар үшін пайдалы сүт қышқылды бактериялар мен бифидобактериялардың жоғары концентрациясы бар, құрамында қант, тұрақтандырғыштар, қоюландырғыштар, тағамдық қоспалар, бояғыштар, хош иістер және т.б. жоқ.

Осы мақалада VIVO және Yolactic брендтерінің құрғақ ұйытқылары негізінде йогурт дайындау және одан алынған өнімнің сапасын салыстыру мәселесі қарастырылған.

Yolactis «Yogurt immunity» йогурт ұйытқысы - зиянды микроорганизмдердің көбеюін басып, ЖРВИ-дің алдын алуға көмектесе отырып, иммундық жүйені күшейтеді. Құрамында тәттілендіргіштер, консерванттар, бояғыштар, хош иістер немесе басқа тағамдық қоспалар, ГМО мен лактоза жоқ.

Дақылдық құрамы: *Str. Thermophilus, Lactobacillus (delbrueckii ssp. bulgaricus, acidophilus, casei, rhamnosus, paracasei, plantarum), Bifidobacterium (lactis, longum)*.

VIVO «Иммуно Йогурт» ұйытқысы - «Иммуно Йогурт» VIVO - клиникалық тұрғыдан дәлелденген, жұмсақ дәмі бар және сүт қышқылы бактерияларының штаммдарының үйлесімінен құралған ұйытқы. Осы бактериялық штамдарды үнемі қолдану иммундық жүйені нығайтуға, ЖРВИ және басқа суық тию қаупін азайтуға және ас қорытуды жақсартуға көмектеседі. Керемет дәмді және қою құрылымды йогурт шығарады.

Дақылдық құрамы: *Bifidobacterium lactis* (2 штаммы), *Lactobacillus acidophilus* (2 штаммы), *Lactobacillus casei*, *Lactobacillus paracasei*, *Lactobacillus bulgaricus*, *Streptococcus thermophilus*, *Bifidobacterium infantis*.

Екі ұйытқының сақтау шарттары мен мерзімі бірдей. Түпнұсқалық қаптамада + 2-ден + 8 ° C-ге дейінгі температурада сақтау талап етіледі. Ашқаннан кейін, пакеттің мазмұнын дереу және толық көлемде пайдалану қажет. ТУ СТ ЖШС 151240004349-01-2018 сәйкес тасымалдау кезінде сақтау температурасында ауытқуға жол беріледі, температура 10 күн ішінде + 30°C аспауы керек. Жарамдылық мерзімі - 12 ай.

Бұл зерттеуде *Bifidobacterium longum* және *Lactobacillus delbrueckii subsp. bulgaricus* таза дақылдары өсірілді.

Bifidobacterium longum өсіру үшін Блаурокка сәйкес бауыр-цистиндік орта таңдалды. Онда колониялар салыстырмалы түрде аз өседі (0,5-2 мм). Тармақталатын жасушалардың ең көп саны онда орналасқан. Қатты қоректік орталардағы бифидобактериялардың колониялары мақтаның біркелкі емес кесектеріне ұқсайды. [2, 39 б.]

Lactobacillus delbrueckii subsp. bulgaricus-ды бөліп алып, қоректік ортада өсірді - *Lactobacillus MRS* агарында. *MRS* агарында тегіс колониялар пайда болды. [3, 16 б.]

Ашыған сүт өнімдерін органолептикалық бағалаудың негізгі көрсеткіштері: сыртқы түрі мен құрылымы, түсі, дәмі мен иісі. Органолептикалық сипаттамалары бойынша йогурт МЕМСТ 31981–2013 «Йогурт. Жалпы техникалық шарттар» бойынша сақталуы қажет.

Органолептикалық қасиеттерге арналған сынамалардың нәтижелері кесте 1-де көрсетілген.

Кесте 1

Сынама	№1	№2
Сыртқы түрі мен консистенциясы	Ұйысқан жоқ, біртекті. Қасықпен үлгілер жасалғаннан кейін өнім қасықтың өзінде де, шыныда да тұрақты және жылтыр болады. Өте қою және орташа тұтқыр, араластыра отырып, сарысу мен кесектер шықты. Тез араластырғаннан кейін өнім біртекті болды.	Ұйысқан жоқ, біртекті. Қасықпен үлгілер жасалғаннан кейін өнім қасықтың өзінде де, шыныда да тұрақты және жылтыр болады. Қалың және тығыз, араластыру кезінде сарысуы шығарылды. Тез араластырғаннан кейін өнім біртекті болды.
Иіс пен дәм	Таза, ашымал сүттің иіс, қышқыл дәм береді Бөтен дәм мен иіс, ашытқы дәмі жоқ	Таза, ашымал, жұмсақ, бөтен дәм мен иіссіз, қаймақ тәрізді тәтті дәмді сезінеді, ашытқы дәмі жоқ
Түсі	Сүтті ақ, масса бойынша біркелкі.	Сүтті ақ, масса бойынша біркелкі.

Сынамалардың органолептикалық қасиеттері

Екі сынаманы келесі көрсеткіші – ашыту уақыты мен сол уақыт ішіндегі консистенциясы салыстырылды.

Екі сынаманы ашыту уақыты және олардың консистенциясы кесте 2-де көрсетілген.

Кесте 2

Сынама	Ашыту уақыты	Консистенциясы
№1	7-8 сағ 9-10 сағ 24 сағ	Сұйық Тұтқырланған Қою
№2	7-8 сағ 9-10 сағ 24 сағ	Тұтқыр Қоюланған, бірақ сұйық Қою және тығыз

Сынамалардың ашыту уақыты мен консистенциясы

Осы зерттеудегі сақтаудың және ашытудың барлық шарттары МЕМСТ бойынша сақталды. Айтарлықтай мыңжылдықтар бойы йогурт жеу денсаулыққа көп пайда әкеледі. Біздің заманымыздан 6000 жыл бұрын-ақ, үнділік аюрведиялық медицина йогуртты тұтынумен байланысты денсаулыққа жағымды көптеген артықшылықтар туралы айтқан. Йогурт түрлі асқазан-ішек жолдарының ауруларынан бастап күннің күйіп қалуын жеңілдету үшін емдеуге қолданылады. 20 ғасырдың басында ол, тіпті, дәріханада дәрі ретінде сатылды.

Алайда, холецистит, гастрит және ас қорыту жүйесінің басқа аурулары кезінде тым майлы, кілегейлі йогурттарды теріс пайдаланбау қажет. Хош иістері бар химиялық қоспалардан тұратын йогурт өнімдерін балаларға немесе жүкті әйелдерге беруге болмайды. Химиялық қоспалар баланың денсаулығына зиян тигізуі мүмкін. Осы себепті балалар тағамы сарапшылары балаға сегіз айлыққа дейін йогурт беруді ұсынбайды.

Осыған байланысты шығарылып жатқан ұйытқылардың сапасы мен құрамын бақылап отыру тиіс. Өйткені бұл дақылдардың бәрі адамның ішек микрофлорасына тікелей әсер етеді. Сонымен қатар МЕМСТ-тан кету жағдайы дисбактериоз немесе дисбиоздың дамуына әкелу мүмкін.

Қорыта айтқанда, екі дақылға да сапаны микробиологиялық бақылау жүргізілді. Олардың өндіруші ұсынылған және зерттеу барысында алынған дақылдық құрамы салыстырылды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, екі ұйытқы дақылдарының құрамы шынайыдан өзгеше; *bifidobacterium longum* және болгар таяқшасы дақылдарының өсуі байқалды.

Ұй жағдайында ашыту мен сақтаудың салыстырмалы бақылауы жүргізілді. Бұл зерттеуде әр өндіруші ұсынған ұйытқының органолептикалық қасиеттері салыстырылды. Жұмыс нәтижелері барысында сапа бойынша өндіруші ұсынғаннан аз айырмашылықтар анықталды: пісу уақыты, дәмі, иісі және консистенциясы біршама өзгеріс байқалды.

Сонымен қатар, «Yogurt immunity» мен «Иммуно йогурт» ұйытқылары бір-бірімен салыстырылды. Жалпы алғанда, шетелдік VIVO «Иммуно Йогурт» ұйытқы дақылдары отандық Yolastic «Yogurt immunity» ұйытқы дақылдарына қарағанда тезірек ашытылған және консистенциясы тығызырақ болған. Мысалы, отандық ұйытқыны ашытуға 9-11 сағат қажет болса, шетелдік ұйытқыны ашыту 7-8 сағат қана алады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Дисбактериозы - актуальная проблема медицины / А.А.Воробьев [и др.] // Вестник РАМН. - 1997. - №3.
2. Меркулова Л.В., Ерошкина О.Е, Казакова И.В. Полиморфизм бактерий рода *Bifidobacterium* // Молочная промышленность, 2012. – №9.
3. Банникова Л.А. Микробиологические основы молочного производства / Л.А. Банникова, Н.С. Королева, В.Ф. Семенихина. – Москва: Агропромиздат. – 1987. – 400 с.

Ғылыми жетекші: **Жарытылыстану ғылымдарының магистрі,
оқытушы Бақытжанқызы Б.**

AMARANTHUS, CELOSIA ТҮРЛЕРІН ЖЫЛЫЖАЙДА ОТЫРҒЫЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кушекбаева А.Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Амарант біз үшін өте танымал емес, бірақ әлемнің көптеген елдерінде амарантты тек қана сәндік өсімдік ретінде қарастырмай тамақ, жемшөп, дәрілік және сәндік өсімдік ретінде қолданылады. Амаранттың құрамында көптеген құнды заттар бар, олардың кейбіреулері басқа ауылшаруашылық дақылдарында, өсімдіктерінде кездеспейді.

Амаранттың шығу тегі Оңтүстік Америкадан басталады, онда оның көптеген түрлері мен формалары өседі. Аргентина, Перу және Боливия тауларында құйрықты амарант (*Amaranthus caudatus*) көптеп таралған. Сол жерден ол Солтүстік Америкаға, Үндістанға және басқа жерлерге кең тарала бастады. Қазіргі уақытта тұқымның көптеген өкілдері Солтүстік Үндістан мен Қытайда кездеседі, бұл өсімдіктерді қалыптастырудың қайталама орталықтары ретінде осы аудандар туралы айтуға болады.

Шетелде амарантты зерттеуде бүгінде көп көңіл бөлініп отыр. АҚШ-та амарант бойынша зерттеу жұмыстарын 1975 жылдан бастап Ауыл шаруашылығы министрлігі жүргізеді. Сарапшылар бұл өсімдіктің дәні мен жасыл массасының жоғары қоректік құндылығын, оның жоғары өнімділігін, құрғақшылыққа төзімділігін, тез өсуін және басқа да артықшылықтарын саралап айтқан болатын. Ресейде амаранттың алғашқы зерттеулері өткен ғасырдың 30-жылдарында жүргізілді. Ол зерттеулер Академик Н. И. Вавиловқа тиесілі. Ол өсімдік тұқымдарының ең көп коллекциясын жинады және оны зерттеп, ауылшаруашылық өндірісіне енгізуді ұсынды. Амарант Ресей, Беларусь және Украинаның көптеген ғылыми мекемелерінде зерттелінген болатын.

Амаранттарды талғампаз өсімдіктер деп атауға болмайды. Олар ыстық, ашық және күн шуақты жерлерді жақсы көретін фотофильді, құрғақшылыққа төзімді дақылдарға жатады. Көлеңкеде амаранттар отырғызуға болмайды.

Бақшадағы орынды таңдағанда, үлкен ағаш немесе бұталар өсімдікке көлеңке түсірмейтін бақтың ең жарқын және жылы жерлерінде тоқтаған дұрыс. Егер отырғызу жиектердің шетіне жоспарланса, онда өсімдіктерді күннің үлкен жартысында жарықтандыратындай етіп орналастыру керек. Амарант ашық жерге аяз қаупі толығымен жойылғаннан кейін ғана отырғызылу керек: тіпті өсімдік тұқымдары мамыр айының ортасынан немесе маусым айында егіледі.

Зерттеу жұмысымды «Жұбанов жылыжайында» жүргізіп, төзімді, өсіруге ыңғайлы, ерекше сән беретін сорттарды іріктеп алдым. Амарант және Целозия өсімдігінің түрлерін, атап айтқанда Целозия «Малютка» *Celosia plumosa*, «Китайский шёлк» *Celosia argentea*, «Пампас плюме» *Celosia argentea plumosa* және

Амарант триколор «Половецкие плески» *Amaranthus tricolor*, Амарант двуцветный «Молтен файер» *Amaranthus bicolor*, Амарант хвостовый «Малиновый бусы» *Amaranthus caudatus* түрлерін жылыжайда арнайы ыдыста өсірдім.

Ең бірінші өсіруге арналған қолайлы ыдыс таңдап алынды ені 30см, ұзындығы 35 см, тереңдігі 9 см болатын ыдыста өсірдім. 6 түрлі гүлдің өсуін құрамы, қышқылдылығы әр түрлі 3 түрлі топырақты таңдап алдым. 1-ші топырақты бақылау топырағы ретінде алдым яғни бұл топырақтың құрамында қара топырақ, көң, балласт бар. 2-ші топырақ әмбебап «Богатырь» топырағы. Құрамында Азот-350 мг/л, фосфор- 30мг/л, калий- 260-400 мг/л, рН-5,5-6,5. Бұл топырақтың артықшылығы құнарлықты ұлғайтып тамыр жүйесінің өсуін тездететін, сонымен қатар патогенді микроорганизмдерді босататын *Bacillus subtilis* бактериясы бар. Құрамында шымтезек, әктас, құм, микроэлементтер, минералды тыңайтқыш, бактериялар бар. 2-ші топырақ әмбебап «Цветочный» топырағы. Құрамында азот-200мг/л, фосфор-200мг/л, калий — 350 мг/л, ылғалдылығы - 65%, рН- 5,5-6,5.

Келесі кезекте зерттеу жұмысыма арналған Амарант тұқымдасының әр түрлі сорттарын ерекшеліктеріне байланысты таңдап алдым. Олар:

1. Целозия «Малютка» *Celosia plumosa*. Ылғал, жылусүйгіш өсімдік. Биіктігі 30см-ге дейін жететін жасыл жапырақты және гүлдерінің түсі әр түрлі болатын өсімдік. Шілде, қыркүйек айларында гүлдейді. Ал, тұқымды наурыз айында 18-25 С топырақта 14-20 күнде пайда болады. Маусым айында, сабақтары қатайған кезде далаға отырғызады.

2. Целозия «Китайский шёлк» *Celosia argentea*. Биіктігі 30 см болатын амаранттар тұқымдасынан шыққан бір жылдық ергежейлі өсімдік, күлгін түсті және қою қызыл жапырақтарымен ерекшеленеді. Шілдеден бастап аязға дейін гүлдейді. Целозия термофильді, фотофильді, құрғақшылыққа төзімді, бірақ жақсы суаруды қажет етеді. Ол борпылдақ, құнарлы топырақты жақсы көреді. Тұқымдар наурыз айында көшеттерге себіліп, 18-25 ° с топырақ температурасында 14-20 күннен кейін пайда болады.

3. Целозия «Пампас плюме» *Celosia argentea plumosa* Целозияның бұл түрін өсіру оңай. Целозия тұқымдары наурыз–сәуір айларында пленканың астына көшеттерге себіледі. Ылғал топырақтың бетіне сирек себу керек. Тұқым өнгеннен соң маусымның басында, күн жылынған кезде, көшеттер тұрақты жерге отырғызылады. Биіктігі бір метрге дейін жететін бір жылдық өсімдік. Күзгі аязға дейін сәндік әсерін жоғалтпай, көптеген айлар бойы ұзақ және керемет гүлдейді. Гүлдерінің ұзындығы әдетте өсімдік биіктігінің жартысынан немесе үштен бір бөлігін құрайды. Ергежейлі (20-30 см), орташа ұзын (30-50 см) және биік сорттар (50-90 см) болады.

4. Амарант триколор «Половецкие плески» *Amaranthus tricolor*. Бұл тез өсетін бір жылдық, биіктігі 80-120 см болады. Сабағы жасыл немесе қызғылт, берік, тік, әдетте қатты тармақталған болып келеді. Бұтаның пішіні сфералық, пирамида, ықшам немесе борпылдақ, диаметрі 60 см-ге дейін. Жапырақтарының

ұзындығы 15 см-ге жетеді, ені 10 см-ге дейін. Сабақтағы орналасу спираль тәрізді, жапырақ пышағы қатты. Тұқымдар кішкентай, 1-1, 5 мм., жылтыр, қара немесе қоңыр, дөңгелек. Тұқым себу жер бетінде жүзеге асырылады, содан кейін жұқа құм немесе топырақ қабатымен себіледі, өйткені жарықтың болмауы өнуді жақсартады. 21°C және одан жоғары температурада көшеттер 5-14 күннен кейін пайда болады. Егер салқын жағдай орын алса өнуді айтарлықтай кешіктіреді. Алғашқы күндерінен бастап қарқынды жарықтандыруды керек сондықтан наурыз-сәуір айларында ерте отырғызу кезінде жасанды жарықтандыру қолданылады.

5. Амарант двуцветный «Молтен файер» *Amaranthus bicolour*, Бір жылдық сәндік жапырақты өсімдік. Биіктігі 75 см болатын сабақтар пирамида тәрізді бұтаны құрайды. Жапырақтары өте сәнді. Ашық қызыл реңктің жас жапырақтары өсіп келе жатқанда қара шие түсіне ие болады. Гүлзарларда топтық екпелерде керемет көрінеді. Бұл өсімдік кез-келген бақша топырағында күн шуақты жерлерде жақсы өседі.

6. Амарант хвостовой «Малиновый бусы» *Amaranthus caudatus*. Биіктігі 1,5 м-ге жететін бір жылдық шөпті өсімдік. Гүлдері кішкентай, сабақтың жоғарғы жағынан өсіп, бұтақталып, біртіндеп өз салмағының астына қарай түсіп тұрады, ұзындығы 80 см жетеді. әртүрлілігіне байланысты қызыл немесе сары-жасыл түстерге ие болады.

Тандап алынған 6 түрлі Амарант тұқымдасының сорттарын арнаулы жәшіктерде, 3 түрлі топырақта өсуін, бейімделуін, өміршендігін анықтадым. 29.01.21 жылы тұқымдарды «Жұбанов жылыжайында» жәшіктерге сеуіп бетін пленкамен жауып, 20-25 С жылыжайдың тұрақты температурасында өсе бастады. 31.01.21 жылы 50% тұқым өніп өсе бастады. Биологиялық өлшем алып, өңген тұқымың ұзындығын өлшеп салыстырдым. (1- кесте)

№	Атауы	1-топырақ	2-топырақ	3- топырақ
1	Малютка			
2	Китайский шёлк	1,2см, 0,5см;	0,2см, 0,5см, 0,3см;	0,2см, 0,3 см;
3	Пампас плюме	1,1см, 1,3см;	0,2см, 0,5см, 0,1 см;	0,2см, 0,1см;
4	Половецкие плески	-	-	-
5	Молтен файер	-	-	-
6	Малиновый бусы	1.5см, 0.5см;	1,2см, 1,2см, 1см;	1,5см, 1см, 0,5см;

4.02.21 жылғы нәтиже бойынша барлық топырақта тұқымдар шыға бастады. 2-ші және 3-ші топыраққа қарағанда бақылау топырағында гүлдердің өсу көрсеткіші жоғары болды. Бұл дегеніміз 1-ші топырақтың құрамы Амарант, Целозия өсімдіктердің өсуіне қолайлы компоненттерге ие екендігін көрсетті. Жәнеде бұл топырақ адамдар үшін қолжетімділігімен ерекшеленеді. (2 кесте)

Атауы	1-топырақ	2-топырақ	3-топырақ
Малютка	2см, 1,7см;	1,2 см, 1,5см;	2см, 1,8см;
Китайский шёлк	1,5см, 1см;	1,3см, 1см;	1,6см,0,8см;
Пампас плюме	2 см, 1,8см;	1,2 см, 1,5см;	2 см, 1,8см;
Половецкие плески	0,5 см, 0,7см;	1 см, 0,8см;	0,8 см, 0,7см;
Молтен фэйер	0,5	0.3см	1см
Малиновый бусы	1,5 см, 1см;	1,8 см, 1,3см;	2см, 1см;

Жұмыс қорытындысы бойынша Целозияның «Малютка» сортын барлық топыраққа бірдей 0,01гр себілді. 1-ші топырақта 9, 2-ші топырақ 8, 3-ші топырақта 12 гүл өсіп шықты. «Китайский шёлк» сортында дәл сондай мөлшерде себіліп нәтижесінде 1-ші топырақта 35, 2-ші топырақ 56, 3-ші топырақта 44 өскін пайда болды. Өсуі ең жоғарғы деңгейде көрінген «Пампас плюме» сорты болды. 0,02 граммнан себілгеннен кейін 1-ші топырақта 150, 2-ші топырақта 123, 3-ші топырақта 60 гүл өніп шықты. Амарант «Половецкие плески» 0,01 граммынан 1-ші топырақта 8, 2-ші топырақ 2, 3-ші топырақта 20 гүл, Ал Амарант «Молтен фэйер» сортының 0,25 грамынан тек 1-ші және 3-ші топырақта өсу аз деңгейде байқалды. Тек 2-ші топырақта 39 өскін пайда болды. Ең жақсы көрсеткішті Амарант «Малиновый бусы» сортынан байқадық. 0,02 граммнан 1-ші топырақта 73, 2-ші топырақ 70, 3-ші топырақта 55 гүл өсіп шықты.

Қорытындылай келе амаранттар суару мен ылғалдың жоғарылауына жауап беретін гигрофильді өсімдіктер болып саналатынына қарамастан, олар жеңіл және борпылдақ топырақта өскенді жөн көреді. Амаранттар қатты ылғалға төзбейді, сондықтан оларды ауыр және тығыз топыраққа отырғызбау керек. Амаранттарды отырғызатын топыраққа қойылатын негізгі талаптардың бірі-төмен қышқылдық: бұл дақылдар тіпті аздап қышқыл топырақты ұнатпайды және бейтарап емес, кальцийлі топырақта өскенді жөн көреді.

Топырақтың алдын-ала құнарландырған дұрыс. Тым ауыр және жеткіліксіз құнарлы топырақтарда су өткізгіштігін жақсарту үшін компост пен минералды тыңайтқыштарды қосу ұсынылады. Егер алдын-ала дайындық жүргізілмесе,

топырақты құнарландыру отырғызу кезінде тікелей жүзеге асырылуы қажет, отырғызу шұңқырының түбіне бір уыс компост және аздап толық минералды тыңайтқыштар салынады.

Амаранттар- ең тұрақты және төзімді өсімдіктердің бірі. Маусым бойына сәнділікті сақтай отырып, олар ерекше күтімді қажет етпейді, құрғақшылықпен жақсы күреседі және өте тез өседі. Егер сіз амарантқа қажетті жағдайларды ұсынсаңыз және отырғызу алдында топырақты дайындауға ерекше көңіл аударсаңыз – бұл маусымның екінші жартысындағы ең жарқын өсімдіктердің бірі болады. Амарант тез өсу қарқынымен, төзімділігімен, тез бейімделуімен және өте ұзақ сәндік кезеңімен ерекшеленеді, ал өсімдіктің гүлденуі мен көктері оның артықшылықтары болып саналады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Чиркова Т.В. Амарант – культура XXI века// Соросовский образовательный журнал. 1999. № 10. [22–27 б.]
2. Кононков П.Ф., Гинс В.К., Гинс М.С. Амарант – культура XXI века. М., 2001. [240 б.]
3. Офицеров Е.Н. Амарант – перспективное сырье для пищевой и фармацевтической промышленности // Химия и компьютерное моделирование. Бутлеровские чтения. 2001. № 5. [1–4 б.]
4. Пащенко Л.П., Никитин И.А. Амарант: особенности химического состава нетрадиционной культуры // Успехи современного естествознания. 2003. № 10. [121 б.]
5. Saunders R.M., Beciker R. Amaranthus: A potential food and feed resource // Advances in Cereal Science and Technology. St. Paul, 1984. Vol. 6. [357–396 б.]
6. Пащенко Л.П., Макеев А.М., Магомедов И.М. Липопротеиновый комплекс из амаранта – биологический улучшитель продуктов // Пищевая промышленность. 1990. № 12. [38–40 б.]

Ғылыми жетекші: б.ғ.к., доцент Базарғалиева А.А.

ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ ЖОҒАРЫ ЖЕМІСТЕРДЕН ШОКОЛАД АЛУДЫҢ БИОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Макуева Б.М

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазіргі кезде шоколад өндірісі алуантүрлі өнімдерді даярлау арқылы адамдардың аталған өнімге деген сұранысын арттыруда. Мұнымен қоса бұл өнімдердің адам денсаулығы мен қалыпты физиологиясын сақтауда да өзіндік әсері

бар екендігі көптеген ғалымдардың зерттеулерінде қаралған. Біздің диссертациялық жұмыста қазіргі кезде ұлт денсаулығын нығайтуды күшейту мақсатында энергетикалық құндылығы жоғары жемістерден шоколад дайындау арқылы, мектеп оқушылары мен студенттердің күнделікті оқу үдерісі кезінде қалыпты күйі мен физиологиясын сақтау бойынша жұмыстар және аталған зерттеулер бойынша нәтижелер талқыланған.

МЕМСТ 31721-2012 «Шоколад. Жалпы техникалық жағдайы» сәйкес шоколад деп құрамында 35% кем емес жалпы құрғақ какао-өнімнің, 18% кем емес какао майы мен 14% кем емес құрғақ майсызданған какао-өнімнің қалдығы бар какао-өнім мен қант негізінде алынған кондитерлік өнімді атайды [1].

Зерттеудің негізгі нысаны Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Биология кафедрасы жанынан зертхана жағдайында энергетикалық құндылығы жоғары жемістерден дайындалған шоколад өнімі болып табылады. Аталған шоколад өнімі мектеп оқушылары мен жоғары оқу орны студенттері мен қызметкерлерінің жұмыс күніндегі стресстік бейімдеуді алдын алуға, сергектік күнді өткізуді мақсат етеді. Зерттеу нысанына алынған шоколад түрі қазіргі кезде өндірілетін шоколад өнімдерімен салыстырыла отырып, олардың химиялық құрамы мен энергетикалық құндылығына талдау жасалау арқылы тиімділігін көрсетуде үлкен маңызға ие болады.

Шоколадтағы ылғалдың массалық үлесін анықтау

Шоколад құрамындағы ылғалдың массалық үлесін МЕМСТ 5900-2014 Кондитерлік өнімдер. Ылғал және құрғақ затты анықтау әдістері. Бойынша жүргізілді [2]. Өлшеуді жүргізудің әдістемесі сол Мемлекеттік стандарттан алынды. Өлшеу биология кафедрасының жанындағы зертханадағы электрондық таразы арқылы жүзеге асырылды.

Төмендегі кестеде шоколадтың құрамындағы ылғалды анықтау бойынша өлшенетін параметрлердің массасы көрсетілген (кесте 1).

Ылғалдылықтың пайызбен алғандағы массалық үлесін келесі формуламен есептейміз:

$$X_1 = \frac{m_1 - m_2}{m} \times 100$$

мұндағы, m_1 – бюкстың қақпағымен, шыны таяқшасымен және сынамаға алынған өніммен бірге алғандағы кептірілгенге дейінгі массасы, г;

m_2 – бюкстың қақпағымен, шыны таяқшасымен және сынамаға алынған өніммен бірге алғандағы кептірілгеннен кейінгі массасы, г;

m – сынамаға алынған өнімнің массасы.

1-кесте. Шоколадтағы ылғалды анықтау бойынша өлшенетін параметрлердің массасы

Шоколадтың	Бюкстың	Талданатын	Кептірілгенге	Кептіргеннен
------------	---------	------------	---------------	--------------

атауы	массасы, г	сынаманың массасы, г	дейінгі бюкстың талданатын сынамамен бірге массасы, г	кейінгі бюкстың талданатын сынамамен бірге массасы, г
Шокомикс (x_1)	49,81	3,68	53,49	53,43
Сникерс (x_2)	43,24	3,95	47,19	47,12
Марс (x_3)	50,45	3,49	53,94	53,83
Қазақстан (x_4)	43,13	3,31	46,44	46,34

Әртүрлі шоколад өнімдеріндегі ылғалдылық анықтаудың салыстырмалы талдау нәтижесі

Біздің зерттеу жұмысымызда энергетикалық құндылығы жоғары жемістерден дайындалған «Шокомикс» шоколад өнімі, адамдардың күнделікті өмірінде үлкен маңызға ие брендті шоколадтар Сникер, Марс, Қазақстан шоколадтары сынамаға алынды. Әрбір шоколадтың құрамындағы ылғалды анықтау бойынша өлшенетін параметрлердің массасы төмендегі кестеде сынамаға дейін және сынамадан кейінгі нәтижелер ретінде көрсетілген (кесте 2).

2-кесте. Шоколадтағы ылғалды анықтау бойынша өлшенетін параметрлердің массасы

Шоколадтың атауы	Бюкстың массасы, г	Талданатын сынаманың массасы, г	Кептірілгенге дейінгі бюкстың талданатын сынамамен бірге массасы, г	Кептіргеннен кейінгі бюкстың талданатын сынамамен бірге массасы, г
Шокомикс (x_1)	49,81	3,68	53,49	53,43
Сникерс (x_2)	43,24	3,95	47,19	47,12
Марс (x_3)	50,45	3,49	53,94	53,83
Қазақстан (x_4)	43,13	3,31	46,44	46,34

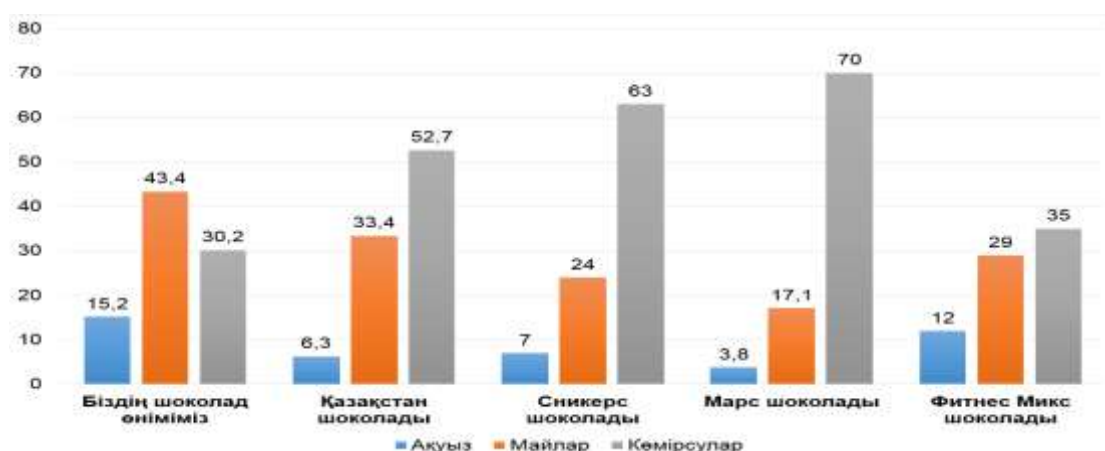
Энергетикалық құндылығы жоғары жемістерден дайындалған шоколад өнімінің тағамдық құндылығын салыстырмалы талдау нәтижелері

Біздің зерттеу жұмысымыздың барысында энергетикалық құндылығы жоғары жемістерден дайындалған шоколад өнімінің басқа маркалы шоколад өнімдерінің тағамдық құндылығының салыстыру бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілді. Зерттеу нәтижелері төмендегі кестеде көрсетілген (кесте 3).

3-кесте. Энергетикалық құндылығы жоғары жемістерден дайындалған шоколад өнімінің басқа маркалы шоколад өнімдерінің тағамдық құндылығының салыстырмалы көрсеткіші (100 грамм өнімде)

Шоколад өнімі	Ақуыз	Майлар	Көмірсулар	Энергетикалық құндылығы
---------------	-------	--------	------------	-------------------------

Біздің шоколад өніміміз	15,2	43,4	30,2	554
Қазақстан шоколады	6,3	33,4	52,7	532
Сникерс шоколады	7,0	24	63	488
Марс шоколады	3,8	17,1	70	452
Фитнес Микс шоколады	12	29	35	450

1.сурет Әртүрлі маркалы шоколад өнімдерінің тағамдық құндылығының салыстырмалы көрсеткіші (біздің дайындаған шоколад өнімі бойынша)

Энергетикалық құндылығы жоғары жемістерден шоколад дайындау негізінен адамдардың, әсіресе мектеп жасындағы балалар мен жоғары оқу орны студенттерінің күні бойы сергіп жүру қабілетін қамтамасыз етуде басты мәселе болып келеді. Жалпы біз дайындаған шоколад бұл – адамның күні бойы сергек жүруі мен жүректің жақсы жұмысы қамтамасыз етуі болып табылады. Сонымен қатар, қанды тазартады, иммунитетті нығайтуға өте жақсы көмектеседі. Өзіміздің шоколадты дайындауда біз төмендегі жемістерден 1 кг шоколад өнімін алу үшін, әрбір жемістерден 100 граммын пайдаландық. Шоколадтың негізгі құрамы: жаңғақ, өрік, кешью, фисташка, қара мейіз, миндаль, арахис, бал.

Шоколадты дайындау технологиясына сәйкес құрғақ жемістерді жылы суда жақсылап жуып, аздап құрғаттамыз. Дайындау техникасының барлық ережелерін осы жұмыста көрсетінде МЕМСТ бойынша жүргіземіз. Содан кейін ет тартқышта барлық кептірілген жемістер бұралды және араластырылады (қабығымен бірге, сүйексіз). Дайын бұралған кептірілген жемістерді балмен жақсы араластырып, оған какао мен какао майын қосып арнайы қалыпқа салыңыз. Қоспаны суық жерде ұстау ұсынылады. Құрғақ жемістерден жасалған шоколад дайын.

Біздің жұмысымызда энергетикалық құндылығы жоғары жемістерден дайындалған шоколад өнімінің құнарлығын интернет желісіндегі «*Calc.by*» онлайн калькуляры көмегімен шоколадты дайындауда қолданылған әрбір 100 грамм жемістің құрамы мен құнарлығын анықтау арқылы жүргізілді. Шоколадтың құрамына кіретін негізгі 10 өнімнің құрамы мен құнарлығы анықталып, шоколадтың жалпы салмағы 1000 грамм құрайтын өнімнің құнарлығы онлайн калькуляры бағдарламасы негізінде анықталды.

4-кесте. «*Calc.by*» онлайн калькуляры көмегімен есептелген энергетикалық құндылығы жоғары жемістердер дайындалған шоколад өнімінің 100 граммындағы құнарлығы (кДж/ккал)

100 граммның құнарлығы	Кешью	Қурага	Кішімш	Грек жаңғағы	Фисташка	Арахис	Миндаль	Какао	Какао-майы	Бал	Барлығы
Май	54,1	0,3	0,6	65,2	50,0	48,0	57,7	15,0	99,9	0,0	390,8
Көмірсу	13,2	51,0	66,0	7,0	7,0	21,0	16,2	10,2	0,0	80,1	271,7
Ақуыз	25,7	5,2	2,9	15,2	20,0	25,0	18,6	24,3	0,0	0,3	137,2
Ккал	643	215	264	654	556	570	645	228	889	322	4986

2. сурет Дайындалған шоколад өнімінің дегустациясы

Осы жұмысымызда энергетикалық құндылығы жоғары жемістерден алынған шоколад өніміміз өзінің биологиялық құндылығы жағынан жоғары болып келеді. Сонымен қатар, мектеп жасындағы оқушылар мен жоғары оқу орындарында оқитын студенттер үшін, олардың физиологиялық қалыпты жағдайда жүруін қамтамасыз етуде таптырмайтын энергетикалық құнды өнім. Аталған шоколад өнімі Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Ғылым апталығы күндері арнайы дегустациядан өтіп, университеттің қызметкерлері мен білім алушылары арасында жақсы пікірлерге ие болды (2 сурет).

Энергетикалық құндылығы жоғары жемістерден дайындалған шоколад өнімін дайындау Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Биология кафедрасы жанынан зертхана жағдайында іске асырылды. Аталған шоколад өнімі мектеп оқушылары мен жоғары оқу орны студенттері мен қызметкерлерінің жұмыс күніндегі стресстік бейімдеуді алдын алуға, сергектік күнді өткізу мақсат етеді. Зерттеу нысанына алынған шоколад түрі қазіргі кезде өндірілетін шоколад өнімдерімен салыстырыла отырып, олардың химиялық құрамы мен энергетикалық құндылығына талдау жасалау арқылы тиімділігін көрсетуде үлкен маңызға ие болды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. ГОСТ 31721 –2012. Шоколад. Общие технические условия. [Электронный ресурс]: <http://vsegost.com/Catalog/52/52415.shtml>.
2. Что нужно знать о шоколаде [Электрондық ресурс <http://chocolatier.ru/shokologija/что-nuzhno-znat-o-shokolade.html>
3. Занидра В.В. Научные основы и технология производства шоколада и кондитерских изделий // Технологии кондитерской промышленности. – 2015. – № 11. – С. 25-27.
4. Что нужно знать о шоколаде [Электрондық ресурс]. <http://chocolatier.ru/shokologija/что-nuzhno-znat-o-shokolade.html>
5. МЕМСТ 5900-2014 Кондитерлік өнімдер. Ылғал және құрғақ затты анықтау әдістері.

Ғылыми жетекші: **магистр Ташигул Н.Е.**

ХИМИЯ-ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МАЗМҰНДАҒЫ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРТУ

Нұрсұлтанова А.Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

XXI ғасырда жеткілікті ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуы және халық санының көбеюі қоршаған ортаға белсенді әсер етуде. Егер мұндай антропогендік әсер етулер табиғат заңдарын ескермесе және табиғат заңдарын бұзатын болса, апаттық жағдайлар туындайды.

Адамдар өздерінің зиянды әрекеттерінен туындайтын жағдайлардың саны көбейіп, табиғи апаттарға әкелуде. Мысалы, «озон қабатының жұқаруы», «жылу эффектісі», барлық құрылықтардағы ормандарды көптеп жою, өсімдіктер мен жануарлардың мындаған түрлерінің жоғалып кетуі, қоқыс тастайтын жерлердегі өнеркәсіптік қалдықтардың жинақталуы және тағы да басқалар [1-3].

Жер шарындағы шаруашылықты экологиялық сауатты жүргізу үшін көп нәрсені білу қажет: жеке ағзалардың мекен ету ортасына қалай әсер етуінен бастап, тірі табиғат пен оның адамзат қоғамындағы орнының жалпы ғаламшарлық байланыс түсінігіне дейін білу қажет.

Жалпы білім беретін мектептерде экологиялық білім мен тәрбие беру – нарықтық экономикалық қатынастар заңдарына сай бүгінгі күннің өзекті мәселесі.

Мектептегі оқыту үрдісін ұйымдастырудағы маңызды талап – оқылатын пәнге деген қызығушылықтың қалыптасуы. Химияны оқыту тәжірибесі оқушылардың ерекше қызығушылығын арттыратын ғаламдық, әлеуметтік және маңызды мәселелерді, соның ішінде химия-экологиялық мазмұндағы мәліметтерді қарастыруға мүмкіндік береді.

Экологиялық білімге ие болу мәселесі жалпы білім беру мекемелерінде «экология» пәніне кіріспе арқылы, сондай-ақ мектеп пәндерін экологияландыру арқылы шешіледі [4-7].

Химия сабағында мұғалім көптеген экологиялық мәселелерді көтереді, оларды шешудің мүмкін болатын жолдарын оқушылармен бірге талқылайды.

Химиялық білімді экологияландыру талаптарында экологиялық мазмұндағы есептеуге құрылған және шығармашылық есептердің рөлі арта түседі. Химия сабақтарында мұндай есептерді қолдану туған өлкеміздің байлықтарын танып-білуге бағыттайды, химия-экологиялық мәселелердің мәнін түсінуге мүмкіндік туғызады, адамгершілік тәрбиеге жол ашады.

Химия курстарының сәйкес келетін бөлімдерінде, сондай-ақ бейорганикалық және органикалық химия курстарын оқып аяқтаудағы білімді бекіту мен талдау кезіндегі сабақтарда шешуге болатын химия-экологиялық мазмұндағы есептерді ұсынамыз.

№1 есеп

Табиғатта биогенді элементтердің айналымы үнемі үздіксіз жүріп отырады: көміртегі, сутегі, оттегі, фосфор, азот, күкірт. Адам өз қызметі барысында қажеттіліктері үшін минералды шикізатты пайдалану арқылы заттар айналымына араласады. Көмір қышқылының концентрациясы 2%, $\rho = 1 \text{ г/см}^3$ болатын 1 литр минералды газдалған су алу үшін көміртектің қандай массасы көмір қышқыл газына айналуы керек?

Берілгені:

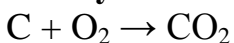
$$V(\text{H}_2\text{CO}_3) = 1 \text{ л}$$

$$\rho(\text{H}_2\text{CO}_3) = 1 \text{ г/см}^3$$

$$w(\text{H}_2\text{CO}_3) = 2\%$$

$$\text{Табу керек: } m(\text{C}) = ?$$

Шешуі:

1) Көмір қышқылы ерітіндісінің массасын тапсақ:

$$m_{\text{ерітінді}}(\text{H}_2\text{CO}_3) = V \cdot \rho = 1000 \text{ см}^3 \cdot 1 \text{ г/см}^3 = 1000 \text{ г}$$

2) Массалық үлесті пайдаланып тапсақ:

$$w \cdot m_{\text{е-ді}} = 0,02 \cdot 1000 \text{ г}$$

$$m_{\text{е.з.}} = 20 \text{ г}$$

3) Көмір қышқылының зат мөлшерін тапсақ:

$$n(\text{H}_2\text{CO}_3) = 20 \text{ г} / 62 \text{ г/моль} = 0,323 \text{ моль}$$

$$M(\text{H}_2\text{CO}_3) = 62 \text{ г/моль}$$

4) Реакция теңдеуі бойынша

$$n(\text{H}_2\text{CO}_3) = n(\text{CO}_2)$$

$$n(\text{CO}_2) = n(\text{C}), \text{ сондықтан}$$

$$n(\text{C}) = 0,323 \text{ моль}$$

5) Көміртектің массасын табамыз:

$$m(\text{C}) = n \cdot M = 0,323 \text{ моль} \cdot 12 \text{ г/моль} = 3,87 \text{ г}$$

Жауабы: $m(\text{C}) = 3,87 \text{ г}$.

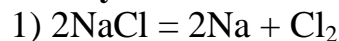
№2 есеп

Ауыз суды дезинфекциялау үшін қолданылатын хлор - натрий хлориді балқымасының электролизімен алынады. Натрий хлоридінің электролизі кезінде хлор газынан басқа, сұйық натрий металы алынады.

а) 355 г хлор газын алу үшін қанша грамм натрий хлориді қажет?

б) қ. ж. кезінде газдың бұл мөлшері қандай көлемді алады?

Шешуі:

$$M(\text{Cl}_2) = 71 \text{ г/моль};$$

$$n(\text{Cl}_2) = 355 \text{ г} / 71 \text{ г/моль} = 5 \text{ моль}$$

$$n(\text{NaCl}) = 2 \text{ моль} \cdot n(\text{Cl}_2) = 10 \text{ моль};$$

$$M(\text{NaCl}) = 58,5 \text{ г/моль};$$

$$m(\text{NaCl}) = 58,5 \text{ г/моль} \cdot 10 \text{ моль} = 585 \text{ г}$$

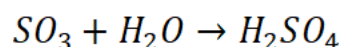
$$2) V(\text{Cl}_2) = V_m \cdot n = 22,4 \text{ л/моль} \cdot 5 \text{ моль} = 112 \text{ л}$$

Жауабы: $m(\text{NaCl}) = 585 \text{ г}$; $V(\text{Cl}_2) = 112 \text{ л}$.

№3 есеп

Жер қыртысындағы және оның беткі бөлігіндегі күкірт қосылыстары үш түрлі типте: күкірт қышқылы (H_2SO_4), күкіртсутек (H_2S) (олардың тұздарын қоса есептегенде) және бос күкірт күйінде кездеседі. Құрамында күкірті бар заттардың жануы нәтижесінде 448 литр (стандартты) күкірт (IV) оксиді пайда болды. Егер оның теориялық шығымы 80% болса, қышқыл жаңбыр түрінде шығуы және түсуі мүмкін күкірт қышқылының массасын анықтаңыз.

Шешуі:

$$n(SO_3) = \frac{448}{22.4} = 20 \text{ моль};$$

$$n(H_2SO_4) = n(SO_3) = 20 \text{ моль};$$

$$m(H_2SO_4) = 98 \cdot 20 = 1960 \text{ г (теориялық шығым)}$$

$$m_{\text{ш}} = 1960 \cdot 0,8 = 1568 \text{ г};$$

Жауабы: 1568г

Химия-экологиялық түсініктер жалпы білім беретін орта мектептің барлық пәндерінде де қарастырылуы тиіс, олар биология курсында басқаша көзқарас тұрғысынан, яғни аталған түсініктер жеке тұрғыдан емес, олардың тірі ағзалармен байланысы, өзара әрекеттесулері, биологиялық тепе-теңдік ұғымдарымен ұштастырылады. Ал химия курсы табиғат заңдарын, материя қозғалысының химиялық формасын қамти отырып, заттардың құрылысы, олардың өзгерістері, биогеохимиялық айналымдары және химиялық элементтердің биологиялық сіңірілуі туралы білім береді. Бізді қоршаған табиғи орта заттар жиынтығы, олардың тұрақты химиялық өзгерістері болып табылады.

Химиялық элементтер түзетін заттардың биогеохимиялық айналымын, оның ішінде биогенді элементтер айналымын оқушыларға түсіндіруде химия мен биология пәндерін экологиямен кіріктіре оқыту - аса маңызды мәселелердің бірі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Химия пәнінен 7-11-класқа арналған мектеп бағдарламасы. 2015-2020жж.
2. Glinka N.L. General chemistry: manual for graduate students. Volume 3 / N.L. Glinka,- 27 edition. - Almaty:TechSmith, 2018.-248p.
3. Minajeva Y.V. Organic Chemistri: Textbook/ Y.V.Minajeva.-Almaty:Epigraf, 2017.-172 p.
4. Битемирова А.Е. Химиядан есеп шығару әдістемесі.-Қарағанды: Medet Group, 2019.-122б.
5. Inorganic chemisnry: textbook / Nazarbekova S., Tukibayeva A. i drugie. - [s. l.], 2016.-268 p.
6. Shokybayev Zh.A. Teaching methods on chevistry:textbook / Zh. A. Shokybayev, Z. O. Onerbayeva, G. U. Pыassova.-Almaty,2016.-263p.
7. Abduova A.A.Actual problems of geocology and landscape ecology: textbook/A.A.Abduova.-Almaty:ССК, 2020. - 284 p.

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., доцент **Б.С. Иманғалиева**

ЖАБЫҚ ТОПЫРАҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ КӨКӨНІС ДАҚЫЛДАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ЗИЯНКЕСТЕРІ

Садықова С.Ә., Жолдасбаева У.П.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

«Қазақстан 2050» ұлттық стратегиясы, «Агробизнес 2020» бағдарламасына сәйкес, Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің алдында жаңа технологиялар енгізу есебінде жылыжайларда өсірілетін экологиялық таза өнімдерді өндіру міндеті тұр. Қазақстанда соңғы жылдары жылыжайлардың көлемі едәуір үлкейген, бірақ еліміздің ішкі қажеттілігін маусымаралық кезеңінде тек 67% қамтамасыз етеді. Сондықтан, мемлекет өсімдік шаруашылығы өндірісін дамытуға және импорт көлемін төмендетуге барлық қажетті жағдай жасауда.

Табиғи-климаттық жағдайларға қарамастан, халықты жыл бойы көкөніс дақылдарымен қамтамасыз ету мәселесі, жабық топырақ жағдайындағы жылыжайлар жағдайларында өндірілген көкөніс өнімдерімен қамтамасыз ету арқылы шешілуде. Бірақ, микроклиматтық жағдайларының ерекшеліктері, зиянкестердің таралуына ықпал етеді, зиянкестерге қарсы тиімді қорғану шараларын қолданбаған жағдайларда, алынатын өнімнің 60% - ан 90%-ға дейін жоғалуы мүмкін.

Жабық топырақ жағдайындағы көкөніс дақылдарының алаңдарын кеңейтумен қатар, өндіріске жаңа жоғары өнімді сұрыптар мен будандарды, озық агротехнологияларды енгізумен қатар, жылыжай көкөністерінің өнімділігін арттыру, сапасын жақсартудың маңызды резерві өсімдіктерді зиянкестер мен аурулардан қорғау болып табылады. Жылыжай жағдайында зиянкестермен тиімді күрес жүргізбей тұрақты өнім алу мүмкін емес. Өсімдіктерді олардан қорғап қалу да мүмкін емес. Ашық топырақ жағдайынан жабық топырақ жағдайының айырмашылығы кез-келген көкөніс өсіру кезіндегі қорғау шараларының орындалу мерзімдері, жылыжайда қалыптасқан жағдайымен анықталады [1, 9-11 б].

Зиянкестер санының түрлік құрамы, динамикасы, жылыжайлардың құрылымдық ерекшеліктеріне, белгілі бір көкөніс өсіруде қабылданған технологиясына және тіпті қызметкерлердің біліктілігіне тікелей байланысты болады. Қазіргі кезде жақсы оқшауланған, микроклиматы бақылау сенсорлармен жабдықталған заманауи жылыжайларда зиянкестердің жаппай дамуы сирек кездеседі. Заманауи сенсорлармен жабдықталған жабық топырақ жағдайында, қоршаған ортаның барлық параметрлері реттеледі: температурасы, ауа ылғалдылығы, субстраттың жарықтандырылуы, субстраттың минералды құрамы, ауасының газдық компоненттері. Әсіресе қазіргі уақытта жылыжайлар үшін селекционерлер тарапынан биотикалық және абиотикалық факторларға төзімді өсімдіктердің жоғары өнімді сұрыптары мен будандары шығарылуда.

Алайда, зиянкестерге төзімді жылыжай көкөніс түрлері әлі де аз. Тек оңтүстік нематодасына төзімді қызанақ будандары белгілі. Шектеулі аумақтағы өсімдіктердің шектеулі түрлік құрамы және жылыжайлардағы салыстырмалы түрде

тұрақты климаттық жағдайлар, көбінесе қолайсыз фитосанитарлық жағдайды қалыптастырады.

Жабық топырақ жағдайындағы зиянкестердің саны табиғи жағдаймен салыстырғанда әлдеқайда аз болғанымен, олардың біртіндеп жинақталуы және табиғи реттеуші факторлардың болмауы олардың зияндылығын едәуір арттырады.

Жабық топырақ жағдайындағы топырақта өсімдіктерді биологиялық қорғау жөніндегі іс-шаралар жүйесінде ең қиын мәселелердің бірі – бітелерімен күрес жүргізу. Жабық топырақ жағдайындағы көкөніс дақылдарына бітелер әртүрлі зиян келтіреді. Мысалы, жылыжай дақылдарын бітелерден қорғаудың қиындықтары, ең алдымен, олардың жоғары полиморфизмі және олардың тез көбеюімен түсіндіріледі (мысалы, бақша бітесінің бір аналығы (*Aphis gossipii* Glov) 8 тәулік ішінде санын 50-75 есе көбейте алады, ал 3 ұрпақ ішінде оның саны 125000-421875 дейін жетуі мүмкін), яғни, қысқа мерзім ішінде айтарлықтай олардың тез таралуы зиян келтіру мүмкіндігі өте жоғары.

Сондай-ақ, зиянкестердің көптеген түрлерінде қолданылатын пестицидтерге төзімділік қасиеттері резистенттілігі қалыптасады.

Ұзақ уақыт бойы өсімдіктерді зиянкестерден қорғау шаралары пестицидтерді қолдану көлемінің артуымен жүрді. Пестицидтер немесе олардың ыдырау өнімдері топырақ пен суды ластайды, олардың қалдықтары көкөніс өнімдерінде жиналады, бұл адамның денсаулығына қауіп төндіреді.

Биологиялық әдістерді, химиялық, агротехникалық әдістермен бірге қолдану жабық топырақ жағдайындағы зиянкестер түрлерінің әсерін шектейді.

Химиялық әдістермен салыстырғанда биологиялық әдістердің тиімділігі төмен деген қате түсінік бар. Ол әдістер арасындағы айырмашылықтарды түсінбеуге негізделген. Пестицидтерден болатын өлім қысқа уақыт ішінде болады, ал биологиялық әдіс олардың санын қауіпсіз деңгейде ұстап, зиянкестерден сенімді қорғауды қамтамасыз етеді. Осы аталған жайттарға байланысты, жабық топырақ жағдайындағы өзекті мәселелердің бірі, зиянкестердің алдын алу шаралары болып табылады [3, 9-11 б].

Зиянкестер алдын алу үшін дәліздерді және жылыжайдың басқа да бөлімдерін мұқият зерттеу керек. Әсіресе көшеттер өсірілетін жылыжайлардың тазалығын бақылау қажет. Зиянкестердің алдын-алу үшін өсімдік қалдықтарын, сондай-ақ бөлмелерді, керек-жарақтарды, контейнерлерді, жабдықтар мен жылжымалы құралдарды дезинфекциялау қажет. Зиянкестердің негізгі көздері болып - тұқымдар, отырғызу материалдары, өсімдік қалдықтары және топырақ саналады.

Жабық топырақ жағдайындағы көкөніс дақылдарының негізгі зиянкестеріне: өрмекші кенелері, жылыжай аққанаты, бақша бітелері, трипстер және т.б. жатқызылады. Зиянкестер жабық топыраққа белсенді түрде енуі мүмкін – зиянкестердің ұшып кіруі немесе пассивті – қызмет көрсететін жұмысшылардың

киімі арқылы, отырғызылатын материалы арқылы, топырақпен, көңмен, жабдықтармен тасымалданады.

Жылыжай аққанаты теңқанаттылар отряды (Homoptera), Aleyrodidae тұқымдасы өкілдері. Aleurodidae латынша грекше aleuron сөзінен шыққан, «ұн» дегенді білдіреді. Ересектерінің ерекшелігі, денесі мен қанаттары ақ түсті балауызды қабатпен жабылған. Сорғыш ауыз аппараты бар жәндіктер қатарына жатқызылады.

Жылыжай аққанаты полифагты зиянкестер түріне жатқызылады. Жылыжай аққанаты өсімдіктердің 82 тұқымдасы және 300-ден астам өсімдік түрлерін зақымдайды. Қатты зиян келтіретін өсімдік түрлеріне қызанақ, бұрыш, салат, балдыркөк, ақжелкен жатқызылады, бірақ ең жақсы бейімделген және көбінесе зиян келтіретін өсімдік түрі қияр болып саналады, өйткені қияр дақылындағы дернәсілдерінің өсімталдығы басқа дақылдармен салыстырғанда өте жоғары болады.

Бақша бітесі полифагты зиянкестер түріне жатқызылады. Бақша бітесі өсімдіктердің 25 тұқымдасы және 330-дан астам астам өсімдік түрлерін зақымдайды. Көбінесе келесі өсімдік түрлеріне қияр, бұрыш, лимон, сирек қызанақ түрлерін зақымдайды. Өсімдіктердің барлық вегетативтік мүшелерін зақымдайды. Сорғыш ауыз аппараты бар жәндіктер қатарына жатқызылады. Бақша бітесі өсімдіктерде +12 градус температурада пайда болады.

Өрмекші кенелер, дәлірек айтсақ, тетраниохоидтің ауыз қуысы өсімдіктер жасушаларына тесуге және шырынды соруға бейімделген. Бақша бітесі өсімдіктердің тамырларының қысымын пайдаланса қоректеніп жатқанда, кенелер шырынды жасушаларды сорғыш ауыз аппаратының күштерімен сорып алады. Зиянкес әдетте жапырақтардың төменгі жағына орналасып, оларды теседі де, ішіндегісін сорып алады. Нәтижесінде транспирация күшейіп, су балансы мен фотосинтез бұзылады, бұл өсімдіктердің солуына және өсірілетін дақылдардың өнімділігінің төмендеуіне әкеп соғады. Өрмекші кенелер қарқынды таралғанда оларды тек қана жапырақтарда ғана емес, сонымен қатар өсімдік сабақтары мен гүлдерінде, дақылдың жоғарғы жағын өрмекші тормен тұсаулап қоректенеді [2, 223-238 б].

Жылыжай трипсі оны кез-келген континентте кездестіруге болады. Карл де Геер алғаш рет 1744 жылы трипске сипаттама берді.

Трипс отрядының әлемде 5000 астам түрі белгілі, ТМД елдерінде шамамен 360 астам түрі бар, бұл трипс фаунасының барлық түрі емес. Жылыжай трипсі – трипстер отряды, нағыз трипстер тұқымдасы өкілдері.

Трипс полифагтарға жатады, бұл олардың жыртқыш жәндіктер екенін білдіреді. Олар көкөніс, сәндік, ауылшаруашылық, жеміс және жабық топырақ жағдайындағы ең көп таралған зиянды жәндіктерінің бірі болып саналады. Жабық топырақ жағдайындағы трипс ең қауіпті зиянкес, мысалы, егер олар жылыжайда пайда болса, оларды жою мүмкін емес, сіз олардың санын ғана шектей аламыз.

Трипстердің зияндылығы олар өсімдік шырынымен қоректену нәтижесінде өсімдіктердің әлсіреуіне әкеледі.

Трипстердің зияндылығы салдарынан,зақымдалған жапырақтар ылғалдылықты көп жоғалта бастайды, нәтижесінде олар тезірек қартайып, кеуіп солады. Трипс тағы бір ерекшелігі кейбір аурулардың вирустық қоздырғыштарын тасымалдауға қабілетті, бұл жағдайлар олардың зияндылығын бірнеше есе арттырады.

Трипстер сорғыш ауыз аппараты бар жәндіктер қатарына жатқызылады.Трипстер басқа зиянкестер сияқты сорғыш ауыз аппаратымен өсімдіктердің ұлпаларының бұзылуына әкеледі.Соңғы жылдары олардың зияндылығы айтарлықтай байқалады,бұған келесі факторлар ықпал етті: аймақтық фауналарды шетелдік түрлермен байыту;пестицидтерге төзімділігінің қалыптасуы; басқа зиянкестер түрлерінің көбеюін бақылауына тиімді жүйесінің дамуы, экологиялық нишалардың босауына әкеліп,трипстің таралуына оңтайлы жағдай тудырды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. А.К. Ахатов, С.С. Ижевский Вредители тепличных и оранжерейных растений Москва: Товарищество научных изданий КМК. 2004. 307 с.
2. Өсімдік қорғаудың химиялық құралдары: Ауыл шаруашылығы жоғары оқу орындарына арналған . –Астана: ҚазАТУ баспасы, 2016. - 280 бет.
3. Новожилов К.В., Долженко В.И. Средства защиты растений. М.: Агрорус, 2001. – 243 с.

Ғылыми жетекші – аға оқытушы Сырымбетов С.Т.

ДИАТОМИТ ШИКІЗАТЫ МЕН БҰРҒЫЛАУ ШЛАМЫН ЖОҒАРЫ ТЕМПЕРАТУРАҒА ТӨЗІМДІ КІРПІШ АЛУДА ПАЙДАЛАНУ

Сансызбай А.С.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Диатомит бұл – көлдер мен теңіздердің түбіне шөккен ежелгі диатомды балдырлардың кремнилі қаңқалары мен панциреяларынан түзілген материал.

Кизельгур – шөгінділері сары, қызғылт және ақ түске ие, жыныстардың жоғары сорттарында SiO_2 мөлшері 75 тен 96 % дейін болады. Диатомиттің құрылымы микроұяшықты, өте жоғары кеуекті материал. Диатомиттің ең басты қасиеттерінің бірі оның жылу өткізгіштігі және оның жылу оқшаулау қасиетінің жоғары дәрежеде болуы. Жылуөткізгіштік және жылуоқшаулағыш қасиеттерінің жоғары дәрежеде болуына байланысты диатомитті жоғары температураға төзімді

құрылыс материалдарын өндіруде пайдаланады. Диатомиттен өндірілген құрылыс материалдарын химия, түсті және қара металлургия өнеркәсібінің пештерінің құрылысында кеңінен пайдаланады, сондықтан да «Мұғалжар» кенорнының диатомитінен жоғары температураға төзімді құрылыс материалын өндіру өте актуалды мәселе.

Әлемдік тәжірибеде диатомиттерді негізінен гидравликалық қоспаларды, құрылыс кірпіштерін өндіруде, жылуоқшаулағыш өнімдер және фильтрлеуші материал ретінде пайдаланылатындығы белгілі [1].

Құрамы аморфты кремнеземнен тұратын трепелдер мен диатомиттерді жылу оқшаулағыш материалдарды, құрылыс кірпіштер мен тастарын әзірлеуде пайдаланады.

Жылу өткізгіштік диатомиттің негізгі қасиеті болып табылады. Диатомиттер жоғары жылу өткізгіштік қасиеттерімен сипатталады, олардың жылу өткізгіштігі 0,04 - 0,106 Вт/м*К аралығында өзгереді.

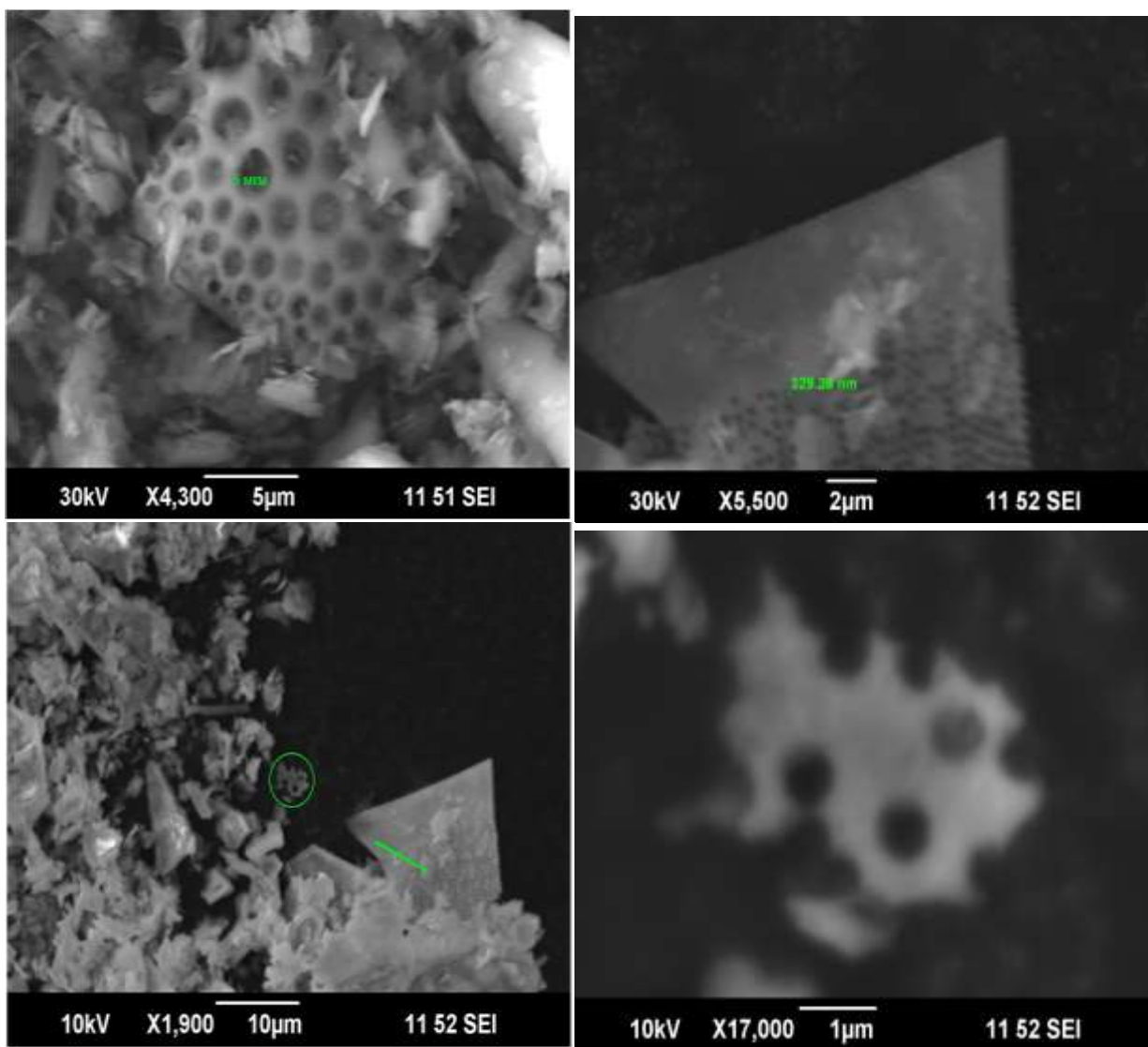
Жоғары кеуектілікті, қышқылды орта мен жоғары температураға төзімділігі жоғары және дыбыс пен жылу өткізгіштік қасиеттерінің төмен болуына байланысты диатомитті құрылыс саласында қолдану тиімділігі өте жоғары.

Диатомиттің Қазақстан республикасындағы қоры Ақтөбе облысының Мұғалжар ауданындағы Өтесай, Қырғыз, Жалпақ елді мекендерінде жинақталған және болжам бойынша олардың қоры 3 млрд тонна.

1-суретте төменвакуумды сканерлеуші электронды микроскоптың «JEOL JSM - 6490 LA» көмегімен алынған диатомиттің түсірілімдері көрсетілген. Суреттен диатомейлердің қаңқалары мен диатомилердің сынған бөлшектерін анық көруге болады. Сондай-ақ диатомиейлердің қаңқаларындағы ойықтардың (поры) өлшемдері бірнеше микроннан 1 мкм дейін құрайтындығы байқалады. Бұдан диатомиттің диатомды балдырларының панцерларының бөлшектерінің микрокеуектілікті екенін анықтауға болады.

Кесте 1 - Мұғалжар ауданының территориясында орналасқан диатомиттің химиялық құрамы

SiO ₂ (органикалық кремний)	74,8-88,0	Al ₂ O ₃	3,3-9,7	CaO	0,6	K ₂ O	0,96
Оның ішінде аморфты түрде	40-45	Fe ₂ O ₃	2,3-4,8	MgO	0,6-1,7	Na ₂ O	0,74

Сурет 1 – Төменвакуумды сканерлеуші электронды микроскоппен (JEOL JSM - 6490 LA) түсірілген диатомиттің түсірілімі

Мұнай-газ скважиналарын бұрғылау кезінде көп мөлшерде бұрғылау шламдары түзіледі. Бұрғылау шламы – сулы суспензия, оның қатты бөлігі тау жыныстарынан және сазды минералдардан тұрады. Бұрғылау шламдарының құрамында сазды минералдардың болуына байланысты оларды шикі зат ретінде құрылыс саласында пайдалануға болады.

Скважинаны 1 м тереңдік деңгейінде бұрғылаған кезде шамамен 0,4-0,5 м³ бұрғылау шламы түзіледі.

Сурет 2 – Отқа төзімді кірпішті 1800 °С арнайы пеште күйдіру

Кесте 2 – отқа төзімді кірпішке МемСТ (МемСТ 2694-78. Изделия пенодиатомитовые и диатомитовые теплоизоляционные) бойынша жүргізілген сынау жұмыстарының нәтижелері

Көрсеткіштердің атауы	Көрсеткіштері
Тығыздығы (көлемдік массасы), кг/м ³	381
Жылу өткізгіштігі, ккал/(с · м · °С)	0,118
Сығындау кезіндегі беріктігінің шегі, кгс/см ²	8
Иілуге беріктігі, МПа	2,3
Аязға төзімділігі, цикл	16
Орташа тығыздығы, кг/м	1760-1812

Құрамы диатомиттен (30 %), бұрғылау шламы (20 %) және сары саздан (50 %) тұратын отқа төзімді кірпішке жүргізілген сынау жұмыстарының нәтижелері МемСТ 2694-78 көрсеткіштеріне сәйкес келетіндігі анықталды.

Мұнай ұңғымаларын бұрғылау кезінде түзілетін бұрғылау шламдарын жоғары температураға төзімді кірпіш өндіруде пайдалану қоршаған ортаның экологиялық жағдайын жақсартуға септегін тигізеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Диатомиты – природный материал многоцелевого назначения для экономики казахстана. Кульдеев Е.И., Бондаренко И.В. Қазақстан Ұлттық Жаратылыстану академиясының хабаршысы. № 3/2017. – 43-47 б.

Ғылыми жетекші: PhD, аға оқытушы Сарсембин У.К.

ІЛЕ АЛАТАУЫНДАҒЫ СИРЕК КЕЗДЕСЕТІН *RHODIOLA ROSEA*-НЫҢ (*CRASSULACEAE*) БИОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сапарбаева Н.А.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Қазіргі таңда дәрілік өсімдіктерді қарқынды пайдаланудың нәтижесінде, көптеген дәрілік өсімдіктер түрлері сиреп, бірқатары жойылып кету қаупі төніп тұр [1,2]. Сондықтан өте сирек кездесетін дәрілік өсімдіктерді зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сондай кеңінен қолданылатын өсімдіктің бірі - Іле Алатауында өте сирек кездесетін қызғыш родиола (алтын тамыр) (*Rhodiola rosea* L.) болып табылады.

Іле Алатауы жотасы - Тянь-Шань тау жүйесінің шеткі солтүстік доғаларының бірі. Ол 43°N, 75-78°E шегінде, ішінара Қазақстан, Қырғызстан, Қытайға шекаралас орналасқан. Жота Шу өзенге дейін шығысқа қарай 280 км созылып жатыр [3]. Биіктігі 4000-4600 м, ең биік жері - Талғар шыңы (4979 м).

Зерттеу мақсаты: Іле Алатауында сирек кездесетін *Rhodiola rosea* L. (*Crassulaceae*) өсімдігінің биоэкологиялық ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу объектісі: Іле Алатауындағы сирек кездесетін дәрілік өсімдік *Rhodiola rosea* L.).

Зерттеу жұмыстары 2019-2020 жылдары аралығында далалық-экспедициялық зерттеулердің нәтижесінде жүргізілді. Іле Алатауы жотасының солтүстік беткейінде (Алматы облысының Талғар, Қарасай және Еңбекшіқазақ аудандары шегінде) жүргізілді. Далалық зерттеулер кезінде маршруттық-барлау әдісі [4] қолданылды. Зерттеу объектісінің қатысуымен өсімдіктер қауымдастығын сипаттау кезінде геоботаникалық әдістер қолданылды [5]. Өсімдіктерді сәйкестендіру барысында көп томдық «Флора СССР» [6], «Қазақстан флорасы» [7], «Иллюстрированный определитель растений Казахстана» [8] атты нұсқаулықтар қолданылды.

Іле Алатауындағы *Rhodiola rosea*-ның табиғи популяциясын жан-жақты талдау, экологиялық ерекшеліктерін анықтау, биологиялық ерекшеліктерін анықтау барысында оның ылғал сүйгіш, мезофитті (мезоксерофит) өсімдік екендігі анықталды.

Қызғыш родиола (алтын тамыр) (*Rhodiola rosea* L.) (*Crassulaceae*) - көлденең тамырлы және жіңішке адвентарлы тамырлы, көпжылдық шөптесін өсімдік. Биіктігі 10-40 см болатын бірнеше тік, бұтақталмаған 10-15 сабақтардан тұрады. Бір сабақты. Өте сирек кездесетін өсімдік [7].

Таралуы. Солтүстік Америка, Ұлыбритания, Ирландия, салқын және қоңыржай климатты аймақтарда, альпі таулы шалғындарда (Альпі, Пиреней,

Карпатта) және Памирде кездеседі. Ылғал сүйгіш өсімдік. Қазақстанның Қызыл кітабына енген түр [8,9].

Ғалымдар алтын тамырдың (*Rhodiola rosea* L.) жер асты бөлігінен 140-қа жуық компонент тапқан [10]. *Rhodiola rosea*-ның тамыры мен тамырсабақтарында: фенолдар және олардың туындыларын (тирозол, салидрозид), хош иісті қосылыстар, розавин, спирт, канифоль, розарин, көмірсулар (глюкоза, фруктоза, сахароза), седогептулоза, органикалық қышқылдар (қымыздық, алма, сукин, лимон); терпеноидтар (розиридин, розиридол), эфир майы, фенолкарбон қышқылдары, таниндер, флавоноид, алкалоид, микроэлементтер (марганец, күміс, мырыш, мыс) және т.б. кездеседі [10].

Rhodiola rosea-ның әртүрлі фармакологиялық әсері бар: антиоксидант, антидепрессант, ісікке қарсы және т.б. Гүлінің және тамырының сығындысы қабынуға қарсы әсерге етеді [11]. Дәрілік мақсатқа - *Rhodiola rosea*-ның тамыры, тамырсабағы жерүсті, жерасты бөліктері (лат. *Rhizoma et radix Rhodiolae roseae*) қолданылады. Өсімдік шикізатын жинау - гүлдегеннен бастап жемістердің толық пісуіне дейін дайындалады [12]. Туберкулез, бауыр, тіс аурулары, асқазан аурулары, безгек, жүйке аурулары, әлсіздік, шаршау және сергітетін ауруларға жиі қолданылады [13].

2019-2020 жылдары аралығында жүргізілген экспедициялық зерттеулердің нәтижесінде Іле Алатауы жотасы жағдайында *Rhodiola rosea*-ның популяциясы 1700-3600 м биіктік аралығында анықталды.

Rhodiola rosea - тау беткейлерде, бұталардың арасында, орман шеттерінде, таулы өзендер мен өзен аңғарларының сағалары бойында кездеседі.

Зерттелген аймақта олардың популяциясы, теңіз деңгейінен 1700-ден 3600 м-ге дейінгі биіктікті қамтиды. Осы биіктіктерде *Rhodiola rosea* тау белдеуінде, яғни теңіз деңгейінен 1700-3600 м биіктік аралығында жеке-дара түрінде өте сирек кездеседі. Іле Алатауында, *Rhodiola rosea* бұталары әртүрлі микроклиматтық және экологиялық жағдайларда өседі. Олар көлеңкелі және жоғары жарықтандырылған жерлерде, құрғақ және қатты ылғалданған жерлерде, батпақты топырақтарда, нашар және қоректік құндылығы мен құрылымына бай топырақтарда өседі. Жеке особьтері тіпті құмды тау жыныстарында және құрғақ беткейлерде кездеседі. Алайда, *Rhodiola rosea*-ның ең үлкен популяциясы жақсы дамыған микрорельефті өзендер мен таулардағы жайылмаларда алып жатыр.

Зерттеу барысында *Rhodiola rosea*-ның Іле Алатауының жоғарғы белдеуіндегі Түрген және Үлкен Алматы шатқалында, яғни теңіз деңгейінен 2400-3200 м биіктікте де 2-ші популяциясы анықталды. Бұл белдеуде тек жеке-дара түрінде кездеседі. Осы анықталған белдеулерде *Rhodiola rosea*-ның популяциясы *Molinio-Arrhenatheretea* (*Galietaia veri*) және *Festuco-Brometea* (*Festucetalia valesiacaе*, *Helictotricho-Stipetalia*) қауымдастықтарында 2 популяциясы анықталды.

Төменде анықталған *Rhodiola rosea* популяциясының - Үлкен Алматы және Түрген шатқалындағы өсімдіктер қауымдастығына толық сипаттама берілді:

№1 қауымдастық. Түрген шатқалы. Теңіз деңгейінен 2400 м биіктікте орналасқан. Бұл қауымдастықтарда *Rhodiola rosea* популяциясының 1-ші қауымдастығының ені 10 м-ден аспайтын созылып жатқан тар жолақтар құрайды. Оның ұзындығы дала беткейлерінде шамамен 2 шақырым, ол көлбеу шығыстан батысқа қарай өзгеріп отырады.

№2 қауымдастық. Үлкен Алматы шатқалы. Теңіз деңгейінен 3200 м биіктікте орналасқан. Жотаның оңтүстік-батыс экспозициясы. Үлкен Алматы өзеннің жағалауы. Бұл қауымдастықтарда *Rhodiola rosea* бұталы-шөптесінді, жусанды өсімдіктер ассоциациясында жиі кездеседі. Бұл қауымдастықта *Rhodiola rosea*-ның 15 генеративті өркендері анықталды. Бұл кезеңде (13 мамырда) өсімдіктер жаппай гүлдеу сатысында болды. *Rhodiola rosea* – өсімдіктер жамылғысының 30%-н құрайды. Қауымдастықтың өсімдіктер құрамы төмендегідей түрлерден құралған: *Spiraea hypericifolia*, *Lasiagrostis splendens*, *Carex turkestanica*, *Artemisia dracuncululus*, *Artemisia vulgaris*, *Phlomooides oreophila*, *Thalictrum foetidum*, *Plantago lanceolata*, *Viola acutifolia*, *Viola suavis*, *Nepeta cataria*, *Geranium silvaticum*, *Euphorbia subcordata*, *Agropyron cristatum*, *Festuca valesiaca*, *Galium verum*, *Achillea millefolium*, *Dactylis glomerata*.

Зерттеу барысында анықталғандай *Rhodiola rosea* популяциясының флористикалық құрамы алуантүрлі. Ағашты өсімдіктерден *Pinus sylvestris* және *Betula pendula*, *Pinus sylvestris* жиі кездеседі. *Spiraea trilobata* барлық сынақ учаскелерінде көптеп кездеседі. Ал *Acer negundo*, *Caragana arborescens* және *Padus avium* айтарлықтай жиі кездеседі. Ағашты өсімдіктерден *Padus avium* өте көп кездеседі. Шөптесін өсімдіктерден кездесетін түрлер: *Erythronium sibiricum*, *Anemone caerulea*, *Sedum hybridum*, *Primula macrocalyx*, *Bupleurum longifolium*, *Saxifraga melaleuca*, *Pulsatilla patens*, *Iris pallasii*, *Fragaria viridis*, *Viola hirta*, *Artemisia gmelinii*, *Pulmonaria mollis*, *Polygonatum odoratum*, *Gagea longiscapa*, *Erythronium sibiricum*, *Anemone caerulea*.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, *Rhodiola rosea* популяциясының жиі кездесетін флоралық түр құрамы: *Lonicera altmanii*, *Spiraea hypericifolia*, *Agropyron cristatum*, *Dactylis glomerata*, *Festuca valesiaca*, *Lasiagrostis splendens*, *Thalictrum foetidum*, *Nepeta cataria*, *Geranium silvaticum*, *Galium septentrionale*, *Galium verum*, *Phlomooides oreophila*, *Delphinium iliense*, *Seseli sibirica*, *Thymus marschallianus*, *Iris ruthenica*, *Iris sogdiana*, *Crepis sp.* *Hieracium kumbelicum*.

Зерттеу барысында анықталғандай *Rhodiola rosea*-ның өсімдіктер қауымдастығы 37 тұқымдасқа қарасты өсімдік түрлерінен тұратындығы анықталды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Іле Алатауының жоғарғы белдеуінде – Үлкен Алматы және Түрген шатқалында *Rhodiola rosea*-ның 2-ші популяциясы анықталды.

Зерттеу аймағында *Rhodiola rosea*-ның популяциясы, теңіз деңгейінен 1700-ден 3600 м-ге дейінгі биіктікті қамтиды. Бұл белдеуде *Rhodiola rosea* жеке-дара түрінде кездеседі.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, *Rhodiola rosea* ылғал сүйгіш, мезофитті, мезоксерофитті өсімдік екендігі анықталды.

Зерттеу барысында анықталғандай *Rhodiola rosea* популяциясының флористикалық құрамы алуантүрлі. Ағашты өсімдіктерден *Pinus sylvestris* және *Betula pendula*, *Pinus sylvestris* жиі кездеседі. *Spiraea trilobata* барлық сынақ учаскелерінде көптеп кездеседі. Ал *Acer negundo*, *Caragana arborescens* және *Padus avium* айтарлықтай жиі кездеседі.

Rhodiola rosea-ның өсімдіктер қауымдастығы 37 тұқымдасқа қарасты өсімдік түрінен тұратындығы анықталды. *Rhodiola rosea* популяциясының жиі кездесетін флоралық түр құрамы: *Lonicera altmanii*, *Spiraea hypericifolia*, *Agropyron cristatum*, *Dactylis glomerata*, *Festuca valesiaca*, *Lasiagrostis splendens*, *Thalictrum foetidum*, *Nepeta cataria*, *Geranium silvaticum*, *Galium septentrionale*, *Galium verum*, *Phlomis oreophila*.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Байтулин И.О. Актуальные проблемы ботаники в Казахстане // Материалы международной научной конференции «Ботаническая наука на службе устойчивого развития стран Центральной Азии». Алматы, 2003. С.7-12.
2. Кукенов М.К. Ботаническое ресурсосведение Казахстана. Алматы, 1999. -176с.
3. Джаналиева К.М., Будникова Т.И., Виселов И.Н., Давлеткалиева К.К., Давлятшин И.И., Жапбасбаев М.Ж., Науменко А.А., Уваров В.Н. Физическая география Республики Казахстан. – Алматы, 1998. - 266 с.
4. Понятовская В.М. Учет обилия и особенности размещения видов в естественных растительных сообществах // Полевая геоботаника. - М.-Л., 1964. Т. 3. - С. 209-237.
5. Корчагин А.А. Видовой (флористический) состав растительных сообществ и методы его изучения.// Полевая геоботаника. Т.3. М.-Л., 1964. С.209-237.
6. Флора СССР. – М.;Л.: Изд-во АН СССР, 1934-1965. – Т. I–30.
7. Флора Казахстана. Т.9. - Алма-Ата, 1966. - С. 276. Т. 3. - С.355.
8. Иллюстрированный определитель растений Казахстана. - Алма-Ата, 1969. 1972. Т.1-2.
9. Красная книга Казахской ССР. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. Часть 2. Растения. – Алма-Ата, 1981. – 260 с.
10. Белодубровская Г.А., Блинова К.Ф., Вандышев В.В. и др. Лекарственное растительное сырьё. Фармакогнозия. – СПб.: СпецЛит, 2004. – 756 с.

11. Мелик-Гусейнов В.В. Растения народной медицины флоры России и сопредельных государств. Атлас. – Пятигорск: изд-во Пят.ГФА, 2005. – 663 с.
12. Ягодка В.С. Лекарственные растения в дерматологии и косметологии. – Киев: Наукова думка, 1991. – 269 с.

***RHODIOLA ROSEA*-НЫҢ (*CRASSULACEAE*) БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Сапарбаева Н.А.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Rhodiola rosea – Тянь-Шань, Алтай тауларында өте сирек кездесетін құнды дәрілік өсімдік. *Rhodiola rosea*-ның препараттары адамның ақыл-ойына әсер етеді, есте сақтау қабілеті мен зейінін арттырады. *Rhodiola rosea*-ның стимуляторлық әсері жағынан - маньчжур аралыясы (*Aralia mandshurica*), лимонграсс (*Cymbopogon flexuosus*), марал тамыры (*Rhaponticum carthamoides*), элеутерококктан (*Eleutherococcus senticosus*) асып түседі [1]. Соңғы жылдары бірқатар ғалымдардың зерттеулері бойынша – қызғылт родиола тамырының ісікке қарсы емдік қасиеті және антиоксиданттық әсері бар екендігі анықталған [2]. *Rhodiola rosea*-ның емдік қасиеттері шығыс медицинасында жоғары бағаланады (Қытай, Моңғолия, Тибет, Жапония).

Соңғы жылдары *Rhodiola rosea*-ның бақылаусыз жиналуы оның табиғи популяцияларының күрт төмендеуіне, ал Алтай мен Саян тауларының бірқатар жерлерінде өсімдіктің толықтай жойылып кетуіне әкеліп соқты [2,3].

Қазіргі уақытта *Rhodiola rosea* өте сирек кездесетін және жойылу қаупі төнген түрлердің қатарына енгізілген, көптеген аймақтарда қорғалатын өсімдіктердің бірі болып табылады. *Rhodiola rosea*-ның табиғи популяциясын сақтаудың ең тиімді әдістерінің бірі - оны мәдени түрде жерсіндіру.

Зерттеу мақсаты: Іле Алатауында сирек кездесетін *Rhodiola rosea* L. (*Crassulaceae*) өсімдігінің биологиялық ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу объектісі: Іле Алатауындағы сирек кездесетін дәрілік өсімдік *Rhodiola rosea* L.).

Зерттеу жұмыстары 2019-2020 жылдары аралығында ғылыми экспедиция барысында жүргізілді. Зерттеу объектісінің қатысуымен өсімдіктер қауымдастығын сипаттау кезінде геоботаникалық әдістер қолданылды [4]. Өсімдіктердің биологиясын анықтау барысында көп томдық «Флора СССР» [5], «Қазақстан флорасы» [6], «Иллюстрированный определитель растений Казахстана» [7] атты нұсқаулықтар қолданылды

Қызғыш родиола (алтын тамыр) (*Rhodiola rosea* L.) - көпжылдық шөптесін өсімдік. Биіктігі 10-40 см. Тау беткейлерде, бұталардың арасында, орман шеттерінде, таулы өзендер мен өзен аңғарларының сағалары бойында кездеседі.

Ғылыми зерттеулердің нәтижесінде Іле Алатауы жотасы жағдайында *Rhodiola rosea*-ның 1700-3600 м биіктік аралығында кездесетіндігі анықталып, өсімдіктің биологиялық ерекшеліктеріне сипаттама жасалынды. Іле Алатауының жоғарғы белдеуіндегі Түрген және Үлкен Алматы шатқалында, яғни теңіз деңгейінен 2400-3200 м биіктікте 2 популяциясы анықталды. Өсімдіктің биологиялық ерекшеліктеріне сипаттама беру осы жоғарыда аталған 2 популяцияда жүргізілді.

Табиғи жағдайда *Rhodiola rosea*-ның өскіндері – өте әлсіз, бозғылт түсті, тұқым жарнақтары жұқа, биіктігі шамамен 1,5-2 см. болып келетін тұқым жарнағынан тұрады. Өскіндерінің – өскін жапырақтары отырыңқы, дөңгелек пішінді, ұзындығы 2 мм, бозғылт сұр түсті. Бір аптадан кейін ақшыл жасыл түсті - бір жұпты нағыз жапырақтары пайда болады, содан кейін екінші және үшінші жұп жапырақтары пайда болады.

Өсімдік өсуінің бірінші жылында, яғни өсу кезеңінде *Rhodiola rosea*-ның сабақтары өте баяу өседі және біркелкі дамымайды. Өсімдік өсуінің бірінші жылының тамыз айында өсімдік сабақтарының биіктігі 6-8 см-ге дейін ғана жетті. Өсімдік өсуінің бірінші жылында генеративті өркендері қалыптаспайды.

Өсімдік өсуінің екінші жылында, біржылдық өркендерден жас вегетативті өркендер дамып, жетіледі. Мамыр – маусым айларында өсімдік қарқынды өсіп, вегетативті өркендерінің көлемі ұлғаяды. Өсімдіктің белсенді өсуі маусым айында байқалды. Тәжірибенің барлық нұсқаларында орташа тәуліктік өсім маусымның үшінші онкүндігінде және шілде айының бірінші онкүндігінде байқалды. Шілде айында өсімдіктің орташа биіктігі 47 см болды. *Rhodiola rosea*-ның имматурлы кезеңі тұқымынан дамып, жеке особьтері түрінде 3 жылға дейін тек вегетативті өркендер түрінде ғана дамиды.

Өсімдік өсуінің үшінші жылынан бастап өсімдікте генеративті өркендер қалыптасып жетіледі. Өсімдік 3-ші жылдан бастап толыққанды жеміс береді. Жас генеративті өркендері вегетативті мүшелері дамыған репродуктивті өркендердің пайда болуымен сипатталады. *Rhodiola rosea*-ның гүл шоғыры, түбі тығыз орналасқан (12-23 дана). Гүлдер төрт мүшелі (кейде - бесмүшелі), бір жынысты болып келеді. Гүлдерінің - жапырақшалары жоғары бағытталған, ұзындығы 2-3 мм, сары-жасыл түсті, ұзындығы 6 мм (сурет 1).

Сурет 1 - *Rhodiola rosea*-ның гүлдеу фазасы

Мамыр айының аяғында - маусымның бірінші онкүндігінде өсімдік дамуының генеративті кезеңіне көшу фазасы байқалды: бүршік жару және гүлденудің басталуы (кейбір особьтерде). Жеміс беру кезеңі - шілденің бірінші онкүндігінде байқалды. Жерасты биомассасын жинау кезеңінде (тамыздың үшінші онкүндігі) өркендірінің көп бөлігі (80-85%) қурап кету сатысында болды, бұл өркендердің қоңыр түсті болуымен және жапырақтардың түсуімен байқалды.

Вегетациялық кезеңнің 4-5-ші жылдарында генеративті особьтерінің саны көбейіп, яғни 70-80% дейін артты.

Rhodiola rosea - өте суыққа төзімді өсімдік. Ол қар жамылғысының астында да өсуге қабілетті. Қар еріген бойда өсімдіктер бірден өніп, өсе бастайды. Өсімдікте гүлдеу фазасы - бүршік жару, гүлдеу кезеңі тез жүреді және ұзақ уақытқа созылмайды. Ең ұзақ кезең - жеміс беру фазасы.

Қорытынды.

Іле Алатауының жоғарғы белдеуіндегі Түрген және Үлкен Алматы шатқалында, яғни теңіз деңгейінен 2400-3200 м биіктікте 2 популяциясы анықталып, *Rhodiola rosea*-ның биологиялық ерекшеліктеріне сипаттама жүргізілді.

Зерттеу нәтижесінде, *Rhodiola rosea*-ның өскіндері – әлсіз, биіктігі шамамен 1,5-2 см. бозғылт түсті, тұқым жарнағынан тұратындығы анықталды.

Зерттеу барысында, өсімдіктің белсенді өсуі маусым айында байқалды.

Өсімдік өсуінің бірінші жылының тамызында өсімдік сабақтарының биіктігі 6-8 см-ге дейін ғана жетеді. Генеративті өркендері қалыптаспайды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, *Rhodiola rosea*-ның өсуінің үшінші жылынан бастап өсімдікте генеративті өркендер қалыптасып жетіледі.

Зерттеу барысында, өсімдік тек 3-ші жылдан бастап қана толыққанды жеміс беретіндігі анықталды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Байтулин И.О. Актуальные проблемы ботаники в Казахстане // Материалы международной научной конференции «Ботаническая наука на службе устойчивого развития стран Центральной Азии». Алматы, 2003. С.7-12.
2. Кукенов М.К. Ботаническое ресурсоведение Казахстана. Алматы, 1999. - 176 с.
3. Красная книга Казахской ССР. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. Часть 2. Растения. – Алма-Ата, 1981. – 260 с.
4. Понятовская В.М. Учет обилия и особенности размещения видов в естественных растительных сообществах // Полевая геоботаника. - М.-Л., 1964. Т. 3. - С. 209-237.
5. Флора СССР. – М.;Л.: Изд-во АН СССР, 1934-1965. – Т. I–30.
6. Флора Казахстана. Т.9. - Алма-Ата, 1966. - С. 276. Т. 3. - С.355.
7. Иллюстрированный определитель растений Казахстана. - Алма-Ата, 1969. 1972. Т.1-2.

ЫРҒЫЗ-ТОРҒАЙ РЕЗЕРВАТЫ - АҚБӨКЕНДЕРДІҢ БЕТПАҚДАЛА ПОПУЛЯЦИЯСЫНЫҢ МЕКЕНІ

Сериккалиева Д.С., Мырзахметқызы Т.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғи резерваты - республикалық мемлекеттік мекемесі 2007жылы құрылғаннан бері ғылыми-зерттеу жоспарына сәйкес, Бетпақдалалық ақбөкендер тобының популяциялық санын тұрақтандыру үшін және олардың мекен ететін орнын қорғау жұмысын жүргізіп келеді. Жойылып бара жатқан ақбөкендердің негізгі миграциялық жолы мен көктемгі лақтау мерзімі, осы резерват территориясында зерттелуде.

2015 жылға дейін Қазақстан бойынша ақбөкендер популяциясының ең ауқымды таралымы Бетпақдала популяциясы болды, ал, бұл популяцияның тұрақты мекен ету ортасы – Ырғыз-Торғай резерватының территориясы болып табылады. Ырғыз-Торғай резерватының территориясы -763 549 га. құрайды және оған Орман және аңшылық шаруашылығы комитетінің 06.07.2007жылғы №224 санды бұйрығымен Торғай мемлекеттік зоологиялық қаумалы (296 000га.) бекітіліп берілген, сонда жалпы ерекше қорғалатын табиғи аумақ 1059549га. Сонымен қатар, ақбөкендердің шоғырланатын 409 962 га жер телімін резерват аумағын ұлғайту мақсатында алынып отыр. Сонда киіктердің Ырғыз-Торғай резерваты арқылы қорғалатын аумағы – 1 642 936 га, немесе Ырғыз ауданы территориясының 39,6 %. Киіктерді қорғау, сақтау және қайта қалпына келтіруде резерват маңызды рөл атқарады [1,2].

Ырғыз-Торғай даласы Қазақстандағы ақбөкендердің Бетпақдала таралымының батыс бөлігі болып саналады. Киіктер ЕҚТА-ында жылдың төрт мезгілінде де болып күйекке түсіп төлдейді, құралайын өргізеді. Ауа-райына байланысты қыста оңтүстіктегі Қарақұмға (Қызылорда облысы) еніп, жазда солтүстікке Қостанай, Қарағанды облыстары), солтүстік батысқа (Ақтөбе облысы Әйтеке би ауданы) жайылым ауыстырады. Ақбөкендер қысқы, көктемгі және жазғы, күзгі айларда ерекше қорғалатын табиғи аймақ (ЕҚТА) аумағында көптеп шоғырланады.

Ақбөкендер 17 тұқымдасқа жататын 80-нен астам өсімдіктер түрімен қоректенеді. Жыл мезгіліне қарай тамақ болатын өсімдіктер саны өзгеріп отырады. Көктемде ерте шығатын эфемерлер мен эфемероидтарды және кермек сияқты ылғалы мол өсімдіктерді жақсы жейді. Сол себепті су ішуге көп бара бермейді. Басқа дала аңдары жей бермейтін пармелия қынасын да қорек етеді. Сәуір-мамыр айларында негізгі қорек көзі-жусан болып табылады. Күзде жаздағы өсімдіктер қураған соң, олардың орнын суккуленттер басады. Қыста ақбөкендер қар астынан қоректерін тұяқтарымен қазып алады. Бұйырғын, баялыш сияқты өсімдіктер киіктерге қыста таптырмас азық болып табылады [2].

Ақбөкендер туралы айта бастағанда, олардың табыны көз алдымызға елестейді, себебі, мындаған ақбөкендердің миграциясы- тылсым табиғи құбылыс. Ақбөкендердің Бетпақдала популяциясының жылдың төрт мезгіліндегі мекені - шөлді және шөлейтті «Ырғыз-Торғай» даласы екені белгілі. Көктемде, құралайын өргізгеннен кейін, төлдер кезінде бөлініп кеткен барлық шағын топтар үйреншікті жерлеріне келіп шоғырланады. Көктемгі миграциясы резерват территориясының оңтүстігінен солтүстігіне қарай, ал күзде солтүстігінен оңтүстігіне қарай бағытталады. 2019 жылы Қазақстанда ҚР БҒМ «Зоология Институты» мамандары, ҚР АШМ «Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі комитеті», «Охотзоопром» ӨБ РМҚК, Облыстың аумақтық орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі инспекциясы және резерват инспекторларының қатысуымен киіктердің әуе санағы жүргізілді, нәтижесінде Қазақстанда мекендейтін киіктердің саны 334 мың даракты құрады, оның ішінде Бетпақдала популяциясы – 111,5 мың дарак болып есепке алынды. Ерекше қорғалатын табиғи аумақ территориясын мекендейтін бұл популяция (бетпақдалалық киіктер популяциясы) жылдан жылға елеулі дәрежеде өсімін беріп келеді.

Бұған дейінгі санақ нәтижелерінен мысал келтіретін болсақ, Қазақстанда өткен ғасырдың 70-80 жылдары 1,1-1,2 млн. (кейбір деректерде 1,5-2,0 млн.), 90 жылдары 600-800 мың болған киіктер саны соңғы 10-15 жылдықта күрт азайып, 2003 жылы 21,2 мыңы (Бетпақдала таралымында 1,8 мыңы) ғана қалған. ҚР БҒМ Зоологиялық Институттың 20017-2019ж.ж. аралығында жүргізген әуе санағының нәтижесі бойынша Қазақстанда ақбөкендер популяциясының өсу динамикасы жақсы дәреже көрсетіп келеді.

Бетпақдала популяциясы ақбөкендерінің Ырғыз-Торғай резерватының территориясындағы үлес деңгейі де жыл санап өсіп келеді. Бұл олардың

тіршілігіне қауіп азайып, қолайлы орта болғандығын көрсетеді. Бұны төмендегі кестеден көре аламыз.

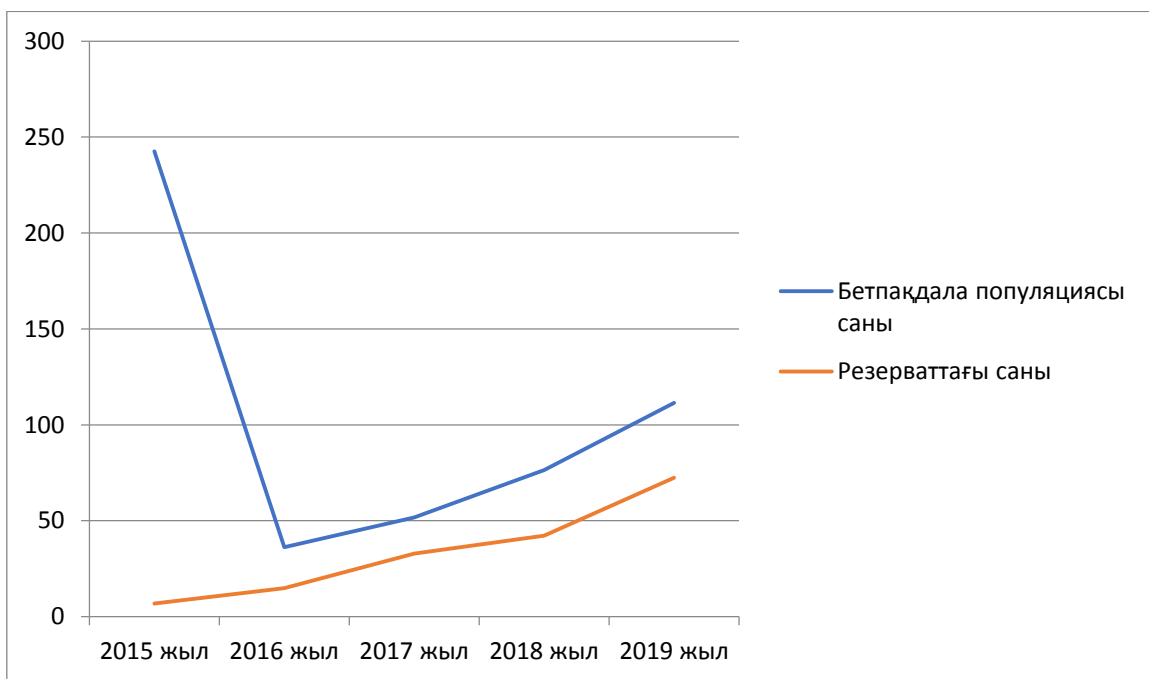
Кесте №1.

2015-2019 жылдардағы ақбөкеннің Бетпақдала популяциясының Ырғыз-Торғай резерват аумағында таралуының үлес деңгейі

Жылдар	Популяциядағы киіктер саны, мыңдық есеппен		
	Бетпақдала	Резерват	Үлес деңгейі- %
2015	242,5	6,903	2,85
2016	36,2	14,832	40,97
2017	51,7	32,9	63,64
2018	76,4	42,3	55,37
2019	111,5	72,454	64,98

Сызба-1.

Бетпақдала популяциясының Ырғыз-Торғай резерват аумағында таралуы динамикасы

Ақбөкендерге қазірде төніп тұрған басты қауіп ол – браконьерлік. Мыңдаған шақырымға созылған киіктердің миграциялық жолдары қорғауға алынса, және оны қорғауға тиісті органдар арасында бірлескен іс-қимыл жолға қойылса заңсыз аң аулау фактілері де азаяры сөзсіз.

Қорыта келе, алдағы уақытта Қазақстандағы ақбөкендер популяцияларын қалпына келтіруде, үлкен іс-шаралар жүргізіп және тәртіп бұзушыларға қатаң жаза қолданғанда ғана жақсы нәтижеге жетуге болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жұбанияз М.Ақбөкен — далалық экожүйенің жүрегі Ақтөбе газеті. 2013 жыл, 1 тамыз .
2. Айманов Б.А. Сайга в Иргиз-Тургайском резервате// Степной бюллетень. 2013, № 39, с. 48-51.

Ғылыми жетекші: **магистр, аға оқытушы Абдукаримов А.М.**

ТЕХНИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ КОНТЕЙНЕРОВ ДЛЯ СБОРА И ХРАНЕНИЕ ОПАСНЫХ КОММУНАЛЬНЫХ ОТХОДОВ ГОРОДА АКТӨБЕ

Телеуов А.Н., Бекбаулина Н.С., Есекенова А.К.
Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Тяжёлые металлы – это химические элементы. Они представляют собой класс металлов, имеющих свойство накапливаться и задерживаться в организме человека. К ним относят: свинец (Pb), ртуть (Hg), алюминий (Al), марганец (Mn), мышьяк (As), цинк (Zn), хром (Cr), медь (Cu), стронций (Sr), железо (Fe), талий (Tl), кадмий (Cd), никель (Ni), сурьма (Sb), висмут (Bi), кобальт (Co), вольфрам (W) и т.д. Каждый из этих элементов обладает губительными свойствами и негативно сказывается на здоровье человека. Люминесцентные лампы, одноразовые и аккумуляторные батарейки, градусники содержат в себе тяжелые металлы. Если их внешняя защитная оболочка цела, то никакого вреда они не принесут. Но из-за неправильной утилизации таких предметов происходит механическое повреждение, в том числе разрушение внешнего слоя. Это приводит к выходу опасных веществ. Энергосберегающие компактные лампы имеют в своем составе ртуть, которая при нагревании переходит в газ. Через неё в таком состоянии позже проходит электрический ток, и ртуть начинает светиться. Медицинский термометр, или ртутный градусник, в своём составе также имеет данный элемент. Содержание одноразовых батареек отличается от аккумуляторных. В первых присутствуют цинк и марганец, во-вторых – соединения никеля и кадмия, гидрид никеля и литий.

Ртуть (Hg), кадмий (Cd) и цинк (Zn) относятся к первому классу опасности, никель (Ni) ко второму, а марганец (Mn) к третьему – это чрезвычайно опасные химические вещества, которые токсичны для всех форм жизни в любом своем состоянии. Согласно предъявляемым требованиям к отходам 1, 2 и 3 классам опасности конструкция контейнеров должна:

- Препятствовать выбросу ядовитых паров тяжёлых металлов. В частности, ртути в атмосферу;

- Препятствовать попаданию их в почвенный покров;

- Препятствовать прониканию в подземные и поверхностные воды;

- Предотвращать механические повреждения опасных отходов;

- Защищать внутреннее пространство контейнера от неблагоприятного воздействия атмосферных осадков и нецелевого использования. Соблюдение требований технической оснащённости и регулирование обращения с опасными компонентами коммунальных отходов определены установленным правилам в целях:

- Реализации конституционного права граждан на экологическое и санитарно-эпидемиологическое благополучие и безопасность;

- Реализации принципов обеспечения государством санитарно-эпидемиологического благополучия населения и сохранения благоприятной окружающей среды, которая не оказывает отрицательного влияния на состояние здоровья настоящего и будущего поколений;

- Защиты здоровья и санитарно-эпидемиологического благополучия населения.

Порядок и правила проведения проверки.

В целях установление специфического регулирования с опасными компонентами коммунальных отходов и соблюдения требованиям их технической оснащённости в городе Актобе, нами был составлен предварительно план и маршрут обследования и проверки контейнеров. Был выбран условный периметр густонаселенного участка города Актобе, отвечающий всем предполагаемым требованиям (относительной плотностью проживания населения, доступной инфраструктурой и транспортной сетью, наличием общеобразовательных и культурных учреждений и т.д.). Условный квадрат был выбран в границах улиц: ул. Рыскулова – пр. Алии Молдагуловой, бульвара Абая Кунанбаева – ул. Есет – батыра. (нахождение контейнеров выделено красным цветом.) Согласно требованиям разработанным и утвержденным **НАЦИОНАЛЬНЫМ СТАНДАРТОМ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН** конструкция контейнеров, должна:

- предотвращать механическое повреждение или разрушение люминесцентных ламп;

- попадание камней и других твердых предметов способных разрушить лампы;

- исключает возможность выброса в атмосферу ядовитых паров ртути.

Проверка технического состояния контейнеров проверялась по техническим характеристика согласно утвержденному Стандарту «**КОНТЕЙНЕР ДЛЯ СБОРА ЛАМП И ХИМИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ ПИТАНИЯ**». Согласно настоящему стандарту, контейнера изготавливаются по конструкторской документации, в установленном порядке. Основные показатели и характеристики должны соответствовать всем требованиям.

Фото 1. Внешний вид контейнера согласно Стандарту.

Конструкция грузочного модуля контейнеров должно защищать внутреннее пространство контейнера от неблагоприятного воздействия атмосферных осадков и нецелевого использования. Должна быть постоянно закрыты на замок для предотвращения доступа посторонних лиц. Отсеки контейнера с отработанными люминесцентными лампами, ртутьсодержащими бытовыми термометрами и химическими источниками питания должны препятствовать выбросу ядовитых паров ртути в атмосферу и их вредное воздействие на организм человека.

Результаты проверки на соответствия требованиям:

Контейнер №1 Молдагуловой Алии проспект, 45

Осмотр технического состояния контейнера №1, показал, неисправность замка верхнего ящика и ее недоступностью для сбора ламп. Отсутствием замков на боковых дверцах контейнера. Выявленные дефекты, неисправности, а также в целом состояние контейнера на момент обследования не соответствует требованиям установленных регламентирующей документации. Контейнер №1 дальнейшей эксплуатации не подлежит.

Контейнер №2 Рыскулова, 200

Осмотр технического состояния контейнера проводился с учетом общей картины состояния оборудования и детального осмотра конкретных элементов контейнера (двери, замки, герметичность) на соответствие требованиям нормативных документов. Наружный и внутренний осмотр контейнера №2 показал, что данный контейнер дальнейшей эксплуатации не подлежит. Выявленные дефекты, неисправности, а также в целом состояние контейнера на момент обследования не соответствует требованиям установленных регламентирующей документацией.

Контейнер №3 проспект Алии Молдагуловой, 36а

Осмотр технического состояния контейнера №3, показал, неисправность замка верхнего ящика и ее недоступностью для сбора ламп. Остальные отсеки находились в допустимом состоянии. Контейнеру №3 требуется техническое обслуживание согласно требованиям для дальнейшей специфической эксплуатации.

Контейнер №4

Осмотр технического состояния контейнера №4. Данный контейнер находится в недопустимом состоянии после пожара. Выявленные дефекты, неисправности, а также в целом состояние контейнера на момент обследования не соответствует требованиям установленных регламентирующей документацией. Подводя итоги проделанной работы, хотелось бы заявить, что сбор и утилизация опасных отходов в указанном районе г.Актобе не соблюдается требованиям по предотвращению попадания ртути в окружающую среду и в организм человека. Учитывая высокую токсичность паров ртути, а также губительное влияние других тяжёлых металлов, которые могут появиться в случае повреждения собираемых отходов. В ходе проверки также был обнаружен сброс опасных отходов в бытовые мусорные контейнера. Следовательно, в дальнейшем батарейки и лампочки совместно с бытовыми отходами отправятся на общий мусорный полигон, подвергаясь там воздействию разнообразных атмосферных факторов, которые и станут причинами разрушения герметичности защитного корпуса. Содержимое без каких-либо усилий проникнет в окружающую среду, отравляя её обитателей.

Использованные источники:

1. Саварин, А.А. Управление отходами: практ. рук-во / А. А. Саварин; М-во образования РБ,– Гомель 2013. – 48 с.
2. А. С. Клинков, П. С. Беляев, В. Г. Однолько, М. В. Соколов, П. В. Макеев, И. В. Шашков. Утилизация и переработка твёрдых бытовых отходов: учебное пособие – Тамбов : Изд-во ФГБОУ ВПО «ТГТУ», 2015.
3. Свалов Е.А., Основные технологии переработки промышленных и твердых коммунальных отходов-2017
4. Романова С. Процессы, аппараты и оборудование для защиты литосферы от промышленных и бытовых отходов-2012.

***BEGONIA SEMPERFLORENS* ӨСІМДІГІНІҢ ВЕГЕТАТИВТІ КӨБЕЮ ЖОЛЫМЕН ӨСУ КЕЗЕҢДЕРІ**

Туремуратова С.Х.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Сәндік шөптесін өсімдіктердің ішінде бегония туысының өкілдері елеулі орын алады. Әсіресе кең таралғаны - мәңгі гүлдейтін (*Begonia semperflorens* Link et Otto) және түйнекті гибридті (*Begonia X tuberhybrida* Voss) бегония түрлері. Оларды бөлме өсімдігі ретінде де, гүлзарларды, бордюрлерді, партерлерді гүлдеп безендіру мақсатында да қолданады. Мәңгі гүлдейтін бегония түрінің басты ерекшелігі - ұзақ әрі төгіліп гүлдеуінде, гүлдері мен жапырақтарының өзгеше пішіні мен түстерінің ашықтығында, аласа өсетін сорттарының болуында [1]. Гүлдері жыл бойы гүлдеп тұратындықтан түр атауы да осы ерекшелігіне сәйкес берілген.

1821 ж. *Begonia semperflorens* (*B. cucullata* var. *hookeri*) өсімдігі Оңтүстік Бразилиядан Берлин ботаникалық бағына, 1928 ж. Ұлыбританияға әкелінген [2]. 1821 ж. өсімдіктің культураға енгізілген жылы болып саналады. Кейіннен оны тұқымы арқылы өсіріп бордюрлерде отырғызу жақсы нәтиже берген [1].

B. semperflorens өсімдігін екі топқа бөліп қарастырады: *semparflorens* және *gracilis* топтары. Бірінші топта ең алғашқы жаңа сортты 1879 ж Германияда мутация жолымен гүлдің ашық түсін қызғылт түске өзгерту арқылы алып, оған *B. semperflorens rosea* атауы берілді. Мұнан кейін көптеген сорттар шығарыла бастады, мысалы: қызыл гүлді, қоңыр қызғылт-жасыл түсті жапырақты *B. semperflorens rubra* [1,2]. Екінші *gracilis* тобы белгілері бойынша типтік *B. semperflorens* өсімдігіне ұқсас болғандықтан оны *B. semperflorens* формасы ретінде түр құрамына енгізген. Ол типтік *B. semperflorens*-тен жапырақтарының көлемінің кішілігімен және сәл түсіңкі болуымен, нәзік өркендерімен, гүлдерінің ірілігімен ерекшеленеді.

Begonia semperflorens жапырақтарының түсіне қарай екіге: жасыл түсті және қою түсті (қоңыр немесе қоңыр қызғылт-жасыл) болып бөлінсе, биіктігі бойынша үшке – биік (26-35 см), орташа (21-25 см), аласа немесе карлик (8-20см) болып бөлінеді [1]. Осы негізгі белгілері арқылы аталған түрдің алуан түрлі сорттары мен гибридтері ажыратылады.

Бегония туысының құрамына кіретін түрлердің ішінде *Begonia semperflorens* аты айтып тұрғандай өсуіне қолайлы жағдай бар болған кезде жыл бойы гүлдей береді. Олар ашық грунтта алғашқы үсік түскенге дейін гүлдеуін тоқтатпайды, кейін қазып алып арнайы ыдыстарға отырғызып қорғалған жабық орындарда, бөлмеде өсірген кезде гүлдеу процесі жалғасады.

Бақылап зерттеу жұмысының мақсаты *Begonia semperflorens* өсімдігінің бөлме жағдайында өсу кезеңін бақылап, вегетативті көбейту арқылы өскендегі фенологиялық кезеңдерін есептеу болып табылады.

Зерттеу нысаны ретінде университет ауласындағы клумбада өсіп тұрған гүлі қанық қызыл, жапырағы қоңыр қызғылт-жасыл түсті, биіктігі орташа келетін *B. semperflorens* өсімдігі алынды (1-сурет).

1-4 суреттер: 1-сурет. Ашық грунтта өсіп тұрған *B. semperflorens*; 2-сурет. Гүлдер түсінің өзгеруі; 3-сурет. Бітенің гүлі мен сабақты бойлай таралуы; 4-сурет. Біте зақымдаған өсімдік.

Жабық орындарда, әсіресе бөлмеде өсуін бақылау екі кезеңге бөліп қарастырылды. Алғашқы кезең 2019 жылдың қыркүйек айынан 2020 жылдың мамыр айларын қамтыды. Бұл кезеңде ашық грунтта өсіп тұрған өсімдікті қазып алып, арнайы гүл ыдысына дайын субстратқа отырғызып, оның абиотикалық факторларға қатысты өзгерістері бақыланды. Барлық факторлардың ішінде гүлдің жарыққа қатысты сезімталдығы айқын байқалды. Жарық бірдей таралмаған жағдайда ол өзінің сәндік қасиетін жояды, яғни сабағы ұзарып өсіп, гүлі мен жапырағының табиғи реңі өзгеріп, ағарады (2-сурет). Тағы бір байқалғаны - бегонияны өсімдік зиянкестерінің бірі – бітенің (*Aphidoidea*) зақымдайтындығы. Ол өсімдіктің жапырағы, сабағы мен гүлдеріне тұтастай жауып тез таралады да, өсімдік шырынын сорып алып, оның өсуі мен дамуын тежейді (3,4-суреттер). Бітеге қарсы күрес шарасы ретінде өсімдік сұйық калийлі сабын ерітіндісімен өңделді. Біраз уақыттан кейін ол өзінің өсу фазасын, гүлдеуін жалғастырды.

Екінші кезеңінде осы түрдің орташа көлемдегі жапырағын алып, оның жапырақ қалемшесі арқылы көбею ерекшелігі мен фенокезеңдері (1-кесте, 5-сурет) бақыланды.

1-кесте Мәңгі гүлдейтін бегонияның жапырақ қалемшесі арқылы көбейтуде өсіп даму кезеңдері

Фенологиялық кезеңдері	Өсу мерзімі	Созылу мерзімі, (күн)
Вегетативті өсуі (3-ші жапырақ пайда болғанға дейін)	6.06.20 - 06.07.20	30
Жапырақтарының қарқынды өсуі	6.07 - 22.08.20	46
Гүлдене бастауы (бутонизация)	22.08-1.09 - 6.09.20	14
Жаппай гүлдене бастауы	6.09 - 19.09.20	13
Гүлденіп, тұқымдануы	19.09 - 7.11.20	48
		151

Кестедегі мәліметтерге сүйенсек, өсімдіктің жапырақ қалемшесінен өсіп тұқым беруіне дейінгі уақыт 151 күнді құрайды. Алайда ол тіршілігін жоймайды, өйткені осы кезеңдермен қатар сабақтану және жоғарғы ретті өркендердің пайда болу процестері де жүріп жатады да, гүлдеуі жалғаса береді. Бегонияның бұл түрі үлкен өркен түзу қабілетіне ие [3].

Біршама уақыт (30 күн) вегетативті өсу кезеңіне кетеді. Жапырақ қалемшесі алдын –ала тамырландырылмай, бірден аз концентренген, әлсіз қышқылды қоректік грунтқа отырғызылып, пленкамен жабылды. Алғашқы жапырақтары шыққанға дейін жабулы күйінде болды. Пленкаға жиналған бу тамшыларын болдырмас үшін жиі пленканы ашып желдетіп, топырақты сәл қопсытып тұрған дұрыс. Жапырақтарының қарқынды өсіп бірінші гүлі пайда болғанға дейін де 1,5 ай (47 күн) уақыт кетеді. Жапырақтары сағатты, сабаққа кезектесіп орналасады, пішіні симметриялы емес, түсі қою жасылдан қызғылт жасыл түске дейін өзгереді, шырышты келеді. Сағақ түбінде жұқа жапырақшалары болады.

Гүлдену кезеңі тез дамиды және ұзаққа созылады. Гүлдері күрделі себет гүлшоғырына жинақталған. Олар әрбір төртінші немесе бесінші жапырақ сағағынан шыққан негізгі осьтен және одан тармақталған бүйір осьтері арқылы да гүлдей береді. Гүлдері ұсақ, қанық қызыл түсті, бірүйлі. Аталық гүлі пішіні әртүрлі төрт күлтежапырақтан тұрады: оның екеуі дөңгелек-сопақшатәрізді, ал қалған екеуі ұзынша келеді. Аналық гүлі екі тостағанжапырақшадан және төрт-бес күлтежапырақтардан тұрады. Аналық жатыны ірі, төменгі бөлігі үш қанаты бар үш ұялы келеді. Тұқымы өте көп, қоңыр түсті және өте ұсақ. 1 граммда 49-95мыңға дейін тұқым болады [1].

Жүргізілген бақылау негізінде *Begonia semperflorens* үзбей ұзақ гүлдейтіндігін нақтылауға болады.

Бақылаудың бірінші кезеңінде байқалғандай бұл 9 ай бойы (09.2019-06.2020) гүлдеп тұрды. Егер біз бақылаған уақытқа дейінгі, яғни бұрынғы ашық грунттағы гүлдеу уақытын және көбейту үшін өсіруді тоқтатпай ары қарайғы гүлдеп, өсу уақытын ескерсек, онда гүлдеу мерзімі әлдеқайда көп болар еді. Түр қарқынды өсіп сәндік қасиетін жоймас үшін жарық факторы маңызды роль атқарады. Оны өсімдік зиянкестерінің ішінен біте жиірек зақымдайды.

Бақылаудың екінші кезеңінде *Begonia semperflorens* жапырақ қалемшесі арқылы көбейіп өсу барысында алғашқы гүлі пайда болғанға дейінгі вегетациялық кезеңі 76 күнді құрайды. Фено кезеңдердің ішінде осы вегетация кезеңі созылу уақыты мен өсіру агротехникасында да біршама талапты қажет етеді. Генеративті кезеңі жылдам дамып, ерекше күтімді керек етпейді.

06.07.20

1

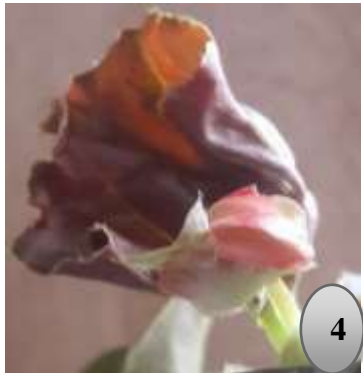
22.08.20

2

3

Жоғарыда айтып өткендей бұл гүлге үлкен өркен түзу қабілеті тән болғандықтан, үздіксіз гүлдей береді. Ал оның осы қасиеті ландшафт дизайнындағы орнын айқындай түседі.

03.09.20

4

06.09.20

5

13.09.20

6

19.09.20

7

8

9

10

5-сурет. *Begonia semperflorens* өсіп даму фенокезеңдері (вегетативті көбейту жолымен): 1-вегетативті өсуі, 2-3- жапырақтарының қарқынды өсуі, 4-5- гүлдене бастауы (бутонизация), 6-8 - жаппай гүлдене бастауы, 9- 10 – гүлденіп, тұқымдануы (9- аталық және аналық гүлдері, 10- жемісі)

Қолданылған әдебиеттер:

1. Тамберг Т.Г., Овчинников Ю.А. Бегония. – Л.: Лениздат, 1989. – 78 с.
2. Trine H.-E., Munster C. Begonia: History and breeding / Flower Breeding and Genetics. – 2006. - P.241–275.
3. Бегония вечноцветущая (Begonia) –<http://flower.onego.ru>

Ғылыми жетекші: **б.ғ.к., доцент Атаева Г.М.**

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ҚҰРҒАҚ ДАЛАЛЫ АЙМАҒЫН ЖАЙЫЛЫМДЫҚ ҰСТАУ ЖАҒДАЙЫНДА КӨШІМ ЖЫЛҚЫ ТҰҚЫМЫ БИЕЛЕРІНІҢ САУЫН ТОПТАРЫНЫҢ СҮТ ӨНІМДІЛГІ

Умарова Т.К.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Бие сүтін өндіру денсаулық сақтау үшін ғана емес, экономика үшін де үлкен маңызға ие. Бие сүті мен қымыздың емдік және қоректік заттары әлемдік деңгейде мойындалған, соның арқасында оны өндіру мен тұтыну тек Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар әлемнің бірқатар елдерінде, соның ішінде Қытай, Моңғолия, Қырғызстан, Франция, Германия, Араб Әмірліктері және т.б. елдерде [1].

Сүт өнімдерінің барлық түрлерінің ішінде бие сүтінің, әсіресе емдік және балалар тағамына арналған өнім ретінде танымалдығы барлық жерде, соның ішінде шетелде де артып келеді. Қоректік заттар мен энергетикалық құндылығы бойынша бие сүті басқа жануарлардың сүтімен бәсекелесе алады. Көптеген зерттеулердің нәтижелері бойынша бие сүті әйел сүтіне жақын және сиыр сүтіне қарағанда тезірек сіңірілетіні анықталды. Сондықтан сүттің бұл түрі балалар тағамы өнімдерін өндіру үшін перспективалы шикізат көздерінің бірі болып табылады [2].

Бүкілодақтық жылқы шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты және басқа да ғылыми-зерттеу мекемелері әртүрлі тұқымды жылқылардың сүт өнімділігін зерттеді. Сонымен қатар, лактацияның 5 айында биелер 1500-3000 литр сүт беретіні анықталды. Тауарлық сүтті сауу жалпы сүттен 1,5-2 есе аз және күніне сауу санына байланысты [3,4].

Зерттеулер Алға ауданының "Өтеғұл-1" шаруа қожалығында және Ақтөбе облысы "TS-AGRO" ЖШС жылқы өсіретін шаруашылықтарда жүргізілді.

Зерттеу барысында жоғарыда аталған шаруашылықтардың көшім тұқымды биелерінің сүт өнімділігі зерттелді.

Тәжірибе үшін көшім жылқыларына тән және типтік биелердің екі тобы таңдалды "Өтеғұл-1" шаруа қожалығынан көшім тұқымның негізгі типті биелері, ал "TS-AGRO" ЖШС шаруашылығынан массивтік типті биелері іріктеліп алынды, сүт өнімділігінің биелердің өлшеулерімен, индекстерімен және тірі салмағымен байланысы, сүттің биелердің асыл тұқымдық қасиеттерімен байланысы, биелердің жасына байланысты сүт өнімділігін талдау зерттелді.

Биелердің сүт өнімділігі лактация кезінде айына 2 рет бақылау сауу арқылы анықталды. Сүт өнімділігі И.А.Сайгиннің формуласы бойынша құлынмен түнде емізілген сүтті ескере отырып есептелді. Зерттеулер 2020 жылдың маусымы мен қыркүйегі аралығында жазғы – күзгі кезеңде жүргізілді.

Қалыптастыру кезінде осындай көрсеткіштер ескерілді: сүт, конституция және сыртқы түрі, шығу тегі мен типі, дене өлшемдері мен тірі салмағы, ұрпақтардың сапасы, сондай-ақ желін мен емізік формалары. Биенің екі тобы іріктеліп алынды: негізгі және массивті түрдегі көшім (әр топта n=10) 5-тен 12 жасқа дейінгі элита класындағы жылқылардың тұқымдары.

1– кестеде көшім тұқымды "Өтеғұл-1" ШҚ және "TS-AGRO"ЖШС жылқыларының сауын ересек элиталық биелерінің дене бітімінің өлшемдері, тірі салмағы және индексі көрсетілген.

1– кестедегі мәліметтер көшім биесінің өз тұқымының типтік өкілдері екенін көрсетеді.

Сонымен, көшім жылқы тұқымының негізгі түріндегі биелерде шоқтықтың биіктігі орташа есеппен 154 см, дене тұрқысының ұзындығы –157 см, кеуде орамы – 183 см, жіліншік орамы – 19,1±0,06 см, тірі салмағы – 493 кг, ал массивті типтегі биелер сәйкесінше: 155 – 158 – 185 –19, 5 см және 514,3 кг.

1-кесте көшім жылқы тұқымының негізгі және массивті үлгідегі сауын ересек элиталық биелерінің өлшемдері, тірілей салмағы және дене бітімінің индексі

Көрсеткіштер	Негізгі тип, n=10	Массивті тип, n=10
Өлшемдері, см	М	М
Шоқтықтың биіктігі, см	154	155
Дене тұрқысының ұзындығы, см	157	157,9
Кеуде орамы, см	183	184,9
Жіліншік орамы, см	19,1	19,5
Тірі салмағы, кг	493	514
<u>Индекс,%</u>		
Пішіні	101,9	101,9
Кең денелігі	118,8	119,3
Сүйектілігі	12,4	12,6
Шомбалдығы	135,0	138,1

Дене индекстері екі топтағы биелердің кең, яғни терең және кең кеудесімен сипатталады (негізгі типке 118,8 және массивтік типке 119,3) өте ұзын және шомбалды. Негізгі типтегі биелер 135,0 массаға ие, ал массивтік типтегі биелер – 138,1-ге сүтті биелердің түріне тән. Мұндай жануарлар ас қорытудың жолдарының айқын түрімен сипатталады және жоғары мөлшерде өрескел тағамды сіңіре алады.

Қымыз фермаларына биелерді дене бітімі ерекшеліктері бойынша іріктеумен қатар, желінді морфологиялық бағалау үлкен маңызға ие. Бұл әсіресе биелерді машинамен сауудың кеңінен енгізілуіне байланысты өте маңызды. [5,6]

Бие желінің бағалау қажетті болып табылады және сүт жануарлардың іріктеудің тиімділігін арттыра алуы мүмкін.

Биелердің желіні тостаған тәрізді, дөңгелек және «ешкі тәрізді». Тостаған тәрізді пішінді желінді биелер әдетте сүтті, дөңгелек – орташа сүтті және аз сүтті, ал ешкі тәріздес – төмен сүтті. [6]

Бие емізігін зерттеу лактацияның 2 – 3 айында жүргізілді. Желін көзбен сипатталды, оны 2 сағат ішінде сауу арасындағы интервалмен сауу алдында сүтпен толтырды.

Осыған байланысты биелерді сауу үшін желіннің тостаған тәрізді пішініндегі көшім тұқымды биелер іріктеліп алынды.

Биелердің екі тобында да желіннің тостаған тәрізді формасы үлкен, желіннің екі жартысының симметриялы орналасуымен, ұзындығы мен енінің жақсы дамуымен сипатталады, іштің астына қарай орналасуы, емізік цилиндр пішінді және кеңінен орналасуымен сипатталады.

Көшім биелерінде желіннің пішіні мен көлемін зерттеу негізінде желін мен емізіктің мынадай өлшемдері белгіленген (2 – кесте).

2 кесте – көшім тұқымды сауын биесіндегі желін мен емізіктің орташа өлшемдері

Желін мен емізіктің өлшемдері, см	Негізгі тип, n=10	Массивті тип, n=10
	тостағанша тәріздес n=10	тостағанша тәріздес n=10
Ортаңғы сызық бойынша желінің ұзындығы, см	30,4	31
Емізік төбесінің тереңдігі	19,3	19,7
Емізік ұзындығы	6,6	6,9
Негіздегі емізік шеңбері	14,0	14,6
Емізік арасындағы қашықтық	9,5	9,9

Көшім тұқымындағы биедегі ең жоғары бір реттік сүт шығымы бойынша біз анықтаған желіннің сыйымдылығы 2,3-тен 3,1 л-ге дейін (3-кесте).

3 кесте – көшім тұқымды биелерді желіннің сыйымдылығы бойынша бөлу

Тип	Өлшем бірлігі	Желін сыйымдылығы, л.		
		1,00-1,49	1,50-2,99	3,00 и более
Негізгі тип, n=10	Бас	0	8	2
	%	0	80	20
Массивті тип,	Бас	0	7	3

n=10	%	0	70	30
------	---	---	----	----

Желіннің сыйымдылығы 1,50–2,99 болатын негізгі үлгідегі көшім биесінде – 8 бастан (80,0%) және 3,00 және одан да көп – 2 бастан (20,0%), желіннің сыйымдылығы 1,50 – 2,99 болатын массивті үлгідегі биелерде – 7 бастан (70,0%) және 3,00 және одан да көп – 3 бастан (30,0%) құрады.

Осы мәліметтерге сәйкес, негізгі типтегі желіннің орташа сыйымдылығы $M=2,51$ л, массивті типтегі биелерде $M=2,62$ л құрайды.

Неғұрлым кең емізігі бар биелердің сүт өнімділігі жоғары болады, сондықтан бие сүтін өндіру үшін қолданылуы керек.

Әр түрлі тұқымды жылқылардың сүт өнімділігі бір – бірінен қарқынды ерекшеленеді. Қымыз фермаларының көптеген жұмысшылары сүтті сауу ежелгі уақыттан бері қолданылып келе жатқан башқұрт, қазақ және басқада тұқымды биелердің ғана сүттілігі жоғары деп санайды. Алайда, көптеген тұқымды жылқылардың сүт өнімділігін зерттеу барысында олардың сүт өнімділігі жоғары екенін көрсетті, ал ауыр жеккі және новокиргиз биелері сүт өнімділігі бойынша жергілікті жылқылардан біршама жоғары, олар тебендік – жайылымдық әдіспен ұсталады, сүттің өзіндік құны салыстырмалы түрде жоғары.

Биелердің сүт өнімділігі бақылау сауу арқылы ескерілді.

Тәуліктік сүт мөлшері И.А. Сайгиннің формуласы бойынша түнде құлынмен емізілген сүтті ескере отырып есептелді.

Сүт өнімділігін зерттеу кезінде бие лактациясының ұзақтығы анықталды. Сауын құлындағаннан кейін бір айдан кейін жүргізіледі. Сауу маусымнан басталып, қыркүйектің соңына дейін жалғасты, яғни 120 күн. Сауу жайылымдық әдіспен жүргізілді, яғни биелер әр сауудан кейін фермалық жайылымда құлындармен бірге түнгі жайылымда болды.

4 – кестеде көшім жылқыларының биелерінің күндізгі сүт өнімділігі мен тәуліктік сүт өнімділігі туралы мәліметтер келтірілген.

Кесте 4 – лактация айлары бойынша көшім тұқымды биелердің күндізгі және тәуліктік сүттілігі көрсетілген

Лактация айлары	Нақты күндізгі сауым, л		Тәуліктік сауым, л	
	Негізгі тип, n=10	Массивті тип, n=10	Негізгі тип, n=10	Массивті тип, n=10
	M	M	M	M
Маусым	6,6	7,4	15,8	17,8

Шілде	6,5	6,9	15,5	16,5
Тамыз	6,4	6,7	15,0	16,0
Қыркүйек	5,9	5,7	13,2	13,7

4 – кестеден көріп отырғанымыздай, көшім биелерінің сүттілігі лактацияның алғашқы үш айында екі топтың биелерінен ең жоғары сүт шығымдылығы алынды. Биелердің сүтті толық өндіруі үшін оны түнгі жаю ерекше рөл атқаратынын атап өткен жөн.

Биелердің күнделікті сүт өнімділігінің деңгейі көбінесе жайылымдардың сапасына байланысты, өйткені осы уақытта жылқылар жайбарақат жайылып, негізінен өзіне қажетті қоректік заттарды өз бойына сіңіреді. Бұл әсіресе күнделікті сүт өнімінің деңгейіне айтарлықтай әсер етеді. Сонымен, биелерде тәуліктік сүт орта есеппен маусымда 15,8 – 17,8 л, шілдеде 15,5 – 16,5 л, және қыркүйекте (лактацияның IV айы 13,2–13,7).

5 – кестеде 4 ай лактация кезінде көшім тұқымының негізгі және массивті типтеріндегі биелердің сүт өнімділігі көрсетілген.

Кесте 5. Лактация айлары бойынша көшім тұқымды биелердің сүт өнімділігі

Айлар	Негізгі тип, n=10		Массивті тип, n=10	
	М	Lim	М	Lim
Маусым	475,2	453,6 – 489,6	533,5	489,6 – 568,8
Шілде	465,8	446,4 – 482,4	496,1	475,2 – 511,2
Тамыз	454,3	439,2 – 468	481,7	460,8 – 496,8
Қыркүйек	397,4	374,4 – 417,6	410,4	381,6 – 439,2
Барлық 4 ай лактация кезіндегі қорынтынды	1792,7	374,4 – 489,6	1921,7	381,6 – 568,8

5 – кестеден лактацияның 4 айында негізгі типтегі биелердің сүт өнімділігі орта есеппен $1792,7 \pm 4,3$ литр, ал массивті типтегі биелерде сәйкесінше $1921,7 \pm 5,1$ литр, массивті типтегі көшім биелерінен 142,7 литрге көп сүт алынғанын көруге болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. А.В.Якунин, Ю.А.Синявский, Ы.С.Ибраимов. DOI:10.15690/vsp.v16i3.1734
Казахская академия питания, Алматы, Республика Казахстан Оценка пищевой ценности кобыльего молока и кисломолочных продуктов на его основе и возможности их использования в детском питании.

2. Джубаев С.Ш., Зейнуллин А.С., Айталиев Е.С., Абдушев С.Е., Базаргалиев Н.А., Ескендиров Т.К. Рекомендации по развитию молочного коневодства и кумысопроизводства в условиях Уральской области.-Чапаев, 1991.- 40с.
3. Барминцев Ю.Н. Принципы селекционной работы в мясном и молочном коневодстве //Тезисы докл. Межд. Конф. по коневодству.-Уральск, 1993.- С.
4. Черепанова В.П. Кормление и молочная продуктивность кобыл// Коневодство и конный спорт.-1961.-№ 6.-С.11-12.
5. Сайгин И.А. Зоотехнические основы молочного коневодства. Дис...д-ра с.-х. наук. - Уфа,1962.-293с.
6. Яворский В.С. Интенсивная технология производства продукции коневодства на племенной кумысной ферме // Тезисы докладов участников совещания отделения ВАСХНИЛ по нечерноземной зоне РСФСР

Ғылыми жетекші: **а-ш. ғ.к., ҚазКСР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты., доцент Рзабаев С.**

№7 СЕКЦИЯ
ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКА, БАСҚАРУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СЕКЦИЯ №7
ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ, УПРАВЛЕНИЯ И ПРАВА

SECTION №7
PROBLEMS OF THE NATIONAL ECONOMY, MANAGEMENT AND LAW

МАҚСАТТЫ ШЫҒЫНДАРДЫҢ БАСҚАРУ ЕСЕБІНДЕ ЖҮРГІЗУДІҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

Абдиккаримова А.

«Қаржы академиясы» АҚ, Нұр-Сұлтан қаласы

Шығындарды басқару есебінің қолданыстағы жүйелерін жетілдіру бағыттарының бірі өнімді жобалау және өндіру кезеңдерінде көлеміне ішкі және сыртқы орта факторлары әсер ететін мақсатты нормаларды пайдалану қызмет етуі мүмкін. Өнімнің өзіндік құнын калькуляциялауға үдерістік-бағытталған тәсілді пайдалана отырып, мақсатты нормативтік және нақты шығындарды басқару есебінің әдіснамасын әзірлеу мәселелері өзекті болып отыр. Нәтижесінде шығындарды есепке алу жүйесі: нақты шығындарды мақсатты нормативтермен салыстыру жолымен шығындарды оңтайландыру міндеттерін шешуге; нысаналы және нақты үстеме шығындарды бөлудің (сіңірудің) тиімді схемасын тандауға; көрсеткіштердің теңгерімді жүйесін пайдалана отырып, кәсіпорынның даму стратегиясын әзірлеуге; қызмет түрлері бойынша шығындарды бақылауды күшейтуге; сапа стандарттарын белгілеуге және т. б. ықпал етеді [1,2].

Шығындарды есепке алу жүйесі ұйымның мақсаттарына қол жеткізуге ықпал ететін ақпарат беруге бағытталғандықтан, оны пайдаланудан экономикалық пайданы оны енгізу мен қызмет көрсетуге арналған шығындармен салыстыру жолымен осындай жүйенің тиімділігін айқындау мәселесі шешуші болып табылады. Осыған байланысты шаруашылық жүргізуші субъектілердің өнеркәсіптегі шығындарын есепке алуды жүргізудің заманауи нұсқаларының да, сондай-ақ шығындарды басқару есебі саласындағы проблемаларды шешу үшін математикалық әдістерді әртүрлі нұсқаларда қолданудың да ғылыми негіздемесі өзекті болып табылады.

Шығындарды басқару есебінің қалыптасу және дамуының алты кезеңін анықтады:

1) шығындарды есептеу мен бөлудің қарапайым әдістерін пайдалана отырып, қаражаттың жұмсалуды бақылау және өнімнің өзіндік құнын калькуляциялау мақсаттары үшін шығындар туралы ақпаратты қалыптастыру (XVIII ғ. дейін);

2) шығындарды өндірістік есепке алудың тұтас жүйесін құру (1920-жж.);

3) жауапкершілік орталықтары бөлінісінде нақты және жоспарлы шығындар туралы өзара байланысты ақпаратты қалыптастыру (1950 жж.);

4) шығындарды басқару есебінің тепе-тең жүйесін құру, шығындарды есепке алудың дәстүрлі және қазіргі заманғы әдістерінің пайда болуы: қызмет түрлері бойынша шығындарды есепке алу әдісі, шектеулерді басқару жүйесі шеңберінде шығындарды есепке алу әдісі және т. б. (1980-ші жж.);

5) ұйымды басқарудың барлық жаңа тәсілдері бухгалтер-талдаушылар тарапынан зерттеу объектілері болған кезде шығындарды басқару есебінің жүйелерін кеңейту (1990 ж.);

6) шығындарды басқару есебінің қазіргі заманғы әдістері мен тұжырымдамаларын интеграциялау (XX ғ.90-шы ж. соңы – XXI ғ. басы).

Зерттеу барысында шығындарды басқару есебінің қалыптасу кезеңдерін белгілеп, АҚШ, Ұлыбритания, Австралия, Испания, Германия, Франция, Португалия, Канада, Бельгия, Жапония және Ресейде ғылым ретінде басқару есебінің даму тенденцияларын анықтады.

Шығындарды басқару есебінің қазіргі жағдайы зерттелді. Басқару жүйесінің заманауи талаптарына жауап беретін басқару есебінің тұжырымдамалық моделі ұсынылды. Әртүрлі елдерде қолданылатын басқару есебі бойынша негізгі стандарттар мен ережелерде шығындарды басқару есебінің тұжырымдамалық схемаларына салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеуде IMA Басқару есебі бойынша американдық бухгалтерлер институтының Басқару есебі бойынша ережелердің, CMA-Canada Басқару есебі бойынша стандарттардың және IFAC бухгалтерлерінің халықаралық федерациясының Басқару есебі бойынша ережелердің баптары мен нормалары қолданылды.

Алайда IMA, CMA Canada, IFAC басқару есебі бойынша қолданыстағы стандарттар мен ережелерде қарастырылатын жүйе шеңберінде шығындар туралы ақпаратты қалыптастырудың есептік аспектілеріне аз көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, біздің ойымызша, бұл аспектілер бүгінгі күні бухгалтер-аналитиктер үшін ерекше қызығушылық тудырады [3].

Отандық Басқару есебін реттейтін ұсынымдық сипаттағы нормативтік актілердің (ережелердің) болмауы автор дереу шешуді талап ететін проблема ретінде қарастырады. Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша басқару есебі бойынша ережелер тізбесі ұсынылады. Жұмыста төрт топ ережелер ұсынылды:

А - басқару есебінің тұжырымдамасы; В - шығындар туралы ақпаратты қалыптастыру; С - басқару есебінің әдістері (практика); D - басқару есебінің салалық аспектілері. Басқарушылық есепке алу жөніндегі ережелердің ұсынылған құрылымы кез келген коммерциялық өндірістік ұйымда тиімді, біріктірілген есепке

алу жүйесін ұйымдастыруға, шығындар мен нәтижелерді жоспарлау мен талдауға ықпал етеді.

Зерттеу барысында шығындарды басқару есебінің авторлық анықтамасы берілген, онда үздіксіз жетілдірілетін анықтау және өлшеу, жүйелеу және жинақтау жүйесін, сондай-ақ шығындар мен факторлар туралы ақпаратты стандартталатын және стандарттанбайтын орталарда қалыптасатын, басқарудың әртүрлі деңгейлерінде шаруашылық жүргізуші субъектінің басшыларына арналған, стратегиялық және жедел міндеттерді шешетін түрлендіруді түсіну керек.

Өлшеуді мұнда зерттелетін шамалардың сандық мәнін анықтау процесі ретінде қарастыру қажет; жинақтау шығындарды басқару есебі жүйесіндегі ақпараттық ресурстардың жалпы белгілерін, қасиеттері мен қатынастарын анықтауды білдіреді; түрлендіру шығындарды есепке алу әдістерін қолдану шеңберінде ақпараттық ресурсты белгілі бір ережелер бойынша бірінші немесе бірнеше ресурстардан алынатын өзге ұқсас ресурстармен ауыстыруды білдіреді.

Жұмыста шығындарды басқару есебінің қосылатын әдістерін (элементтерін) анықтау қажеттілігі негізделген. Шығындар мен нәтижелерді басқару есебінің барлық негізгі қазіргі заманғы әдістерінің элементтік құрылымын ұсынды, соның ішінде өнім өндіру уақытына сәйкес келетін шығындарды есептеу, жоспарлау, оңтайландыру және калькуляциялау әдісі, өнімнің құндылығын жасайтын ағындардың бөлінісінде шығындарды басқару есебінің әдісі, ақша қаражатын генерациялау құнын басқару есебінің әдісі және т. б. ұсынылған. Басқару есебі әдістерінің элементтері тек белгілі бір басқару жүйесі негізінде ғана біріктірілуі мүмкін.

Шығындарды басқару есебінің даму үрдістерін талдау және әртүрлі елдердің Басқару есебі бойынша стандарттарды салыстырмалы талдау қаралып отырған жүйенің негізгі проблемаларының бірін – сыртқы және ішкі факторлардың жалпы және үлестік шығындардың Талдамалық құрылымына кәсіпорынның стратегиялық (одан кейін Орта мерзімді және қысқа мерзімді) мақсаттарын келісу кезеңінде, сондай-ақ нақты өнімді құру, өндіру және өткізу кезеңдерінде сыртқы және ішкі факторлардың әсерін айқындауға мүмкіндік беретін кешенді интеграцияланған нысаналы тәсілдің жоқтығын белгілеуге мүмкіндік.

Өнімнің мақсатты өзіндік құнын анықтау әдісінің элементтерін қолданатын мақсатты шығындарды есепке алу, жоспарлау және талдаудың интеграциялық моделін әзірледі және басқару есебі жүйесіндегі нысаналы шығындар туралы ақпаратты қалыптастыру схемасы ұсынылды бүкіл зерттеу логикасын көрсететін [4,5].

Мақсатты тәсілді қолдану негізінде шығындарды басқару есебінің интеграцияланған жүйесін құрудың теориялық негіздері мен принциптерін әзірледі. Жүйенің функциялары: стратегиялық нысаналы шығындарды есептеу; бір жылға арналған нысаналы шығындарды есептеу; нысаналы нормативтік және нақты шығындарды өндірістік есепке алу (оның ішінде өнімнің өзіндік құнын

калькуляциялау); жедел есепке алу; жедел жоспарлау; басқарушылық бақылау және басқарушылық талдау болып табылады. Басқару есебі жүйесіндегі нысаналы шығындар туралы ақпаратты қалыптастыру ұсынылды [6,7].

Қазіргі басқару есебінің теориясы мен практикасында "таргет-костинг" әдісі кеңінен қолданылады. Мақалада қарастырылатын мақсатты тәсіл, мақсатты шығындарды басқару есебі жүйесі осы әдістің едәуір кеңірек.

Мақсатты шығындар деп кәсіпорынның стратегиялық мақсаттарын келісу кезеңдерінде (яғни сыртқы және ішкі орталардың мақсаттарын келісу) анықталатын, өндірістің кезеңдерінде түзетуге және өнімнің өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде есепке алу жүйесінде көрсетуге жататын шығындарды басқару есебінің объектілерімен (өнімге арналған мақсатты шығындар, құндылықты және т.б. құрайтын ағынға арналған мақсатты шығындар) сәйкес келетін болжанатын жалпы және үлестік шығындар түсініледі.

Ұсынылатын нысаналы тәсіл, сондай-ақ пайдалану кәсіпорынға берілген мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін шығындарды басқару есебі шеңберінде ақпаратты қалыптастырудың әртүрлі әдістерінің элементтерін интеграциялаудан тұрады (шығындарды қысқарту, кірістерді өсіру, сапаны арттыру, бизнес құнын ұлғайту және т.б.). Бұл ретте нақты кәсіпорынның шығындарын басқару есебінің функциялары көбінесе осы элементтердің таңдалған құрамына байланысты. Мақсатты тәсіл функциялардың өздерін интеграциялауда да байқалатынын атап өткен жөн.

Мақсатты шығындар объектілер жүйесінде көрініс табады. Мақалада IMA және IFAC Басқару есебі бойынша ережелерде, CMA Canada стандарттарында бөлінетін шығындарды басқару есебінің объектілері жүйесіне салыстырмалы сыни талдау жүргізілді, топтастыру белгілері ұсынылды және мақсатты және нақты шығындарды басқару есебінің нысандарын жіктеу әзірленді.

Шығындарды есепке алудың аралық объектілерінің тік және көлденең өзара байланысы анықталды және компанияның белгіленген мақсаттарына қол жеткізуге ықпал ететін оларды ықпалдастырудың нұсқалары ұсынылған. Мақалада аралас жауапкершілік орталықтарын, ақша қаражатын генерациялау құнының орталықтарын, брутто-пайда орталықтарын оқшаулауды ұсынады, олар басқарудың кез келген жүйесінде мақсатты шығындарды басқару есебін ұйымдастыруға ықпал етеді.

РМВЗ сияқты шығындарды есепке алу объектісіне авторлық анықтама берілді (яғни шығындар пайда болатын жұмыс орындары немесе бұйымды бірінші станокта (кіру) өңдеу басталған сәттен бастап және соңғы (шығу) өңдеу аяқталған сәтке дейін өндірістік процеске үздіксіз қатысатын жабдық тобы, оларды жіктеу ұсынылды (лимиттелген, ең жоғары әлеуеті бар, жүктелген және жүктелмеген және т.б.), мақсатты және нақты шығындарды басқару есебінде рөлі анықталды.

Қарастырылатын нысаналы тәсіл контекстіндегі Қызмет түріне – шығындарды есепке алудың аралық объектісіне авторлық анықтама берілді. Ол жабдықтау,

өндіріс және өткізу салаларындағы ұйымды басқарудың әртүрлі деңгейлеріндегі мақсатты және нақты шығындардың бір немесе бірнеше жеткізгіштері бар және бағасы құндық мәнде бір жағынан, осы ресурстардың шығысына бақылаудың тиімді жүйесін ұйымдастыруға, ал екінші жағынан осы ресурстардың шығысына бақылаудың тиімді жүйесін ұйымдастыруға ықпал ететін шығындар туралы ақпаратты қалыптастыруға мүмкіндік беретін материалдық, еңбек және өзге де ресурстарды пайдалану арқылы белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге бағытталған дәйекті іс-қимылдар, дайын өнімнің ең дәл өзіндік құнын анықтау. Осылайша, қызмет түрі мақсатты, қаражатты, нәтижені, процестің өзі мен шығындарды тасымалдаушыны қамтиды [8,9].

Біріншіден, өнімнің функционалдық ерекшеліктері мен қасиеттері, оны конструкторлық әзірлеу, үлгілерді өндіру, өндірісті дайындау және байқаудан өткізу, дайындау, Қызмет көрсету, нарықтағы өнімнің өмір сүру циклі сияқты шығындарды басқару есебінің аралық объектілерін, ал екіншіден, басқару есебінің Шеңгелді стандарттарында бөлінетін шығындарды есепке алу объектілерін-жұмыс аймақтарын (офистер қызметкерлерінің орналасу орындары) пайдалану қажеттігі негізделген. Отандық теорияда және шығындарды есепке алу тәжірибесінде мұндай есептік объектілер бөлінбейді.

Жұмыста мақсатты және нақты шығындардың аналитикалық есебін ұйымдастыру, сондай-ақ тұрақты өзгеріп тұратын қоршаған орта жағдайында кәсіпорын мен оның бөлімшелерінің басшылығы үшін ақпаратты жинау мен өңдеудің икемді жүйесін құруға ықпал ететін шығындардың есептік топтарын пайдалану мәселелері қаралды (өнімдердің нысаналы бағасы, сұраныс пен т.б. өзгерген жағдайда). Әрбір жауапкершілік орталығы үшін нысаналы бағдарлама әзірленгендіктен (жалпы мақсаттар декомпозициясының нәтижесі, мысалы, бөлімшенің трансферттік маржиналдық пайдасының өсуі немесе жыл сайын пайыздық шығындардың төмендеуі), онда басқарушылық есеп шеңберінде қалыптастырылатын шығындар мен шығындар жеткізгіштері туралы ақпарат осы мақсаттарға қол жеткізуге ықпал ететін шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. А.К. Ержанов, Ә.К. Айтанаева, Г.Ш. Жұманова, М.С. Баянова, Ә.Е. Иматаева Басқару есебі. Оқу құралы/ Алматы; Экономика, 2009 ж -306 б.
2. Аманова Г.Д., Махамбетова А.О., Садиева А.С., Жумабекова Г.Ж. - Оқу құралы - Басқару есебі-Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ АҚ, 2019-237б
3. Корабаев Б.С. Модель «затраты – объем - прибыль» как инструмент управления прибылью и издержками предприятия «Қаржы-Финансы» журнал, АО «Финансовая академия», г. Астана, №3, 2017г

4. Друри К. Управленческий и производственный учет : пер. С англ. / К. Друри -6-е изд , - М, : ЮНИТИ-ДАНА, 2007г-1423 с.– (Зарубежный учебник)
5. Хорнгрен Ч. Управленческий учет / Ч. Хорнгрен. – 10-е изд. –СПб. : Питер, 2008г-1008с. –(Бизнес-класс)
6. Хорнгрен Ч.Т, Фостер Дж. Бухгалтерский учет : Управленческий аспект /Пер.с. англ –М; Финансы и статистика, 2003г-406с.–(Серия по бухгалтерскому учету и аудиту)
7. Кузьмина М.С., Акимова Б.Ж. Управление затратами предприятия, Учебное пособие. М.: ООО «КноРус», 2015, 288с.(кафедра «Учет и анализ»)
8. Иманбаева , З. О. Басқару есебі: оқу құралы / З. О. Иманбаева ; Қ. Жұбанов атын. Ақтөбе өңірлік мемлекет. ун-ті. - Алматы : Экономика , 2017. - 274 б. - ISBN 978-601-225-944-5
9. Зейнуллина, А. Ж. Басқару есебінің негіздері: оқу құралы / А. Ж. Зейнуллина. - Алматы : ССК, 2018. - 168 б. - Библиогр.: 161-165 б. . - ISBN 978-601-327-633-5

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, ДВА, кәсіби бухгалтер Корабаев Б.С.

ҚОРШАҒАН ОРТА ЖӘНЕ ӨңІРЛЕРДІң ТҮРАҚТЫ ДАМУЫ: ХХІ ҒАСЫРДЫң ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Абдолова.Ж.Н.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Геоэкология немесе басқаша айтқанда географиялық экология - бұл жоғары иерархиялық деңгейдегі жүйелерді, яғни ландшафттан биосфераға дейін зерттейтін пәнаралық ғылыми бағыт. Осыған орай геоэкологияны ландшафт экологиясы деп те атайды және ол үлкен Экология деген ғылымның бір саласы болып табылады. Геоэкологияның концептуалды және терминологиялық базасына тоқталсақ, негізгі түсініктер: объект, міндеттер, әдістер. Қосымша түсініктер: қоршаған орта, табиғи орта, экологиялық сфера, географиялық қабық, геологиялық орта, геосфера, техносфера, табиғи-техникалық жүйе, социосфера, ноосфера, ғаламдық экологиялық өзгерістер, геоэкологиялық проблемалар, экологиялық жағдай, геоэкологияның зерттеу нысаны мен пәні.

Геоэкология - қысқаша айтқанда, бұл георграфия ғылымының бір бағыты. Ол экология жағынан таза ортаны сақтау және табиғат ресурстарын тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді. Геоэкология бұл антропогенді үрдістердің әсері

нәтижесінде табиғи орта мен биосферадағы қайталанбас үрдістер мен құбылыстарды зерттейді.

Жалпы білім беретін орта мектептің 10-шы сыныптарына ұсынылып отырған геоэкология білім беру бағдарламасы оқушылардың жер ғаламшары, биосферасы, жанды және жансыз табиғаты, жеке адам мен бүкіл адамзатты биосфералық үрдістегі орны туралы ұғымдардын одан әрі дамытуға арналған. Соның ішінде, жергілікті аймақтар туралы толық малемет беру, табиғи байлықтар мен факторлармен таныстыру, экология, экономика мен дүниежүзілік элеуметтік-экономикалық байланысты көрсету, т.б. Қоса айта кететін мәселе, геоэкология пәні басқа география, биология, химия, математика, физика пәндерімен тығыз байланыста болады.

Қазіргі кезде Геоэкологияның алдына қойған міндеттері:

1) ландшафтты сауықтыру, яғни табиғи ландшафтта әр түрлі аурулардың таралуы нәтижесінде болатын адамның науқастану қаупін жоюға бағытталған шараларды белгілеу; аурулардың табиғи ошақтарын зерттеу; ауру қоздырушы және таратушы түрлердің (микроорганизмдер, вирустар, т.б.) экологиясын зерттеу және оны қорғау;

2) бүлінген экожүйелерді қалпына келтіру, яғни адамның іс-әрекетінің жағымсыз зардаптарынан, ландшафттың бүлінген бөліктерін халық шаруашылығына пайдалануға қайтару, т.б.

Геоэкологияның негізгі зерттеу пункттері:

1) Ғаламдық геосфералық тіршілікті қамтамасыз ету циклдері — көміртектің, азоттың және судың Ғаламдық тасымалдау циклдеріндегі жердің геосфералық қабықтарының рөлін зерттеу.

2) Жаһандық геодинамика және оның биосфераның құрамына, жай-күйіне және эволюциясына әсері. Жер тарихындағы экологиялық дағдарыстар. Тарихи қайта құру және табиғат пен климаттың қазіргі өзгерістерін болжау.

3) геосфералық қабықтардың климаттың өзгеруіне және экологиялық жай-күйге, газсыздандыруға, геофизикалық және геохимиялық өрістерге, жердің геобелсенді аймақтарына әсері.

4) жаһандық және өңірлік экологиялық дағдарыстар болып табылады.

5) адамзаттың өмір сүру стратегиясының пәнаралық аспектілері және қоршаған орта жай-күйінің сапасын реттеудің ғылыми негіздерін әзірлеу.

6) урбандалу және шаруашылық, оның ішінде тау-кен өндіру, адам қызметінің әсерінен табиғи орта және оның өзгеруі: топырақтың, жыныстардың, жерүсті және жерасты суларының химиялық және радиоактивті ластануы, қауіпті техникалық табиғи процестердің пайда болуы мен дамуы, пайда болған Физикалық өрістер, криолитозондардың тозуы, жерасты сулары ресурстарының қысқаруы.

7) қазіргі заманғы ландшафтарды сипаттау, жағдайын бағалау және басқару.

8) жердің су, әуе, жер, рекреациялық, минералдық және энергетикалық ресурстарын ұтымды пайдалану мен қорғаудың ғылыми негіздерін әзірлеу, жерді санациялау мен рекультивациялау, ресурстарды үнемдеу және қалдықтарды кәдеге жарату жатады.

9) Биоалуантүрліліктің геоэкологиялық аспектілері.

10) табиғи-техникалық жүйелердің геоэкологиялық аспектілері. Геоэкологиялық мониторинг және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

11) қауіпті табиғи және техно-табиғи процестердің даму серпіні, тетігі, факторлары мен заңдылықтары, олардың даму болжамы, қауіп пен қатерді бағалау, қатерді басқару, апатты процестердің салдарын төмендету жөніндегі алдын алу іс-шаралары, аумақтарды, ғимараттар мен құрылыстарды инженерлік қорғау.

12) уытты, радиоактивті және басқа да қалдықтарды қауіпсіз орналастырудың, сақтаудың және көмудің геоэкологиялық негіздемесі.

13) өңірлердің орнықты дамуының геоэкологиялық аспектілері.

14) аумақтарды геоэкологиялық бағалау: геоэкологиялық карталаудың, модельдеудің қазіргі заманғы әдістері мен әдістемелері, геоакпараттық жүйелер мен технологиялар, Деректер Базасы; мемлекеттік экологиялық сараптама мен бақылаудың ғылыми негіздерін әзірлеу.

15) агрожүйелерді қоса алғанда, табиғи-техникалық жүйелердің жай-күйін бағалау, қорғау, қалпына келтіру және басқарудың теориясы, әдістері, технологиялары және техникалық (оның ішінде құрылыс) құралдары жатады.

16) табиғат пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласындағы объектілер мен жүйелердің арнаулы экологиялық және техникалық қауіпсіз конструкциялары, құрылыстары, құрылыс технологиялары және оларды пайдалану режимдері; экологиялық қауіпсіз қала құрылысы.

17) қоршаған ортаның өзгеруін болжауға және оны қорғауға, қоршаған ортаға жағымсыз табиғи және техногендік әсерлерді оқшаулауға және жоюға арналған техникалық құралдар, Технологиялар және құрылыстар.

18) қоршаған ортаның жай-күйін бақылау мен мониторингтеудің техникалық құралдары жатады.

19) өнеркәсіптік, уытты және радиоактивті қалдықтарды қауіпсіз кәдеге жаратудың, сақтаудың және көмудің техникалық әдістері мен құралдары.

20) табиғат пайдалану процесінде пайдаланылатын қазіргі және жасалып жатқан технологиялардың, конструкциялар мен құрылыстардың экологиялық қауіпсіздігін бағалау теориясы мен әдістері қамтылуға тиіс.

21) экологиялық қауіпсіздікке қатер төндіретін төтенше жағдайларды жедел анықтау, олардың себептері мен салдарларын талдау әдістері мен техникалық құралдары жатады.

22) табиғат пайдаланудағы, қоршаған ортаның жай-күйін бағалаудағы мемлекеттік нормалау мен стандарттарды әзірлеу және жетілдіру болып табылады.

23) экологиялық білім берудің ғылыми-әдістемелік негіздері мен қағидаттарын әзірлеу.

Бүгінгі күні біздің планетамыз көптеген экологиялық қатерлерге тап болды, олардың кейбіреулері жергілікті, басқалары барлық елдер үшін ортақ. Соның негізінде бірнеше ең маңызды, әрі қауіпті деген проблемаларды төменде көрсетеміз.

Климаттың өзгеруі

Жаһандық жылыну соңғы жылдардағы климаттың өзгеруінің ең маңызды себебі болып саналады және оның салдары алдағы жүз жылда айқындала түседі. Әлемдегі барлық мемлекет басшылары зиянды климаттық өзгерістерге қарсы тұру үшін қайшылықты жұмыстар жүргізуде. Бір жағынан, барлығы проблеманы шешуге дайын екендіктерін мәлімдейді, бұған тиісті халықаралық келісімдердің болуы дәлел бола алады, мысалы, Киото хаттамасы, бірақ екінші жағынан, нақты іс-қимыл жасалмады. Қызықты зерттеулер бар, оған сәйкес қазіргі уақытта жылынуды 2 ° C-қа дейін шектеудің бір ғана мүмкіндігі бар (бұл климаттың қауіпті өзгеруін сипаттайды) - дамыған елдердің экономикасы өз дамуын тоқтатып, өсуге қарсы тұруға көшуі керек.

Энергия

Энергия өндірісі қоршаған ортаға, әсіресе жанармайдың жануынан болатын зиянның көзі болып табылады. Көмір, мұнай және газ электр станциялары бүкіл планетаның электр энергиясының негізі болып табылады және атмосферада парниктік газдардың көпшілігінің пайда болуына ықпал етеді. Әрине, күн, жел және су электр станциялары сияқты баламалы энергия көздері бар, дегенмен олар елдердің барлық энергия қажеттіліктерінің шамалы пайызын ғана жаба алады. Жаңартылатын көздерден өндірілетін энергия көлемін арттыру - электр энергиясын өндіруден қоршаған ортаның деградациясын төмендетудің маңызды кезеңі.

Су

Әлемдегі ең құрғақ континент ретінде Австралия судың ластануына әсіресе осал. Көптеген басқа елордалық қалалар да ауыз су тапшылығына тап болып, оны пайдалануға шектеулер енгізуге мәжбүр. Австралия су ағындарының деградациясы мен ластануының басты себебі ауыл шаруашылығы болып табылады. Сәйкес емес суару тәжірибелері және өнеркәсіп ішіндегі тыңайтқыштар мен пестицидтердің бөлінуі судың ластануының негізгі себептері болып табылады.

Қалдықтарды басқару

Қалдықтардың сапасыз басқарылуы планетаның бірқатар экологиялық проблемаларына алып келді. Қазіргі қоғамдар өндіріс процестерінің қажымас қарқыны есебінен үнемі толықтырылып отыратын қалдықтардың мөлшерін едәуір арттырды, бұл өз кезегінде халықтың тез өсуімен және оған қызмет ету қажеттілігімен байланысты. Шығарылатын қалдықтардың мөлшерін азайту үшін үкіметтерге, кәсіпкерлерге және жеке адамдарға қолданыстағы қалдықтарды қайта өңдеуге және қайта өңдеуге болатын материалдарды пайдалануға шақырылады. Бұл игерілуі керек қалдықтардың санын барынша азайтады және жаңа өнім шығару үшін минералды және басқа ресурстарды алу қажеттілігін азайтады.

Ауаның ластануы

Атмосфераның ластануымен байланысты мәселелерді қарастырған кезде парниктік газдар шығарындылары туралы жиі айтылады. Алайда, біздің атмосфераға әсер ететін жағымсыз әсердің көптеген басқа түрлері бар. Органикалық отындарды, әсіресе көмірді жағу кезінде белгілі көмірқышқыл газынан басқа көптеген қосылыстар түзіледі. Күкірт пен азот сонымен қатар көмірдің жануының қосымша өнімдері болып табылады және экологиялық проблемаларды тудыруы мүмкін. Осы екі қосылыстың әсерінен болатын қышқыл жаңбыр тірі және қоршаған ортаға зиянын тигізуі мүмкін. Ауаның ластануы сонымен қатар атмосфераға жануарлар мен адамдардың денсаулығына әсер ететін шаң немесе басқа заттардың түсуінен де болуы мүмкін.

Бұл мәселелерді мемлекеттік реттеу бағытында ондаған заңдар, қаулылар мен нормативтік актілер: табиғаттың төтенше жағдайы туралы заңдардан бастап, экологиялық бақылау, инспектор жөніндегі ережеден бастап, олардың функцияларын шектеуге дейін, орман ағаштарын кесу және су ресурстарына төлем мөлшері, нұсқаулар және есеп методикалары енгізілді.

Қазіргі кезде қалыптасқан нақты және кеңінен қолданылып отырған шаралар – экологияны бұзғаны үшін айыппұл салынатын әртүрлі қаулылар болып отыр. Алайда, заңды бұзушылар таранынан қаржының жоқтығынан күткендей нәтиже бермей келеді.

Шаруашылықтың қоршаған ортаға зиянды әсерін азайту мақсатында өндірістің аумақтық-салалық құрылымын өзгерту, жаңа технологиялық енгізу, қалдықтарды өңдеу мен залалсыздандыру шаоалары жүргізілуі қажет.

Экономикалық даму деңгейінің әр түрлі болуы елдердің экологиялық проблемаларды шешу мүмкіндігін де түрліше етеді. Іс жүзінде едің экологиялық саясатының нақты экономикалық жағдайға тәуелді болатыны белгілі.

Осы уақытқа дейін табиғи байлықты өте ысырапсыз пайдаланудың салдарынан табиғаттың тепе-теңдігі бұзылады. Әсіресе біздің республикамыз экологиялық апатты аймақ болып табылатындықтан ғаламдық тұрғыдағы ғылым жетістіктеріне сүйене отырып, табиғаттың тепе-теңдігін сақтау мақсатымен бағдарлама жасау керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. М.: Высшая школа, 1991.
2. Мильков Ф.Н. Словарь-справочник по физической географии. М.: Географгиз, 1960.
3. Мильков Ф.Н. Тип местности как ландшафтный комплекс и его значение для географического познания страны // Развитие и преобразование географической среды. М.: Наука, 1964.
4. Википедия сайтындағы тақырыптар: Экология, Геоэкология, Экологические проблемы и решения.
5. Stud.kz сайтындағы тақырыптар: Экология және оның түрлері, Геоэкология, Геоэкология қызметі.

Ғылыми жетекшісі - э. ғ. м., аға оқытушы Нургалиева Ш.Т.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ОСОБЕННОСТИ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ПРАВОНАРУШЕНИЙ В СФЕРЕ БЫТОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Абилкайыров Ш.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Предупреждение правонарушений существует в науке и практике в виде различных теоретических схем, не всегда взаимосвязанных между собой и не согласующихся с реальностью. Правы те ученые, которые пишут, что до сих пор еще не сложилась цельная и стройная система предупреждения правонарушений. Наука и практика не дают четкого ответа даже на такие вопросы: в отношении кого конкретно должна осуществляться профилактика правонарушений (объекты профилактического воздействия); какие конкретно органы должны ее осуществлять (субъекты профилактики); как она должна проводиться

(направления, формы, методы, средства) [1, с.15]. В течении почти 30 лет говорится о необходимости закона о профилактике, но дальше разговоров дело не идёт. Положение более усложняется, когда предпринимаются попытки оценить результаты работы, определить, эффективно или нет осуществляется профилактическая деятельность государства и общества.

Не менее важно выделить такие направления профилактики правонарушений как: семейно-бытовая, коммунально-бытовая, досугово-бытовая, производственно-бытовая. Это поможет тесно увязать правовые вопросы профилактики правонарушений по месту работы с соответствующей деятельностью не только трудовых коллективов, но и с администрацией предприятий, а правовые вопросы профилактики семейно-бытовых правонарушений (по месту жительства) - с деятельностью общественных пунктов охраны порядка, с работой милиции, добровольных народных дружин и т.д. С принятием данного закона отрегулируется в правовом отношении и связь (вопросы взаимодействия) между указанными направлениями профилактики правонарушений в сфере быта, конкретизируются многие другие вопросы. Профилактика правонарушений в сфере быта станет действительно объектом правового регулирования.

Полагаем, что относительно правонарушений, совершаемых в сфере быта, можно выделить два главных направления: общая профилактика и индивидуальная, связанная с оперативно-розыскной профилактикой. Этими направлениями, на наш взгляд, поглощаются все конкретные меры и мероприятия, но они должны быть «привязаны» к упреждению конфликтов в сферах быта.

Общая профилактика (превенция) правонарушений в сфере быта - это общепредупредительное воздействие на людей, состоящих в определенных бытовых отношениях в целях недопущения с их стороны преступления. В ней (общей профилактике) выделяются конкретные направления, соответствующие отраслям знания: уголовно-правовая профилактика, уголовно-процессуальная, криминалистическая и т.д. Особое место [2, с.65] отводится криминологической профилактике, причем комплексной. Сюда же можно отнести и обще-профилактическую деятельность правоохранительных органов, направленную, в частности на, предупреждение насильственных и корыстно-насильственных преступлений в сфере бытовых отношений. В этих рамках внимание «общей аудитории» должно быть сконцентрировано на том, что бытовые преступления с применением насилия - убийства, тяжкие телесные повреждения являются наиболее общественно опасными и за их совершение уголовный кодекс предусматривает повышенную ответственность, более строгое наказание.

Адресатом общей профилактики является все население (страны, региона), но с учетом специфики правонарушений в сфере быта внимание акцентируется именно на нейтрализации конфликтов между людьми, состоящими в бытовых

отношениях. В данном случае острее профилактики должно быть направленно на недопущение конфликтов именно в сферах быта. Смысл такой работы, состоит в том, чтобы путем разъяснений и убеждений удерживать людей от конфликтов. До «аудитории» доводятся соответствующие правила (нормы) поведения и особо подчеркивается, что разрешение конфликта, в том числе бытового, неправомерным путем строго наказуемо. В процессе общей профилактики разъясняется: как надо вести себя в быту, общественных местах, как правильно использовать досуг, свободное время, не нарушая правил общения. При этом предполагается, что среди населения имеются люди, которых нужно удерживать именно от бытовых конфликтов, а потому общая профилактика действует на население избирательно. Она непременно учитывает различные категории лиц, склонных к конфликтам в быту. По существу - это правовая пропаганда, тесно связанная с правовым воспитанием и формированием правовой культуры. «Эффект общей профилактики обеспечивается в той мере, в какой общепрофилактические мероприятия удерживают граждан от правонарушений, которые в противном случае они могли бы совершить». Конечно, такой общепредупредительный эффект трудно установить, но это не означает, что от общей профилактики необходимо отказаться.

Итак, подчеркнем еще раз, общая профилактика правонарушений обращена к широким массам, недаром в литературе отмечается, что «социальным адресатом мер общей профилактики может быть все население страны». Смысл ее в том и заключается, что она в равной мере (одинаково) направлена на всех членов общества.

Сегодня эта профилактика уже не может быть полем деятельности только юристов. Раздвигая свои «границы» и в известной мере освобождаясь от правовых направлений, она социализируется. Такая профилактика распространяет своё влияние на все сферы быта. В ней принимают активное участие психологи, педагоги, психиатры, наркологи и другие специалисты самых различных областей знаний. Особо значимой в этом смысле является сфера бытовых отношений. Данная сфера как уже отмечалось, наполнена разнообразными социальными реалиями, имеющими и криминальную окраску. Речь идет о противоречиях и конфликтах между людьми в выделенных сферах быта. В последние годы они обостряются, ожесточаются, в результате чего совершаются различные правонарушения.

Именно для преодоления указанных противоречий и конфликтов необходима профилактика, способная выступить в качестве регулятора межличностных отношений в сфере быта, что будет способствовать предупреждению правонарушений. Большое профилактическое значение в этом деле имеют мероприятия, направленные на укрепление семейных устоев, повышение культуры быта и межличностных отношений, а также усиление социального контроля.

Для профилактики правонарушений в сфере быта весьма полезным было бы расширение сети кризисных центров, фондов милосердия, учреждений социально-психологической помощи и других профилактически значимых структур. Приоритет должен быть отдан оздоровлению образа жизни населения.

Особого внимания заслуживают бытовые преступления, совершаемые на почве пьянства и алкоголизма, наркомании. В системе профилактики указанных правонарушений всё еще отсутствует должное антиалкогольное воспитание. Между тем такое воспитание является одной из основных функций профилактики хулиганства.

В частности, отношения общества с лицами, злоупотребляющими спиртными напитками и наркотиками, должны строиться на принципе добровольности прохождения наркологического лечения, а использование ограничений в правах и свободах личности допустимо только в случаях нарушения лицом (больным алкоголизмом) прав и свобод других граждан и применения альтернативных, поощряющих прохождение курса наркологического лечения мер правового воздействия на лиц больных алкоголизмом, нарушивших закон. Безусловно, профилактика пьянства и совершаемых на его почве правонарушений в сфере бытовых отношений чрезвычайно сложна, но решать эту задачу необходимо. Социальная ценность профилактики правонарушений в сфере быта в том, что она разрешает не только межличностные противоречия, но и противоречия между личностью и обществом. Однако разрешать противоречия надо до того, как они перерастут в бытовой конфликт. Именно на данном этапе возникает проблема предупреждения конфликтов в сфере бытовых отношений.

Важное место в общей профилактике бытовых правонарушений занимает своевременное информирование органов власти, местного самоуправления и других органов, обладающих возможностями и полномочиями по практической реализации предложений антикриминогенного характера. Положительно сказывается на предупреждении указанных правонарушений и использование средств массовой информации - периодической печати, радио, телевидения. В них необходимо открывать специальные рубрики, посвященные вопросам профилактики правонарушений в сфере бытовых отношений и привлекать к ним внимание населения. С той же целью можно использовать телефоны доверия [3, с. 59].

Представляет интерес участие работников органов внутренних дел Актюбинской области в правовом воспитании населения. В целом такие мероприятия положительно сказываются на правовом сознании населения. Нельзя серьезно говорить о борьбе с правонарушениями в сфере бытовых отношений (в том числе и с насильственными правонарушениями против личности) при низком уровне правового сознания населения. Граждане должны уметь правильно оценивать с точки зрения права наиболее распространенные общественно опасные

посягательства, находить законные средства разрешения конфликтов. У них должна быть сформирована установка на использование именно таких средств.

Значительное место в правовом воспитании занимают выступления работников правоохранительных органов внутренних дел с докладами, отчетами, лекциями по месту жительства граждан. В последние годы широкое распространение получили консультирование граждан по правовым вопросам, разработка различного рода памяток для населения о мерах защиты против возможных посягательств.

Профилактика любых бытовых правонарушений помимо прочего должна быть направлена на обеспечение неотвратимости наказания за совершенные деяния. Наказание должно удерживать от правонарушений не только тех, кто уже понес ответственность и не совершит нового деяния, но и тех, кто склонен к совершению уголовно наказуемого посягательства.

В данном случае должны сочетаться индивидуальная профилактика (частная превенция) и общая превенция.

Мы пришли к выводу, что достижение целей общего предупреждения правонарушений в сфере бытовых отношений возможно лишь при неуклонном соблюдении принципа неотвратимости наказания. Однако соблюдения только этого принципа явно недостаточно для наиболее эффективного обеспечения общего предупреждения бытовых правонарушений. Важное значение, в частности, имеют размеры неотвратимого наказания за насильственные и корыстно-насильственные преступления в быту.

Наказание обладает общепредупредительным действием трех видов: оно может иметь эффект устрашения; может усиливать запреты; может стимулировать законопослушное поведение. Нельзя выставлять на первый план только эффект устрашения. Когда преступник приговаривается к лишению свободы за тяжкое правонарушение в сфере быта, то он задумывается над тем, что уголовный кодекс угрожает ему реально. В следующий раз этот преступник уже будет находиться под усиленным влиянием общего предупреждения. Устрашение усиливается и тем фактом, что преступник, отбыв наказание, на личном опыте убедился, что оно сурово, а угроза уголовного наказания вполне реальна. Отсюда и эффект как общего, так и специального предупреждения.

Оперативно-розыскная профилактика проводится строго в рамках Закона РК «Об оперативно-розыскной деятельности», которым запрещаются мероприятия, нарушающие конституционные права и свободы граждан. В соответствии с указанным законом вся работа должна отображаться в делах оперативного документирования [4].

Анализ деятельности органов внутренних дел по Актюбинской области показывает, что, при решении вопросов предупреждения правонарушений в сфере бытовых отношений, применяются самые различные виды планирования. Структура и сроки составления планов регламентируется ведомственными

нормативными актами. В соответствии с требованиями МВД Республики Казахстан планируемые мероприятия по предупреждению бытовых правонарушений должны разрабатываться с учетом анализа оперативной обстановки, имеющихся сил и средств, данных прогнозирования преступности.

Таким образом, задачи предупреждения преступности в сфере бытовых отношений многогранны и многоплановы. Данная проблема носит комплексный характер и требует системного анализа, базирующаяся на практическом опыте и научных исследованиях.

В целом профилактику бытовых правонарушений можно определить как систематическое и целенаправленное воздействие на лиц, склонных к конфликтам в быту. Кроме того профилактика бытовых правонарушений понимается как выявление, изучение и ликвидация (нейтрализация) причин и условий данных правонарушений, выявление и анализ лиц, склонных к конфликтам, постановка этих лиц на соответствующий учет, оказание на них необходимого предупредительного воздействия. Такая профилактика - особый вид социального управления. Она призвана обеспечить безопасность правоохраняемых ценностей и заключается в разработке и осуществлении системы мер, направленных на недопущение бытового преступления.

Использованные источники:

1. Ким Е.П. Преступность в сфере бытовых отношений и ее предупреждение. Проблемы теории и практики. - Смоленск: ЮИ МВД РФ, 2012.
2. Мустафаев М.М. Проблемы профилактики правонарушений в сфере семейно-бытовых отношений: Методические материалы. - М., 1982. 256 с.
3. А.Б. Бекмагамбетов, В.П. Ревин, В.В. Ревина, Уголовное право Республики Казахстан (Особенная часть). Москва 2017, 396 с.
4. Закон РК «Об оперативно-розыскной деятельности» от 15 сентября 1994 года №154-ХІІ

Научный руководитель: к.ю.н., доцент Жумагазиева Р.Ш.

ЖЕРГІЛІКТІ БЮДЖЕТ ШЫҒЫНДАРЫН ТАЛДАУ

Ахетова А.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Жергілікті бюджет — мемлекеттегі әкімшілік-аумақтық бөліктердің өз әлеуметтік-экономикалық бағдарламасын қаржыландыруға арналған ақшалай қорлары. Жергілікті бюджет жыл сайын оған жергілікті салықтан түсетін түсімдер,

одан төленетін шығындар, мемлекеттік бюджеттен берілетін субсидия, т.б. отырып жасалады. Жергілікті бюджетті жергілікті маслихаттар бекітеді. бюджет шоғырланған ақшалай қаржылар ретінде жергілікті әлеуметтік-экономикалық бағдарламаларды қаржыландыру үшін пайдаланылады.

Аталмыш мақала жергілікті бюджет шығындарын талдауға негізделді. Зерттеу жұмысында салыстырмалы, қарқындық және құрылымдық талдау жүргізіліп, жергілікті бюджеттің жергілікті әлеуметтік проблемаларды шешудегі орны ерекше. Әлеуметтік төлемдер, әлеуметтік қамсыздандыру, оқу жүйесінің бағдарламалары, денсаулық сақтау бағдарламасының негізгі бөліктері қаржыландырылады. Сондықтан жергілікті бюджеттер мемлекеттік бюджеттің басты құрамдас бөлігі бола отырып, мемлекеттегі әлеуметтік-экономикалық проблемаларды шешуге тікелей қатысады. Жергілікті бюджет кодексімен айқындалған түсімдер есебінен қалыптастырылатын және тиісті деңгейлердегі жергілікті мемлекеттік органдардың, оларға ведомстволық бағынышты мемлекеттік мекемелердің міндеттері мен функцияларын қаржылық қамтамасыз етуге және тиісті әкімшілік-аумақтық бірлікте мемлекеттік саясатты іске асыруға арналған орталықтандырылған ақшалай қоры болып табылады.

2021 жылдың 1 наурызына жергілікті бюджет бойынша жоспар **133,7%** орындалды, жоспар **36,9** млрд.теңге болғанда, түсім **49,3** млрд.теңгеге немесе жоспардан тыс **12,4** млрд.теңге түсті.

Кесте 1. Жергілікті бюджеттің ағымдағы орындалуы, млрд. Тг.

Бюджет	2021 жылдың 01 наурызына		Ау ытқу	Орындалуы %
	Жо	Түсі		
ЖБ	36,	49,3	12,4	133,7

Ескерту - <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu> сілтемесінен алынған.

Жергілікті бюджеттердің шығыстары келесідей бағыттар бойынша жүзеге асырылады: жалпы сипаттағы мемлекеттік қызметтер көрсету; қорғаныс, қоғамдық тәртіп және қауіпсіздік; білім беру, денсаулық сақтау; әлеуметтік көмек және әлеуметтік қамсыздандыру; тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы; мәдениет спорт, туризм және ақпараттық кеңістік; ауыл, су, орман, балық шаруашылығы және қоршаған ортаны қорғау; өнеркәсіп және құрылыс; көлік және байланыс; экономикалық қызметті реттеу (кәсіпкерлік қызметті қолдау); басқа да бағыттар: аудандар (облыстық маңызы бар қалалар) бюджеттеріне берілетін трансферттер, республикалық бюджетке берілетін трансферттер, жергілікті атқарушы органдардың борышына қызмет көрсету. Аудан (облыстық маңызы бар қала) бюджетінің шығыстарында денсаулық сақтау, сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі, экономикалық қызметті реттеу бағыттары бойынша жүзеге асыру көзделінбейді.

Жергілікті бюджет шығындары 2018 жылдан 2020 жылға дейін өсіп отырған, биылғы 1 ақпандағы статистика бойынша алдыңғы жылдан біршама түскен. Яғни, 2018 жылы 4 736 184 857 400 тг болса, 2019 жылы 26,35%-ға көтерілді. Ал 2020 жылдың 1 желтоқсанында 2019 жылдан қарағанда жергілікті бюджет шығындары 38,19%-ға өскен. Бұған қарамастан, соңғы жылдық салыстырмалы талдау нәтижесі оң өзгерісті байқатты, яғни биылғы жылы алдыңғы жылға қарағанда 13,98%-ға түсті.

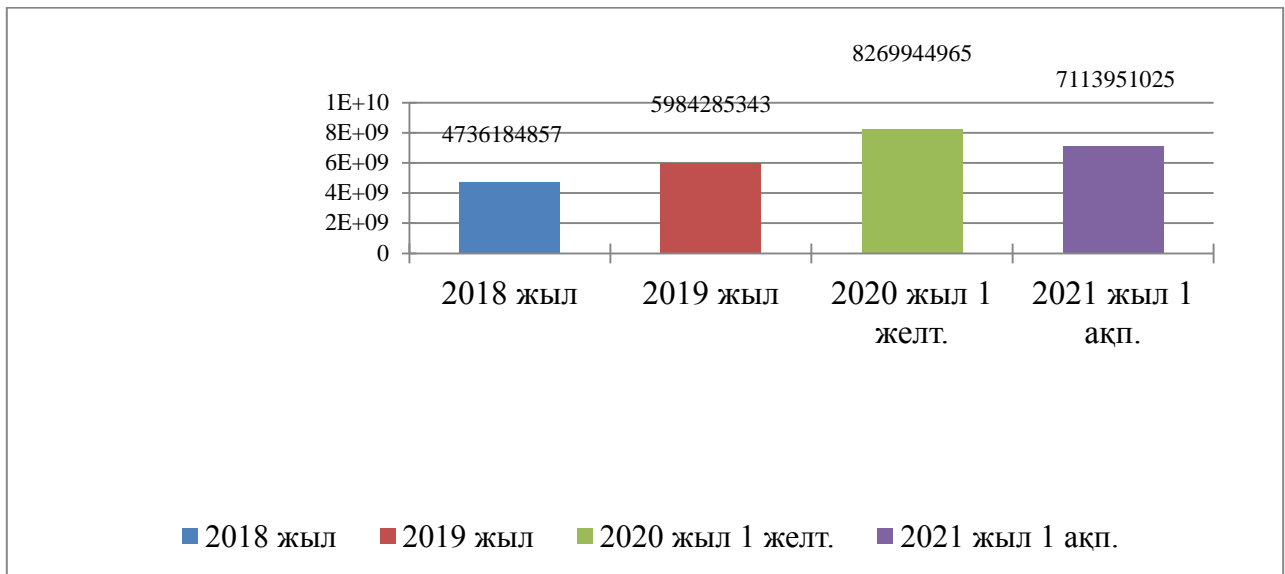

Диаграмма 1. Жергілікті бюджеттің шығындары, мың тг.

Ескерту - <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu> мәліметтері негізінде автор құрастырған.

Келесі кезекте жергілікті бюджет шығындарының салалық деңгейде жұмсалыну бағыттарына назар салсақ. 2-кесте міліметтеріне сүйенсек, жергілікті бюджеттердің шығыстарында әлеуметтік инфрақұрылымдарды – білім беруді (41,92%), тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты (10,99%), халықты әлеуметтік қамсыздандыруды (6,27) қаржыландыру, экономикалық салалардан – көлікке (5,27%) және ауыл, су, орман, балық шаруашылығы, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, қоршаған ортаны және жануарлар дүниесін қорғау, жер қатынастарына (6,26%) жұмсалған шығыстар басым болып отыр.

Жалпы шығыстан денсаулық сақтау – 2,67%, мәдениет, спорт, ақпараттық кеңістік – 4,23% үлестері жұмсалынған.

Басқа топтар бойынша шығыстардың көлемдері басқару (жалпы сипаттағы мемлекеттік қызметтер) – 2,77%, қоғамдық тәртіп және қауіпсіздік – 2,64%.

Жергілікті бюджеттердің шығыс бөлігінде өнеркәсіп, сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметінің үлес салмағы азғантай – 0,26%, бірақ қызметтің «Көлік

және коммуникация» түрі басым болып отыр – тиісінше 5,27%, ал отын-энергетика кешені және жер қойнауын пайдалану - 1,58%.(2 кестені қараңыз)

2-кестеде жергілікті бюджет шығындары 2020 жылдың 1 желтоқсаны мен 2021 жылдың 1 ақпанын салыстыра отырып, қарқындық және құрылымдық талдау жасалған. Яғни бұл кестеден биылғы жылы алдыңғы жылға қарағанда шығын 13,98%-ға азайған.

Жергілікті деңгейдегі қаражаттық түсімдер мен жұмсалымның құрамы мен құрылымы әкімшілік-аумақтық бөліністердің әлеуметтік-экономикалық даму дәрежесін анықтайтын мынандай факторларға байланысты: өндірістік объектілердің болуы, табиғи ресурстар, әлеуметтік және тұрмыстық инфрақұрылым объектілері, бөлініс мәртебесі, халықтың жиілігі, табиғат-климат жағдайлары және т.с.с.

Кесте 2. Жергілікті бюджет шығындарын талдау, мың тг.

Атауы	2020 жыл 1 желтоқсан	2021 жыл 1 ақпан	Қарқындық талдау		Құрылымдық талдау		Өзгеріс
			өзгеріс абсолюттік	пайыздық өзгеріс	2020 жыл 1 желтоқсан	2021 жыл 1 ақпан	
II. ШЫҒЫНДАР	8 269 944 964,9	7 113 951 025,0	-1 155 993 940	-13,98	100	00	0,00
Жалпы сипаттағы мемлекеттік қызметтер	273 214 732,9	197 203 927,1	-76 010 806	-27,82	3,30	,77	-0,53
Қорғаныс	33 864 846,5	39 663 084,2	5 798 238	17,12	0,41	,56	0,15
Қоғамдық тәртіп, қауіпсіздік, құқықтық, сот, қылмыстық-атқару қызметі	197 410 252,9	187 961 162,0	-9 449 091	-4,79	2,39	,64	0,26
Білім беру	2 754 157 328,2	2 982 053 420,4	227 896 092	8,27	33,30	1,92	8,62
Денсаулық сақтау	404 002 933,9	189 873 993,0	-214 128 941	-53,00	4,89	,67	-2,22
Әлеуметтік көмек және әлеуметтік қамсыздандыру	416 792 096,0	445 702 039,6	28 909 944	6,94	5,04	,27	1,23
Тұрғын	1 477 05	781 619	-695 43	-47,	17,8		-

үй-коммуналдық шаруашылық	5 483,8	491,6	5 992	08	6	0,99	6,87
Мәдениет, спорт, туризм және ақпараттық кеңістік	367 365 952,9	301 064 109,4	-66 301 844	-18, 05	4,44	,23	- 0,21
Отын-энергетика кешені және жер қойнауын пайдалану	157 483 872,5	112 065 300,0	-45 418 573	-28, 84	1,90	,58	- 0,33
Ауыл, су, орман, балық шаруашылығы, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, қоршаған ортаны және жануарлар дүниесін қорғау, жер қатынастары	514 540 690,4	445 404 192,2	-69 136 498	-13, 44	6,22	,26	0 ,04
Өнеркәсіп, сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі	54 638 7 15,7	18 215 8 17,1	-36 422 899	-66, 66	0,66	,26	- 0,40
Көлік және коммуникация	689 501 714,5	375 065 826,5	-314 43 5 888	-45, 60	8,34	,27	- 3,07
Басқалар	349 211 293,9	358 286 654,9	9 075 3 61	2,6 0	4,22	,04	0 ,81
Борышқа қызмет көрсету	5 671 14 8,5	47 329 6 32,0	41 658 484	734 ,57	0,07	,67	0 ,60
Трансферттер	575 033 902,3	632 442 375,0	57 408 473	9,9 8	6,95	,89	1 ,94

Ескерту - <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu> мәліметтері негізінде автор есептеген.

Сонымен, 2021 жылдың 1 наурызына жергілікті бюджет бойынша жоспар 133,7% орындалды. Жергілікті бюджет шығындары 2018 жылдан 2020 жылға дейін көбейіп отырғанымен, соңғы жылдық салыстырмалы талдау нәтижесі оң өзгерісті байқатты, яғни биылғы жылы 13,98%-ға түсті.

Жергілікті бюджеттердің шығыстары республикалық бюджеттің шығыстары сияқты негізінен мына бағыттар бойынша жүзеге асырылады: жалпы сипаттағы мемлекеттік қызметтер көрсету; қорғаныс, қоғамдық тәртіп және қауіпсіздік; білім беру, денсаулық сақтау; әлеуметтік көмек және әлеуметтік қамсыздандыру; тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы; мәдениет спорт, туризм және ақпараттық кеңістік; ауыл, су, орман, балық шаруашылығы және қоршаған ортаны қорғау; өнеркәсіп

және құрылыс; көлік және байланыс; экономикалық қызметті реттеу (кәсіпкерлік қызметті қолдау); басқа да бағыттар: аудандар (облыстық маңызы бар қалалар) бюджеттеріне берілетін трансферттер, республикалық бюджетке берілетін трансферттер, жергілікті атқарушы органдардың борышына қызмет көрсету. Осының ішінде жергілікті бюджеттердің шығыстарында әлеуметтік инфрақұрылымдарды – білім беруді (41,92%), тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты (10,99%), халықты әлеуметтік қамсыздандыруды (6,27) қаржыландыру, экономикалық салалардан – көлікке (5,27%) және ауыл, су, орман, балық шаруашылығы, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, қоршаған ортаны және жануарлар дүниесін қорғау, жер қатынастарына (6,26%) жұмсалған шығыстар басым болып келеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақ энциклопедиясы, 3 том
2. Қаржы-экономика сөздігі. — Алматы: ҚР Білім және ғылым министрлігінің Экономика институты, «Зияткер» ЖШС, 2007
3. Құлпыбаев С., Ынтықбаева С.Ж., Мельников В.Д. Қаржы: Оқулық / - Алматы. Экономика, 2010- 522 бет
4. <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu>

Ғылыми жетекші: э.ғ.к., доцент Ахметова Г.И.

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ БЮДЖЕТ КІРІСТЕРІН ТАЛДАУ

Әмітжан З.А.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Мемлекеттік орталықтандырылған ақша қорын қалыптастырумен және пайдаланымен байланысты болып келетін бюджеттің жұмыс жаауы ерекше экономикалық нысандар – бюджеттің кірістері меншығыстары арқылы болып отырады. Олар құндық бөліністің жеке көздерін білдіреді. Категориялардың екеуі де бюджеттің өзі сияқты объективті және олардың өзгеше қоғамдық арналымы болады: кірістер мемлекетті қажетті ақша қаражаттарымен қамтамасыз етеді, шығыстар орталықтандырылған ресурстарды жалпымемлекеттік қажеттіліктерге сәйкес бөледі.

Республикалық бюджеттің кірістері салықтардан (корпоративтік табыс салығы, қосылған құн салығы және т.б.), салықтық емес түсімдер, негізгі капиталды сатудан түскен түсімдер, трансферттік түсімдерден қалыптастырылады. Республикалық бюджеттен салықтық емес түсімдер: республикалық меншіктен түсетін кірістер, мүлікті жария еткені үшін алым,

республикалық бюджеттен қаржыландырылатын мемлекеттік мекемелердің тауарларды (жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді) өткізуінен түсетін түсімдер және т. б. болып табылады. Республикалық бюджеттен берілген кредиттерді өтеуден, мемлекеттің республикалық меншіктегі қаржы активтерін, үкіметтік қарыздарды сатудан түсетін түсімдер республикалық бюджетке есептеледі.

Мемлекетте әр уақытта белгілі бір қажеттіліктерге жұмсалған қаражат мөлшеріне әсер ететін қолда бар қаражатты жұмсау үшін әртүрлі басымдықтар болуы мүмкін. Мемлекеттің ақша қаражатын жұмсау жөніндегі өз басымдықтарын өзгертуі оның фискалдық саясатында және стратегиялық әлеуметтік-экономикалық жоспарларында көрсетіледі. Осыған байланысты мемлекет жаңа кіріс көздерін іздейді немесе басқа қажеттіліктерге шығындарды реттейді (азайтады).

Мемлекеттің қаржы ресурстары бөлігінде республикалық бюджет кірістерінің алатын орыны зор. Мүмкіндігінше бюджет кірістеріндегі қаржы ресурстарының жыл сайын өсімі, бұл мемлекеттің алдағы функционалдық міндеттерін атқаруға қаржы ресурстарының бар екендігін білдіреді. Осы орайда біздің зерттеу мақаламызда бюджет қаражаттарының кіріс көздерін талдау, бағалау назарға алынып отыр.

Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, 2020 жылға арналған республикалық бюджетке кірістер 11 906 910,6 млн.теңге сомасында көзделген. 2021 жылғы 1 қаңтарға кірістер 11 928 461,8 млн.теңге немесе есепті кезең жоспарына 100,2% түсті. 2019 жылмен салыстырғанда кірістер 1 336 137,7 млн.теңгеге артты, өсу қарқыны 112,6% құрады. Бұл, яғни соңғы 3 жылда жоспарланған бюджет кірістерінің нақты орындалғанының көрінісі.

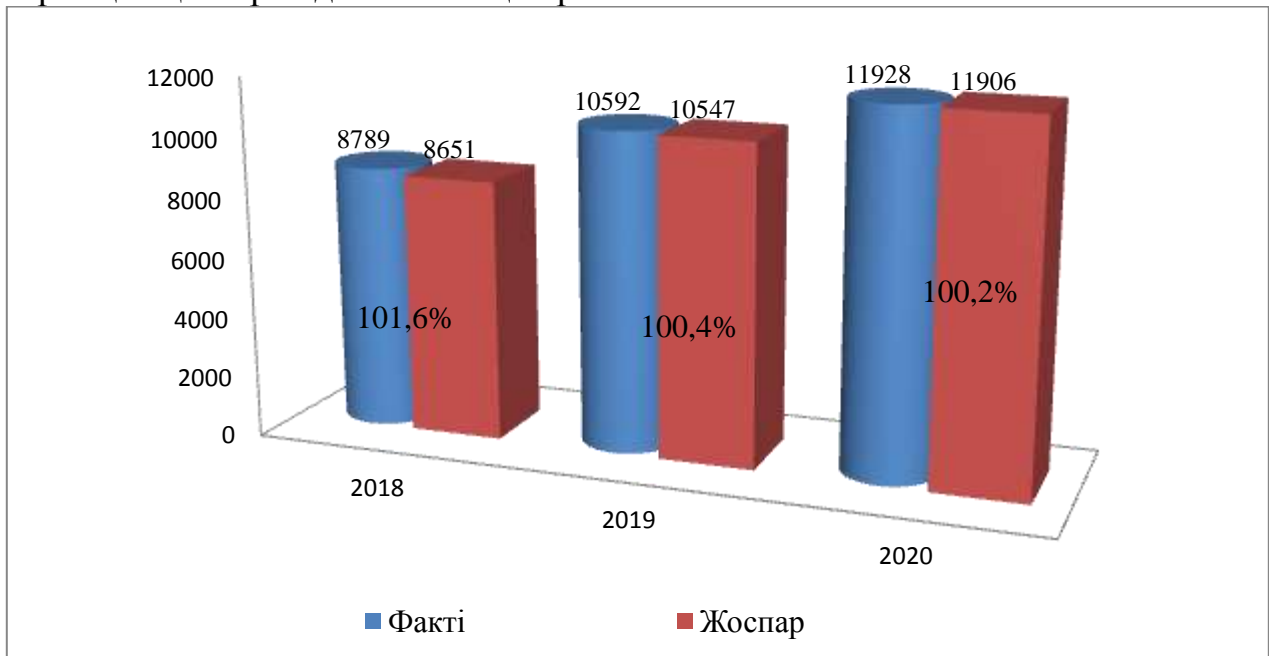

Диаграмма 1. Республикалық бюджет кірісінің атқарылуы (млрд.тг)

Ескерту-[3]мәліметтері негізінде автор есептеп, құрастырған.

Мемлекет кірістерінің сипаты айтарлықтай дәрежеде мемлекеттің өзіне қажет ақшаны жұмылдыратын әдістеріне байланысты болып келеді. Нарықтық экономика жағдайында мемлекеттің кірістерін жұмылдырудың негізгі әдістері салықтар (оның түрлі нысандары), қарыздар мен эмиссия болып табылады. Түрлі тарихи кезеңдегі бұл әдістерінің арасалмағы әр түрлі болады және қаржы саясатының мазмұнымен, шаруашылық жағдаятпен, нақты экономикалық және әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісу дәрежесімен және тағы басқа көптеген факторлармен айқындалады. Ендігі кезекте республикалық бюджет кірістеріне шолу жасайық.

Қазақстан Республикасының 2020 жылға арналған республикалық бюджеті мынадай көлемде жоспарланған [2]:

- Кірістер – 11 906 910 617 мың теңге, оның ішінде:
 - ✓ салықтық түсімдер бойынша – 5 560 089 549 мың теңге;
 - ✓ салықтық емес түсімдер бойынша – 976 507 201 мың теңге;
 - ✓ негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдер бойынша – 2 512 099 мың теңге;
 - ✓ трансферттер түсімдері бойынша – 5 367 801 768 мың теңге;

1-кестеде 2019-2020 жылдардағы республикалық бюджет кірістері бойынша мәліметтер келтірілген. Соған сәйкес,

Кесте 1 . Республикалық бюджет кірістерінің орындалуы, млн.тг.

	2019	2020	Өсім(%)
Кірістер (оның ішінде):	10 592 240,6	11 928 461,8	12,6%
Салықтық түсімдер бойынша	6 835 513,3	5 575 862,8	-18,4%
Салықтық емес түсімдер бойынша	279 410 ,3	983 257,1	251,9%
Негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдер бойынша	9 505, 9	1 771,3	-81,4%
Трансферттер түсімдері	3 467 894 ,4	5 367 570,7	54,8%

бойынша			
Ескерту-[3]мәліметтер негізінде автор есептеп құрастырған.			

2019 жылғы республика бюджетінің жалпы кірісі 10 592 240,6 млн.теңгені құраса кейінгі жылы яғни, 2020 жылы 11 928 461,8 млн.теңгені құрады . 2019 жылғы кіріс мөлшерімен салыстырғанда 2020жылғы републикалық бюджет кірісі 12,6%-ға артып отыр. Соның ішінде салықтық түсімдер бойынша кіріс 2019жылға қарағанда 2020 жылы 18,4%-ға төмендеген.

2020 жылы республикалық бюджетке кірістірілген салық түсімдерінің негізгі 2түрін ашып қарастырайық.2020 жылы корпоративтік табыс салығы бойынша 1 562 091,9 млн.теңге түсті, жалпы КТС бойынша 2019 жылғы нақты түсіммен салыстырғанда (2019 жылғы нақты түсім - 1 974 763,5 млн.теңге) түсімдер 20,9%-ті немесе 412 671,6 млн.теңгеге төмендеді.Бұл КТС шағын және орта бизнес субъектілерінен жергілікті бюджеттерге берумен байланысты болды.

Ал импортқа қосымша құн салығы бойынша 1 325 815,6 млн.теңге түсті .Бұл 2019 жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда түсімдер 0,9%-ті немесе 12 372,6 млн.теңгеге төмендегендігін көрсетеді (2019 жылғы.нақты түсім - 1 388 188,3 млн. теңге). Импортқа ҚҚС азайуы ҚР тауар айналымының төмендеуіне байланысты деп түсіндіріледі.

1-кестеге сәйкес, республикалық бюджетке салықтық есес түсімдер бойынша 2020 жылы 983 257,1 млн.теңге түсті, 2019 жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда өсу қарқыны 251,9% немесе 703 846,7 млн.теңгені құрады . Ал негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдер бойынша бюджетке 1 771,3 млн.теңге түсті ,2019 жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда түсімдер 81,4%-ті немесе 7 734,6 млн.теңгеге төмендеді . 2020 жылдың қорытындысы бойынша республикалық бюджетке трансферттер түсімі 5 367 570,7 млн.теңгені құрады , оның ішінде Қазақстан Республикасының Ұлттық қорынан 2020 жылға арналған кепілдендірілген трансферт 4 770 000 млн.теңге мөлшерінде; төмен тұрған бюджеттерден трансферттер 597 801,8 млн.теңге сомасында кірістелген.

Сонымен республикалық бюджет жоспарының орындалуына жүргізілген талдаудың нәтижесінде 2020 жылы кірістер 100,2%-ға орындалғанын анықтадық.Салықтық түсімдер және негізгі капитал бойынша 2020 жылы түскен кірістер 2019 жылға қарағанда аз кірістелгеніне карамастан есептік жылға қойылған жоспар асыра орындалғаны белгілі болды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Бюджет кодексі Қазақстан Республикасының 04.12.2008 ж. N 95-IV Кодексі. (01.01.2013 ж. Жаңа өзгерістер мен толықтырулар бойынша).

2. "2020 – 2022 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы" Қазақстан Республикасының Заңын іске асыру туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 6 желтоқсандағы № 908 қаулысы (01.01.2020 Жаңа өзгерістер мен толықтырулар бойынша).
3. Қазақстан Республикасы Үкіметінің республикалық бюджеттің атқарылуы туралы есебі:2018,2019,2020 жыл.ҚР Қаржы Министрлігі.

Ғылыми жетекші: э.ғ.к., доцент Ахметова Г.И.

2015 ЖЫЛҒЫ СУДЬЯЛЫҚ ЭТИКАНЫҢ ЖАҒАНДЫҚ КОДЕКСІ: КЕЙБІР НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ

Байканова А.Ж.

aselya9230@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Судьялық этиканың Жаһандық кодексі 2015 жылдың маусым айында Болонья мен Миланның Бокконни университетінде өткен сот тәуелсіздігі жөніндегі халықаралық конференцияда қабылданды [1]. Заңды күші бойынша бұл құжат ұсыныстық сипатқа ие болғанымен, ол міндетті халықаралық құқықтық актілерге негізделген. Және де осы Кодекс нақтылайтын халықаралық актілер БҰҰ органдарымен мақұлданданып, халықаралық әдеттік нормалар сипатына ие болған. Жаһандық кодекстің әлемдік деңгейде және халықаралық қатынастарда саяси-моральдық сипаты бар. Сонымен қатар, әлемдегі көптеген мемлекеттер өз еріктерімен ішкі мемлекеттік құқыққолдану тәжірибесінде осы Кодексті басшылыққа алып, оның нормаларын ұлттық салада ескеру абзал құжаттардың біріне айналдыратын халықаралық тәжірибені қалыптастырып отыр.

Жаһандық кодекс судьялардың этикалық жүріс-тұрыс стандарттарын нақтылауға бағытталған. Кодекс судьялар үшін нұсқаулық ретінде қызмет етуге және судьялар корпусына судьялардың жүріс-тұрысын реттеу негіздерін ұсынуға арналған. Оны әзірлеушілер ұлттық этикалық кодекстермен қатар әлемдік судьялық этика кодексін қабылдау өте маңызды деп санапты. Құжаттың мәтіні Халықаралық сот төрелігінің тәуелсіздігі және бүкіләлемдік бейбітшілік Ассоциациясы әзірлеген Халықаралық сот төрелігінің тәуелсіздігі стандарттарына (Mount Scopus 2008) негізделген [2]. Mount Scopus стандарттары 2008 жылы Иерусалимде бекітілген, 2011 жылы Венада, 2013 жылы Сан-Диегодағы өзгерістен кейін 2012 жылы Гентте, 2014 жылы Мәскеуде, 2014 жылы қазан айында Оснабрюкте, 2015 жылы Болоньямен Миланда, 2016 жылы Краковта және 2018 жылы Лондонда толықтырылған болатын. Судьялық этиканың Жаһандық кодексі келесі құжаттарға негізделген: 1982 ж. Нью-Делилік Сот төрелігі тәуелсіздігінің

минималды стандарттар кодексі [3]; 1983 ж. Монреальдық сот төрегігі тәуелсіздігі туралы жалпыға бірдей декларациясы [4]; 2002 ж. Бангалорлық судьялардың жүріс-тұрысы қағидалары [5]; 1985 ж. БҰҰ-ның қылмыстылықтың алдын-алу және құқық бұзушылармен қарым-қатынас жасау жөніндегі 7-ші конгресі қабылдаған және БҰҰ Бас Ассамблеясының 1985 ж. 29 қарашадағы 40/32 және 1985 ж. 13 желтоқсандағы 40/146 қарарларымен бекітілген Сот тәуелсіздігінің негізгі қағидалары [6]; Халықаралық құқық ассоциациясы (ILA) халықаралық соттардың практикасы мен процедурасы негізінде, Халықаралық соттар және трибуналдар жобасы ұйымы және Халықаралық соттар мен трибуналдар орталығымен (UCL) бірлесе отырып жасаған Халықаралық құқықтағы сот тәуелсіздігінің қағидалары (халықаралық сот төрелігіне арналған Burgh House принциптері) [7]; Америкалық заңгерлер ассоциациясымен жасалып, жаңартылған Судьялардың этикалық стандарттары [8] және басқалар. Судьялық этиканың Жаһандық кодексі Халықаралық сот төрелігінің тәуелсіздігі стандарттарына (Mount Scopus) маңызды және толықтырушы құжат ретінде қабылданды.

1. Жалпы этикалық стандарттар

Судьялық этиканың Жаһандық кодексі сот шешімдерімен судьяның жүріс-тұрысына негіз болатын басты құндылықтармен моральды білдіріп, оларды бекітеді. Кодекстің ережелері ежелгі сот төрелігі дәстүрлерін ескеріп, қазіргі заманға, әлемнің әр жерлеріне (мемлекеттеріне) бейімделген негізгі нұсқаулардың түйінін білдіреді. Судья өз қызметін заңға сәйкес және осы ережелерге сәйкес жүргізуі керек және әрқашан сот алдында қоғамның сенімін сақтау қажеттілігін ойында ұстауы керек. Тәртіптік органға шағым түсуге мүмкін болатындай судьяның Кодекстің ережесін бұзды деп мынадай жағдайлар есептеледі: егер оның жүріс-тұрысы кодексті қасақана немесе өрескел бұзу болып табылса; өзінің рөлін немесе іс-әрекет жасау кезінде терісқылық дәрежесіне жетсе; судья мәртебесіне сәйкес келмейтіндей әрекетке барса [1]. Тәртіптік жаупкершілікке тарту процедурасы, соның ішінде соңғы шешім шығару толық түрде ашық жүзеге асырылуы керек. Әрбір юрисдикцияда (мемлекеттердің ішкі құқықтық жүйесінде) судьялардың құқыққа қайшы немесе теріс қылықтарына шағым түсіруіне мүмкіндік беру үшін азаматтардың шағымдарын қарау тәртібі белгіленуі керек. Шағымдарды қарайтын комиссия құрамына судья немесе бұрынғы судья емес, ал кәсіби заңгер емес азаматтар кіруі керек және олар комиссияның көпшілігін құрауы керек. Кодексті іске асыруға және түсіндіруге көмектесу үшін әр юрисдикцияға (мемлекеттерге) судьялардан және басқа кәсіби органдардан этика және өзін-өзі ұстау мәселелері бойынша сұрау салатын этикалық консультативтік комитет құру ұсынылады [1].

Судьялық этиканың Жаһандық кодексіндегі жалпы этикалық стандарттар ретінде мыналарды атап өтуге болады. Судьялар атқарушылық немесе заң шығару функцияларын орындай алмайды, оның ішінде: үкімет министрі; заң шығарушы немесе муниципалдық (жергілікті өкілетті органдар) кеңестердің мүшесі бола

алмайды. Судьялар саяси партияларда қызмет ете алмайды. Уақытша немесе штаттан тыс судьядан басқа судья заң қызметін, адвокаттық қызметті жүзеге асыра алмайды. Судья коммерциялық қызметтен аулақ болуға тиіс және сот функциясын орындауға немесе судья имиджіне кері әсер етуі мүмкін басқа кіріс әкелетін қызметпен айналысудан аулақ болу керек. Алайда, судьяның жеке инвестицияларын, мүлікке меншік құқығын, отбасылық мүлікке меншік құқығын жүзеге асыру немесе университетпен колледжде сабақ беруіне рұқсат. Судья өзін әрдайым қызмет абыройы мен сот жүйесінің әділдігі, адалдығы мен тәуелсіздігін сақтайтындай етіп ұстауы керек. Судья істі бейтарап шеше алмайтын немесе ақылға қонымды бақылаушыға (сырт көзге) судья мәселені бейтарап шеше алмайтындай көрінуі мүмкін кез келген процеске қатысудан бас тартады. Судья құқықтық консультация алу жағдайларын қоспағанда, қаралып жатқан істер бойынша бір құрамда бірге отырмаған басқа судьялармен тығыз араласпауы керек. Судьялар өздерінің құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін судьяларға арналған бірлестіктер құра алады. Судья өзінің сот төрелігі тәуелсіздігін қорғау үшін тиісті шараларды қолдана алады [1].

2. Судьяның адалдығы мен әдептілігі

Адалдық сот міндеттерін дұрыс орындау үшін өте маңызды. Судья өзінің жүріс-тұрысын, өзін-өзі ұстауын ақылға қонымды бақылаушыға (сырт көзге) мінсіз болуын қамтамасыз етуі керек. Судьяның жүріс-тұрысы мен іс-әрекеті адамдардың сот жүйесінің адалдығына деген сенімін растауы керек. Сот төрелігін жүзеге асырып ғана қоймай, оның әділ орындалғанын елдерге көрсете білу қажет. Әдептілік және оның елге көрінуі (сезілуі) судьяға барлық әрекеттерін орындау үшін өте маңызды. Судья өзінің әрекеттерінде ереже бұзушылықтар мен олардың болуы мүмкіндігіне адамдардың күдігін тұдырмауы қажет. Судья тұрақты қоғамдық бақылау объектісі ретінде қарапайым азамат ауыр деп санауы мүмкін жеке шектеулерді еркін және ерікті түрде қабылдауы керек. Атап айтқанда, судья өзін сот қызметінің қадір-қасиетіне сай етіп ұстауы керек. Судьяға сотта жүйелі түрде жұмыс істейтін заңгерлермен жеке қарым-қатынаста күдік туғызатындай жақын байланыста немесе осындай байланыстың болуы мүмкін екенін көрсететін жағдайлардан аулақ болуға тиіс. Отбасы мүшесі сот процесінде бір тараптың өкілі болған немесе осы іске қандай да бір түрде байланы болғанда судья бұл істі қарауға қатыспайды. Судья өзінің тұратын жерін заң қызметінің өзге өкілдеріне клиенттерін немесе әріптестерін қабылдау үшін пайдалануға рұқсат бермеуі керек. Судья отбасы мүшелеріне, әлеуметтік немесе басқа қатынастарға судьялық жүріс-тұрысына және оның судья мәртебесіндегі қоғамдық көзғарасқа теріс ықпал етуіне жол бермеуі керек. Судья отбасы мүшесінің немесе басқалардың жеке мүдделерін қамтамасыз ету үшін судьялық беделін пайдаланбауы керек. Біреудің судьямен ерекше байланыста екендігіндей, біреулер судьяның қызметіне ықпал ете алайтынындай өзі әсер туғызбауы қажет және осындай әсерді басқалардың туғызбауына жол бермеу керек. Судья ретінде алған құпия ақпаратты сот төрелігін

атқару міндеттерімен байланысты емес кез келген басқа мақсатта пайдалана және жариялай алмайды. Судья визиткаларда немесе фирмалық бланктерде өзінің лауазымын сипаттауда өте мұқият болуы керек [1].

Судьялар қауымдастығын құра алады және оған мүше бола алады, сондай-ақ судьялардың мүдделерін қорғайтын басқа ұйымдарға қатыса алады. Судья, кез-келген азамат сияқты, пікір білдіруге, ұстанымын айтуға, бірлестіктер құрумен жиналыстарға қатысу бостандықтарына құқылы. Алайда мұндай құқықтарды жүзеге асырған кезде судья әрдайым сот билігінің, судья лауазымын абыройын, сот жүйесінің тәуелсіздігін сақтайтындай өзін ұстауы керек. Судьялық міндеттерін тиісті түрде орындау жағдайында судья: жазуға, дәрістер оқуға, сабақ беруге және заңға, құқықтық жүйеге, сот төрелігін жүзеге асыруға немесе соған байланысты қызметке қатысуға; заңға, құқықтық жүйеге, сот төрелігін жүзеге асыруға немесе осымен байланысты мәселелермен айналысатын ресми органның алдында қоғамдық тыңдауға қатысуға; судьяның объективтілігімен саясатына, бейтараптылығына сәйкес келсе, ресми органның немесе басқа үкіметтік комиссияның, комитеттің немесе консультативтік-кеңесші органның мүшесі болуға құқылы. Судья тағы басқа қызметпен де айналыса алады, егер мұндай қызмет сот билігінің абыройын түсірмесе немесе судьялық міндеттерді орындауға басқаша кедергі келтірмесе. Тұрақты судьялық қызметтегілерге заң көмегін беру қызметімен айналысуға тыйым салынады. Судьяның жалақысынан басқа штаттағы судья гонорар, автор немесе редактор ретінде алынған гонорардан басқа сыйақы алмайды. Алайда, судья инвестициясынан немесе мүлкінен ақша ала алады. Құқық саласы бойынша судьяға дәріс оқуға рұқсат етілуі мүмкін. Оқытушылық сыйақы екі стандартқа сәйкес болу керек: 1) сыйақы мөлшері осы мекемедегі осындай жұмыс түрі үшін қолданылатын деңгейден аспауы керек; 2) алатын төлем оның судья жалақысының 25% -на тең мөлшерден аспауы керек. Дәріс оқу немесе жоғары оқу орнында сабақ беру үшін тиісті сот органының келісімі қажет. Судья және оның отбасы мүшелері судьялық қызметті атқарумен байланысты жасалынған, жасалынуы мүмкін немесе жасалмайтын әрекеттері үшін қандай да бір сыйлық әперуді, өсиет қалдыруды, қарыз беруді немесе қызмет көрсетуді сұрауларына тыйым салынады [1].

Соттың қызметкерлері, судьяның қарамағындағы және оған бағынышты адамдар судьяның міндеттерімен функцияларымен байланысты жасалынған, жасалынуы мүмкін немесе жасалмайтын әрекеттері үшін қандай да бір сыйлық әперуді, өсиет қалдыруды, қарыз беруді немесе қызмет көрсетуді сұраудың алдын алу шараларын судья қолдану қажет. Заңдармен және басқада заңды сұраулармен белгіленген мәліметті қоғамдық жария ету талаптарына сәйкес, судья құндылығы жоқ сыйлық, марапат немесе сыйақы іс-шараның өтіп жатқан жағдайына қарай алуына болады. Алайда мұндай сыйлық, марапат немесе сыйақы судьяның сот міндеттерін атқаруына әсер ету мақсатында жасалып жатқандай немесе басқа

түрде судьяның адалдығына күмәнданатындай көрініс тудырмайтын болса ғана рұқсат [1].

3. Судьяның соттан тыс қызметі

Судьялар бұқаралық ақпарат құралдарында өздерінің түсініктеме беру бостандығын (құқығын) «өте мұқият» пайдаланғаны дұрыс. Судья жеке өзі, сот алқасы құрамында немесе басқа түрде, сот үкімі немесе сот шешімі туралы қоғамдық сынға жауап беруден ұстанымды болуы керек. Судьялар сот шешімдері бойынша келіспеушілік пікірлерін баспасөз беттеріне шағармағаны дұрыс. Судьялар өздері туралы қате хабарды естіген кезде немесе ол туралы білген кезде, әсіресе қылмыстық іс бойынша үкім шығарған кезде, сақ ұстанымды болғандары жөн. Егер мәселе соттардың жұмысына, соттардың тәуелсіздігіне немесе сот төрелігін жүзеге асыру аспектілеріне тікелей әсер етсе судьяның қоғамдық пікірталасқа қатысуына қарсылық жоқ. Қоғам судьяны белгілі бір ұйыммен, топпен немесе іспен байланыстырмауын судья қамтамасыз етуі керек. Ұйымға қатысу (адвокаттар палаталарына немесе фирмаларына), топқа немесе іске судьяның бұйрек бұрып тұрғанындай, судьяның бейтараптылық сақтамайтындай әсер тудырмауы жағдайында өту керек. Судья жүргізетін диалог сот ісін қарау түрінде бола алмайды. Диалог кезінде судья процесстегідей орынды деп тапқан рөлді атқарамын деуіне болмайды. Пікірталасқа соттағыдай қосылып, оны аяқтаймын дей алмау керек. Бұл ретте судья төрағалық етушімен немесе соттың басқа басшысымен («тиісті юрисдикцияның басшысы») кеңесуі керек. Сондай-ақ бұл жерде судьяның бейтараптылығы жоқ, болашақта қаралатын істерде судья біржақтылық танытуы мүмкін деген пікірлердің болу қаупін ескергені жөн [1].

Судья қоғамдық наразылықтармен шерулерге қатыспас бұрын судьялық қызметтің қадірін ескеруі керек. Қоғамдық ұйымдарға қатысу кезінде сот билігінің тәуелсіздігіне және судьялық қызметтің мәртебесімен тұтастығына қауіп төндірмес үшін сақтық шараларын қолданған жөн. Қоғамдық ұйымдарға қатысу жұмысы судьяның өз міндеттерін орындауына кедергі келтіретіндей ауыр болмау керек және көп уақытты қажет етпеуі керек, ал судьяның рөлі ұйым қызметін белсенді басқаруды қамтымауы керек. Судьялар, әдетте, ақша жинауға қатыспайды. Судьяның аты мен лауазымын, тіпті қайырымдылық ұйымына болсын, қаражат бөлуге шақырумен байланыстырудың қажеттілігін мұқият қарастырған жөн. Жанжалды жағдайларға судьяның жеке қатысуының сипатымен дәрежесін шектеу және реттеу қажет. Сотта қаралуы мүмкін жағдайларға қатысты кез-келген мүдделер қақтығысы анықталуы қажет. Кез-келген сыйлықты немесе қонақжайлылықты қабылдағанда судья сақтық таныту керек. Алғыс белгісі ретінде құндылығы жоқ сыйлықты немесе қонақжайлылықты қабылдау жағдайлары болуы мүмкін. Мысалы, сөз сөйлейтін, қоғамдық немесе жеке іс-шараларға қатысушы судья кішігірім алғыс белгісін қабылдай алады. Судья түскі және кешкі асқа заңды ұйымдардың, кәсіби бірлестіктердің, мемлекеттік органдардың немесе лауазымды тұлғалардың (мысалы, адвокаттар палаталары,

заң фирмалары немесе кәсіби қауымдастықтар) шақыруларын қабылдай алады. Алайда, маркетингтік немесе жарнамалық іс-шараларға қатысуға шақырған кезде абай болу керек. Судья сот қызметінің мәртебесімен беделін жеке пайдасы немесе артықшылықтар алу үшін пайдаланбауы керек. Қандай-да бір сыйлықты немесе қонақжайлылықты қабылдаудың орындылығына күмәнданса, тиісті юрисдикция басшысымен (сот төрағасымен) кеңескені дұрыс [1].

4. Басқа әлеуметтік қызмет

Судья қызмет абыройын сақтауға және судьяның өз міндеттерін орындау қабілетіне кері әсер етуі мүмкін байланыстардың алдын алуға міндетті. Қаралып жатқан немесе болашақта қаралатын істерге қатысатын заңгерлермен тікелей қарым-қатынаста болудан бас тарқан жөн. Судьяның әрекетіне квалификация жасаудың (іс қозғаудың) негізі болатындай, оның адвокатпен, куәгермен немесе процестегі тараппен тығыз қарым-қатынас жағдайында болып, біржақтылық (әділетсіздік) туралы күдік туғызбау үшін өте мұқият болғаны жөн. Судья ретінде пайдаланатын сот қызметі ұсынған жабдықтарды, IT жабдықты қоса алғанда, жеке өз басы үшін пайдалануға тиіс емес. IT жабдықтарын пайдалану туралы нұсқаулар, оның қауіпсіздігіне нұқсан келтірмеудің маңыздылығын қоса алғанда толыққанды түрде тиісті ережелерде көрсетілуі керек [1].

Соттың барлық лауазымды қызметкерлері олардың жағдайына әсері болуы мүмкін немесе тұтастай алғанда сот жүйесінің жағдайымен мен беделіне әсер етуі мүмкін судьяның жүріс-тұрысына қатысты кез-келген мәліметтерді білсе тиісті аға сот қызметкерін (сот басшылығын) хабардар етуге міндетті. Жоғарыда айтылғанның жалпы сипатына нұқсан келтірмей, судьялар қандай-да бір құқықбұзушылық жасағаны туралы ескертілсе немесе айыпталса, кінәсін ауырлататын жағдайларсыз жол қозғалысы ережелерін жеңіл түрде бұзғанын қоспағанда, сот басшылығына хабарлауы керек. Ұсақ құқық бұзушылықтар үшін арнайы ережелер қолданылуы керек. Құқыққорғау органдарының лауазымды тұлғалары аға сот қызметкеріне (сот басшылығына) судьяға тағылған айыптауға байланысты сот процесі туралы мәлімет беруі керек. Бұл істердің судьяға толық және уақытында қарауға ұсынылуын қамтамасыз ету үшін және судьяның оған қатысты іс қаралып жатқан кезде процессті жүргізе алатынын немесе жүргізе алмайтынын анықтау үшін қажет [1].

Қолданылған әдебиеттер:

1. Bologna Milano Global Code of Judicial Ethics 2015 / Approved at the International Conference of Judicial independence held at the University of Bologna and at Bocconi University of Milano June 2015 / <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2016/02/Bologna-and-Milan-Global-Code-of-Judicial-Ethics.pdf>
2. Mount Scopus Mt Scopus International Standards of Judicial Independence 2008, Approved March 19, 2008, Consolidated 2018 / The International

Association of Judicial Independence and World Peace /
https://12ca241e-b6b8-91e5-b777-949f9bfa986c.filesusr.com/ugd/a1a798_21e6dfdc80a44d388ed136999ddf63d.pdf

3. New Delhi Code of Minimum Standards of Judicial Independence / The Jerusalem Approved Standards as adopted in the Plenary Session of the 19th IBA Biennial Conference held on Friday, 22nd October 1982, in New Delhi, India / The International Association of Judicial Independence and World Peace / <https://www.jiwp.org/new-delhi-declaration>
4. Montreal Universal Declaration of The Independence of Justice 1983 / Unanimously adopted at the final plenary session of the First World Conference on the Independence of Justice held at Montreal (Quebec, Canada) on June 10th, 1983 / The International Commission of Jurists / <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2016/02/Montreal-Declaration.pdf>
5. The Bangalore Principles of Judicial Conduct November 2002 / Approved by UN Economic and Social Council Resolution 2006/23 of July 27, 2006 / https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/banga-lore_principles.shtml
6. Basic Principles on the Independence of the Judiciary / Adopted by the Seventh United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders held at Milan from 26 August to 6 September 1985 and endorsed by General Assembly resolutions 40/32 of 29 November 1985 and 40/146 of 13 December 1985 / <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/independencejudiciary.aspx>
7. The Burgh House Principles On The Independence Of The International Judiciary / The Study Group of the International Law Association on the Practice and Procedure of International Courts and Tribunals, in association with the Project on International Courts and Tribunals: / <https://docs.pca-cpa.org/2020/04/ef1f0fb6-burgh-house-principles.pdf>
8. Model Code of Judicial Conduct, 2020 Edition / The American Bar Association / <https://www.americanbar.org/products/inv/book/394904250/>

Ғылыми жетекші: з.ғ.к., доцент Жумагазиева Р.Ш.

ӨНДІРІС ЖӘНЕ ТҰТЫНУ ҚАЛДЫҚТАРЫ

Бесжанов Ж.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазіргі уақытта қоршаған ортаның антропогендік ластануы қауіпті параметрлермен сипаттала бастады. Табиғатты қарқынды игеру процесі қоғам үшін елеулі экологиялық, экономикалық, әлеуметтік салдарға алып келді, бұл қоршаған ортаның нашарлауында көрінеді, оны қалпына келтіру үшін айтарлықтай қаржылық инвестициялар қажет. Отандық жағдайларда халықтың өмір сүру ұзақтығының күрт төмендеуі байқалады, бұл өзінің тиімді табиғат қорғау заңнамасын қалыптастырған басқа елдердің экологиялық, демографиялық, медициналық-әлеуметтік және өзге де статистикасының деректерімен күрт қарама-қайшы келеді. Экологиялық қатынастарды реттеу мәселелеріндегі артта қалушылық көбінесе табиғат қорғау заңнамасының жетілмегендігімен, сондай-ақ оны қолдану практикасының тұрақсыздығымен байланысты. Мұның бәрі осы проблемаларды жан-жақты ғылыми зерттеуді қажет етеді.

Қазақстанда өткен жылдар ішінде экономиканың осындай құрылымы қалыптасты, онда энергетика, қара және түсті металлургия, химия өнеркәсібі, көлік саласы және басқалары сияқты "экологиялық лас" салалар едәуір орын алады. Пайдалы қазбалардың кен орындарын пайдаланудың ұзақ жылдарында үйінділерде 22 млрд. тоннадан астам тау-кен-металлургиялық қалдықтар жинақталған, жыл сайын бұл санға тағы 800 млн.тоннадан қосылады.

Жоғарыда біз "экологиялық лас" салалар маңызды орын алатын экономиканың құрылымы Қазақстандағы экологиялық жағдайға әлі де әсер ететінін атап өттік. Посткеңестік кеңістікте пайда болған көрші республикалар сияқты біз де қоршаған ортаны қалдықтармен ластаудан келтірілген елеулі экономикалық залалды алып жүруді жалғастырудамыз және қазір жағдай осы проблемалық мәселені түбегейлі шешуді одан әрі кейінге қалдыруға мүмкіндік бермейді. Ғалымдар мен өндірушілер Қалдықтарды кәдеге жаратудың және қалдықтарды екінші рет пайдаланудың әртүрлі тәсілдерін әзірлеуде, алайда мемлекеттің экономикалық және экологиялық саясатындағы бұл бағыт объективті тәртіптің бірқатар себептері бойынша әлі де басым бола қойған жоқ.

Қалдықтарды пайдалану практикасы оларды қайта өңдеу мәселелері салаішілік проблемалар шеңберінен шығатынын көрсетеді. Кейбір кәсіпорындардың қалдықтары (тау-кен металлургиялық), көп жағдайда басқалары үшін шикізат болып табылады (Құрылыс материалдарын өндіру). Біріншіден, бұл Профильді өнім емес екені анық, екіншісі үшін бұл бастапқы шикізатта жұмыс істеудің ең жақсы нұсқасы болып саналады. Іс жүзінде, бір қарағанда, олардың бірде-біреуі экономикалық шығынға ұшырамайды, алайда әлеуметтік-экономикалық және экологиялық шығындар негізінен бүкіл аймаққа, мемлекетке және халыққа әсер етеді.

Осындай проблемаларды шешудің кешенді тәсілінің тиімділігінде оң шетелдік тәжірибе бізді сендіреді. Соңғы онжылдықтарда индустриалды дамыған елдерде "кұбырдың соңындағы бақылау" деп аталатын қалдықтарды қауіпсіз басқару тұжырымдамасынан қоршаған ортаны қорғау үшін қолданылатын

шаралардың экономикалық тиімділігін бағалауға негізделген "өнеркәсіптік метаболизм" тұжырымдамасына көшу болды. өнеркәсіптік өндіріс пен тұтынудың жеке кезеңдерінде емес, кешенде. Мұнда кешен белгілі бір өнім түрін өндіруге қажетті тау-кен өндіруден бастап, оны пайдалану мерзімі аяқталғаннан кейін тұтыну мен жоюға дейінгі циклді білдіреді.

Осы Тұжырымдама аясында қалдықтарды басқарудың ең тиімді әдісі-оларды өнеркәсіптік өндіріске қайта тарту екендігі көрсетілді. Осылайша, "өнеркәсіптік метаболизм" тұжырымдамасынан, егер нарықтық жағдайларға байланысты нақты қалдықтарды тауар өнімдеріне қайта өңдеу экономикалық тұрғыдан тиімсіз болып көрінсе де, қоғамның экологиялық жағдайды жақсартуға, тау-кен өндіруден бастап, барлық шығындарын есепке алу көптеген жағдайларда бұл жағдайды керісінше өзгертеді. Басқаша айтқанда, қалдықтарды қайта пайдалану бағыты басым және пайдалы болуы үшін қолданыстағы нормативтік-құқықтық базаны түзету үшін пәрменді мемлекеттік араласу қажет. Дамыған елдердің тәжірибесін ескере отырып, нарықтық қатынастардың өзі қалдықтармен жұмыс істеу процестерін, ең алдымен ресурстарды үнемдеу процестерін тиімді реттей алмайтындығын атап өткен жөн. Бұл жерде нақ мемлекеттік араласу, мемлекеттік тәсіл қажет және қазірдің өзінде өнеркәсібі дамыған елдердің көпшілігі ресурсты үнемдеу және қалдықтармен жұмыс істеу мәселелерін олармен жұмыс істеуді реттеудің мемлекеттік және нарықтық тетіктерінің үйлесімінде шешеді. Қалдықтармен жұмыс істеу саласындағы қызметті реттеудің мемлекеттік тетігі заңнамалық актілерге ғана емес, сондай-ақ осы салада әзірленген және қолданылатын нормативтік-техникалық құжаттарға да сүйенеді.

Экологиялық бақылау органдарының көптігі, олардың функцияларының әртүрлілігі және басқару салаларының көп объективтілігі олардың арасында бас құрылымдарды бөліп, оларға арнайы өкілеттіктер беру қажеттілігін тудырды. Өсімдіктер мен жануарлардың сирек кездесетін, жойылып бара жатқан түрлерін қорғау бойынша ауыл шаруашылығы министрлігі осындай қорықтық іс болды. Қорықтық іске ғылыми-әдістемелік басшылық КСРО Ғылым Академиясына жүктелді, ол үйлестіруші функцияны жүзеге асырды және іргелі ғылымдар саласында теориялық және эксперименттік зерттеулер жүргізуді басқарды. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы тікелей басқаруды олардың органдарының құрылымында табиғат қорғау бөлімшелері болған немесе болуы мүмкін көптеген министрліктер мен ведомстволар жүзеге асырды. Бұл типтегі мекемелердің басшылығы ғана емес, сонымен қатар олардың әрқайсысының ішіндегі құрылым мен жұмыс нәтижелерінің шамадан тыс бөлінуімен және тиімділігінің жеткіліксіздігімен сипатталды. Бұған табиғат қорғау ісін басқаруды орталықсыздандыруды қосу керек, мұны одақтық та, республикалық та деңгейлерде де байқауға болады.

Қоршаған ортаны өнеркәсіптік ластанудан қорғаудың дамуындағы маңызды тежегіш аумақтық және салалық басқару ережелерінің біртұтастығының болмауы

болды. Бұл Негізгі ережелер әзірленбеген, өйткені ведомстволық жағдайларда олар орындалмады. Дегенмен, жетпісінші жылдары құқықтық әдебиеттерде қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалану саласында басымдық (атап айтқанда, ресурстық мүмкіндіктер бойынша) жергілікті билік органдарына тиесілі болуы керек деген пікірлер пайда бола бастады. Сонымен бірге, бұл елдің әрбір жеке аймағының табиғи және әлеуметтік-экономикалық әлеуетін барынша толық пайдалануға мүмкіндік беретіні дәлелденді.

Табиғатты қорғау шараларын күшейту үшін қолайлы жағдайлар қалыптастыру, мемлекеттегі демократиялық принциптерді нығайту негізінен экономикалық басқару әдістеріне көшумен тығыз байланысты. Жоғары органдардың басшылық нұсқауларын міндетті түрде орындау биліктік мәжбүрлеу арқылы қамтамасыз етілген және төменгі буын қызметкерлерінің жауапкершілігімен нығайтылған командалық-әкімшілік жүйеден айырмашылығы, басқарудың жаңа тетігі экономикалық мүдделілік қағидатына негізделуі тиіс еді [1, 12-бет].

Қоршаған ортаға зиянды әсерін бейтараптандыру жөніндегі жұмыстың тиімділігі, егер ол кешенді жүргізілсе және өзара байланысты екі компонентті қамтыса, қамтамасыз етіледі. Олардың біріншісі-халық шаруашылығына қажетті өнімді өндіру үшін пайдалануға бағытталған өнеркәсіптік қалдықтарды өңдеудің заманауи технологияларын таңдау және қолдану. Екінші компонент-тұрмыстық қалдықтармен қауіпсіз жұмыс істеу үшін ұйымдастырушылық сипаттағы тиімді шараларды таңдау. Қызметтің осы екі бағыты заңнамалық деңгейде кешенді рұқсатты табуы керек. Заңға тәуелді деңгейдегі актілер деңгейінде жауапкершіліктің ведомстволық аражігін ажырату және осы ведомстволардың Нұсқаулық-атқарушылық мақсаттағы нормативтік актілер шығару мәселелері реттелуге тиіс.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Байдельдинов Д.Л., Бекишева С.Д. Экологическое право Республики Казахстан: Учебное пособие. – Алматы: Издательство ОФПИ «Интерлигал», 2004. – 312 с.
2. Аленов М.А. Экологическое законодательство и вопросы его применения в судебной практике. – Астана: изд-во «Данекер», 2006. – 170 с.

Ғылыми жетекші: **з.ғ.к., доцент Мухтарова С.М.**

МОНОҚАЛАЛАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Бодыкова К. Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазақстан аумағында пайда болған қалалар тарихына тоқталатын болсақ, жазба деректерде 6-9 ғасырларда Қазақстанның Оңтүстік бөлігінде қала мәдениеті қалыптасып дамыған деп келтіреді. Қалалардың пайда болуы сол замандағы қолөнер, сауда және мәдениеттің қалыптасуымен қатар жүреді.

Қазақстанның қазіргі қалаларының тарихына көз жүгіртсек, Ресей мемлекетімен шекаралас жатқан қала аумақтарының қалыптасуына сол уақыттағы отарлау саясатының жүргізілуімен І Петр мен ІІ Екатеринаның ықпалын айта кетуге болады. Ал Оңтүстік және Орталық Қазақстан аумағындағы қалалар ежелдегі жазба деректерінен де орын алатыны белгілі. Кеңес құрамында болған кезең аралығындағы қалалардың дамуы әкімшілдік-әміршілік экономиканың бес жылдық жоспары негізінде қалыптасып дамыды. Және де жоспарлы экономикада Қазақстан қалаларының әлеуметтік-экономикалық дамуы мен жұмыссыздық төңірегіндегі диспропорция әміршілдік басқару есебінен болған жоқ деп айтуға болады.

Жалпы қалалардың пайда болуының теорияларына кеңістіктің артықшылық теориясы немесе орналастыру теориясы, қалалық қоныстардың көлік өзгерісінің негізіндегі орналастыру теориясы (С.Соолеу –Cooley), қаланың орталық орны теориясы (В.Кристаллер, А.Лэман), ұяларды дұрыс тарату үлгілері (Дж.Кольб) жатады [1].

Ал қалалардың түрлеріне келетін болсақ, қалыптасқан әлемдік тәжірибеде бойынша ірі, орта, шағын деген түрлері қалыптасқан. Аталған бұл типтерінің ерекшелігі қалалардың көлемі, халық саны, тығыздығы, халқының қызмет табысы мен мөлшері арқылы ажыратылған. Ғылыми әдебиеттерде халық санына байланысты ірі қалаларға халық саны 250 мыңнан жоғары тұрғыны бар қалаларды жатқызады. Ал орташа қалаларға халық саны 50 мыңнан бастап 250 мыңға дейін жететін тұрғындары бар қалалар жатады. Шағын қалалар қатарына халық саны 50 мың тұрғынға дейін тұрақтайтын орталықтар жатқызылады.

Жоғарыда жіктелген қалалардың классикалық үш типі бойынша моноқалалар осы аталған түрлерінің шағын және орта типіне енеді. Моноқалаларда халық саны 10-200 мыңға дейін халық мекендесе, оның 20%-дан астамы қаланың экономикалық өсуіне әсері зор қалыптасқан негізгі кәсіпорында еңбек етеді және де қала өмірі мен тұрғындары аталмыш кәсіпорынмен тікелей байланыста болады.

Моноқалалардың пайда болуының дүниежүзілік тәжірибесіне көз жүгіртетін болсақ. Шет елдерде моноқалалар бізден бұрын ертерек қалыптасқан. Мысалы, моноқалалар АҚШ-та бірбейінді (монопрофильные) аудандардың қалыптасуымен тікелей байланысты. Елдің Солтүстігі өнеркәсіп орталығына айналса, Оңтүстігі агроөнеркәсіп кешеніне бағытталады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін елдің Оңтүстік бөлігі ірі өнеркәсіптік ауданға айналып, күшейтілген қарқынмен өнеркәсіпті өңдеуші салалары дамып көлемді ғылыми өндірістер мен ғылыми-зерттеу орталықтары қалыптасқан [2, 21с].

1966 жылғы өз еңбектерінде Дж.Аллен «comprany town» - «бір компанияның қаласы» терминін қолданды. Сонымен қатар 1984 жылдары Дж.Гарнер Ұлыбританияның моноқалаларына талдау жүргізіп қала мен кәсіпорынның бір-бірімен тікелей байланысын зерттеді. Сол уақыттарда басқа шет елдік ғалымдар да өз зерттеулерінде «бір саланың қаласы» немесе қызметтің бір түріне ғана мамандануымен байланысқан «пайдалы қазбаларды өндіру», «темір жол көлігі», «ірі университет жанындағы білім беру қызметі», «ағаш өндірісі» деген атаулармен моноқалалардың дамуын зерттеп бақылаған [3,108с].

АҚШ-тағы моноқалалардың пайда болуы ел экономикасына құрылымдық өзгерістердің енгізілуімен тікелей байланысты. Бұл саясатты жүргізу қоғамдық ұйымдар, жергілікті билік органдары мен бизнес иелерінің бірігіп қала мәселелерін бірлесе шешулерімен байланысты.

Кеңес Үкіметі тұсында шағын қалалардың келешегінің жоқтығы байқалып, шағын қала тұрғындар санының бірте-бірте азаюына әкеп соғатынын дәлелдеген. Моноқала түсінігін талқылау барысында «қала-зауыт» түсінігімен жақындастырылып, берілген территория шеңберінде қаладағы бір ғана кәсіпорынның қалаланың барлық қажеттіліктерін қанағаттандыра алуымен байланыстырған. Бірақ мұндай тұжырым арқылы қалада басқа да кәсіпорындардың әрекет ететініне баланысты зерттеу нысанын кері тартатындығы байқалады.

Моноқала позициясын анықтауда қала қалыптастырушы кәсіпорын мен халықтың әлеуметтік-экономикалық өмірінің тікелей байланысы зерттеледі. Зерттеудің бұл бағыты еңбек ететін тұрғындардың негізгі бөлігі қала қалыптастырушы кәсіпорында еңбектенетіндігін және оның қала инфрақұрылымы мен әлеуметтік мәселелерге әсер ететіндігін дәлелдеген.

Кейбір зерттеушілер ірі кәсіпорын мен жалпы экономикалық белсенді тұрғындардың, қала инфрақұрылымы және әлеуметтік мәселелермен тікелей байланысты болатынын дәлелдеген. Және де қаладағы ірі кәсіпорын мен елді мекеннің бір-біріне әсері мен тәуелділігін зерттеді. Жалғыз профилді қаланың жұмыспен қамту аймағындағы халық саны, кадрлық қамтамасыз етілуі және территориядағы мамандандырылған кадрлармен қамтылуы арқылы инновациялық әлеуетінің жоғары болуымен сипатталады.

Отандық және шет елдік ғалымдардың «моноқала» түсінігіне тән төмендегідей бірнеше белгілерді атап айтып кетуге болады.

-қалада бір немесе бірнеше біртекті бір салада қызмет ететін кәсіпорындардың болуы немесе салалық нарықтың бір ғана түрінің дамуы;

-нарықтың бір түрімен ғана айналысатын бір-бірімен тікелей байланысты кәсіпорындардың болуы;

-қала бюджеті кірісінің әрекет ететін бір немесе бірнеше ірі кәсіпорындарға тікелей байланысты болуы;

-қала жоспарының негізгі кәсіпорындардың ерекшеліктеріне байланысты болуы;

-қаланың экологиялық қауіпсіздігінің жоғары тәуекелі;

-қала халқының жұмыспен қамтылуының қарапайым құрылымы;

-қала экономикасын әртараптандырудың әлсіз деңгейі.

Моноқалалардың әрқайсысының әлеуметтік-экономикалық орталары тұрақты болып келеді және сәйкесінше, әлеуметтік сектордың бір бөлігінің ерекше мұқтаждықтарын қала қалыптастырушы кәсіпорындар өз мойнына алады. Моноқалалардың әлеуметтік жағдайы бір қалыпты деңгейде болып келеді, сонымен қатар қала тұрғындарының негізгі бөлігі аталмыш салада еңбекпен қамтылғандықтан қала қалыптастырушы кәсіпорын жоғары мамандандырылған жұмыс күшімен қамтылады. Сол себептен кәсіпорын халықтың қажеттіліктері мен мұқтаждықтарын барынша қамтамасыз етуге өз күш жігерін жұмсайды.

Қазіргі таңда дүние жүзілік тәжірибеде моноқалалардың маманданған үш нышаны ерекшеленеді:

-қаланың қалыптасуы мен дамуына бір немесе бірнеше кәсіпорындардың бір ғана нарықты қамтамасыз етуімен байланысты және аталмыш салада ғана маманданған бірфункционалды қала;

-негізгі қала құраушы саланың бірнеше кәсіпорындары бар моно салалық қала;

-жалғыз кәсіпорын әрекет ететін қала.

Қазақстан Республикасындағы моноқалалардың қалыптасу тарихының алғашқы кезеңін Қазақстанның Ресей отырықшылығына енгенге дейінгі аралықты жатқызатын болсақ, екінші кезеңін Кеңес үкіметі құрамында болған уақытты қамтиды деп айтуға болады. Ал үшінші кезеңі 1991 жылда Егемендік алған Қазақстан Республикасының қалыптасуымен байланыстыруға болады. Одан кейінгі төртінші кезеңнің 2004 жылдан бастап қазіргі уақытта жатқызуға болады. Яғни, шағын қалаларды дамытудың арнайы бағдарламаларының әрекет етуімен байланысты.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1.Экономическаягеография. 2002 г. <http://vocable.ru/dictionary/767/word/modeli-v-yeconomicheskoi-geograf>
- 2.Антипова Е.А., Титов А.Н. К вопросу о теоретической сущности деференции «моногород» // Проблемы и перспективы социально-экономической географии. 2016. С19-24.
- 3.Бартош А.А., Малышев Е.А. Монопрофильное муниципальное образование как особая категория научного исследования // Вести Забайкал. ГУ. 2017.Т.23. №5. 107-114с. DOI:1021209/2227-9245-2017-23-5-107-114.

Ғылыми жетекші: Э.Ғ.К., аға оқытушы Жакупова Б.А.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ, ОНЫҢ СЕБЕПТЕРІ

Даулетбаев Ж.Б., Иманбаева З.О., Жүнісов Б.А.
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Бүгінгі таңда сыбайлас жемқорлық сияқты ұғымдар бүкіл әлемде кең таралды. Сыбайлас жемқорлық фактілерінің артуына байланысты бүкіл әлемде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес тақырыбы өзекті болып отыр, мемлекеттер алдында "сыбайлас жемқорлық деген не?" қандай әдістермен күресу керек, "жемқорлықты қалай жеңуге болады?" сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес сияқты ұғым аясында сыбайлас жемқорлық сияқты жағымсыз элементтің алдын алу бойынша түрлі бағдарламалар мен заңдар әзірленуде.

1999 жылғы 27 қаңтарда қабылданған сыбайлас жемқорлық үшін қылмыстық жауапкершілік туралы Еуропа Кеңесінің конвенциясын қабылдау әлемдік ауқымдағы осы проблеманың қабылдануының жарқын мысалы болып табылады.

Біздің республикада "сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы" 1998 жылғы 2 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы бар, сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі түрлі бағдарламалар, атап айтқанда Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығына сәйкес қабылданған сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің 2006-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бар. Үкіметтің 2011 жылғы 31 наурыздағы қаулысымен бекітілген сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі 2011-2015 жылдарға арналған салалық бағдарлама бүгінгі күні де қолданылып жүрген тағы бір бағдарлама болып табылады. Сондай-ақ, 1997 жылғы 16.06-дағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде сыбайлас жемқорлық және өзге де лауазымдық келеңсіздіктердің тұтас тарауы көзделген.

Қазақстанның заң ғылымында сыбайлас жемқорлықтың даму тарихын осы жұмыстың авторлары алғаш рет қарастыруда. Қазақ даласының аумағындағы рулық қауымдарда қабылданған әдеттегі құқық нормалары көбінесе көшпенділер мәдениетінің қағидаттарымен белгіленген заңнамалық сипаттағы дәстүрлермен алдын ала айқындалғаны белгілі. Өз кезегінде, поада өркениетінің процестеріне Моңғол хандығының қоғамдық-мемлекеттік құрылымының негіздері ерекше әсер етті.[6]

Ж.А. Тұяқбайдың пікірінше, Қазақстандағы құқықтық жүйе негіздерінің қалыптасуының бірінші кезеңін орта және кейінгі Орта ғасырлар кезеңіне жатқызуға және XIV - XIX ғасырдың бірінші жартысына шартты түрде даталауға болады. Осы кезеңде қазақ феодал қоғамында сыбайлас жемқорлық үшін жауапкершілік, біз оны қандай түрде қабылдаймыз, қарастырылмаған. Соған

қарамастан, Қазақстан Ресейге қосылғанға дейін сыбайлас жемқорлық заңды институционалдық нысандарда, ақсүйектер өкілдеріне белгілі бір құрбандықтар міндетті феодалдық міндет сипатында болған кезде көрінді. Осылайша, қарапайым диқаншылардан хандардың, сұлтандардың, билердің және рулық ақсүйектердің басқа да өкілдерінің пайдасына егіннің оныншы бөлігі болып табылатын "ушур" салығы тұрақты түрде алынатын. Малшылар "зекет" салығын-малдың белгілі бір түрінің белгілі бір мөлшерін төледі. Олармен қатар феодалдық элитаның пайдасына согум (шикі ет) немесе Сыбаға (қайнатылған ет) түрінде табиғи сыйлықтар жиналды. Сонымен қатар, ақсүйектер өкілдері мен ақсақалдарға сыйлықтардың барлық түрлері болған. Сонымен, "Ордада заң күші бар Қырғыз әдет-ғұрыптарының сипаттамасына" сәйкес: "Согум күзде жасалады, оның негізінде әдет бар; хан немесе сұлтан бүкіл қысты халықтың асырауында өткізе алады. Сыбаға көктемде согум сияқты шарттарда шығарылады. Ордада құрметке ие ордалық, қандай да бір лауазымға ие болса да, қарапайым қырғыз адамы әкелген сыйлықты қабылдаудан бас тарта алмайды

XVI ғасырдың басынан бастап Қазақстанда "Қасым бағана жолы" деп аталатын Қасым ханның заңдары қолданылып, оның негізіне кәдімгі құқық (адат) нормалары қаланған. Қазақтардың әдеттегі құқығының нормалары XVI ғасырдың аяғында Тәуке хан тұсында "Жеті жарғы" (Семь установлений) деп аталатын бірыңғай жиынтық түрінде түпкілікті кодификацияланды және толықтырылды.

Т.М. Күлтелеев атап өткендей, сол кезде қазақтың әдеттегі құқығы үш көзден тұрды: билер сотының әдет-ғұрпы, практикасы және билер съезінің ережелері [45, 139-бет]. Сот функциялары Қазақстанда кезең-әндер еуропалық одақ, билер институты және биями (родоначальниками) сөздік негізінде қазақ әдет-ғұрып құқығы. Ханның сот ісі соңғы сот ретінде қарастырылды. Ол бұл функцияны далада жүріп жүзеге асырды. Сот процесі үшін ол "ханлық" деп аталатын белгілі бір сыйақы алды. Хан өзінің заң шығару қызметіндегі әдеттегі құқықтағы алшақтықты алмастыра отырып, әдеттегі құқық негізінде соттады. Бұл жағдайда ханның сот шешімі әдеттегі заңға маңызды қосымша болды және жаңа құқық нормаларының құрылуына әкелді [45, 50-51 беттер].

Сондықтан феодалдық-рулық ақсүйектердің өкілдері әдетте әдейі созып, қылмыстық істерді және халық арасында туындаған басқа да дауларды күрделендіріп, ірі сыйақы алуды жоспарлады

С.З. Зиманов атап өткендей: "1855 жылы Берш және Адай (Ішкі орда) руындағы қазақтар жергілікті билік органдарына бірінші Приморье бөлігінің басқарушысы Сұлтан Күчанғалидың Шығаевтың теріс қылықтары туралы топтық хатпен өтініш жасаған. Онда олар "егер сот ісі бар ордалықтар Шигаевқа ақшамен келсе, онда ол шағымдарды көп ұзамай шешеді" деп жазды. Егер кейде қазақтар сыйлықсыз келетін болса, онда ол олардың шағымдарын талдап қана қоймай, өз ауылдарына қайтуға мәжбүр болған адамдарға да көрінбейді". Тексеру

көрсеткендей, Шигаев мұндай теріс қылықтарды жасап қана қоймай, сонымен қатар 100 және 200 рубль күміспен алған жоғары лауазымдарды сатты”

Академик С. З. Зимановтың пікірінше: "феодалдық ақсүйектерге тікелей өндірушілердің - шаруалардың артық өнімін иемдену әр түрлі жолмен жүрді. Бір жағдайда көшпелі халықтан басқару бойынша ақсүйектердің шығынын жабу үшін алымдар белгіленді және т.б. екінші жағдайда, ол ақсүйектердің өкілдерін "сыйлау", ықпалды тұлғаларға "ерікті" құрбандықтар әкелу аталық әдет-ғұрыптарын орындау негізінде жүргізілді. Үшінші жағдайда, шын мәнінде, шаруа қожалықтары біртекті адамдарға "көмек" ретінде берілді және т. б. Сонымен қатар, экономикалық емес мәжбүрлеу көбінесе экономикалық мәжбүрлеумен біріктірілді”

Д 'Андренің" қырғыз әдет-ғұрыптарының сипаттамасында ""Ордада қандай да бір құрметке ие болған әрбір адамға адам мен лауазымды тұлға болса да, сыйлықтар алуға болады" делінген. Сол жазбаның тағы бір нұсқасы норманы күшейтеді және мұндай тұлға тіпті "сыйлық қабылдаудан бас тарта алмайды" дейді”. Қазақтардың әдеттегі құқығын зерттеуші Л.С. Фукс атап өткендей: "сонымен, біздің алдымызда міндетті сыйлық институты түрінде сұлтандар мен дворяндардың өздеріне тәуелді адамдарды ұятсыз тонауға деген құқығы бар. Бұл қазақ жеке меншік қоғамында патриархалды-рулық қатынастардың мұндай қалдықтарын міндетті сыйлық ретінде сақтаудың шынайы себебі мен мақсаты, оларды тонауға рұқсат беретін норманы барлығына ортақ норма ретінде ұсынуға мүмкіндік береді. Ресми түрде бұл әдетте заңды нормаға сәйкес келуі мүмкін, ол өзінің тонаушылық мәнін осылай жасырған”.

Осылайша, Алуханов келтірген үзінділер мен түрлі ғалымдардың пікірлері қазақтардың сыйлықтар жасау дәстүрлері мен әртүрлі құрбандықтар дәстүрлі сипатта болады, ал оның тамыры феодализм кезеңінде қазақ қоғамында үстемдік еткен әлеуметтік-саяси және экономикалық қатынастарға кетеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сыбайлас жемқорлық заңды институционалдық нысандарда және оның сол кездегі басты факторлары: қоғамның бай және кедей болып әлеуметтік стратификациясы, осы қабаттар арасындағы олардың ауқаттылығының өлшемі бойынша қатаң иерархия, сондай-ақ қазақтарда Шина оқу психологиясын тәрбиелеген рулық қатынастар мен патриархалдық мәдениет болды.

Авторлар жасаған тұжырымдармен келісуге болады және дәстүрлер сыбайлас жемқорлықтың дамуының негізгі себебі деп санауға болады, өйткені, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар жалпы мемлекеттілік пен құқықтық жүйені қалыптастыруда өте үлкен рөл атқарады.

Статистикалық деректер, нормативтік актілер Қазақстанда жүргізіліп жатқан жұмысты жақсы деңгейде көрсету үшін, алайда сыбайлас жемқорлықты бақылау идеалына қол жеткізе алмағанымызды атап өткен жөн, бірақ келтірілген бағдарламалар біздің алтын ортаға жетуге тырысатынымызды куәландырады. Мен

сыбайлас жемқорлықты бақылау идеалына қол жеткізе алмадық деп айттым, тағы да қайталап айтқым келеді, менің ойымша, Біз сыбайлас жемқорлықты толығымен жеңе алмаймыз, біз оны шектен шықпау үшін бақылауда ұстай аламыз, қалай болғанда да, әзірге сыбайлас жемқорлықты толық жою туралы емес, тек сыбайлас жемқорлықты бақылау туралы ғана айтуға тура келеді, өйткені Мен Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлемде сыбайлас жемқорлықты толығымен жеңуге көмектесе алатын мұндай платформа жоқ деп санаймын, бірінші кезекте: білім беру және үгіт-насихат іс-әрекеттері арқылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру менталитетін қалыптастыру және жоғарыда айтылғандардан туындайтын заңнаманы жетілдіру, оның ішінде сыбайлас жемқорлық үшін қылмыстық жауапкершілік туралы Еуропа Кеңесінің Конвенциясы сияқты бірыңғай базаны әзірлеу жақсы нәтижелерге әкелуі мүмкін еді, бірақ Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының Азия елдері арасында бұл елдердің бәрі ұқсас дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға ие болғандықтан, сыбайлас жемқорлық мәселесін туыстас халықтармен бірге шешу әлдеқайда оңай болады. Жоғарыда аталған міндеттерге қол жеткізгеннен кейін ғана сыбайлас жемқорлықты жеңу жолы туралы айтуға мүмкіндік береді, Осыған байланысты бізді тек Қазақстан аясында ғана емес, әлем ауқымында да айтарлықтай үлкен және кең ауқымды жұмыс күтіп тұр.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Г. С. Гончаренко криминалистік журнал, 2007 жыл "құқықтық институттар тұрғысынан сыбайлас жемқорлықтың түсінігі, түрлері және механизмдері"»
2. "Сыбайлас жемқорлық үшін қылмыстық жауапкершілік туралы" Еуропа Кеңесінің 1999 жылғы 27 қаңтардағы конвенциясы
3. Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 2 шілдедегі Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Заңы
4. "Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс - қимылдың 2006-2011 жылдарға арналған бағдарламасы»
5. "Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың 2011-2015 жылдарға арналған салалық бағдарламасы»

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САУДАДАҒЫ ОРНЫ

Ерсайынова А. Е.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазақстан Еуразия жүрегіндегі орналасқан ең маңызды ресей мен Қытай арасында орналасқан Қазақстан теңізге тіке шыға алмайтын ең үлкен

мемлекеттердің бірі. Сонымен қатар Қазақстанның аумағы мен экономикасы Орталық Азия мемлекеттерінің барлығын бірге алғаннан да үлкен. Қазақстан АҚШ, Қытай, Еуроодақ, Ресей мен Орталық Азия мемлекеттермен жақсы сауда қатынасын орнатқан.

Қазақстан Республикасының жалпы сауда серіктес мемлекеттері Ресей мен Қытай болып табылады.

2020 жылдың тоғыз айы ішінде Қазақстанның сыртқы сауда көлемі \$62,8 млрд құрады, бұл көрсеткіш өткен жылмен салыстырғанда 12,9 %-ға аз (\$72,1 млрд). Негізгі бұл көрсеткіштің төмендеу себебі экспорттық жеткізілімдер \$7,8 млрд-қа немесе 18% - ға қысқаруы себеп болды. Ал импорт 5,1% немесе \$1,5 млрд төмендеді.

Экспорттың төмендеуінің негізгі себебі шикізатқа (мұнайға, ферроқорытпаларға) бағаның төмендеуі және пандемия салдарынан өндірістің тоқтауы, әлемдік нарықта тұтынушылардың азаюы сияқты факторлар әсер етті.

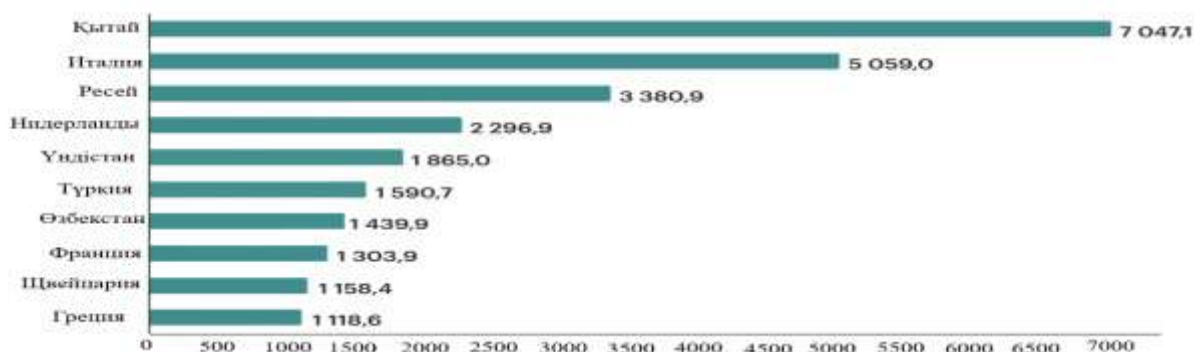
ҚР-сының Сыртқы сауда көрсеткіштері, \$ млрд

Қазақстанның негізгі сауда әріптестерінің тауар айналымындағы үлес салмағы Ресей 20,1%, ал Қытайдың үлесі 18,0% пайызды құрап отыр. Сондай-ақ Италия 9,1% және Корея Республикасы 8,0% құрап, айтарлықтай үлеске ие.

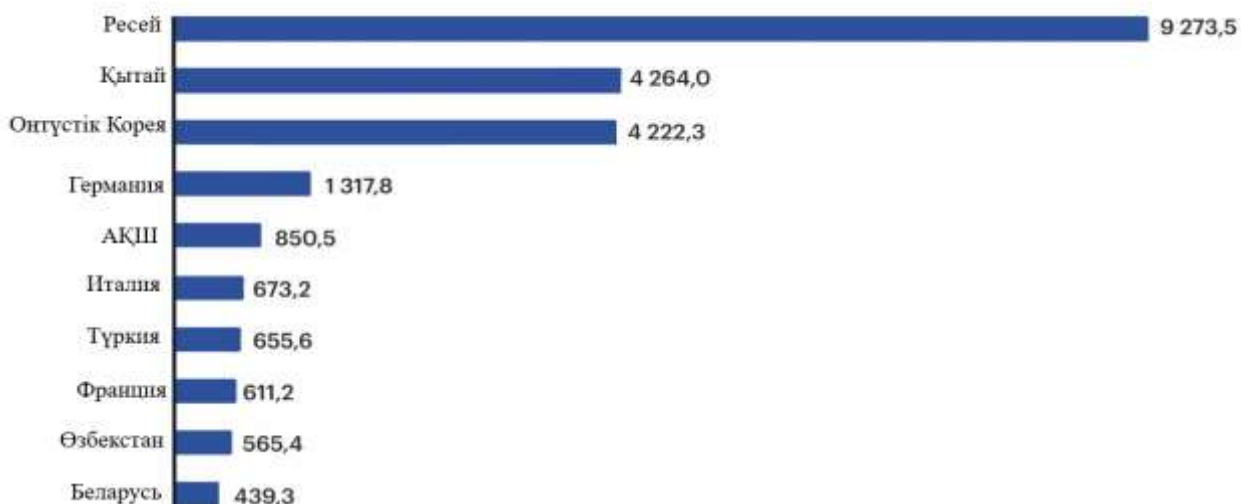
Қазақстандық экспорттық құрылымында ЕАЭО елдері 10,8%-ды алып отыр, оның 9,8%-ы Ресейге тиесілі. Экспорт көлемі \$3,4 млрд құраған РФ-сы қазақстандық экспортта үшінші орында тұр. Қазақстандық өнімнің басты импорттаушысы экспорттағы үлес салмағы 19,9% Қытай болып табылады, онда экспорт \$7,1 млрд құрады, Италия көлемі \$5,1 млрд болатын екінші орында тұр, экспорттағы үлесі 14,3% - ды құрады. Сондай-ақ, қазақстандық өнімді импорттаушылардың алғашқы бестігіне Нидерланды мен Үндістан кірді, олардың Қазақстан экспортындағы үлесі тиісінше 6,5% және 4,5% - ды құрады. Сондай-ақ, 2020 жылдың тоғыз айында миллиард доллардан астам өнім Түркияға (\$1,6 млрд), Өзбекстанға (\$1,4 млрд), Францияға (\$1,3 млрд), Швейцарияға (\$1,2 млрд) және Грецияға (\$1,1 млрд) экспортталды.

Қазақстаннан негізгі импорттаушылары, \$ млн

Қазақстандық импорттың 33,7% - ы Ресейге тиесілі, Ресейден \$9,3 млрд сомасына тауарлар әкелінді, Қытай (барлық импорттың 15,5% - ы) және Корея Республикасы (15,4%) негізгі жеткізушілердің екінші және үшінші орынды иеленді, тиісінше \$4,3 млрд және \$4,2 млрд көлемімен бөлісті. Төртіншісі, Германия импортта үлесі 4,8%, олардан \$1,3 млрд өнім әкелінді, топ-10 жеткізушіге АҚШ (\$850,5 млн), Италия (\$673,2 млн), Түркия (\$655,6 млн), Франция (\$611,2 млн), Өзбекстан (\$565,4 млн) және Беларусь (\$439,3 млн) елдері кірді.

Қазақстаннан негізгі экспорттаушы елдер, \$ млн

2020 жылдың қаңтар-қыркүйек айларында Қазақстан минералдық өнімдерді, машиналар мен жабдықтарды, металдар мен олардан жасалған бұйымдарды, химия өнеркәсібі өнімдерін және жануарлар мен өсімдіктерден алынатын өнімдерді өте көп мөлшерде сатылды.

Қазақстан экспортының негізгі тауарларының тізіміне шикі мұнай (\$18,7 млрд), мыстан жасалған мыс және катодтар (\$2,0 млрд), табиғи газ (\$1,9 млрд), уран (\$1,3 млрд), феррокорытпалар (\$1,3 млрд), мыс кендері мен концентраттары (\$1,12 млрд), бидай (\$730,7 млн), бағалы металдардың кендері мен концентраттары (\$545,4 млн), мұнай өнімдері (\$464,3 млн), темір кендері мен концентраттары (\$452,1 млн) және т. б.

Қазақстанның негізгі импорты тоңазытқыш жабдықтарынан (\$1,6 млрд), сорғылардан, компрессорлардан және желдеткіштерден (\$1,1 млрд), дәрілік заттардан (\$829,2 млн), телефон аппараттарынан (\$708,8 млн), құбырларға арналған арматурадан (\$632,7 млн), сұйықтықтарды немесе газдарды сүзуге арналған жабдықтар мен құрылғылардан (\$542 млн), жеңіл автомобильдерден (\$495,9 млн), есептеуіш машиналардан (\$412 млн) және т. б. тұрады.

Қазақстанның сыртқы экономикасы қарқынды түрде дамуда. 2020 жыл әлемде COVID-2019 вирусын алдын алу мақсатында пандемия жарияланды. Әлемді жайлаған індет өз кезегінде әлемдегі елдердің, Қазақстанның экономикасына да өз әсерін тигізді. Бірақ пандемия жағдайына қарамастан Қазақстан экономикасы, сыртқы саудада жақсы көрсеткіштерге жеткен.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы <https://stat.gov.kz/search>
2. Дереккөз: ҰЭМ СК, Halyk finance есептері

Ғылыми жетекшісі: э. ғ. м., аға оқытушы Ибрашева А. Ж.

ТӨЛЕМ ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ АЛҒЫШАРТТАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Есенгали А.А., Иманбаева З.О., Бухарбаев Ш.М.
С. Байшев Университеті

Ақшаның ұлттық экономикалық жүйелерде жұмыс істеу шеңберінде, яғни жаһандандудың жан-жақты әсерін ескере отырып, адамзаттың ғылыми-техникалық прогресі жағдайында экономикалық қатынастардың категориясы, объектісі және құралы ретіндегі рөлі мен орны үнемі өсіп отырады, сондай-ақ қолданылатын ақша түрлерінің эволюциясының, модернизациясының және дамуының сөзсіз болуын анықтайды.

Ақша аударымдарын жүзеге асырумен байланысты тәуекелдердің эволюциясы мен әртараптандырылуы, экономикалық жүйелердің әртүрлі салалары арасындағы қатынастардың күшеюінде көрінетін әлемдік интеграциялық процестер, институционализация және цифрландыру елдің қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз етумен тығыз байланысты төлем жүйесінің үздіксіз жұмыс істеуін қолдауға бағытталған тетіктерді үнемі жетілдіруді талап етеді.

Төлем жүйелерінің операциялық жұмыс істеуі, төлем және есеп айырысу тетіктерін қадағалаудың тиімді құрылымын құру, сондай-ақ оларды одан әрі

дамыту және жаңғырту мәселелері бірнеше ондаған жылдар бойы көптеген шетелдік және отандық экономистердің зерттеу нысаны болды. Соңғы жылдары еліміздің ұлттық төлем жүйесінің қалыптасу процесінде ғылыми зерттеулердің кең саласы, атап айтқанда келесідей зерттеу нысандары қалыптасты:

- ұлттық төлем жүйелерінің тиімді архитектурасын құру және олардың жұмыс істеуі саласындағы қадағалау жолдары;
- қолданылатын төлем құралдарының трансформациясы;
- төлем операцияларын жүзеге асыру кезінде пайдаланылатын инновациялық технологиялар [1].

Бүгінгі күні еліміздің ұлттық төлем жүйесінің бірыңғай моделін түпкілікті қалыптастырғаннан кейін, отандық төлем және есеп айырысу тетіктерін одан әрі дамыту жолдарын зерттеу саласындағы ғылыми жарияланымдар көлемінің айтарлықтай төмендеуі байқалады. Сонымен бірге, жаһандық экономикалық белгісіздік, қаржы нарықтарының әртүрлі секторларында тәуекелдердің туындау ықтималдығының артуы, экономика субъектілері арасындағы өзара байланыстардың күрделенуі, жалғасып жатқан жаһандану және әртүрлі ұлттық төлем жүйелерінің құрылымдық буындарының өзара интеграциясы, ақша аударымдарын қамтамасыз ететін операциялық-технологиялық тетіктердің цифрландыру процестері, сондай-ақ инновациялық төлем және есеп айырысу тетіктерінің туындауы жағдайларында, қазіргі уақытта, оның ішінде мультивалюталық есеп айырысуларды жүзеге асырудың трансшекаралық тетіктерін қалыптастыру кезінде отандық төлем жүйелерін қадағалау және төлем қызметтері нарығының даму көрсеткіштерін кешенді зерттеп-талдау тағы да өзекті мәселеге айналып отыр.

Сондықтан да, отандық ұлттық төлем жүйесінің одан әрі дамуын қамтамасыз ететін мемлекеттік реттеу және қадағалау тетіктерін жаңғыртуды әзірлеуден тұрады.

Несиелік ақшаны қолданған кезде ұлттық экономика тиісті транзакциялық арналарға, демек, қаржы институтына - күрделі инфрақұрылым жағдайында транзакциялардың үздіксіздігі мен тиімділігін қамтамасыз ететін төлем жүйесіне деген қажеттілікті сезіне бастайды. Сандық активтерді аудару жағдайында классикалық мағынада төлем жүйесінің болуы қажеттілігі бірдей емес. Интернет желісінің индекстелмейтін сегментінде цифрлық активтердің таралуы жеке төлем-есеп айырысу қуаттарын қажет етеді, ұлттық ақша белгілерін «криптовалюталық биржаларда» айырбастау, демек, осы операцияларды корреспонденттік шоттарда көрсету мақсатында, яғни алайда толық көлемді цифрлық экономикаға көшу және оның «көлеңкелі» секторларын дамыту төлем жүйелерінің жаңа жағдайларда жұмыс істеу проблематикасын қайта қарастыруды талап етеді.

Өз кезегінде, транзакциялық арналар санының артуы, олардың эволюциясы және жиынтық құрылымның күрделенуі нарықтың қаржылық ақпараттық

ресурстардың үлкен көлемін беруді қамтамасыз ететін төлем-есеп айырысу тетіктерінің пайда болуына және кейіннен ұлттық есеп айырысу нарығында жұмыс істейтін барлық төлем жүйелерін біріктіретін шоғырландыру институты ретінде төлем жүйесін қалыптастыруға қажеттілігін негіздейді. Монеталар мен банкноттарды пайдаланған кезде қаржы институты ретінде төлем жүйесінің болуына қажеттілік жоқ екені даусыз.

Айналыстағы төлем карточкалары санының өсуімен төлем карточкаларын пайдалана отырып операцияларға қызмет көрсету сервистерін дамытудың оң үрдісі байқалады, 2019 жылы операциялар көлемі 2016 жылғы ұқсас көрсеткіштен 3 есе асып, 30,4 трлн. теңгені, яғни 1,6 млрд. операцияны құрады.

2020 жылы Covid-19 коронавирусының таралуы аясында елде енгізілген төтенше жағдайға қарамастан, операциялардың өсуінің оң серпіні сақталды.

Мәселен, 2020 жылғы бірінші жартыжылдықта төлем карточкаларын пайдалана отырып, 20,3 трлн. теңгеге (1,2 млрд. операция) жүргізілді, бұл 2019 жылғы осындай уақыт аралығындағы ұқсас көрсеткіштермен салыстырғанда 57,1%-ға (саны бойынша - 78,4%) артық.

Диаграмма. Айналыстағы төлем карточкалары, млн. бірлік

ҚР ҰБ статистикалық деректері негізінде құрастырылды.

Айналыстағы төлем карточкаларының саны өсуі банктік қашықтық желісін дамытуға ықпал етеді, яғни 2020 жылғы 1-жартыжылдықтың қорытындысы бойынша белсенді қолданылатын 1 000 төлем карточкаларына 9 POS-терминал мен 1 банкомат тиесілі. POS-терминалдардың 79%-ы байланыссыз технологияны, әрбір оныншы банкомат–клиенттерді биометриялық сәйкестендіру функциясын қолдайды [2].

Жалпы, елдегі төлем жүйелерінің тұрақтылығы мен орнықты дамуын қамтамасыз ету әлемнің әртүрлі мемлекеттерінің ұлттық орталық банктерінің жұмыс істеуінің негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Сонымен бірге, ақша қаражатын берудің транзакциялық арналарының эволюциясымен байланысты экономикалық жүйелердің конвергенциясы, төлем жүйелері мен ұлттық төлем жүйелерінің технологиялық тәуелділігі, ақша қаражатының инновациялық

түрлерінің пайда болуы және болып жатқан жаһандану процестері шеңберінде трансшекаралық есеп айырысулардың маңыздылығын ұлғайту реттеушілерден қаржы нарығының инфрақұрылымына қатысты мемлекеттік реттеудің қолданылатын әдістерінің тиімділігін арттыруға бағытталған тиісті шараларды қабылдауды талап етеді.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасының ұлттық төлем жүйесінің қазіргі жағдайда одан әрі дамуын қамтамасыз ететін мемлекеттік қағадағалау, реттеу тетіктерін жаңғыртудың теориялық және практикалық бағыттарын әзірлеу өзекті болып табылады және қазіргі заманғы мемлекеттің қызмет етуінің көптеген аспектілерімен байланысты стратегиялық маңызы бар арналарды дамыту қажеттіліктеріне жауап береді.

Қазақстан халқының арасында халықаралық ақша аударымдары бүгінгі күні қаржы нарығында ұсынылатын сұранысқа ие қызметтердің бірі болып табылады. Күн сайын елде олардың жылдамдығы мен ыңғайлылығына байланысты көптеген оқшауланған және халықаралық ақша аударымдары жасалады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. «Ақша төлемі мен аударымы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.
2. «ҚРҰБ ҚБЕАО» төлем жүйелерінде төлем құжаттарын қабылдау және өңдеу жөніндегі кестені бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Директорлар Кеңесінің 2017 жылғы 16 тамыздағы № 163 қаулысы.
3. «Қазақстан Республикасы төлем жүйелерінің 2018 жылғы қаржы жылын аяқтау бойынша жұмысын ұйымдастыру туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2018 жылы 22 желтоқсандағы №139 Қаулысы.
4. Тулегенова Ф.Б. Банк ісі: Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2019.
5. Dabla-Norris, E., Floerkemeier, H., 2020. “Transmission mechanisms of monetary policy in Armenia: Evidence from VAR analysis”, IMF working paper. WP/06/248.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕПОЗИТТІК САЯСАТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ҚЫЗМЕТ ЕТУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Есенгали Н.С., Иманбаева З.О., Бухарбаев Ш.М.
С. Баишев Университеті

Екінші деңгейлі банктер қаржы делдалдары деген атауға ие болған іскер кәсіпорындардың айрықша санатына жатады. Олар капиталдарды, халықтың

жинақ салымдарын және шаруашылық қызметі үдерісінде босаған басқа да еркін ақша қаражатын тартта отырып, қосымша капиталға мұқтаж басқа экономикалық агенттердің уақытша пайдалануына ұсынады. Қаржы делдалдары осылайша, қоғамды ақша капиталының салааралық және аймақаралық бөлу механизмімен қамтамасыз ете отырып, маңызды халық шаруашылығы функцияларын орындайды.

Сонымен қатар, бос ақша қаражаттарының иелері үшін негізгі ынталандыру депозиттер бойынша төлем мөлшері және оларды қайтару кепілдігі болып табылады.

Бүгінгі күні жоғары бәсекелестік пен қаржы нарығының тұрақсыздығы жағдайында депозит нарығын тұрақты қалыптастыру, дамыту және объективті бағалау мәселесі барған сайын өзекті бола түсуде. Коммерциялық банктердің депозиттерді тарту жөніндегі қызметін жетілдіру жолындағы негізгі міндеттердің бірі тартылған ресурстарды оның қатысушыларының барлық топтарының – құрылтайшыларының, қарыз алушылардың, салымшылардың, банк қызметкерлерінің мүдделері үшін басқарудың тиімді әдістері мен тетіктерін пайдалану болып табылады.

Осыған сәйкес, клиенттердің банк тартқан қаражаты ағымдағы депозитті және жинақ ақша салымына есептеледі. Олардағы ақша қалдықтары жинақталады және біртұтас көрсеткіштер балансында беріледі. Сараптау кезінде тартылған депозитті қаражат белгілі бір соманың қандай мерзімге тартылатынын білу үшін мерзімділігі бойынша топтастырылады.

Талап етілмелі салым ақшалардың үлесін ұлғайту банктің пайыздық шығыстарын азайтады және барынша жоғары пайда алуға мүмкіндік береді. Алайда бұл салым ақшалардың ең болжап болмайтын қаржылық құрал екенін назарда ұстаған жөн, сондықтан олардың ресурстық базадағы жоғары үлесі банктің өтемпаздығын әлсіретуі мүмкін. Осы ретте, екінші деңгейлі банктер тиімді депозиттік саясатты ұстанғаны дұрыс. Өйткені, екінші деңгейлі банктің депозиттік саясаты салым иелерінің ақшалай қаражаттарын депозитке тарту және тартылған қаражаттарды тиімді басқарумен байланысты банктік саясатты білдіреді. Депозиттік саясат банктің қаражаттарды тартумен байланысты стратегиясы мен тактикасын қамтиды.

Осыған байланысты, еліміздегі депозиттік базаны нығайту үшін коммерциялық банктер депозиттердің тартымдылығына бағытталған және ақша қаражатының құнсыздануы жағдайында салымшылардың әлеуметтік-экономикалық қорғалуын қамтамасыз ететін депозит нарығының қызмет ету механизмін үнемі жетілдіріп отыру қажет.

Қазіргі нарықтық экономикада депозиттік саясатты нарық талаптарына сәйкес дамыту үшін тартылған қаражаттарды мақсатты және тиімді басқару саясатын жүзеге асыру қажет. Осы ретте, депозиттік саясат қаржы нарығына қатысушы болып табылатын кез келген банктің стратегиясы мен ақша тарту

тактикасын барынша қамтып көрсетеді. Жалпы, екінші деңгейдегі банктің депозиттік саясаты – бұл салымшыларды тартуға және қарыз капиталын тиімді басқаруға байланысты банктік саясат болып табылады.

Екінші деңгейдегі банктердің депозиттік саясатының негізгі мақсаты Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес депозиттік операцияларды жүзеге асыру және қажетті өтімділікті қолдау үшін банктердің қолда бар мүмкіндіктерін пайдалану болып табылады.

Жалпы, кез келген банктегі депозиттік саясаттың негізгі міндеттері болып келесілер табылады:

- банктің депозит нарығындағы жұмыс жасау қызметін дамыту және депозиттік салымшылар үлесін көбейту;
- үлестік қатысу стандарттарына сәйкес банктің депозиттік портфелінің көлемін көбейту және сапасын жақсарту;
- барлық инвесторлар үшін теңгерімді және икемді нарықтық саясат жүргізу.

Жалпы, ғазіргі уақытта зерттеуші-ғалымдар депозиттік саясат түсінігін екі түрлі қарастырады. Біріншіден, депозиттік саясат салымшылар мен басқа несие берушілерден қаражат тартуға, сондай-ақ қаражат көздерін анықтауға байланысты банктің қызметін сипаттайды. Ал, екінші түсінікте бұл банктің өтімділік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қаражат жинау шаралары ретінде қарастырылады [7].

Сонымен, қазіргі уақытта депозиттік саясат банктің стратегиясына сәйкес әзірленуі тиіс. Осыған сәйкес, кез келген банк өзінің депозиттік саясатын әзірлеу кезінде әлеуетті салымшыларын, яғни жеке салымшылар немесе заңды тұлғалар ретінде дұрыс таңдай білуі керек. Осы орайда, атап айтар болсақ кез келген екінші деңгейлі банк нарықтық ортадағы қатаң бәсекелестікті ескере отырып, агрессивті депозиттік саясатты қалайды. Негізінен, бұл ретте, банктер клиенттерді тарту үшін тиімді пайыздық саясатты қолданған дұрыс. Бұл үшін банк депозиттік саясат шеңберінде өз тактикасын әзірлеуі тиіс.

Кез келген жағдайға бейімделу, банк құралдарын тиімді басқару және нарықтық тенденцияларды нақты көру – экономикалық дамудың қазіргі жағдайындағы екінші деңгейлі банктерге қойылатын кейбір талаптар. Тұрақты банк жүйесін құру республика халқының сенімін арттырады және халықаралық қаржы нарықтарына интеграцияны жандандырады.

Банк жүйесінде жоғары бәсекелестік жағдайында екінші деңгейлі банктер жинақ қаражатын тарту бойынша белсенді жұмыс жүргізуде. 1-кестеде екінші деңгейдегі банктердің тиімді және табысты жұмыс істеуі үшін нарық талаптарына сәйкес депозиттер нарығында туындайтын проблемаларды қалай реттейтіні көрсетілген.

Кесте 1 – Депозиттер нарығының негізгі мәселелері және оларды шешу жолдары

Мәселелер	Шешу жолдары
Шетел валютадағы талап етілмелі депозиттердің мерзімдік депозиттерге қарағанда жеткіліксіз өсуі.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Шетел валютадағы талап етілмелі салымдарға аса тартымды пайыздық мөлшерлемені қою. 2. Салымдарды кепілдендіру жүйесіне талап етілмелі депозиттерді сақтандыруды кіргізу.
Депозиттердің түрлері және артықшылықтары туралы кейбір салымшылардың жеткіліксіз білуі.	Әр банкте салымшылармен жұмыс істеу бойынша депозиттік бөлімнің даму бағдарламасын жасау. Бұл бағдарлама өзіне түсіндірушілік кеңес беру, ақпараттық әдістерді қосуы қажет.
Банктің ұйымдастырушылық құрылымында депозиттерді тартумен байланысты банктік бизнестің жаңа формаларын жасаумен айналысатын стратегиялық дамудың арнаулы тобының болмауы.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Әр банкте стратегиялық жоспарлау бөлімшелерін құру. 2. Жұмысшыларды ерекше материалды және рухани ынталандыруды ұйымдастыру. 3. Тәжірибесі мол эксперттерді стратегиялық жобаларды жасауға тарту.
Депозиттік операциялар бойынша банк қарекетінде тәуекелдерді жеткіліксіз бағалау.	Депозиттік операциялар бойынша тәуекелдерді бағалау әдістемелерін жасау.
Өндірістік сектордың әлсіз дамуы.	Жеңілдікті несиелеу және салықтық прессингті төмендету жолымен өндірістік сектор дамуының мемлекеттік бағдарламасын жасау.
Кейбір халықтың әлеуметтік қорғануының төмендігі.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Аса әлсіз халықты қолдау бойынша нормативтік актілер жасау. 2. Мемлекеттік және аймақтық деңгейде халықты әлеуметтік қорғау жүйесін енгізу.
Банктік мекемелерден аймақтардың алыстығы, филиалдық желістің жеткіліксіздігі, территориялық	<ol style="list-style-type: none"> 1. Филиалдық желісті құру. 2. Ірі дүкендер мен сауда орындарда салымдарды алу пункттерін ашу.

орналасудың ыңғайсыздығы.	
Ақпарат көзі: ғылыми-зерттеу нәтижесінде автормен құрастырылған.	

Банк нарығында, сондай-ақ тауарлар бағасына қатысты сұраныс пен ұсыныстың арақатынасы пайыздық мөлшерлемеге әсер етеді: егер ұсыныс сұраныстан төмен болса, мөлшерлеме төмендейді, егер сұраныс ұсыныстан жоғары болса, ол өседі.

Несиелік және депозиттік операциялар бойынша құбылмалы пайыздық мөлшерлемені белгілейді. Бірінші жағдайда, олар банк шығындарын өтейді, екінші жағдайда олар салымшыға өтейді. Құбылмалы мөлшерлемелерді қолдану банкке депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлемелердің болашақ өсуінен өзін қорғауға мүмкіндік береді, сонымен қатар салымшыға нарық жағдайларына байланысты өз кірістерін арттыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, банктің депозиттік саясаты – бұл белгілі бір құралдар мен әдістер арқылы депозиттер мен банктік сертификаттарға бос ресурстарды іздеу және тарту стратегиясы мен тактикасы. Коммерциялық банктің депозиттік саясатын қалыптастыруға көптеген факторлар әсер етеді. Зерттеу жұмысының келесі бөлімі зерттеудің осы бағытына арналған.

Қолданылған әдебиеттер:

1. «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» туралы Қазақстан Республикасының Заңы, 30.03.1995 жыл (01.01.2021 жылғы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген).
2. «Қазақстан Республикасындағы банктер және банктік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 30.03.1995 жыл (01.01.2021 жылғы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген).
3. Үкіметтің, Ұлттық Банктің 2020-2023 жылдарға арналған экономиканы және қаржы секторын тұрақтандыру жөніндегі бірлескен іс-қимыл Жоспары.
4. «Екінші деңгейдегі банктердің және банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардың үй-жайларын күзету мен жайластыруды ұйымдастыру жөніндегі талаптарды бекіту туралы» ҚРҰБ Басқармасы төрағасының 2017 жылғы 28 мамырдағы №56 Қаулысы.
5. Усипов Л.Б. Қазақстан Республикасының банк құқығы: Оқу құралы. – Алматы: Бастау, 2019.

ПРИНЦИП ЗАПРЕЩЕНИЯ ДИСКРИМИНАЦИИ В СИСТЕМЕ ПРИНЦИПОВ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Ещанова С.У.

АО «Университет КАЗГЮУ им М.С. Нарикбаева»

Запрет дискриминации является одним из основных принципов трудового права. Этому принципу посвящен ряд статей Трудового кодекса Республики Казахстан, расширена сфера его нормативного регулирования. Важнейшее право человека - как гарантия равенства, принцип запрещения дискриминации способствует реализации социальной сущности равенства - создавать равные возможности для полноценного развития всех членов общества, способствовать созданию неравенства в обществе и уязвимых групп. Одним из основных вопросов трудового права на современном этапе является обеспечение равенства и защиты от дискриминации.

Дискриминация подрывает основы демократии и справедливости на рабочем месте. Его устранение необходимо для того, чтобы все люди могли свободно выбирать направление своей профессиональной деятельности, развивать возможности, получать вознаграждения, что позволит положительно влиять на экономические и социальные отношения в обществе, эффективно использовать человеческие ресурсы. Это, в свою очередь, способствует экономическому росту и политической стабильности в стране.

Принцип равенства - один из ключевых принципов, восходящих еще к естественным правам граждан и обуславливающий статус государства как правового. Содержание естественно-правового аспекта равенства заключается в том, что ряд прав и свобод признается присущим человеку на всех этапах развития общества, независимо от того, сочтет ли необходимым государство закрепить их нормативно.

Следовательно, равенство является одним из естественно-правовых прав граждан, изначально им присущих, а государство признает равенство на законодательном уровне и для реализации принципа равенства должно создать действенные механизмы его претворения в жизнь и защиты в случае нарушения.

В статье 1 Конституции Республики Казахстан утверждает, что Республика Казахстан является правовым государством [1]. Среди признаков правового государства, по мнению ученых, одним из основных является конституционное признание и защита прав и свобод человека и гражданина. Так, Конституция Республики Казахстан в статье 1 и части 1 статьи 12 признает как уже существующие, а не устанавливает права и свободы человека и гражданина, что подтверждает признание естественно-правовой основы данных прав и свобод. При этом указанные права принадлежат гражданам в силу рождения в таком обществе,

в котором возможна свободная самореализация в общественно-политической жизни посредством использования прав и свобод, которые провозглашены существующими объективно, и являясь дозаконотворческими, жестко ограничивают государственную власть в части неотъемлемой свободы граждан.

Как отметил в своей работе Амандыкова С.К. Конституция в части 1 статьи 12 определяет все права и свободы человека и гражданина в качестве основных, утверждая тем самым их фундаментальность и равноценность. Тем самым перед государством неизбежно встает вопрос о необходимости обеспечения соблюдения прав и свобод, их защиты [2, с. 59].

Равенство - одно из основополагающих естественных прав граждан, обеспечение которого - обязанность государства. Это право является надзаконотворческим и неотчуждаемым, вместе с тем, Конституцией ему придана юридическая (государственно-принудительная) сила.

Вместе с тем, Конституция Республики Казахстан утверждает себя социальным государством. Следовательно, устанавливая общий принцип равенства, государство предоставляет особую защиту более уязвимым в социальном плане слоям населения.

В литературе высказывается мнение, что принцип социального государства противоречит формальному равенству, поскольку предполагает перераспределение национального дохода в пользу социально слабых, и в результате складывается социальное правовое государство, которое в ущерб формальному равенству признает и гарантирует привилегии для социально уязвимых слоев населения.

Это обусловлено прежде всего тем, что в реальной жизни существуют фактические различия между людьми. Используя в регулировании общественных отношений только принцип формального равенства, на практике неизбежно возникнет неравенство между гражданами при воплощении в жизнь норм права, различны будут фактически приобретаемые права.

Провозглашая в Конституции Республики Казахстан в качестве правового и социального государства, неизбежно возникает вопрос о соотношении равенства всех граждан и предоставления отдельным категориям особого правового режима. Ащеулов А.Т. высказывает мнение, что баланс идеалов свободы, равенства и справедливости как некий конституционно-правовой рецепт не может быть найден, и объясняется это объективными внутренними противоречиями между принципами правового государства и равноправия граждан, с одной стороны, и требованиями социального государства с идеалами справедливости и социального равенства, с другой [3, с.47]. При этом эти авторы справедливо отмечают, что, поскольку мера свободы должна быть равной по отношению к каждому, требование равноправия не только не противоречит принципу социального государства, но и является его частью. Идея справедливости, неразрывно связанная с понятием социального государства, существует в тесной связи с

равенством. Таким образом, понятие равенства является формальным не только потому, что является результатом абстрагирования от тех различий, которые присущи уравниваемым субъектам, но и потому, что принцип правового равенства не абсолютен, он может быть нарушен ради другого демократического принципа - социальной справедливости.

Проблема соотношения правового и социального государства связана с вопросом соотношения понятий «равенство» и «равноправие». По мнению ученых, равенство предполагает выявление в его содержании равных для всех членов возможностей для всестороннего развития, государственное содействие в преодолении несправедливых условий существования незащищенных слоев общества, равенство же для всех реального материального положения, то есть равенство результатов, не входит в современное понятие равенства. Здесь речь идет о равном для всех правовом статусе граждан как субъектов права. Равноправие означает равенство объема юридических возможностей, при котором возможно всестороннее развитие каждой личности при сохранении ее индивидуальных особенностей. При этом равноправие, в единстве его социального и правового содержания, проявляется в создании равных возможностей для развития всех членов общества, сглаживании возникающих неравенств и оказании помощи незащищенным слоям общества.

Следовательно, равенство предполагает равный для всех правовой статус граждан как субъектов права и обеспечивается требованием запрета дискриминации в отношении определения объема прав граждан; равноправие предполагает равенство объема юридических возможностей, в его основе лежит равенство стартовых условий, которые являются необходимыми предпосылками для осуществления прав, что предполагает наличие определенных нормативных изъятий - ограничений, льгот, привилегий.

Следует согласиться с мнением О.В. Вашанова, что ликвидация или нарушение равенства прав, возможностей и обращения составляют результат дискриминации [4, с. 40]. Это - содержание дискриминации. Дискриминационные нормы вступают в противоречие с требованиями Конституции Республики Казахстан. Определяющей статьей Конституции, закрепляющей принцип равенства, является статья 14. При этом в ее содержании можно выделить: 1) Все равны перед законом и судом; 2) Никто не может подвергаться какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или по любым иным обстоятельствам [1].

Положение части 1 статьи 14 Конституции РК о равенстве всех перед законом и судом дублирует аналогичные положения наиболее значимых международно-правовых актов. Оно устанавливает юридическое (формальное) равенство независимо от ряда обстоятельств. Эта норма - свидетельство

социального прогресса, правовое закрепление преодоления признания неравенства людей по ряду признаков.

Принцип равноправия, закрепленный в части 2 рассматриваемой статьи, касается всех сфер общественной жизни, и означает одинаковый подход при решении вопроса о правах и свободах, обязанностях и ответственности всех граждан, относящихся к той или иной категории, указанной в законе. В части 2 статьи 14 конкретизируется, раскрывается и дополняется общее положение о равенстве всех перед законом и судом. Содержание ее адресовано законодателям и лицам, применяющим право, т. е. всем, кто имеет отношение к решению вопроса о правах и свободах человека и гражданина, а запрет дискриминации, установленный этой нормой, связан с наиболее часто встречающимися признаками, по которым равенство прав и свобод может быть нарушено, хотя перечень оставлен открытым, допуская учет и иных обстоятельств [1].

Принцип запрещения дискриминации назван среди основных принципов, перечисленных в статье 4 Трудового кодекса Республики Казахстан. Также данному принципу посвящена специальная статья (статья 6 Трудового кодекса РК) [5]. Помимо указанных выше статей Трудового кодекса, принцип запрещения дискриминации конкретизирован в ряде иных статей Трудового кодекса применительно к отдельным институтам. Определение законодателем принципа запрещения дискриминации в качестве основного принципа именно трудового права позволяет предположить определенную специфику его толкования в данной сфере.

Статья 6 Трудового кодекса Республики Казахстан является конкретизацией принципа запрещения дискриминации, закрепленного в статье 14 Конституции Республики Казахстан, который в равной степени распространяется на все остальные статьи Трудового кодекса. Республики Казахстан и иных нормативных правовых актов.

Специфика запрета дискриминации в сфере труда выражается в следующем: на принципе равенства, обеспечением которого служит запрет дискриминации, основывается право в целом, а проявление указанного принципа в объективном трудовом праве имеет свои особенности. Так, принцип равенства не может быть распространен на все правовые нормы, регулирующие взаимоотношения работника и работодателя, по ряду причин.

Равенство предполагает одинаковый правовой статус лиц, и, как следствие, свободу действий независимо от произвола другого лица. В трудовых отношениях работника как лица, подчиняющегося в процессе выполнения своих трудовых обязанностей работодателю, нельзя признать полностью независимым и свободным от хозяйственной власти работодателя. В связи с этим, в основу трудового права изначально заложена идея защиты работника, т. е. государство императивным путем стремится уравнивать в правах субъектов трудового права.

Смысл положений трудового кодекса РК относительно принципа равенства по мнению ученых сводится к тому, что независимо от того, кто является стороной трудового правоотношения, какой конкретный работник и работодатель, они равны перед законом. Трудовые права и обязанности работников, охватываемые правовым статусом работников, принадлежат в равной мере всем работникам, работодатель создает необходимые условия и следит за надлежащим исполнением работниками своих обязанностей. Но прямое или косвенное ограничение работодателем трудовых прав работника либо предоставление преимуществ, не связанные с деловыми качествами работника, могут рассматриваться не только как дискриминация, но и как несоблюдение принципов законности и равенства [6, с.21].

Однако анализируя статьи Трудового кодекса РК, касающиеся запрета дискриминации, и в частности статью 6, можно отметить, что некоторые положения, содержащиеся в них, изложены иначе, чем в отдельных конституционных и международных нормах. При этом, как было отмечено, запрет дискриминации прежде всего связан с принципом равенства, тогда как запрет принудительного труда относится к принципу свободы труда. Однако предложенная формулировка закона может привести к мысли, что принцип запрещения принудительного труда непосредственно связан с запрещением дискриминации, что, безусловно, вызывает определенные сомнения..

Следует обратить внимание, что в трудовом законодательстве применяется термин «запрещение дискриминации», тогда как в международном праве, как было отмечено выше, используется понятие «недопущение дискриминации», отражающее новый уровень требований в вопросе искоренения дискриминации.

Также можно отметить, что некоторые положения статьи 1 Конвенции Международной организации труда № 111 «О дискриминации в области труда и занятий» (1958 г.), которая, ратифицирована Республикой Казахстан 20 июля 1999 году за № 50-V, отличающиеся от соответствующих норм о запрете дискриминации, содержащихся в Трудовом кодексе РК. В частности, запрет дискриминации согласно Конвенции № 111 распространяется на всю область труда и занятий, включая доступ к профессиональному обучению, доступ к труду и к различным занятиям, а также оплату и условия труда, тогда как в Трудовом кодексе говорится лишь о запрете дискриминации в трудовых правах и свободах.

Таким образом, определение дискриминации, данное законодателем в статье 6 Трудового кодекса, позволяет сделать вывод о том, что делается акцент прежде всего на недопущении ограничения в трудовых правах и свободах, что является недостаточным в современных условиях. Казахстанскому законодательству необходимо ориентироваться на международное право, которое уже сделало значительный шаг вперед в регулировании данного вопроса. Защита от дискриминации в международном праве предполагает также и недопустимость установления ограничений или предпочтений при реализации прав, провозгласив

право на равенство возможностей и на равное обращение в сфере труда. Несмотря на то, что признание за каждым равных возможностей для реализации трудовых прав закреплено в части 1 статьи 6 Трудового кодекса, в понятие дискриминации, данное Трудовым кодексом, не входит положение о необходимости реально обеспечить равенство возможностей и обращения.

Использованные источники:

1. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. (с изменениями и дополнениями, внесенными Законом РК «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» от 23.03.2019 г)
2. Амандыкова С.К. Конституционное право Республики Казахстан. Астана. 2016.
3. Конституционное право Республики Казахстан: Учебник/ Сост. д.ю.н., проф. А.Т. Ащеулов. Алматы: КазГЮА. 2016
4. Вашанова О.В. Принцип недискриминации личности в международном праве. Дис....канд. юрид. наук. М, 2004. С. 35-41.
5. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года №414-V
6. Трудовое право Казахстана. Общая часть. Учебник. Хамзин А.Ш., Хамзина Ж.А. 2018год 208 стр.

Научный руководитель: **PhD, assistant professor Хасенов М.Х.**

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ДОВЕРИЯ
К СОТРУДНИКАМ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ**

Жабаев И.

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова

Про вопросы правового обеспечения деятельности органов внутренних дел следует говорить и упоминать все чаще и чаще. Актуальность вызвана тем, что сотрудники данных органов представлены во всех сферах общественной жизни. При этом их участия требуют виды деятельности, непосредственно относящиеся специфике и содержанию правоохранительной деятельности: государственный контроль, охрана, мониторинги, осуществление досудебных расследований, оказание государственных услуг и т.д. Работа органов внутренних дел регулируется правовыми положениями нормативного правового акта о деятельности органов внутренних дел Республики Казахстан, а также в отношении правоохранительной службы и другие нормативные акты.

Наравне с имеющимися властными полномочиями, на данные органы государственной власти возложена ответственность, которая наиболее ярко была представлена в период пандемии, объявления чрезвычайной ситуации. В это время органы внутренних дел реализовывали свою деятельность наравне с медицинскими работниками.

Почему же тогда престиж и авторитет, а также доверие населения к деятельности исследуемых органов ничтожно мала?

Кроме того, необходимо поднять проблему стимулирования работы сотрудников, чтобы компенсировать соотношение обязательств, ответственности с социальными гарантиями.

Определяя данное соотношение, можно определить то, что на сотрудника органов внутренних дел возложено, несомненно, много функций, которые он реализует на основании определенных законодательством правовых положений и особенностей личностных качеств. Пример такого соотношения можно описать на основании актуальной на настоящее время проблеме бытового насилия. Согласно законодательства относительно профилактики бытового насилия полномочия органов внутренних дел представляют большой объем обязательств самих сотрудников.

Роль сотрудников органов внутренних дел определяется тем, что они стоят в передовых рядах против всех совершаемых правонарушений в обществе, в государстве. На основании чего можно определить основные инструменты, необходимые для обеспечения престижа этой работы:

- 1) отбор, отсеивание кандидатов на службу, на обучение в учреждениях Министерства внутренних органов и обеспечивать развитие морально-психологических качеств сотрудников ОВД;
- 2) обеспечение полного социального обеспечения, которая будет сопровождать сотрудника органов внутренних органов вплоть до пенсионного возраста.

В этой связи можно обратиться в опыту зарубежных стран в части набора сотрудников правоохранительных органов. Непосредственно на этой стадии начинается процесс установления и формирования доверия к данным органам со стороны граждан страны. Наше государство предъявляет менее жесткие требования к кандидатам в сотрудники органов внутренних дел, нежели иные страны.

США для кандидата наложен путь проверки его физических, морально-психологических качеств и знаний. При этом требования к ним соответствуют положениям казахстанского законодательства. Но при этом реализация данной системы отбора иная: для проверки физической подготовленности тестируется мышечная сила, скоростная выносливость, общая выносливость. Тестирование проводится следующими упражнениями:

максимальное количество приседаний за одну минуту, спринт на 300 м, максимально количество отжиманий в упоре лежа, кросс на 2,5 км.

Но вся суть осуществляемого отбора заключается в проверке психологических качеств сотрудника. Ведь при встрече гражданина с сотрудником, тот оценивает работу правоохранительных органов, на основании наличия человеческих факторов, субъективного отношения. В отношении производимого отбора в Казахстане акцент на обеспечение морально-психологических качеств сотрудника не очень высок.

В США они сопровождаются оценкой при отборе, при подготовке, в процессе службы, в том числе и в отношении действий в экстремальных условиях. Даже на стадии отбора кандидата осуществляется проверка на детекторе лжи, проверка кредитоспособности, беседа с родными, с коллегами, с преподавателями.

Для организации психологического обеспечения, то есть организации психологической помощи сотрудникам правоохранительной службы имеется штат разнообразных специалистов в данной области: штатные психологи; независимые, профессиональные психологи по контракту; психологи - консультанты по мере необходимости. Их деятельность тоже регулируется правилами «Об этических принципах и правилах поведения для психологов», установленными Американской психологической Ассоциацией, а также руководящими принципами, установленными организацией психологов Международной ассоциации шефов полиции.

Особое внимание уделяется в отношении развития коммуникативных навыков, компетентности в межэтнических отношениях и толерантности в Великобритании.

В Канаде этот процесс схож с США. В англоязычных странах эта сфера имеет историю развития, начиная с XX века.

Поэтому особого подхода требует оценку и развитие отношения кандидата на саму службу, его компетентность, толерантность и коммуникативность, способность критического мышления при неожиданных обстоятельствах. Это может повысить престиж, уважение, доверие среди населения к сотрудникам органов внутренних дел. Следует отметить, что сотрудник полиции в вышеуказанных странах имеет высокую степень доверия со стороны населения. Это выражается посредством реализации правового положения, по которому присутствие понятых при различных обстоятельствах, в том числе и при расследовании правонарушений, не обязательным. Словам самого полицейского можно верить, исходя из того, что ответственность за слова очень высока.

Офицеру полиции США проявляется уважение еще и потому, что его действия, согласно национальному законодательству, должны строиться на принципах гуманности и человечности. В нашем действующем законодательстве хоть и предусмотрен принцип гуманизма, но стоит добавить туда еще пункт, опирающийся на использовании более гуманных мер в отношении населения

государства, как предупреждение в строго определенных ситуациях по незначительности правонарушения и четко прописать данные ситуации.

Деятельность полиции не контролируется единым законом в США. У каждого штата своя специфика. Но выше перечисленные факты являются основами. Так, единых, четких правил использования оружия тоже нет. На полицейского возложена ответственность оценивать ситуацию объективно.

Очень обширный список социальных гарантий в отношении сотрудников полиции в США и странах Европы. Социальная надбавка, медицинское страхование, высокая зарплата - все это стимулирует к привлечению профессиональных кадров и работы. Несомненно, статья 21 в законе «Об органах внутренних дел Республики Казахстан» имеет определенные гарантии. Но их, как видим, недостаточно для обеспечения квалификационной деятельности сотрудников органов внутренних дел.

В законодательстве Казахстана не рассмотрены положения относительно реализации и обеспечения деятельности профсоюзных организаций по защите трудовых прав сотрудников рассматриваемых государственных органов. Размер денежного довольствия оставляет желать лучшего. Но, в связи с поручением главы государства эта сумма должна повыситься до 30 % за три года.

Государство проявляет заинтересованность в этом деле. В целом, считаем, что это реального внушительного влияния на обеспечение правового соответствия положения сотрудника полиции в сравнении с зарубежными странами не будет, учитывая рост цен, объявленные Бюром национальной статистики Казахстана. В сравнении с США, годовая зарплата сотрудника в начале службы составляет 40 000 долларов. И это при том, что всего на еду в штате Аризона в месяц тратится 571 доллар. Этими двумя методами, а именно, повышением списка социальных гарантии, отбором, отсеиванием кадров при стадии «кандидата», обеспечением, а также развитием морально-психологических качеств и знаний сотрудников можно подействовать на само наименование «сотрудник органов внутренних дел», а значит на повышение позитивного отношения среди населения.

Использованные источники:

1. <https://visasam.ru/emigration/canadausa/policeyskiy-v-ssha.html>
2. https://meet-usa.com/ru/article/policija_v_ssha/
3. Салпагарова С.Р. Организация психологического обеспечения полиции англоязычных стран // http://kostacademy.gov.kz/mag_rus/
4. <https://www.zakon.kz/4682737>
5. <http://today.kz/news/kazahstan/2018-10-19/771135>
6. Закон Республики Казахстан от 23 апреля 2014 года № 199-V ЗРК «Об органах внутренних дел Республики Казахстан» // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31538985

7. Закон Республики Казахстан от 6 января 2011 года № 380-IV «О правоохранительной службе» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30916594
8. Карасев А.В., Ципинов Х.Б. Особенности профессионального отбора и обучения кандидатов для службы в правоохранительных органах США // <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-professionalnogo-otbora-i->
9. Мородумов Р.Н., Еремеев Ю.А. Опыт зарубежных стран в части предоставления социальных гарантий сотрудникам правоохранительных органов // <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-professionalnogo-otbora-i->

Научный руководитель: **к.ю.н., доцент Курманова А.К.**

ҚР АГРАРЛЫҚ САЛАНЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ ШАРАЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ

Жаздыкбаева Д.П.

Орталық Азия инновациялық университеті (Мардан Сапарбаев институты)

Нарықтық экономика жағдайында Қазақстанда ТМД-ның басқада мемлекеттері сияқты экономиканың экономикалық үрдістерге мемлекет тарапынан тікелей араласулары болмағаны жөн деген тұжырымдары барынша кеңінен таратылған. Бірақта осыған қарамастан, көптеген дамыған елдердің тәжірибелері көрсетіп тұрғандай, мемлекет тарапынан реттеу агробизнес кешенінің керекті буыны болып есептеледі.

Агробизнес жүйелеріне мемлекеттік тараптан көз-қырын салып отыруының қажетті болып отыруы, мемлекет тарапынан бақылап және реттеулеріне жататын маңызды көрсеткіштері тіпті нарықтың қарқында даму жағдайларында көптеген объективтік факторлармен анықталып зерттеледі. Алғашқыдан бастап, мемлекет тарапынан реттеу іс әрекеттері экономикалық саясатпен нығыздалып байланыста болуынан, олардың әлеуметтік және экономикалық роліне қарай олар әр түрлі болады және қоғамдық оймен әр килы орындалады. Экономикалық дамудың алуан түрлі уақыттарға бұл іс-шаралар турленіп отырады, алайда бұлардың көбісінің дамыған елдердің күнделікті еңбегіне кіріп кетті және осы жағдайда нарықтық экономикалық теорияның керекті тарауларының түбін құрайды. Сомен бірге кей жұмыстар орнықтырылған саяси және әлеуметтік конъюнктураның зияндығына әкелді [1,2].

Мемлекеттік реттеу ұйымдарының алғашқы түрі кәсіпорынның барлық тұрғыдан ұтымды реттеушісі болған саудалық тиымдардың бар жағдайларда

бірегей мықты шара емес екендігіне келісуге негізделеді. Кез келген қазіргі уақыттағы экономикалық жүйеде нарыққа бағынбайтын және мемлекеттік кірісуді қажет ететін кең ауқымдағы қиындықтар бар.

Ақша айналымы, мемлекет қаржысы есебі, несиелеу, міндетті төлем және инвестициялық бағыт айналасындағы әдеттегі республикалық макроэкономикалық түзеуден бөлек мемлекет осы заманғы адамдардың пікірі жағынын қарағанда шешімнің нарықтық тыйым салулары тиімсіз немесе сәйкес келмейтін микроэкономикалық қиындықтарды да табуы керек.

Агро шаруашылығында бұл – біріншіден сыртқы пайда қиындығы не болмаса экстерналий. Бұның мәнісі мұнда: саудалық жүйеге барушылардың өз ішіндегі іс-әрекеттері барысында үшінші жақтың құқығын қарайтын сыртқы тиімділік туады. Табиғатпен тікелей өзара іс-әрекетте болатын аграрлық өндірісте экстерналийдің ұнамды да, ұнамсыз да көптеген мысалдарын қарастыруға болады: жеке меншіктен жолға шығып өскен таңқурай, жиі суғарудан көршінің өнімінің молаюы және тағыда басқалар [3].

Жағымсыз экстерналий де барімізге белгілі, бұл – табиғи ортаны удобрениемен, пестицидпен, өндірістің қалдығымен уландыру; ауыл шаруашылығының зиянкесті жәндіктері, басқа да аумақтарда пайда болған және өзінің заңы негізінде берілетін шөптер мен малдың аурулары.

Нағыз нарықтық тыйым, оның құқылары мен өлшеуіштері тарапынан қарағанда өзендерді, көлдерді химикатпен уландыру тіке кәсіпкерлердің шығындарына, осы нақты өнімді тұтынушылардың шығындарына әсер тигізбегендіктен еш маңызы жоқ секілді. Саудалық тыйым осы кезде қауқарсыз және барлық бұндай әрекеттер еркін бәсекелестіктің логикасымен толық жарасады.

Ұнамсыз экстерналийді дұрыстауға сыртқы, мемлекеттік араласудың тарихи қажеттілігі біртіндеп әрекеттер әлеуметтік қиыншылыққа айналғанда ғана мойындалды. Осының нәтижесінде, алдымен, бекітуші немесе шектеуші мәндегі таза әкімшілік, заңдық әрекеттер қабылданды, келесіде, басқаша салық саясаты түріндегі экономикалық іс-шаралар пайда болды.

Нарықтық экономикалық теориясы күнделікті қаралатын бөлек қиындық – адамдардың тауарларды, яғни қоғамның инвестициялау бүкіл тұлғаларды жеңетін сомен қатар бірге қолданатын тауарларды инвестициялау. Және де бұларға қаржылай сұраныс заңды жеке тұлғалар мен фирмалардың жағынан болмайды, бұл оларды ешқандай жеке өндіруші жасай алмайды сомен бірге шығарғысы да келмейтіндігін білдіреді. Аграрлық ауқымда бұл – барлық ауыл шаруашылығы науқастарымен және зиянкестерді жоюда жұмсалатын, егін азық-түлік өнімі бөлімінде – агро шаруашылығы шикі өнімі және тұтынатынының сапасына кепілдікті қарастыратын тиісті іс-шаралар және инспекцияларды ұстауға жарататын шығындар. Еркін саудалық тыйым жағынан қарағанда, әр өнімнің, егер бұл сұраныста болса, ғұмыр кешуне құқы бар. Сұраныс – қоғамдық маңыздылығы мен тауар сапасының бірегей түрі. Мысалы белгілі жағдайлармен (көбінесе тауар

бағасы төмен болуы мен жарнаманың алдамшы болуынақарай) сапасы жаман және зиян әкелетін заттар тез сатылса, бұл жағдайда сауда құқығынана еш зиянын тигізбейді. Бірақта, ас ішу қиындығы, осының негізінде халықтың қалжағдайы және қауіпсіздігі республикамыздың бақылаудың бөлімі болмай тұра алмайды. Сол себептен де тұтынатын тауарлардың сапасының біртекті және параметрлерін жасау, бақылау жүргізу, зерттеушілік қызметтерді қолдану – мінеки бұның барлығын мемлекет қаржысынан төленетін қоғамдық тауарға жатқызуымызға болады.

Біздің экономикамызда ауыл шаоуашылық өндірісінің жоғары қарқынмен тұрақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында көптеген іс-шараларды атқару қажет болады. Республикамыздың ендігі маңызды міндеті – жеке өндірушіге қарсы реттеу мен дұрыс бәсекелестікті қолдау. Сыртқы пайдаларды реттеу және әлеуметтік қажеттілікке қаржыландыруға, нақты айтқанда дамыған ерікті бәсекелестік жағдайында республика орындайтын қызмет түрлеріне қарағанда бұл міндет жетілдірілмеген бәсекелестіктің нақ жағдайындағы экономикалық теорияға бағытталады [4].

Көптеген салаларда ауқымды ірі корпорациялар биліктерін құратын және монополияландырудың деңгейлері жоғары тағам нарықтары бірнеше рет треске қарсы заңды бұзушылары болады деп жарияланды. Іс- қозғау және соттық араласудың бастапқы себептерінің компаниялардың қосылуы және шынайы, адал емес баға саясаты болды.

Халықаралық тәжірибелеріміз көрсетіп тұрғандай, аграрлық секторлардағы айырмашылық өзгерістеріміз нарықтық қатынастарымызға бейімделуі ауылшаруашылық салаларын несиелендіру жүйесі мемлекет тарапынан белсенді қатысуынсыз әрекет ету мүмкін емес болды. Біздің көз-қарасымыз бойынша, ауылды жерлердегі орта және шағын бизнесті мемлекет тарапына қолдауды жетілдіру бағыттарының негізгі екі деңгейлерде жүргізілуі болады (кесте1).

1 – кесте. Ауылдағы шағын бизнесті мемлекеттік қолдауды жетілдіру бағыттары

Мемлекеттік деңгейлері	Жергілікті деңгейлері
<p>1. Қаржылық-несиеліктің және инвестициялық саясаттары.</p> <p>2. Орта және шағын кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдаудың инфрақұрылымдарын барынша қалыптастыру.</p> <p>3. Кәсіпкерлік қызметтерін ақпараттық қолдау.</p>	<p>1. Облыс бойынша әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламаларын дайындап және оларды жүзеге асыру, орта және шағын бизнестің дамуларының негізінде жаңа жұмыс орындарын дайындау.</p> <p>2. Ауылдық аймақтарда кәсіпкерлік салаларына инвестициялар мен басқа да мемлекеттік емес</p>

<p>4.Құқықтық-нормативтік базаларды барынша жетілдіру.</p> <p>5. Қоғамдық ортада кәсіпкерліктіқұрастыру.</p>	<p>көздерді барынша тартып жандандыру.</p> <p>3. Осы сала бойынша кеңес беру орталықтарын құрастыру және оларды ұйымдастырылуы бойынша облыстың жергілікті атқарушы ұйымдарына көмек көрсету.</p> <p>4.Ауылды аймақтарда кәсіпкерлік қызметтері үшін кадрларды дайындау және қайтадан дайындау.</p> <p>5. Орта және шағын кәсіпкерліктің мүдделерін барынша қорғау болады.</p>
<p>Ескерту – зерттеу негізінде автормен құрастырылған</p>	

Қазіргі заманғы нарықты экономикада агробизнесіте мемлекет тарапынан реттеудің негізгі бастапқы бағытарына шолуды жалпылап қорытындылай, олардың басты ерекшеліктерін қарастыру қажет болады. Бұл жерде нарықтық тегерішті толықтырып және дұрыстай келіп, оларды реттеудің мемлекеттік тегеріші олардың негізі сұраныс пен ұсыныстың негізінде баға белгілеулерінің реттілігін қалыпты ұстау. Өте сирек болып тұратын ерекше жағдайлар, төтенше оқиғалар нарықтың тегерішін құртатын директивтік тапсырмалар, бағалардың үстінен жаппай жалпы әкімшілік бақылаулар, өндірістік ресурстар мен тұтыну заттарын табиғи бөлу сияқты іс-әрекеттеріне рұқсат берілмейді. Расында, көптеген дамыған елдердің аграрлық өндірістерінің тиімділіктері осы жерде болуы мүмкін. Бірақта, зерттеулеріміз көрсетіп тұрғандай шаруа қожалықтары және жеке қосымша шаруашылықтарын мемлекет тарапынан қолдаулары жеткіліксіз деңгейлерінде болады. Тікелей мемлекет тарапына қолдау қаражатының тек қана 15 пайыздары тек шаруа қожалықтарына беріліп отыр, ал халықтың шаруашылықтары болса оларды ешбір алмайды. Сондықтанда кәсіпкерлік секторларын қалыптастыру мен дамудағы мемлекеттердің саясаты, біздің көз-қарасымызша, кәсіпкерлерге керекті ыңғайлы жағдайларды құрастыратын шағын бизнестерді мемлекет тарапынан қолдаудың тиімді жүйелерін жетілдіру қажет болды.

Орта және шағын шаруашылықтарының несиелеу жүйесі- бұл несиелік процесс субъектілерін, несиелеу инфрақұрылымын, несиелік операциялардың ұйымдастырушылық-экономикалық технологиясын, несиелеудің объектілері мен әдістерін, несиенің қайтарылуының қамтамасыз етілуін, несиені ұсыну және қайтару механизмін біріктіруші элементтердің жиынтығы болады [5,6].

Жүйеміз бір жағынан шаруашылықтарымызды несиелейтін қаржылық институттарды құрастыру, екінші жақтарынан несиелік институттардың ауқымдық секторларын қалыптастыру қажеттілігін пайда болады. Жеке қосымша бөлек шаруашылықтарына арнайы мақсаттарларына қысқа мерзімдерінің (2 жылға

дейін) және ұзақ мерзімді (5 жылға дейін) несиелердің жеткізілуі қажет болады. Бұл салаларға несие беру кездерінде дара қосалқы шаруашылықтарды жүргізу тұлғалардың және оның жанұясының барлық табыстары несиелерді беру кезеңінде есепке алынады. Жеке шаруашылық қызметін жүргізулерінен алынатын табыстары және осы сияқты басқада нысандардан алынатын табыстардың жиынтығы берілетін несиелер бойынша басты қарызды және несиелік пайызды көрсетілген уақыттарында қайтаруға қол жетімді болулары міндетті.

Несиеге қабілеті жарамды және шағын кәсіпорын бизнестерінің тұрақтылықтарын талдаған кезде теңдей әдістердің екеуіне де өте жоғары дәрежеде назар аудару қажет. Бірақта банктің несиелік қызметкерлеріне алдындағыдай қарыз алушыны бағалау керектігіне ұсыныс беріледі, егерде мұндай кәсіпорынның өмір сүру деңгейінің дәрежесі объективті түрде төменгі түрде болса, сәйкесінше оларды несиелендіру тәуекелі өте жоғары түрде көрініске ие болып отыр.

Біздің экономикамызда шаруа қожалықтары мен жұртшылық шаруашылықтардағы ауылшаруашылық өндірістерін дамыту үшін төмендегідей іс-шаралар қарастырылу қажет:

- жеңілдетілген бағалар мен ірі қара малдың бағалы тұқымдарын сатып алуға тұрғындарға мүмкіндік беру (1кг. тірі салмаққа 150 теңге көлемінде субсидия қарастыру);

- жұртшылық тұрғындардың шаруашылықтардағы сүтті ірі қараның бір басына 0,5 тонна көлемінде құрама жемдермен жабдықталуын қамтамасыздандыру;

- ауылшаруашылық өнімдердің нарыққа өткізілетін өнімдерінің бағаларын қолдау мақсатында субсидиялармен жасақтау: сүтке (1литр сүтке-17,5 теңге), қой етіне (сойыс салмағындағы 1кг етке-100 теңге);

- жергілікті облыстық бюджет қаражаттарының есебінен шағын шаруа қожалықтарын салатын жеке қосалқы шаруашылықтары үшін олардың құрылыс, қондырғыларды сатып, жеткізу шығындарының 80 пайызына субсидиялауды қарастыру болады. Бұл тұжырымдамада ауылда аймақтарда шағын бизнестің дамуына әсер ететін экономикалық, ұйымдық және қаржылық факторлары толықтай қамтылған болады. Осы аталған іс-шараларды іс-жүзіне асыру тауар өндірушілерді мемлекеттік қолдау шараларының тиімділігін арттырып, мемлекетіміздің азық-түлік қауіпсіздігін нығайтады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Нурманов Б.Н. Совершенствование механизма лизинговых поставок техники в сфере сельскохозяйственного производства. //Проблемы агрорынка. 2004, №1, 102с.

2. "Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қоры" жабық акционерлік қоғамының кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қаулысы 1998 жылғы 24 желтоқсан № 1332
3. Ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің қаржы қаражаттарына, сондай-ақ, лизинг негізінде технологиялық жабдықтарға деген қол жетімділігін қамтамасыз ету арқылы республиканың аграрлық секторының дамуына қолдау жасау. «ҚазАгроҚаржы» АҚ// www.kaf.kz
4. Аграрлық сала мемлекет қамқорлығында // http://i-news.kz/news/2011/12/12/6190805-agrarlyk_sala_memleket_kamkorlygynda.html
5. Ауыл шаруашылығын қолдау үшін мемлекеттік бағдарлама // <http://kz.vtb-bank.kz/juridical/services/state/agriculture/>
6. Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қоры: 2013 жылғы қорытындылары//<http://mgov.kz/kz/fermeram-vy-dali-kreditov-na-28-mlrd-tenge/>

НАРЫҚТАҒЫ МАКРОЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕПЕ ТЕНДІК ЖӘНЕ ОСЫ САЛАҒА БАЙЛАНЫСТЫ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗГЕН ЕКІ БАҒЫТ ӨКІЛДЕРІНЕ ЖАЛПЫ ШОЛУ

Жумина А.Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Еліміздегі өзекті мәселелердің бірі ретінде қарастыруға әбден болатындықтан таңдауым осы тақырыпқа түсті. Расымен де, нарықтағы ұсыныс қаншалықты өтімді, сұраныс қаншалықты қанағаттандырылып жатқандығы, бағаның тұрақтылығы мен икемділігі маңызды мәселелердің бірегейі екені белгілі жайт.

Ендеше, алдымен жиынтық ұсыныс және жиынтық сұраныс ұғымдарына тоқталып өтсек. Жалпы сұраныс дегеніміз не? Ұсыныс дегеніміз не?

Өзімізге белгілі, сұраныс- халықтың тарапынан, тұтынушылардың тарапынан болатын белгілі бір игіліктерге деген қажеттілік болса, ұсыныс дегеніміз осы қажеттіліктерді өтеуге, сұраныстарын қанағаттандыруға бағытталған сатушылар мен өндірушілер тарапынан ұсынылатын тауарлар мен игіліктер. Олардың арасында өзара тығыз байланыстың болуы өте маңызды. Себебі, нарыққа шығарылып жатқан тауарлар халықтың қажеттілігін қанағаттандырмаса, не болмаса тұтынушылар қалаған игілік нарықтағы тауарлар қатарынан табылмаса қандай жағдай орын алатыны белгілі.

Ал, жиынтық сұраныс (AD) дегеніміз – елдегі барлық адамдардың сатып алушылық қабілетінің көрсетіші, яғни халықтың сатып алғысы келетін тауарлары мен игіліктерінің жалпы жиынтық көлемі.

Графикалық үлгіде жиынтық сұраныс AD қисығымен белгіленеді. Ол екі жағдайда – ашық және жабық экономика тұрғысынан қарастырылады.

Сәйкесінше, жабық экономикада сыртқы ортамен байланыс болмайды, сондықтан AD тек ұлт ішіндегі сатып алушылардың ғана берілген баға деңгейінде сатып алғысы келетін және соған мүмкіндіктері бар тауарлар мен қызметтерінің жиынтық көлемі ретінде қарастырылады:

$$AD = C + I + G$$

мұндағы, C- тұтыну шығындары

I- инвестициялық шығындар

G- мемлекеттік шығындар.

Ал, ашық экономикалық жүйеде AD толыққанды мынадай төрт макроэкономикалық элементтерден тұрады:

1. Үй шаруашылықтарының тұтыну шығындары (C);
2. Фирмалардың инвестициялық шығындары (I);
3. Мемлекеттік шығындар (G);
4. Таза экспорт (Xn).

Бұл жағдайда осы жүйе тұрғысынан AD барлық субъектілердің жиынтық шығындары тарапынан қанағаттандырылуы тиіс.

Жиынтық ұсыныс (AS) - бұл экономикада бағалардың әртүрлі деңгейінде өндірушілердің нарыққа ұсына алатын тауарлары мен қызметтерінің жалпы саны. Оны басқаша, нақты ЖІӨ деп те атайды.

Оған әсер ететін негізгі факторлар ретінде мына тізімді атап өтуге болады:

- Баға;
- Шикізат бағаларының өзгерісі;
- Белгілі бір салықтар мен дотациялар;
- Технологиялық өзгерістер;
- Ауа-райының жағдаяттары және т.б.

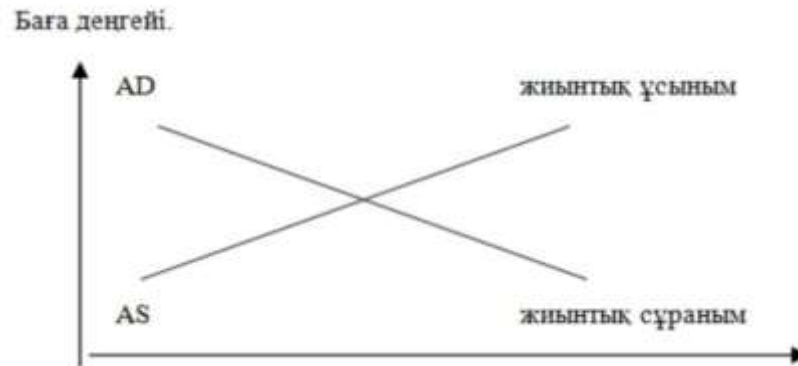
Осы аталған жиынтық сұраныс пен жиынтық ұсыныс арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін инфляция қарқыны мен нақты ұлттық өнім көлемі экономиканың жалпы макроэкономикалық тепе-теңдігін көрсетеді. Яғни, жиынтық сұраныс жиынтық ұсынысқа тең болған жағдайда, экономикалық тепе-теңдік қалыптасады.

Өзімізге белгілі, экономикалық жүйе үнемі бір қалыпта тұрмайды. Яғни, экономикалық өсудің тұрақты динамикасы оның өсу қарқынын төмендеуіне байланысты теңселуі мүмкін. Сәйкесінше экономикалық өсудің тербелуі және қарқынының төмендеуі орын алады. Бұл өз кезегінде экономикалық тепе-теңдікті қамтамасыз ететін факторларды анықтау қажеттілігін тудырады.

Осы арадан мына нәрсені байқауға болады: бір-бірін жоққа шығарып тұрған екі тенденция - экономикалық тепе-теңдік және экономикалық динамика.

Және де қазір мен осы экономикалық динамика жоққа шығарып тұрған тепе-теңдіктің, расымен де, мүмкін еместігін дәлелдейтін боламын.

Жоғарыда айтып өткенімдей, жиынтық ұсыныс пен жиынтық сұраныс көлемі бір-біріне тең болған жағдайда нарықта макроэкономикалық тепе-теңдік қалыптасады. Ал, енді ойлап қараңыздар, айтылған екі процесстің ешқандай қиындықсыз, кедергісіз, бір-біріне нақты тепе-тең болып қалуы мүмкін бе ?

Олар теңесу үшін мына тізімдегі экономикалық параметрлер де теңесуі қажет:

- сұраныс пен ұсыныс;
- тауар және ақша массасы;
- жинақ ақша мен инвестициялар;
- еңбек өнімділігі және оған ақы төлеу;
- мемлекеттік бюджеттің кірістері мен шығыстары және т.б.

Осы аталған параметрлердің тепе-теңдікке жету жолдарында бірі болмаса бірінің тарапынан үйлесімділіктің болмай қалуы ақиқат жағдай. Ол өте қиын, тіпті мүмкін емес процесс деуге де болады. Сондықтан экономиканы реттеу үдерістерінде жалпы макроэкономикалық тепе-теңдікке жету тек теориялық сызбаларда мүмкін болатынын ескергеніміз жөн болмақ.

Осы макроэкономикалық тепе-теңдік тақырыбын қарастырғанда классикалық және Кейнстік үлгілерге де тоқталып өткен жөн. Себебі тепе-теңдікті зерттеудегі бұл бағыт өкілдерінің айтарлықтай еңбектері бар.

Классикалық мектептің теориялары, тұжырымдамалары ең алдымен француз экономисі Ж.Б.Сэйдің есімімен тығыз байланысты. Сэй заңының тұжырымдамасына негізделеді. Жалпы мазмұны: « тауар ұсынысы өзінің сұранысын тудырады, өндірілген өнімдер автоматты түрде табысты қамтамасыз етіп отырады». Сонымен қатар, жалақы, баға, пайыз мөлшерлемесі деген секілді икемді айнымалыларға сүйенеді. Сүйеніп тұрған айнымалылары нарықтағы экономикалық тепе-теңдікті автоматты түрде қалыптастырады. Яғни, олардың алға тартатын қағидалары бойынша экономика өзін мемлекеттің араласуынсыз-ақ реттей алады, тепе-теңдіктің де орын алуы қалыпты жағдай. Бір қарағанда тілге жеңіл әрі оңай, дұрыс шешім болып көрінеді.

Алайда...

Дәл осылай өзінің тұжырымдамасын ұсынып, негіздеп, дәлелдеген классикалық мектеп XX ғасырдың 30-шы жылдары АҚШ-та орын алған «Ұлы депрессиядан» шығу жолдарын қарастыра алмады, тіпті оны түсіндіріп беруге де қабілетті болмады...

Қосымша ақпарат...

«Ұлы депрессия» 1929 жылы 24 қазан күні алғашқы белгілерін білдіре бастады. АҚШ, Канада, Ұлыбритания, Франция және Германия секілді алпауыт мемлекеттерге өз зардабын тигізді. Көптеген өндіріс қалалары жұмыстарын тоқтатты, кейбір елдерде құрылыс жұмыстары атымен жүргізілген жоқ. Халық тарапынан сұраныс болмағандықтан, кейбір тауарлардың бағасы 40-60 % -ға дейін төмендеп кетті. Ақпарат көздерінде АҚШ-тағы Ұлы депрессия деп көрсетілгенімен, өзге елдерге де айтарлықтай кері әсері болды.

Міне, осы кезде 1936 жылы Дж. Кейнс өзінің «Жұмыспен қамтудың, ақшаның және пайыздың жалпы теориясы» деген әйгілі еңбегінде өзінің жаңа идеяларын ұсынды. Бұл дегеніміз Дж. Кейнстің сол уақытқа дейін осы тақырыпқа байланысты зерттеу жүргізбеді не болмаса кітаптар жазып шығарған жоқ дегеніміз емес, зерттеулер де жүргізілді, түрлі еңбектер де жазылды. Бірақ дәл осы кітабы идеясы жағынан да, методикасы жағынан да мүлдем басқаша болды. Қаншалықты күшті екендігін, білдей бір елді үлкен кеселден құтқарып алғандығынан-ақ білуге болатын секілді.

Ендеше осынау құдыретті идея мен методиканың негізгі мазмұны қандай? Қағидалары нені меңзейді?

Кейнстік модель табыс қозғалысының өзгешелеу құрылымын қарастырады: «табыстар → сұраным», бірақ «табыстар → жинақтау» емес.

Жинақтау инвестицияның негізін құрайтынын және жинақтау мен инвестиция ылғи да бір-бірімен тең екендігін Дж. Кейнс дәлелдеген. Себебі фактілік жинақтау мен инвестиция әрдайым табыс пен тұтыну арасындағы айырмашылыққа сәйкес болады.

Ол Сэйдің тұжырымдамасына түбегейлі қарсы шығады. Кейнс былай дейді: «кейбір уақытта адамдар өздерінің тапқан табыстарының барлығын нарықтағы тауарлар мен қызметтерге толық жұмсамауы мүмкін, олай болса дүкен сөрелерінде, қоймаларда сатылмай қалған тауар қорлары пайда болады. Ол өз кезегінде өндірушілерді өндірісті қысқартуға мәжбүрлейді, нәтижесінде экономика құлдырай бастайды».

Расымен де, ойлап қараңыздар, сіз белгілі бір көлемде табыс тауып жатырсыз делік, табысыңыз тұрақты түрде әр айдың соңында сіздің қолыңызға тиеді, және де сіз сол күні қалаңыздағы кез-келген сауда орталығына барып сатылымға шығарылған барлық тауарларды сатып аласыз. Оның түр-түсі, өлшемі, сізге қажеттілік деңгейі маңызды емес, бастысы сіз тапқан табысыңызды жаратуыңыз керек. Әрине, бұл мүлдем ақылға қонымсыз тұжырым.

Өндірушілер нарыққа өз тауарын ұсынбас бұрын, сатылымға шығармас бұрын халықтың, яғни тұтынушылардың пікірін, қажеттілігін, тауып жатқан табыстарын ескергені жөн. Егер де олар тұтынушылардың сұранысына құлақ аспай, өздері қалағандай етіп нарыққа тауарларын шығара беретін болса, сәйкесінше тауарлар өтпейді, артық тауар қорлары пайда болады, өндіріс қысқартылады, бұл өз кезегінде, жоғарыда аталып өткендей экономиканың құлдырауына әкеліп соғады.

Сонымен, қорытындылай келе, Дж.Кейнс мынаны көрсетті: тепе-теңдік жағдайына жету инфляция, жұмыссыздықпен және өндірістің төмендеуімен сайма-сай келеді. Кейнстік үлгі бойынша, нақты айтқанда, «жиынтық сұраныс жиынтық ұсынысты тудырады». Оның мағынасы «сұранысы бар тауарларды өндіру қажет». Сондықтан, Кейнс теориясы «тиімді сұраныс теориясы» деп аталады.

Расымен де, ойлап қарасаңыз, сіз тұтынушы ретінде нарыққа шығарылып жатқан барлық тауар атаулысын сатып алуға міндетті емессіз, қаламасаңыз тіпті сатып алмайсыз. Тек өзіңізге қажетті материалдық игілікке ғана сатып алушылық қабілетіңіз арқылы нарықта сұранысты арттырасыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. «Жалпы экономикалық теория» Шеденов Ө.Қ., Сағындықов Е.Н., Жүнісов Б.А. Ақтөбе қ. 2004 ж
2. 10 томдық Әлемдік классика, Экономика бағытының 3,4 томдары
3. «Экономикалық теория» кітабы А.Н. Доғалов, Н.С.Досмағанбетов
4. Алматы қ. 2014ж
5. Ulagat.com ғаламтор сайты және өзге де желілік сайттар

Ғылыми жетекші: э.ғ.магистрі, аға оқытушы Тлеубергенова М.А.

ТАБЫС САЛЫҒЫ: САЛЫҚ САЛУДАҒЫ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Жұматай К. С.

Шымкент Университеті

Акимбердиева Д. М.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті

Шет елдердің салық жүйелерін зерттеу салық механизмінің дамуы мен жұмыс істеуінің жалпы заңдылықтарын түсінуге, сондай-ақ қалыптасқан нарықтық экономикасы бар мемлекеттерге салық салу тәжірибесін ескеруге мүмкіндік береді.

Кез келген мемлекеттің салық жүйесінде әрқашан екі негізгі компонент бар: корпоративтік және жеке. Жеке салықтардың ішінде ең көп тарағаны-табыс салығы немесе барлық елдерде бар жеке табыс салығы. Салықтың әлемнің көптеген елдерінде таралуы, ең алдымен, жеке кірістердің өсуіне және олардың әртүрлі түрлерінің шоғырлануына байланысты мүмкін болды (өнеркәсіптік кәсіпорындарды, бағалы қағаздарды, жылжымайтын мүлікті және т.б. бір уақытта иемденуге байланысты), бұл кірістерді жиынтық салық салуды орынды етті. Ресейлік ғалымдар П. Гансель мен А. Соколов жазғандай, тиісті кірістерді анықтайтын экономикалық дамудың жеткілікті жоғары деңгейімен, сондай-ақ үлкен кірістер санының өсуімен табыс салығын енгізу үшін жағдайлар туындайды.[1, 11-12б.]

Жеке тұлғалардың кірістеріне салықты таратудың тағы бір маңызды шарты салық мәдениеті деңгейінің жоғарылауы болды, бұл ішінара халықтың жалпы мәдениеті (демек, білімі) деңгейіне байланысты болды. Зерттеушілердің пікірінше, салық төлеушілер азаматтық қарызды орындау ретінде салық төлеуді тек XIX ғасырдың ортасынан бастап қабылдай бастады.бұл әр адамның басқа адамдарға және тұтастай қоғамға тәуелділігін жақсы түсінуінің арқасында мүмкін болды, сондықтан әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандырудың маңыздылығы. Бұдан басқа, мұндай қабылдауға әлеуметтік шығыстардың, әсіресе білім беру мен денсаулық сақтауға, сондай-ақ бюджет қаражатын жұмсаудың ашықтығын арттыруға бағытталған мемлекеттік шығыстар құрылымындағы өзгерістер ықпал етті.

Көптеген дамыған елдердегі табыс салығы мемлекеттік бюджет кірістерінің ең үлкен бөлігі болып табылады. Салық түсімдерінің жалпы сомасындағы ең үлкен үлесті Данияда табыс салығы құрайды - 50%-дан астам; басқа елдерде бұл көрсеткіш 25-35% аралығында ауытқиды.

Бүгінгі таңда ең жоғары табыс салығы бар елдер:

Рейтингте бірінші орын - Аруба. Салық ставкасы 58,95% - ға тең. Бұл мөлшерлемеге әлеуметтік салық кіреді, ол өз кезегінде зейнетақы және сақтандыру жарнасын қамтиды:

- зейнетақы жарнасын жұмыс беруші де, жұмысшы да төлейді. Қызметкер 4% аударуға міндетті, ал жұмыс беруші 9,5% төлейді;

- сақтандыру жарнасын жұмыс беруші 8,9% сомада және жалдамалы жұмысшыларға 2,6% сомада төлейді.

Екінші орын - Швеция. Табыс салық төлемінің ставкасы 56,6% — ға тең, оның 7% - әлеуметтік жарна.

Үшінші орын - Дания. Мөлшерлемесі - 55,4%. 2008 жылға дейін Дания аумағында табыс салығының ставкасы 62,3% болды, бірақ үкімет салық мөлшерін азайту туралы шешім қабылдады. Елде салық төлемдерін төлеуден жалтару мүмкін емес. Тіпті шіркеуге салық салынады, ол кірістің 1,5% құрайды.

Төртінші орын - Нидерланды. Табыс салығының мөлшерлемесі 52%-ға тең (бұрын бұл салық 72%-ға жеткен). Табыс салығы бойынша төлемнен басқа, ел азаматтары жерді пайдалану салығын 6% мөлшерінде және мұраны алған кезде салықты 40% мөлшерінде төлеуге міндетті.

Бесінші орында Бельгия тұр. Салық ставкалары: табыс салығы - 50 %, әлеуметтік жарна - 13%, муниципалдық салық - 11%. [1, 30-34б.]

Әр түрлі елдердегі әр түрлі мемлекеттердегі табыс салығы әр түрлі есептеледі. Бірыңғай тіркелген мөлшерлемесі бар мемлекеттер бар, ал аударылатын қаражат сомасы азаматтың жылдық кірісіне тікелей байланысты болатын мемлекеттер де бар.

Тіркелген ставкасы бар әлем елдеріндегі табыс салығы: Беларусь - 13%; Болгария-10%; Латвия-25%; Литва-15%; Эстония-20%; Ресей -13%.

Азаматтың жылдық кірісіне байланысты "өзгермелі" салық ставкасы бар әлемнің әртүрлі елдеріндегі салықтар:

✚ Австралия Одағы. 4600 USD дейінгі кіріс кезінде жарна төленбейді. Егер пайда 4600 доллардан көп болса, бірақ 28 800 доллардан аз болса, салық 9% құрайды. 140 000 USD жоғары пайда болған кезде мөлшерлеме 30,3-тен 44,9% - ға дейін өзгереді.

✚ Австрия. Егер адам бір жыл ішінде 12 500 USD дейін жұмыс істесе, ол елдің мемлекеттік бюджетіне ештеңе аударуға міндетті емес. Егер оның жылдық пайдасы 12 500 USD-ден 28 500 USD-ге дейін болса, онда ол мемлекетке 36,5% төлеуі керек. 58 000 USD жоғары табыс кезінде мөлшерлеме 50% - ға тең.

✚ Бразилия. Жарна 5300 USD дейін төленбейді. Егер адамның жалақысы жылына 5300 USD-ден 10 500 USD-ге дейін ауытқып тұрса, онда ол 15% аударуға міндетті. Табыс 10 500 USD-ден асқан кезде салық ставкасы 27,5% - ға дейін артады.

✚ Ұлыбритания. Жыл сайынғы жалақысы 15 500 USD дейін болған кезде салық есептелмейді. Егер адам жылына 15 500 USD-ден 49 000 USD-ге дейін алатын болса, онда оған жылдық жалақының жалпы сомасының 20% аудару қажет. 231 000 USD-ден жоғары табыс тапқан кезде салық ставкасы 45% құрайды.

✚ Германия. Егер елдің азаматы жылына 9000 USD дейін жалақы алса, онда оған салық салынбайды. Бірақ егер оның жылдық жалақысы 9000 доллардан 11 500 долларға дейін өзгерсе, ол мемлекетке 2,56% төлеуге міндетті. 285 000 USD жоғары кіріс кезінде мөлшерлеме 45% дейін артады.

✚ Испания. Егер адам жылына 20 200 USD-ге дейін алса, онда ол 24% аударылады. Егер оның жылдық жалақысы 20 000 доллардан асатын болса, онда салық ставкасы 51% дейін көтеріледі.

✚ Италия. Жыл сайынғы табысы 17 100 USD дейін болғанда, Италия қалаларының тұрғындарынан салық төлемі 23% мөлшерінде алынады. Егер жылдық табыс 80 000 USD-ден асса, онда мөлшерлеме 45% - ға дейін артады.

✚ Сингапур. Сингапурда нөлдік салық ставкасы жылдық кірісі 16 000 USD аспайтын азаматтар үшін ғана қолданылады. Егер Сингапур тұрғыны 236 000 USD артық табыс табатын болса, онда оған мемлекеттік бюджетке 20% аудару қажет. [3, 18-296.]

Әлемде табыс салығы жоқ бірқатар мемлекеттер бар, яғни жеке тұлғалар өздерінің жалақысынан мемлекеттік бюджетке ештеңе төлеуге міндетті емес. Төлемнің бұл түрі жоқ елдер өте бай және экономикалық дамыған. Мұндай мемлекеттердің көпшілігі табиғи ресурстарға, атап айтқанда мұнай мен табиғи газға бай. Пайдалы қазбаларды өндірудің және өте дамыған экономиканың арқасында мемлекет өз елінің азаматтарынан табыс салығын өндіріп алуды қажет етпейді.

Тұрғындар табыс салығын төлемейтін мемлекеттердің тізімі: Андорра, Багам аралдары (елдің бүкіл экономикасы туризмге негізделген), Бахрейн, Бермуд, Бурунди, Кувейт, Оман, Катар (мемлекет мұнай өндіру және экспорттау арқылы капиталды сатып алды), Сомали, Біріккен Араб Әмірліктері, Уругвай, Вануату, Виргин аралдары, Кайман аралдары, Монако, Сауд Арабиясы. [4, 45-686.]

Табыс салығы ең төмен елдердің рейтингі (01.01.2021 ж. деректері бойынша) 1.1-кестеде келтірілген. [5]

1.1-кесте. 2021 жылы заңды тұлғалар үшін ең төменгі табыс салығы бар мемлекеттер

Салық рейтингіндегі орын	Елдің атауы	Салық ставкалары (кәсіпорынның жалпы табысынан % - бен)
1.	Македония	7,4
2.	Катар	11,3
3.	Кувейт	12,8
4.	Бахрейн	13,5
5.	Лесото	13,6
6.	Сауд Арабиясы	14,5
7.	Замбия	14,8
8.	Біріккен Араб	14,8
9.	Грузия	16,4
10.	Сингапур	18,4
11.	Хорватия	18,8
12.	Люксембург	20,2
13.	Армения	20,4
14.	Намибия	20,7
15.	Камбоджа	21
16.	Канада	21
17.	Черногория	22,3
18.	Гонконг	22,8
19.	Оман	23

20.	Кипр	23,2
21.	Босния и	23,3
22.	Монголия	24,4
23.	Маврикий	24,5
24.	Ботсвана	25,3
25.	Лаос	25,8
26.	Ирландия	25,9
27.	Дания	26
28.	Таиланд	26,9
29.	Болгария	27

Салықтардың мәні оның функциялары арқылы көрінеді. Біздің ойымызша, қазіргі уақытта салықтар объективті түрде төрт негізгі функцияны орындайды: фискалдық, реттеуші, бөлу (әлеуметтік) және бақылау. Әрбір функция салықты мемлекеттік тағайындау қалай жүзеге асырылатындығын көрсетеді, бірақ салықтардың барлық функциялары жүйелік бірлікте жұмыс істейді. Салықтардың барлық функцияларын тек жиынтықта есепке алу сәтті салық саясатын қамтамасыз ете алады және салықтарды әлеуметтік-экономикалық процестерге әсер етудің тиімді механизміне айналдырады.

Әрине, салықтардың негізгі функциясы фискалдық функция болып табылады. Соған қарамастан, адамдардың әл - ауқатына қатты әсер ететін әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыс жағдайында салықтардың бөлу (әлеуметтік) функциясының рөлі артып келеді, оның мәні салық ауыртпалығын неғұрлым күшті төлеушілерге жүктеу арқылы азаматтардың әлсіз және қорғалмаған санаттарына қаражат беру арқылы қоғамдағы әлеуметтік тепе-теңдікті сақтау болып табылады. [4, 112-113б.]

Салықтардың бөлу (әлеуметтік) функциясы жеке тұлғалардың кірістеріне прогрессивті салық салу тетіктері, сондай - ақ, әдетте, тауарлардың жекелеген түрлеріне, ең алдымен сәнді тауарларға салынатын акциздер арқылы жүзеге асырылады. Қазіргі жағдайда жеке тұлғалардың табыстарына пропорционалды салық салу әлеуметтік тиімсіз және маңызды әлеуметтік міндеттерді шешуді қиындатады. Біздің ойымызша, жеке тұлғалардың кірістеріне салық халықтың орташа және жоғары кірістеріне ғана салынуы керек. Азаматтардың өмір сүру минимумына табыс салығын салу адамның негізгі құқығына - өмір сүру құқығына қауіп төндіреді. Салық салу азаматтардың өздерінің конституциялық құқықтарын іске асыруына ықпал етуі тиіс.

Мемлекеттегі салықтар мен алымдардың қолданыстағы жүйесі әлеуметтік мемлекеттің мақсаттарына сәйкес келуге міндетті, оның саясаты адамның лайықты өмірі мен еркін дамуын қамтамасыз ететін жағдайлар жасауға бағытталуы тиіс. Конституцияда және басқа да нормативтік құқықтық актілерде бекітілген азаматтардың құқықтары оларды тиісті материалдық қамтамасыз етудің

қағаз жүзінде ғана қалады. Кірістерге прогрессивті салық салуды енгізу азаматтық қоғамның әлеуметтік негізі болып табылатын орта тапты қалыптастыруға қадам жасайды, бұл мемлекетті әртүрлі әлеуметтік күйзелістерден қорғайды және оның тұрақты дамуын қамтамасыз етеді. [4, 118-120 б.]

Қолданылған әдебиеттер:

1. Лыкова Л. Н. Налоговые системы зарубежных стран: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / Л. Н. Лыкова, И. С. Букина. — 3-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2019. — 329 с.
2. Тютюрюков Н.Н., Князева А. В., Гурнак А. В. Налоговые системы зарубежных стран. М: Издательство Прометей, 2019 г.-289 с.
3. Копина А. А. Международное налоговое право: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / А. А. Копина, А. В. Реут, А. О. Якушев; ответственный редактор А. А. Копина, А. В. Реут. — Москва: Издательство Юрайт, 2019. — 243с.
4. Алиева Б.Х., Мусаева Х.М. Налоговые системы зарубежных стран: учебник для студентов вузов. Москва: Издательство Дана, 2015. — 215 с.
5. <https://visasam.ru/emigration/vybor/nalogi-v-mire.html>

Ғылыми жетекшісі: **магистр, аға оқытушы Мауленбердиева Г.А.**

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ НА ЗЕМЛЮ

Заманбек А.

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова

Для того, чтобы определить значимость права собственности, как государственной, так и частной, на землю, необходимо дать оценку земле как всеобщему средству производства и территориальной основе любого процесса труда.

Для начала стоит вспомнить, что земля обладает ценностью, которая отличает её от любого другого материального объекта, она является местом обитания всех предшествовавших и будущих человеческих поколений, она ограничена в пространстве, является базисом для размещения производительных сил. Являясь природным ресурсом, использование земельного ресурса выражается в установке на нем различных объектов, необходимых для жизнедеятельности человека, государства в целом. Кроме того, имея естественную связь с иными природными ресурсами и находясь во взаимосвязи с ними, земельный ресурс выступает также как средства осуществления деятельности в сельскохозяйственной сфере.

Такие особенности рассматриваемого природного ресурса национальное законодательство устанавливает на основе правовых положений разделение земельных участков по их целевому назначению. Особое состояние данного ресурса определяется его применением в производстве в различных сферах общественной жизни, его наличием в качестве объекта правового регулирования отдельной области правового регулирования, а также как объекта реализации договорных отношений, его установкой в качестве базиса размещения населения государства и необходимых для этого объектов и т.д.

На основании наличия таких особенностей осуществляется взаимодействие данного природного ресурса с различными субъектами в хозяйственной и предпринимательской сфере. Необходимо обратить внимание на увеличение спроса и активности субъектов гражданских правоотношений в области использования земельных ресурсов. Поэтому не всегда цели использования рассматриваемого природного ресурса совпадают с целями, ориентированными с иными субъектами хозяйственных правоотношений. Особую нишу тут занимают также и субъекты предпринимательской деятельности. При этом государственные интересы в том числе относительно охраны и использования земельных ресурсов могут противоречить интересам иных субъектов правоотношений. А такое положение всегда приводит к появлению конфликта интересов, а значит и к появлению споров, где объектом всегда выступает земельный ресурс.

С момента обретения Казахстаном государственной независимости земельное законодательство страны в своём развитии претерпело определённые изменения. Ни для кого не секрет, что введение частной собственности в Казахстане вызвало неоднозначную и противоречивую оценку общественности, в том числе, и научной. Это и не удивительно, так как в течение более полувека в СССР доминировала государственная собственность, а частной собственности, как таковой, не было вообще, так как земля была изъята из гражданского оборота. Но история показала и доказала, что социалистические производственные отношения в использовании земли претерпели неудачу во всех странах социалистического лагеря.

Таким образом, у нас в стране на конституционном уровне провозглашено действие государственной и частной форм собственности на землю. Данная норма закреплена в п. 3 ст. 6 Конституции РК от 30.08.1995 г., а также ст. 3 Земельного кодекса, которая гласит, что земля в Республике Казахстан находится в государственной собственности. Земельные участки могут находиться также в частной собственности на основаниях и в пределах, установленных Земельным кодексом. Безусловно, в первую очередь, это касается частной собственности граждан и юридических лиц на земельные участки и расположенные на них строения.

Но надо заметить, что внести новую норму это лишь начало. Необходимо, чтобы эта норма действовала на практике и весьма успешно регулировалась законодательством.

В последние годы в связи со значительным ростом объёмов строительства и повышением спроса на земельные участки активизировался рынок земли, и возросла цена на неё. В свою очередь, по мнению заместителя прокурора г. Алматы старшего советника юстиции Хайруллина Р., эти факторы породили многочисленные споры о праве собственности на земельные участки, возникновении и прекращении права землепользования, а также жалобы на действия и решения должностных лиц государственных органов в этой сфере.

Учитывая, что право собственности на здания и другие сооружения, находящиеся на земельном участке, влечёт, согласно требованиям ст. 52 Земельного кодекса РК, право собственности и на земельный участок, возросло количество рассматриваемых в судах гражданских дел о признании права собственности на самовольные постройки.

В ходе прокурорских проверок нередко выявляются грубые нарушения законодательства при рассмотрении судами дел данной категории.

Нередко суды при рассмотрении таких дел подменяют собой полномочия других государственных органов, в исключительную компетенцию которых входит разрешение вопросов, связанных с предоставлением права землепользования.

Как правило, заявители обращаются в суд, мотивируя тем, что купили домостроение либо земельный участок по частной расписке.

Однако, из материалов рассмотренных дел следует, что продавец каких-либо документов, подтверждающих право собственности на отчуждаемое имущество, не имел, и расписка не может нести каких-либо правовых последствий.

Другой пример говорит о том, что встречаются на практике случаи, когда заявители просят установить право собственности на самовольно воздвигнутые ими самовольные постройки.

Согласно требованиям действующего законодательства, право собственности на строение может быть признано за лицом, осуществившим самовольную постройку, при одном исключительном условии: если местный исполнительный орган в лице акимата города предоставит заявителю право землепользования на прилегающий к строению земельный участок.

Таким образом, складывается масштабная практика по всей стране, когда в судебные органы обращаются не для признания права собственности на самовольную постройку, а в первую очередь для решения вопроса о закреплении земельных участков, что является исключительной компетенцией местного исполнительного органа.

Ещё одной не малозначительной проблемой является картина того, что практически по всей стране под дачи и особняки были розданы плодороднейшие

орошаемые земли, что привело к уничтожению садов, овощеводческих полей, разрушению природного земельного пояса, горного и предгорного ландшафта, к загрязнению экологии. Причём всё это делалось и делается вполне «законно», на основе соблюдения права исключительной собственности государства и, разумеется, без платы за приобретённые блага и тем более за причинённый экологический ущерб.

Можно перечислить еще много проблем заслуживающих внимания, но, на наш взгляд, будет целесообразнее попытаться определить основные пути их устранения.

Таким образом, изложенное выше говорит о чрезвычайной важности соответствия норм реальному содержанию земельных общественных отношений, о значении своевременного и адекватного привлечения юридических средств к процессам зарождения и формирования новых тенденций и явлений в сфере пользования землёй, раскрытия их социальной полезности и значимости. И при этом надо помнить о том, что стремление уклониться от решения вопроса о праве собственности на землю может открыть широкие возможности для развития преступных злоупотреблений.

Использованные источники:

1. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 г.
2. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть) от 27.12.1994 г.
3. Земельный кодекс Республики Казахстан от 20.06.2007 г.
4. Земельное право Республики Казахстан (Общая часть). Учебное пособие. Хаджиев А.Х. – Данекер, 2015.
5. Рахимбаева Д. Право собственности на землю // Фемида, 2019, №1/157.
6. Хайруллин Р. Признание права собственности на земельный участок // Журнал Юриста и Нотариуса Де-Юре, 2016, № 6.

Научный руководитель: **к.ю.н., доцент Курманова А.К.**

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ НОРМАЛАУ ЖӘНЕ ЕҢБЕККЕ АҚЫ ТӨЛЕУ ЖҮЙЕСІН ДАМЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Иманбаева З.О., Ахтан Н.Н.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Нарықтық қатынастар жағдайында әр ауылшаруашылық кәсіпорны өндірістің рентабельділігін арттыру үшін еңбек өнімділігін жақсартуы керек, ал болмаған жағдайда нормалау мен жалақы жүйесін дамытады.

Кәсіпорында әр түрлі жұмыс орындарындағы еңбекті нормалауға және жұмысшылардың барлық санаттарына ақы төлеуге байланысты мәселелер біртұтас әлеуметтік-экономикалық және өндірістік жүйе ретінде қарастырылуы керек. Тек осы жағдайда ғана жұмыс қабілеттілігі мен жұмыс қарқындылығының өзгеруін, ауысымдық тапсырмалардың орындалуын және орындаушылардың психофизиологиялық жағдайын, жұмысшылардың біліктілігі мен жұмыс мазмұнын, төлем мен қанағаттану деңгейін біріктіруге болады, еңбек кәсіпорынның барлық жеке құрамы қызметінің соңғы нәтижелеріне қызығушылық танытады. Өздеріңіз білетіндей, ұтымды еңбек стандарттарын белгілеу жұмыс қарқынын және еңбек өнімділігін арттыруға көмектеседі. Жұмысшылардың жалақы деңгейі тікелей немесе жанама түрде нормалардың орындалу деңгейіне байланысты. [1]

Мәселенің қазіргі жағдайы. Алайда, ауылшаруашылық өндірісіндегі қазіргі шындық жұмысшылардың өмір сүру сапасының төмендігін көрсетеді. Бұған өнімнің өзіндік құны құрылымындағы еңбекке ақы төлеу мен әлеуметтік мұқтаждықтарға жұмсалатын шығындардың үлесі 2005 жылғы 25,1% - дан 2018 жылы 16,9% - ға дейін төмендегені дәлел. [2]

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында еңбекке ақы төлеу және нормалау жүйесінің жұмыс істеуінде орын алған проблемаларды анықтау мақсатында SWOT талдау жүргізілді, ол ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының көпшілігінде еңбек жөніндегі экономист лауазымдары жоқ, өндірудің ескірген және негізсіз нормалары мен қызмет көрсету нормалары қолданылады, жалақы деңгейінің белгіленген еңбек нормаларын орындауға тәуелділігі жоқ екенін көрсетті. Мұның бәрі орындаушылардың жұмыс нәтижелеріне деген қызығушылығының төмендеуіне, негізгі кадрлардың ауысуына әкеледі (1-кесте).

Кәсіпорындағы ауылшаруашылық жұмысшыларының негізгі проблемалары: төмен жалақы және тұрақты емес төлемдер. Сонымен қатар, ауылшаруашылық өндірісінде жұмыс істейтіндердің көпшілігі үшін сыйақы деңгейі (жылдық кірісте 37,4%) қажетті тұрғын үй қызметтері үшін ақы төлеуді қамтамасыз етпейді. Себебі, ауылшаруашылық өнімдерін өндіруге шығындар құрылымында шегеріммен төлеу 17,7%, ал материалдық шығындар және басқалары - 82,3% құрайды. [3]

Жүргізілген социологиялық зерттеудің нәтижелері бойынша орташа айлық жалақының мөлшері (сыйлықақыларды, үстемелерді қоса алғанда) оны есептеу үшін пайдаланылатын еңбекақы төлеу жүйесінің 76% -ына, 18% еңбек нормаларының орындалуына, 6% еңбек тәртібін бұзуға байланысты.

1-кесте. SWOT - ауыл шаруашылығындағы норма мен жалақының жағдайын талдау

КҮШ (АРТЫҚШЫЛЫҚ)	ӘЛСІЗ ЖАҚТАРЫ
- ауыл шаруашылығында әр түрлі нұсқалар, формалар және төлем жүйелерін	-кәсіпорынның шамамен 95% -ында рационерлер жоқ (еңбек экономистері)

<p>қолдануға болады;</p> <ul style="list-style-type: none"> - көптеген жұмысшылар ауыл шаруашылығында жұмыс істегілері келеді; - жаңа техника қолданылады және егістік жерлерді өңдеудің жаңа технологиялары қолданылады; - нормативтік анықтамалықтар болмаған кезде де өндірістік стандарттар мен қызмет көрсету стандарттарын белгілеу және қайта қарау қажеттілігі туындайды. 	<ul style="list-style-type: none"> - стандартты еңбек стандарттарының ескірген нормативтік анықтамалықтары қолданылады - жаңа өнімді - анықтамалықтарды жеткіліксіз жеткізу - еңбек нормалары сақталмаған - жоғары механикаландырылған еңбек процестеріне тарифтерді есептеу үшін де, қолмен, механикаландырылған сауу үшін де қолданылатын қызмет стандарттарын есептеу формуласы моральдық тұрғыдан ескірген - күнкөріс деңгейінен төмен жалақы - еңбекақы жүйесі жұмысшыларды жоғары өнімді жұмысқа ынталандырмайды - жалақы төлеуді үнемі кешіктіру
МҮМКІНДІКТЕР	ҚАУІП-ҚАТЕР
<ul style="list-style-type: none"> - нормалаушыларды жұмысқа қабылдау - еңбек нормаларын қайта қарау - еңбек өнімділігін арттыру - еңбек процестерін ұйымдастыруды жетілдіру және оңтайлы шиеленісу еңбек нормаларын белгілеу арқылы жалақыны арттыру 	<ul style="list-style-type: none"> - кадрлардың жоғары тұрақтамауы - кәсіпорындардың банкроттығы - ауылдағы жұмыссыздық пен кедейліктің өсуі
<ul style="list-style-type: none"> • Автормен жасалған 	

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында пайдаланылатын еңбек нормалары негізгі және қосалқы өндіріс қызметкерлерінің еңбегіне ақы төлеу деңгейіне тікелей әсер етеді. Ақтөбе облыстық аумақтық инспекциясының Агроөнеркәсіптік кешендегі зерттеулері бойынша техникалық негізделген нормаларды қолдану деңгейі мал шаруашылығы саласында – 87% – ды, өсімдік шаруашылығында - 75% - ды құрайды. Бұл ретте жалпы ауыл шаруашылығы бойынша нормалардың орындалу деңгейі - 81% - ды құрайды. Сондықтан әрбір ауыл шаруашылығы кәсіпорны нормалау және еңбекақы төлеу жүйесін жетілдіруі тиіс. [4]

Зерттеу нәтижелері. Экономиканың аграрлық секторының кәсіпорындарында нормалау және еңбекақы төлеу жүйесін жетілдіру жөніндегі жұмыстарды ауылшаруашылығы өндірісінің ерекшеліктерін ескере отырып жүзеге асыру қажет. Кәсіпорында нормалау және еңбекақы төлеу жүйесін әзірлеу және жетілдіру үшін білімнің осы саласында білікті мамандарды тарту, әрі қарай жұмыс істеу үшін еңбек экономистері мен нормалаушылардың тұрақты штатын құру қажет (сурет. Әрбір кәсіпорындағы еңбекақы мөлшерлемесі мен ақы төлеу жүйесі әр жұмыс орнындағы мәселелерді шешуге ғылыми тұрғыдан қарайтын және жұмыстың мағыналылығын арттыратын осындай еңбек әдістерін қолдануға ықпал етуі керек (1-сурет).

1-сурет. Ауыл шаруашылығы кәсіпорнында нормалау мен еңбекақы төлеудің ұтымды жүйесі

Кәсіпорындағы әртүрлі жұмыстардағы еңбекті нормалауға және қызметкерлердің барлық санаттарына ақы төлеуге байланысты барлық проблемалар мен мәселелерді бірыңғай әлеуметтік-экономикалық және өндірістік жүйе ретінде қарастыру қажет. Тек осы жағдайда ғана өндірістік және еңбек процестерін рационализациялауды қамтамасыз етуге, еңбек нормаларын тең шиеленіске және еңбекке ақы төлеудің ынталандырушы жүйесін белгілеуге болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. ҚР Ауыл шаруашылығы. 2018. Статистикалық жинақ / - Ақтөбе, 2019. – 175 б.
2. Герасимов Н.О., Яркова Т.М. Аймақтың ауылдық аймақтарындағы кадрлық қауіпсіздіктің жай-күйі// Орал алдындағы АӨК экономикасы. - 2018. - № 1. - Б.13-17.

3. Зорина Т.С., Калугина К.А., Яркова Т. М., Ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейін бағалау // жинақ: Аграрлық кешеннің қазіргі даму тенденциялары – 2016.
4. Лысова К.А., Яркова Т.М. Аймақтағы ауылдық аумақтардың кадрлық әлеуетін дамыту// В.Я. Горин атындағы Белгород мемлекеттік аграрлық университетінің Халықаралық студенттік ғылыми конференция материалдары. - 2016.
5. Хайруллина О.И., Ауыл шаруашылығын реттеудің мемлекеттік тетігі / О. И. Хайруллина // Ауыл шаруашылығындағы бухгалтерлік есеп. 2014.
6. Черникова С.А. Еңбек ресурстары өндіріс факторы ретінде / С. А. Черникова
7. Ю. А. Исаков // ҚР Кәсіпкерлік. – 2014. – № 5 (251). – С. 55-62.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ПРОБЛЕМАЛАРЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫ АДАМ ҚАУІПСІЗДІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ибраева А.К.

Қазақстан Республикасы ПММ. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылдың 1 қыркүйегінде Қазақстан халқына арнаған жолдауында: «Адам құқығын қорғау жөнінде жана шаралар қабылдау өте маңызды. Мен үшін бұл мәселенің мәні зор. Біз азаматтарымыздың лайықты өмір сүруіне жағдай жасауға, олардың құқықтарын қорғауға, заң үстемдігін қамтамасыз етуге міндеттіміз», -деп адам құқықтарын қорғау мәселесінің өзекті екендігін атап өткен болатын [1].

Адам құқықтарын қорғау - құқықтық мемлекеттің маңызды қағидаттарының бірі және оның халықаралық-құқықтық міндеті. "Патша қателесуі мүмкін емес" догмасының қателігін түсіну мемлекеттердің қазіргі конституцияларын адам құқықтарын қорғаудың құқықтық институттары мен рәсімдерін құруға итермеледі.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2014 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында: «Әлемнің дамыған 30 елінің қатарына ұмтылыс кезінде бізге әділеттілік, заңның үстемдігі және жоғары құқықтық мәдениет ахуалы қажет. Заң алдындағы теңдік құқық тәртібінің шынайы негізі болуға тиіс» деп атап көрсетті. [2]. Адамның, оның құқықтары мен бостандықтарының басымдығы принципі конституцияның бүкіл мазмұнынан сезіліп тұр. Бұл заң шығарушылық және заңды қолдану практикасын анықтауға тиісті конституциялық шындық. «Басқа барлық конституциялық принциптер – халықтардың теңқұқылығы мен өзін-өзі басқаруы, мемлекеттің егемендігі мен қауіпсіздігі, мемлекеттік тұтастығы мен аумақтық

бірлігі т.б. біртекті, бірақ адамның құқықтарын мойындау, оның құқықтары мен бостандықтарын жоғарғы құндылық деп танудың конституциялық принципіне бағынышты ретінде қарастырылуға тиіс» [3, 516 б].

Қоғамды реформалау процесінің табыстылығы немесе сәтсізділігінің негізгі көрсеткіші ең алдымен адамның құқықтары мен бостандықтарының қорғалғандығы мен қамтамасыз етілгендігі болып табылады. Адам құқықтарының жағдайының бағасы қоғамның барлық аяларының – саяси, мәдени, әлеуметтік-психологиялық жағдайын ашып береді. Нағашыбай Аманғалиұлы Шайкенов «адам құқықтары» термині негізінен жалпыгуманистік жүктеме тартады және адам құқықтарының мақсаты адамның лайықты өмір сүруінің алғышарттарын қамтамасыз ету деп есептейді. Бұл мағынада адамның құқықтары бірінші және қарапайым, сол себепті ұлттық және ұлтаралық шекаралардан тәуелсіз, жалпыға ортақ» [4, 161 б].

Тарихи тұрғыдан алғанда, жеке адамның құқықтары мен бостандықтары және қоғамның мүдделері мен құқықтары сияқты категориялардың арақатынасы өзгермейді. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде, мысалы, 4-баптың II бөлігінде "ұлттың өміріне қауіп төніп тұрған және оның бар екендігі ресми түрде жарияланатын мемлекеттегі төтенше жағдай кезінде осы Пактіге қатысушы мемлекеттер осы Пакті бойынша өз міндеттемелерінен жағдайдың өткірлігі талап етілетін дәрежеде ғана шегіну шараларын қабылдай алады" деп көзделген. Пактінің бұл ережесі қоғам үшін белгілі бір дағдарыстық сәттерде, аурулардың жаңа түрлері адамдардың өміріне қатысты жеке адамның құқықтары мен бостандықтары құрбандыққа шалынуы мүмкін екенін көрсетеді. Соғыс, табиғи апаттар, аурулардың жаңа түрлері, азаматтық толқулар кейде жеке азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектейтін белгілі бір мемлекеттік шараларды қабылдауды талап етеді. Бірақ бұл шаралар уақытша сипатта және олардың мақсаты – қоғамның денсаулығын қалпына келтіру, қоғамның әрбір мүшесінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету арқылы болуға тиіс.

Осылайша, біз саяси құқықтармен шектесетін адамның азаматтық құқықтарын қорғау туралы айтып отырмыз. Олардың арасында абсолютті бөлім жоқ.

Азаматтық құқықтар-бұл азаматтық қоғамның мүшесі ретінде адамға тиесілі құқықтар мен бостандықтар. Бұл өмір сүру құқығы, азаптаудан және адамгершілікке жатпайтын қарым-қатынастың басқа түрлерінен бостандық, бостандық пен жеке басына қол сұғылмаушылық құқығы. Бұл құқықтарға осы мемлекеттің азаматтары да, шетел азаматтары да, азаматтығы жоқ адамдар да ие.

Саяси құқықтар, әдетте, тек осы мемлекет азаматтарының құқықтары. Бұл құқықтар мемлекеттің саяси өміріне қатысумен байланысты, сондықтан елде тұратын немесе тұратын барлық шетелдік азаматтар немесе азаматтығы жоқ адамдар бұл құқықтарға ие бола алмайды.

Өмір сүру құқығы-бұл сөзсіз ең табиғи және ажырамас адам құқығы. Өмір сүру құқығын қамтамасыз етпей, кез-келген басқа құқықтар мен бостандықтар туралы айту мүмкін емес.

1990 жылы Гаванада өткен БҰҰ-ның қылмыстың алдын алу және құқық бұзушыларды басқару жөніндегі сегізінші Конгресі "құқық қорғау органдарының лауазымды тұлғаларының күш пен атыс қаруын қолданудың негізгі принциптерін" қабылдады. Бұл принциптер соншалықты маңызды, сондықтан оларға толығырақ тоқталу керек.

Біріншіден, бұл құжат аталған лауазымды тұлғалардың еңбек жағдайлары мен тұрмыс жағдайларын жақсартуды талап етеді және құқық тәртібін сақтау жөніндегі лауазымды тұлғалардың өмірі мен қауіпсіздігіне төнетін қатер тұтастай алғанда қоғамның тұрақтылығына қауіп ретінде қаралуға тиіс екенін көрсетеді.

Екіншіден, құқық тәртібін сақтау жөніндегі лауазымды адамдар, өзін-өзі қорғау немесе басқа адамдарды жақын арада өлімнен қорғау жағдайларын қоспағанда, немесе өмірге үлкен қауіп төндіретін ауыр қылмыс жасауды болдырмау мақсатында, осындай қауіп төндіретін адамды қамауға алу, олардың билігіне қарсы тұру немесе оның қашып кетуіне жол бермеу мақсатында және осы мақсаттарға жету үшін аз шешуші шаралар жеткіліксіз болған жағдайларда ғана адамдарға қарсы атыс қаруын қолданбауы керек.

Үшіншіден, ішкі саяси тұрақсыздық немесе кез-келген басқа төтенше жағдайлар сияқты төтенше жағдайлар осы негізгі қағидаттардан бас тартуға негіз бола алмайды.

Төртіншіден, зорлық-зомбылық сипаттағы заңсыз жиналыстарды тарату кезінде құқық тәртібін сақтау жөніндегі лауазымды адамдар күш қолданудан аулақ болу керек, егер бұл мүмкін болмаса, мұндай қолдануды қажетті минимумға дейін шектеуі керек.

Бесіншіден, күш пен атыс қаруын қолданудан зардап шеккен адамдар немесе олардың заңды өкілдері сот ісін қоса алғанда, тәуелсіз процеске қол жеткізе алуы керек.

Алтыншыдан, үкіметтер мен құқық қорғау органдары құқық тәртібін сақтау жөніндегі лауазымды адамдардың мінез-құлық кодексіне және осы негізгі қағидаттарға сәйкес күш немесе атыс қаруын қолдану туралы бұйрықты орындаудан бас тартатын немесе басқа лауазымды адамдардың күш немесе атыс қаруын осындай қолдануы туралы хабарлаған құқық тәртібін сақтау жөніндегі лауазымды адамдарға қатысты ешқандай қылмыстық немесе тәртіптік шаралар қолданылмауын қамтамасыз етуге тиіс.

Сонымен, жоғары лауазымды тұлғалардың бұйрықтарын орындау, егер құқық қорғау органдарының қызметкерлері күш пен атыс қаруын қолдану туралы бұйрықтың айқын заңсыздығы туралы білсе, бұл адамның өліміне немесе ауыр жарақат алуына әкеліп соқтырса және оны орындаудан бас тартуға ақылға қонымды мүмкіндік болса, ақталмайды. Кез келген жағдайда жауапкершілік

орындаушыларға, сондай-ақ заңсыз бұйрықтар берген жоғары тұрған лауазымды адамдарға жүктеледі.

Бейбіт тұрғындарға қарсы танктерді, бронетранспортерлерді, атыс қаруын пайдалану ешқандай жағдайда да орын алмауға тиіс. Бұл адамгершілік норма ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы халықаралық құқықтың, адам құқықтары жөніндегі халықаралық стандарттардың, оның ішінде жоғарыда келтірілген негізгі қағидаттардың талабы.

Жиырма тоғыз жылдан астам уақыт бұрын Қазақстан халқы тәуелсіздік жолын саналы түрде таңдап, сол арқылы болашақ ұрпақтар алдындағы зор жауапкершілікті өзіне алды. Өркениетті әлемдік қоғамдастыққа кіре отырып, біз өзіміздің мемлекеттік егемендік туралы Декларациямызда және Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясында басым жалпыадамзаттық құндылықтарды жарияладық.

Әлеуметтік нарықтық экономикасы бар құқықтық мемлекет құру, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, сыртқы саладағы ашықтық, қоғамның топтасуы, ұлтаралық және азаматтық келісім жалпыхалықтық танылған басымдықтарға айналды.

Заңның үстемдігін құру мақсаты ретінде жариялау және әлеуметтік мемлекет құру қажеттілігі, яғни қоғамның барлық мүшелеріне қамқорлық жасау адамды құқықтық құралдармен қорғауды білдіреді. Оларсыз адамның нақты бостандықтары, жеке адамның мүдделерінің басымдығы, адамның табиғи мәнін бекіту мүмкін емес. Жеке адамның әлеуметтік қорғалуы, оның қоғамдық және мемлекеттік өмірге белсенді қатысуы ұлттық және халықаралық құқықта бекітілген Адам құқықтарының сақталуымен ғана қамтамасыз етіледі.

Мемлекет саясатының негізгі міндеті нарықтық экономикаға кірудің теріс салдарын барынша азайту, әр адам үшін лайықты өмір сүру жағдайларын жасау, басқалардың құқықтарын бұзу арқылы кейбіреулердің құқықтарын жүзеге асыру мүмкіндігін болдырмай, әр адамға таңдау еркіндігіне кепілдік беру болуы керек.

Кез-келген қоғам нақты белгіленген нақты мақсаттарға, өмірдің ғылыми дәлелденген моделіне сүйене отырып, сәтті дами алады. Бүгінгі таңда бізге ұсынылған нарықтық модельдер посткеңестік экономика мен мүлдем басқа постулаттарда тәрбиеленген қоғамдық сананың ерекшеліктерін ескермейді және мемлекеттің адам құқықтарын әлеуметтік қорғаудағы рөлін азайтуға дейін барады. Қоғамдық сананың әлеуметтік үміттерін ескеріп, мемлекет бұрын белгісіз нарықтық жағдайларға тап болған өз азаматтарының жағдайына пассивті ойлаушы болмайтын қатынастарды қалыптастыруға тырысу керек. Бұл мемлекеттің көмегі туралы, оның мақсаты- адамға қатысты міндеттерді орындау. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакті: әркімге өзі және оның отбасы үшін жеткілікті тамақ, киім және тұрғын үйді қамтитын, сондай-ақ өмір сүру жағдайларын үздіксіз жақсартуды көздейтін жеткілікті өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету.

Біздің посттоталитарлық қоғамның оның ұйымдастырылмаған экономикасымен, деформацияланған қоғамдық санасының жойылғанын ескере отырып, қоғамды біріктіре алатын мемлекет пен азамат арасындағы қарым-қатынас принциптерін қалыптастыру маңызды. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, құқықтық, зайырлы, әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады. Оның ең қымбат қазынасы адам, оның өмірі мен бостандығы», - делінген. Оның саясатының басты міндеті адам мен қоғамның әл-ауқатына қол жеткізу, жеке адамның дамуы үшін тең және әділ мүмкіндіктерді қамтамасыз ету болуға тиіс. Мемлекеттің әлеуметтік саясатының бұл бағыттары нақты және өзгермейтін болуы керек.

Жаңа экономикалық қатынастар жағдайындағы мемлекеттің рөлі әлеуметтік әділеттілікті, теңдікті қамтамасыз ету, адамдар арасындағы қарым-қатынаста адамгершілікті бекіту болып табылады. Бұл әлеуметтік бағдарламаларды кеңейту, қайырымдылық қызметті ынталандыру, жалпы қоғамның әл-ауқатының өсуінің негізі ретінде шағын және орта бизнесті нақты қолдау арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Бүгінде қазақстандық ғылым мен білімнің барлық саласында, соның ішінде адам құқықтары саласында орныққан көптеген экономикалық, саяси, идеологиялық, гуманитарлық құндылықтарды сыни тұрғыдан қайта бағалайды. Әрине, адам құқықтары туралы идея қаншалықты тиімді болса да, ойлау стереотиптері бірден жойыла алмайды. Белгілі бір тарихи "бейімділік" қажет, оларда практикалық, өмірлік қажеттілік болуы керек.

Қазақстан, әрине, жаңаруды, еркін рух философиясын, яғни жеке тұлға барлық әлеуметтік өзгерістердің құралы емес, мақсаты болатын, әрбір азамат саяси және тіпті мемлекеттік биліктің субъектісі болатын неғұрлым әділ, демократиялық қоғам туралы идеяны бекітуді қажет етеді.

Көптеген адамдар түсінетін материалдық емес сипаттағы барлық құндылықтардың ішінде адам құқықтары мен бостандықтары ең маңызды болып қала береді. Адам өркениет жағдайында, адамдар арасындағы қарым-қатынас жүйесінде, қоғам өз негізінде өмір сүріп, дами бастаған кезде жеке тұлғаға айналады. Қоғам мен тұлға – бір-бірін өзара байланыстыратын құбылыстар, олар тек ажырамас бірлікте болады.

Адамның негізгі құқықтары туралы алғашқы пайымдауларды ежелгі ойшылдардан табамыз. Үлкен гуманитарлық әлеуетке ие әлемге әйгілі пратогор формуласы: "барлық нәрсенің өлшемі – адам". Софист Антифонт (шамамен б.з. д. 400 ж.) былай деп атап өтті: "табиғат бойынша біз бәріміз барлық жағынан тең, сонымен қатар варварлар да, эллиндер де бірдей".

Орта ғасырлар адамның табиғи құқықтарын жүзеге асыруда қоғамды ізгілендірудің дамуына ықпал етпеді. Алайда, ежелгі дәуірде пайда болған адамдардың жалпыға бірдей теңдігі идеясы инквизицияның азаптауымен өлген жоқ. Қиын жағдайда маңызды құжатты дүниеге әкелді (1215). Адам құқықтары

туралы идеялар "құқық туралы петицияда" (1628 ж.), "құқықтар туралы Билде" (1689 Ж.), "АҚШ Тәуелсіздігі декларациясында" (1776 ж.), "адам және азамат құқықтарының Француз декларациясында" (1789 ж.) және т.б. одан әрі дамыды. Алайда, әлемдік қоғамдастықтың өміріндегі ең маңызды құжат 1948 жылы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған "адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы" болды. Осы уақыттан бастап бұл күн жыл сайын бүкіл әлемде адам құқықтары күні ретінде аталып келеді.

Адам құқықтарының бүкіл философиясы бір сөзсіз құндылыққа негізделген. Бұл құндылық-адамның қадір-қасиеті. Адам құқықтары тұжырымдамасының негізін қалаушылардың бірі француз ағартушысы Ж.Ж.Руссо абырой адамның мәніне тән деп санайды. "Өз бостандығыңыздан бас тарту-бұл адамның қадір-қасиетінен, адам құқықтарынан, тіпті міндеттерден бас тартуды білдіреді... мұндай бас тарту адам табиғатына сәйкес келмейді".

Адамның қадір – қасиеті-оның құқықтары мен бостандықтарының қайнар көзі. Табиғи құқық теориясында, құқық философиясында адамның қадір – қасиетінің өзіндік презумпциясы бар, ол адам өзінің табиғи құқықтары мен бостандықтарына лайық және бұл артықшылықтар үшін ешқандай жоғары билікке міндетті емес, өйткені олар адам болғандықтан оған тиесілі.

Адам құқықтары философиясының гуманизмі барлық адамдар бір адам отбасының мүшелері және олар ақыл – ой мен ар-ожданға ие және бір-біріне бауырластық, басқа адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу рухында әрекет етуі керек деген болжамнан тұрады.

Адамзат баласының әр өкілінің құқықтарын құрметтеу жер өркениетін ақыл мен гуманизм негізінде құрудың бастапқы қағидасы бола алады. Бұл адамға өзінің Жеке және қоғамдық өмірінің саналы және еркін жаратушысы болуға, адамдардың мүдделері, пікірлері мен құндылық бағдарларының сөзсіз сәйкес келмеуінен туындайтын қақтығыстарды ауыртпалықсыз және сындарлы түрде шешуге, билікті теріс пайдаланудың алдын алуға және оны адам мен адамзатқа қызмет етуге мүмкіндік береді.

Қоғамды ізгілендіру қазіргі жағдайда терроризмнің нақты немесе қиялдан қорқатын әлемдегі ең ірі державалар мақсаттарына жету үшін тек зорлық-зомбылық әдістерін қолдануды таңдаған кезде ерекше өзекті болып отыр.

Соңғы уақытта гуманитарлық мәселелер, атап айтқанда, адам қауіпсіздігі мәселелері халықаралық қауіпсіздік проблемаларымен байланысты теориялық ғана емес, сонымен бірге саяси пікірталастардың алдыңғы қатарына шығарылуда.

Әрине, оны мүлдем жаңа деп санауға болмайды. ХІХ және ХХ ғасырларда адам қауіпсіздігінің теориясы мен практикасына елеулі үлес теориялық даму болды және халықаралық гуманитарлық құқықтың қалыптасуы, 1948 ж.Женева конвенциялары және адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы.

Халықаралық ұйымдардың құжаттарында адам қауіпсіздігі мәселесі қырғи қабақ соғыс аяқталғаннан кейін ерекше орын алды. Мұнда, ең алдымен, БҰҰ-ның

1994 жылғы Адам дамуы туралы баяндамасын көрсету керек, онда адам қауіпсіздігі тұжырымдамасы алғаш рет пайда болды. Мұнда адамның әл-ауқаты мен өмір сүру сапасы, оның дамуы, ішкі жанжалдардың алдын алу және реттеу басты проблемалар болып табылады. Осыған байланысты адам қауіпсіздігі құрылымында жеті әмбебап өзара тәуелді элементтер ерекшеленеді: экономикалық, азық-түлік, санитарлық, экологиялық, жеке, коммуналдық және саяси.

Канада, Норвегия, Дания, Швеция және Жапония сияқты бірқатар елдер өздерінің сыртқы саясатының адам қауіпсіздігінің басымдықтарына бағдарлануын және халықаралық қоғамдастықтың адам қауіпсіздігі мен заңды идеалдарын белсенді ілгерілету үшін қажетті тұжырымдамалық құралдарды әзірлеуін жариялады.

Шын мәнінде, жаһандану дәуіріндегі адам, қоғам және мемлекет қауіпсіздігі арасындағы қарым-қатынас тетіктерін өзгертудің ерекшеліктері қандай? Жалпы өзара тәуелділіктің өсуі, жаңа технологиялардың қарқынды дамуы және терроризм жағдайында қауіпсіздіктің басты референттік объектісі қалай өзгеруде? Табиғи ресурстардың тапшылығын, қоршаған ортаның тозуын және тұрақты даму мақсатында халықаралық ынтымақтастықтың жағдайын назарға алмай, адам қауіпсіздігі тұрғысынан әлемнің көптеген өңірлеріндегі тұрақсыздық тәуекелдерін бағалау мүмкін бе? Адам қауіпсіздігін қамтамасыз етуде мүдделер мен мақсаттардың, құндылықтар мен мәдениеттердің, мағыналар мен сәйкестіктердің иерархиясы қандай? Сонымен, ол біздің еліміздің сыртқы саясатында қандай орын алуы керек?

Осы мәселелердің айқын маңыздылығына қарамастан, оларға әлі де ерекше назар аударылмағанын мойындау керек.

Қауіпсіздік мәселелері ғылым өкілдері үшін де, билік құрылымдарының барлық деңгейлері үшін де маңызды болды және болып қала береді. Сонымен қатар, адам қауіпсіздігі әрқашан мемлекет қауіпсіздігінің ажырамас бөлігі ретінде түсіндірілді, оның негізгі функциясы адам мен қоғамды ішкі және сыртқы қауіптерден қорғау болып саналды.

Қазіргі заманғы қауіпсіздік сын-тегеуріндерінің басым бөлігі трансұлттық сипатқа ие болып, оны шешу үшін әскери емес тәсілдерді талап етеді. Адам құқықтарын қорғауға, оның әл-ауқатына, әлеуметтік және жеке дамуына байланысты мәселелер өсіп келе жатқан маңызға ие.

Мұндай жағдайда қауіпсіздік мәселелерін зерттеудің тарихи қалыптасқан тәсілдері жеткіліксіз болып шықты. Дәстүрлі емес мәселелер мен проблемаларды дамытуды мақсат етіп, оларды шешу жолдарын ұсынатын жаңа тәсілдер мен теориялар пайда болды. Олардың арасында халықаралық қауіпсіздікті талдау мен қамтамасыз етудің жаңа тәсілдерін тұжырымдайтын адам қауіпсіздігі теориясы маңызды орын алады. Қауіпсіздік мәселелерін зерттеуде жоғарыда көрсетілген бағыттар өзектілігін сақтайды.

Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының жалпыға бірдей декларациясының кіріспесінде адамның құқықтары мен бостандықтары, оның ар-намысы мен қадір-қасиеті қоғам мен мемлекеттің ең жоғары құндылығы болып табылады деп көрсетілген. Көптеген мемлекеттер қатысушылары болып табылатын экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакті әрбір адамның "дене және психикалық денсаулығының ең жоғары қолжетімді деңгейіне" құқығын мойындайды және үкіметтерді "эпидемиялық және өзге де аурулардың алдын алу және оларды емдеу және оларға қарсы күрес үшін" тиімді шаралар қабылдауға міндеттейді. 2020 жылғы 30 қаңтар Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының Бас директоры коронавирус ауруының (COVID19) өршуі халықаралық маңызы бар денсаулық сақтау саласындағы төтенше жағдай екенін анықтады .

COVID-19 пандемиясы жарияланғаннан кейін Қазақстан билігі жедел және уақтылы әрекет етті. Қалыптасқан жағдайға байланысты Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев ресми үндеулер жасады.

2020 жылғы 16 наурызда Қазақстан Республикасының Президенті халыққа түрлі шараларды енгізу, оның ішінде санитарлық-эпидемиологиялық шараларды қатаңдату туралы үндеу жасап, ел аумағында төтенше жағдай енгізді. Төтенше жағдай режимі 2020 жылғы 16 наурызда таңғы сағат 8 - ден бастап қолданылды. "Мемлекеттің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ету жөніндегі шаралар туралы» Жарлық қабылданды [5]. Бұл құжат Мемлекеттік органдардың, әсіресе атқарушы биліктің жұмысының тиімділігін арттыруға және дағдарыс жағдайында барлық қажетті шешімдерді жедел қабылдауға мүмкіндік берді.

Қазақстан көптеген елдерден бұрын арнайы сараптамалық штаб пен Үкімет деңгейінде ведомствоаралық комиссия құрып, вирустың таралуына қарсы іс-қимыл жоспарын қабылдады [6].

Әлемнің әртүрлі елдері пандемиямен күресудің әртүрлі формалары мен әдістерін таңдады. Қазақстан, Азияның көптеген елдері сияқты, карантин енгізуге қатаң көзқараспен ерекшеленетін "Қытай" формасын ұстанды. Кейбір батыс елдері (Ұлыбритания, АҚШ, Швеция) алдымен "ұжымдық" халықты қорғауды таңдап, уақытты жоғалтып, қатаң карантиндік жүйеге көшті.

Күн сайын Ақпарат және қоғамдық даму министрі 2020 жылдың 23 наурызынан бастап брифингтер өткізді. Арнайы сайт құрылды – coronavirus2020.kz ол арқылы қазақстандықтарды пандемиямен байланысты жағдай және қабылданып жатқан шаралар туралы хабардар ету осы күнге дейін жүріп жатыр. Бұл сайт тексерілген және сенімді ақпараттың ресми онлайн-көзіне айналды [7].

Аурулардың халықаралық таралуын болдырмау, олардан сақтандыру, оларға қарсы күрес және қоғамдық денсаулық сақтау деңгейінде Халық денсаулығы үшін қатерлерге сәйкес келетін шараларды қабылдау мақсатында Дүниежүзілік денсаулық сақтау ассамблеясының елу сегізінші сессиясында 2005 ж.

Халықаралық медициналық-санитариялық қағидалар қабылданған болатын. Мүше мемлекеттер халықаралық медициналық-санитариялық қағидаларды қолдану мақсаты мен саласына және Қағидаларға сәйкес толық орындауға міндетті, оған сәйкес қағидалар адам құқықтарын және адамдардың негізгі бостандықтарын, қадір-қасиетін толық құрметтей отырып жүзеге асырылады.

Осылайша, халықаралық қоғамдастық таныған адам құқықтары мен бостандықтарының стандарттары әмбебап сипатқа ие және инфекциялық аурулардың (пандемиялардың) жаппай таралу қаупі төнген кезде де сақталуға тиіс. Сонымен бірге, алдыңғы індеттердің тәжірибесіне сүйене отырып, әлемдік қоғамдастық елдерде адам құқықтарына шектеулер енгізу шарттарын әзірледі және адам құқықтары басқа адамның құқықтары бұзылған жерде аяқталатын негізгі қағидатқа сәйкес мұндай шектеулердің объективті қажеттілігін негіздеді.

Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық конвенцияның 15 – бабына сәйкес соғыс жағдайында немесе ұлттың өміріне қауіп төндіретін өзге де төтенше жағдайлар кезінде осы Конвенция бойынша оның міндеттемелерінен ауытқу шараларын қабылдай алады. Мұндай ауытқулар "төтенше жағдайларға" байланысты дәрежеде ғана, сондай-ақ бұл шаралар мемлекеттердің басқа халықаралық шарттар бойынша міндеттемелеріне қайшы келмейтін жағдайда мүмкін болады. 1984 жылы БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі экономикалық және әлеуметтік кеңесі қабылдаған Сиракуз принциптері және БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитеті қабылдаған жалпы тәртіп бойынша қозғалыс бостандығы мен төтенше жағдай туралы ескертулер мемлекет қабылдаған шараларға қатысты беделді ұсыныстарды қамтиды, олар халықтың денсаулығын сақтау немесе төтенше жағдай кезінде құқықтар мен бостандықтарды шектеумен бірге жүреді.

Осылайша, халықаралық заңнама адам құқықтары мен бостандықтарының басымдығын мойындай отырып, сонымен бірге жұқпалы аурулардың жаппай таралу қаупі төнген жағдайда халықты қорғау мақсатында оларды шектеуге мүмкіндік береді. Бұл ретте, халықты қорғау үшін қабылданатын шаралар шеңберіндегі құқықтар мен бостандықтардың кез келген шектеулері заңды, қажетті және мөлшерлес болуға тиіс екендігін көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» (Нұр-Сұлтан 1 қыркүйек 2020ж.) <http://akorda.kz> <http://akorda.kz>
2. Н. Назарбаевтың «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ»: Қ.Р. Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы //Егемен Қазақстан. - 2014 - 17 қаңтар.
3. Общая теория государства и права. Академический курс в двух томах. Т.2. М., 1998,638 с.

4. Шайкенов Н.А. Правовое обеспечение интересов личности. Свердловск, 1990, -168 с.
5. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың телевизиялық үндеуі 16 наурыз 2020 ж. // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты [электрондық ресурс] URL: <https://www.akorda.kz>
6. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың төтенше жағдайлар жөніндегі Мемлекеттік комиссияның отырысында сөйлеген сөзі 23 наурыз 2020 ж. // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты [электрондық ресурс] URL: <https://www.akorda.kz>
7. «Ситуация с коронавирусом» арнайы сайты URL: <https://www.coronavirus2020.kz>

КАК SEO ПОВЫШАЕТ РЕЙТИНГ В ПОИСКЕ GOOGLE

Иманбаева З.О., Орынбасар А.М., Нурғалиева А.А.
Актюбинский региональный университет им К. Жубанова
ПГУ им. С. Торайгырова

Google, поисковая система голиаф, контролирует более 90% мирового онлайн-трафика, который в основном поступает из Google Search, Google Images и Google Maps.

Подумайте о последних нескольких случаях, когда Вы искали что — то в Интернете-скорее всего, Вы это прогуглили! Все больше людей используют линейку этого имени больше, чем когда-либо, поскольку гигант разведки обрабатывает умопомрачительные 70 000 запросов в секунду, что составляет около 227 миллионов в час и 5,4 миллиарда в день. Вы уже соединили все точки? Если нет, давайте сделаем это все вместе. Чтобы онлайн-бизнес процветал, ему нужно начать улучшать свой рейтинг поиска в Google. Таким образом, можно позиционировать его так, чтобы он потенциально был перед миллионами людей, которые будут нажимать, посещать и узнавать больше об этом бизнесе и продуктах, которые будут предложены. Самое главное, что улучшение поискового рейтинга означает, что Вы будете привлекать больше органического трафика на свой сайт, что обеспечит постоянный поток потенциальных клиентов, которые будут посещать его ежедневно.

Для достижения этой цели необходимо улучшить оптимизацию сайта магазина, которая представляет собой практику использования органических результатов поиска для увеличения трафика на ваш сайт. Согласно одному отчету, SEO привлекает на 100% больше трафика, чем органические социальные сети, и 68% онлайн-опыта начинаются с запроса поисковой системы. Улучшение вашего

SEO-рейтинга и рейтинга Google может обеспечить онлайн-бизнесу стабильный фундамент, который Вы сможете успешно строить в течение многих лет.

Многие думают, что SEO не сложно сделать самому и не дорого. Но не все так просто на деле, рассмотрим основные пункты.

1.Качество трафика один из важнейших элементов. У Вас может быть весь трафик в мире, но если у этих посетителей нет подлинного интереса к товару, Вы не получаете никакой ценности. С другой стороны, если сосредоточитесь на оптимизации набора выражений, связанных предпринимательской деятельностью, получится занимать более высокие позиции в результатах отбора. В свою очередь, Google начнет посылать качественный приток людей, которые будут иметь неподдельный интерес к увиденному торговому предложению.

2.Количество трафика. Как только сайт будет оптимизирован для определенных ключевых слов, бизнес будет занимать более высокое место в результатах поиска, и Вы можете ожидать потенциально значительного увеличения потока на сайт.

3.Органический трафик. Когда поисковый рейтинг начнет улучшаться, больше не придется платить за рекламу, чтобы привлечь посетителей, так как начнется получение его непосредственно от Google, что и есть SEO.

Как Вы можете видеть, все это приводит к тому, что сайт не только получает больше органического трафика, но и посетители, щелкающие, чтобы попасть на него, будут иметь подлинный интерес к тому, что он может им предложить. Позволяя делу экономить деньги за счет увеличения сужения отбора, уменьшается или вообще прекращается трата денег на платную рекламу, и не придется нанимать дорогостоящие SEO-агентства. Но как же Google ранжирует сайты по ключевым словам. Всякий раз, когда Вы ищете что-то в поисковой системе, разворачивается искатель, который выходит и собирает информацию обо всем содержимом, которое он может найти в Интернете, связанном с вашим поисковым запросом. Затем искатель возвращает все найденное содержимое обратно в поисковик для построения индекса. Этот индекс проходит через алгоритм, который ранжирует каждый веб-сайт с соответствующим контентом на основе различных переменных. Наша цель-привлечь внимание поисковика, когда кто-то ищет ключевое слово или фразу, по которой вы пытаетесь ранжировать. Ранжирование по определенным словосочетаниям может показаться невыполнимой задачей, потому что происходит конкуренция с сайтами, которые могут иметь более высокий доменный авторитет, чем у Вас. Они существуют дольше или создали значительное количество обратных ссылок на свой контент. В одном отчете говорится, что 90,63% веб-сайтов не получают органического трафика от Google. Таким образом, очевидно, что на этом этапе большинство людей разочаровываются и полностью отказываются от SEO. Хотя процесс может показаться сложным, мы можем упростить его, разбив весь процесс на различные части, что должно дать вам понимание того, как можно использовать популярные

наборы слов, чтобы привлечь внимание Google. Цель состоит в том, чтобы выбрать основную фразу для каждой страницы сайта, но она не может быть слишком конкретной. Например, если Вы пишете статью под названием «7 способов сжигания жира на животе» и ваша ключевая фраза «сжигание жира на животе», Вам может быть трудно ранжировать ее, поскольку несколько доменов с высоким авторитетом конкурируют за эту конкретное сочетание слов. Однако, если переключить его на “какие упражнения сжигают жир на животе”, тогда будет меньше доменов с высоким авторитетом, с которыми можно конкурировать, и ваши шансы превзойти их резко возрастут.

Размещение ваших ключевых слов.

После того как вы выбрали ключевое слово для конкретной страницы, задайте себе следующие вопросы: Можно ли использовать ключевую фразу в URL-адресе? Можно ли использовать ключевое слово в названии страницы? Можно ли использовать ключевую фразу в заголовке и подзаголовке? В дополнение к вышесказанному, нужно включить свою главную подборку слов несколько раз в текст Вашего контента — один раз во вступительном и заключительном абзацах и два-четыре раза во всей остальной части контента. Очень важно, чтобы вы использовали курсив, полужирный шрифт, теги заголовков, маркеры и другие теги акцента, чтобы выделить вашу ключевую фразу, но главное не переусердствовать. Чтобы все звучало естественно, не нужно навязывать тематические высказывания, они негативно влияют на содержание, снижая его читабельность.

Связывание ваших ключевых слов.

Когда пишется основное положение конкретной страницы на ресурсе, текст должен содержать соответствующие ссылки. Однако требуется воздержаться от использования сносков «нажмите здесь», так как это не только затрудняет чтение контента, но и не имеет ценности для поисковой системы. Вместо этого рекомендуется использовать описательные ссылки, такие как «утренняя тренировка», и связывать целевой URL-адрес с текстом. Сделав еще один шаг, попробуем включить хотя бы одну внутреннюю ссылку в основной текст контента. Внутренняя ссылка-это когда один фрагмент контента ссылается на связанный фрагмент контента на ресурсе. Это поможет увеличить время пребывания посетителей на вашем портале. Когда кто-то отправляет запрос, и веб-искатель останавливается на сайте, он просматривает весь контент-план. Предположим, он находит предложение, связанные с поисковым запросом, в URL-адресе, заголовке, подзаголовках и во всем информационном наполнении. В этом случае Google с большей вероятностью отобразит ресурс как совпадение, связанное с ранее введенным вопросом. Система ищет релевантный, качественный и актуальный медиа-контент, который лучше всего соответствует тому, что ищет пользователь. Таким образом, если он содержит только ключевую фразу в заголовке и один или два раза по всей теме, то Google может определить,

что он не приносит никакой ценности тому, что ищет пользователь, и Вы можете быть уверены, что будете похоронены глубоко в результатах поиска. **Ubersuggest**-это упрощенный SEO-инструмент, который может помочь поднять страницы в поисковом рейтинге Google. Он предоставляет обилие информации о ключевой фразе, которую Вы собираетесь использовать. Самые важные части, к ним относятся:

Сколько поисковых запросов получает ключевая фраза в месяц?

Насколько сложно будет ранжировать ключевую фразу?

Какие сайты уже ранжируются по ключевому слову, и сколько обратных ссылок, акций в социальных сетях и посетителей они получают?

Ранее в этой статье мы рассмотрели, как выбрать подходящую вокабулу для гипотетической статьи под названием «7 способов сжигания жира на животе». Итак, давайте используем Ubersuggest, чтобы раскрыть больше информации и обнаружить дополнительные интерпретации вопроса, которые могут лучше подходить.

KEYWORD IDEAS	SUGGESTIONS	RELATED	QUESTIONS	PREPOSITIONS	COMPARISONS
KEYWORD	TREND	VOLUME	CPC	PD	SD
burn belly fat		22,200	\$2.19	100	50
burn belly fat foods		18,100	\$1.01	100	41
how lose belly fat in a week		12,100	\$1.66	100	39
burn belly fat exercises		9,900	\$1.42	45	21
exercises that burn belly fat		9,900	\$1.17	82	32
which exercises burn belly fat		9,900	\$1.49	55	24
how lose belly fat naturally		8,100	\$1.48	100	38

Фото из Ubersuggest.

Когда вы нажимаете кнопку поиск, краткий обзор показывает, что этот термин получает 22 200 поисковых запросов в месяц, имеет рейтинг сложности SEO 50 и примерно \$2,19 за клик, если Вы заинтересованы в запуске платной рекламы. Прокручивая страницу вниз, будет дополнительная информация об использовании главных выражений. На таких платформах нужно обращать внимание на две вещи:

Объем. Это то, сколько поисков получает ключевая фраза в месяц.

Охват. Это означает сложность поиска — чем выше число, тем труднее будет ранжировать.

Как вы можете видеть, ключевая фраза «сжигать жир на животе» получает наибольшее количество поисковых запросов в месяц, но она также имеет самую значительную сложность поиска, а это означает, что шансы на ранжирование по этому ключевому слову на первой странице результатов поиска Google невелики. Это связано с большим количеством доменов с высоким авторитетом, которые конкурируют за одну и ту же ключевую фразу.

Теперь обратите внимание на связанные выражения. Вы можете видеть, что ключевая фраза имеет 9 900 поисковых запросов в месяц. Тем не менее, сложность поиска оценивается всего в 21 балл, что означает, что конкуренция со стороны доменов с высоким авторитетом гораздо меньше. Возможности значительно возрастают, когда ниша пытается занять первое место на первой странице результатов поиска Google. По мере прокрутки вниз ресурса отобразится дополнительная информация о популярных тирадах, таких как общее количество обратных ссылок, предполагаемые посещения в месяц и акции в социальных сетях.

Важно отображение обратной ссылки-это когда другой веб-сайт ссылается на определенный фрагмент сегмента на вашем веб-сайте. Обратные ссылки говорят поисковым системам, что другие сайты ручаются за контент. Таким образом, чем больше обратных ссылок на сайт, тем больше Google будет ценить контент и ранжировать его выше в результатах поиска. Вы можете просмотреть все обратные ссылки, которые этот сайт получил на свою статью, включая конкретную ключевую фразу, которую мы искали ранее. Наличие доступа к этой информации неоценимо, поскольку она позволяет создавать обратные ссылки для вашего собственного содержимого с соответствующей ключевой фразой. Отсюда вы можете следовать простому четырехэтапному процессу, чтобы начать генерировать органический трафик на свой сайт и улучшать его рейтинг в поисковике.

Четырехэтапный процесс:

1. Создайте список из 10 ключевых фраз, относящихся к вашему бизнесу, для которых вы можете создавать контент.

2. Используйте Ubersuggest, чтобы исследовать эти ключевые фразы и найти ту, которая имеет относительно низкую сложность поиска (0-40), но получает приличное количество поисковых запросов в месяц (4000+).

3. Пишите контент-план на основе выбранной вами ключевой фразы. Не забывайте советы, относительно размещения и связывания вашей ключевой фразы в вашем контенте.

4. Используйте Ubersuggest для исследования похожих веб-сайтов, использующих одну и ту же ключевую фразу. Найдите, откуда они получают

обратные ссылки, и преследуйте эти цели, чтобы создать обратные ссылки на ваш контент.

Веб-трафик действует как спасательный круг; без него Ваше дело перестает существовать. К сожалению, многие люди просто не знают, как улучшить SEO своего сайта. Поэтому, когда дело доходит до получения веб-трафика, большинство онлайн-компаний прибегают к двум методам.

Платная реклама: Средний малый бизнес, использующий рекламу Google,

Найм SEO-агентства, что может стоить вам больше, чем запуск платной рекламы непосредственно в Google. Однако, используя Ubersuggest, можно улучшить свое SEO, чтобы занять более высокое место в результатах поиска Google, чтобы начать получать органический трафик, и все это экономит кучу денег на этом пути. Крупные компании, такие как Nike, Twitter, Microsoft и даже медиагигант CNN, видят ценность в использовании упрощенного инструмента SEO, для улучшения своего рейтинга. Привлечение значительного трафика на их соответствующие веб-сайты наиболее экономически эффективным способом. Ваш интернет-бизнес может иметь невероятный продукт, и Вы можете создавать отличный контент, чтобы идти рядом с продуктами, которые предлагаете. Тем не менее, если ваш сайт не отображается в результатах поиска Google, много трафика не получить, а если это так, то не видите большой отдачи от тяжелой работы, которую вкладываете.

Вместо того чтобы тратиться за платную рекламу, почему бы не сосредоточить свои усилия на создании органического трафика с помощью Ubersuggest, который предоставляет всю информацию, необходимую для успеха в SEO. На начальном этапе бизнеса он поможет дать эффективные результаты при привлечении органического трафика на сайт и повысить Ваш рейтинг в поисковых системах, если использовать их правильно и с некоторым терпением.

Использованные источники:

1. <https://summary.romansergeev.com/kak-rabotaet-google/>
2. «Нестандартное SEO: как ускорить продвижение в поисковых системах», 2019, Ingate.
3. https://vk.com/away.php?to=https%3A%2F%2Fsearchengineland.com%2Fguide%2Fwhat-is-seo&cc_key

ҚР АГРАРЛЫҚ САЛА ӘЛЕУЕТІНДЕГІ НЕСИЕ БЕРУ ПРОЦЕСІНІҢ ҮЛЕС САЛМАҒЫ

Иманбаева З.О., Саламат Б.Б., Керімбек Ғ.Е.
Қ.Жубанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Астана университеті

Аграрлық сектор елдер экономикасын дамыту үшін маңызды салалардың бірі болып табылады. Оның дамуы экономиканың тұрақтылығын теңдестіруде, еңбек өнімділігін арттыруда және халықтың өмір сүру деңгейін арттыруды қамтамасыз етуде үлес салмағы зор. Қазақстанның түрлі климаттық жағдайлары қалыпты жылу белдеуінің барлық дерлік дақылдарын өсіруге және мал шаруашылығын дамытуға мүмкіндік береді.

Экономиканың аграрлық саласын түбегейлі жақсартуға және орнықты дамытуға қол жеткізу үшін Қазақстан Республикасының аграрлық сектордағы қатынастар жүйесін дамытудың кейбір теориялық ережелері мен әдіснамалық тәсілдерін жетілдіру қажет. Аграрлық экономиканы көтеру міндеттері жан-жақты, жүйелі түрде қаралуға тиіс, яғни: экономикалық, әлеуметтік және экологиялық. Қазақстанның аграрлық секторының бәсекеге қабілеттілігін арттыруды оның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында әлеуметтік процестерді дамытумен және осы салаға кредиттердің ұлғаюымен кешенді түрде қарау қажет. Аграрлық салада несиелеудің тиімді тетіктерін пайдалану ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді қаржылық қамтамасыз ету проблемасын шешуге ықпал етеді. Ауыл шаруашылығын несиелік қолдаудың объективті қажеттілігі бірқатар себептерге байланысты, олардың негізгілері ауылшаруашылық өндірісінің ерекшеліктері, өнеркәсіппен тауар алмасудағы эквиваленттілік және саланың дамуындағы жағымсыз тенденцияларды жеңу қажеттілігі болып табылады. Бұл ретте ауыл шаруашылығы қарыз алушыларының ағымдағы және инвестициялық қызметіне арналған кредиттердегі қажеттіліктеріне неғұрлым толық сәйкес келетін кредиттік тетіктерді әзірлеу кезінде олардың салалық немесе ішкі салалық сипатына қарай жіктелген ауыл шаруашылығы өндірісінің дара ерекшеліктері барынша жоғары дәрежеде ескерілуге тиіс. [1]

АӨК саласын несиелеу процесі – мемлекеттің экономикалық дамуының қарқыны мен ерекшеліктерін анықтайтын маңызды негізгі факторлардың бірі болып табылады. Қазақстан Республикасы экономикасының аграрлық секторын нарықтық жүргізуге бағдарлау ерекше кредиттік тәсілді талап етеді. Бұл проблема несиелеу ресурстарының ауыл шаруашылығына жеткіліксіз бағытталуына байланысты күрделене түсуде. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашақ-аграрлық секторда, әсіресе, шағын және орта бизнес түріндегі жаңа өңдеу кәсіпорындары желісін құруда. Бұл жерде біз бизнесті несиелеумен қолдауға тиіспіз. Фермерлер ұзақмерзімді қаржыландыру мен өткізу нарықтарына делдалсыз тікелей қол жеткізуі тиіс. Ауылдық өндірушілердің қарыздарын кепілдендіру мен сақтандырудың тиімді жүйесін құру өзекті мәселе болып табылады». [2]

2019 жылдың 31 желтоқсанында Қазақстан Республикасы үкіметінің бастамасымен елімізде индустриялық-инновациялық дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы қабылданған болатын, оның бір бағыты еліміздің агроөнеркәсіптік кешенін (АӨК) дамыту болып табылады.

«Қазақстан-2050» стратегиясында да ауыл шаруашылығы өніміне өсіп келе жатқан жаһандық сұраныс жағдайында агроөнеркәсіп кешенін ауқымды жаңғыртуды жүргізу бойынша міндет қойылды. Нәтижесінде 2012 жылдан 2050 жылға дейін елдің ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығының үлесі 5 есе ұлғаюы тиіс. [3]

Агроөнеркәсіп кешенін дамытудың маңызды факторларының бірі ретінде сарапшылар елдегі аграрлық сақтандыруды жетілдіру деп есептейді. Ал бұл өз кезегінде ауыл шаруашылығында қазіргі уақытқа дейінгі қабылданған шараларды едәуір қысқартады, бірақ та аймақтардағы секторларға қаржылай несие беру көлемінің өсуіне жәрдемдесетін болады. Себебі қаржы-несие мен баға саясатындағы нарықтық өзгерістер инвесторларды тарту және кәсіпорындарды санациялау, шағын кредит беру, өндірілетін өнімге шарттық бағаларды қолдану арқылы агроқұрылымдардың қаржылық жағдайын жақсартуға мүмкіндік беретін тиімді процесс ретінде бағаланады. Нақтылар болсақ, елімізде коммерциялық банктердің Ауыл шаруашылығын несиелеуін ұлғайтуы Қазақстан экономикасындағы ауыл шаруашылығының рөлін арттырады және оның рөлі тіпті екі еседей болуы мүмкін. Бұл сайып келгенде елдің экономикалық дамуындағы ауыл шаруашылығының үлесін арттырады. Бірақ та қазіргі уақытта банктер тарапынан секторларды кредиттеу деңгейі жоғары емес екені анық. [4]

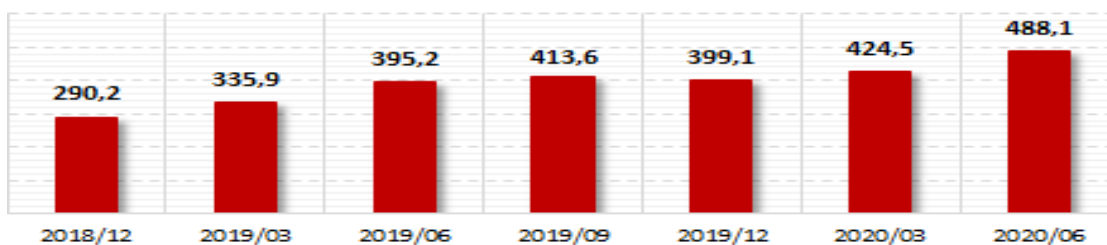
Қазақстандағы ең ірі АӨК жеңілдікпен несиелендіру институты – «Аграрлық несие корпорациясы» АҚ (АКК) болып табылады. АКК қызметінің негізгі мақсаты жеке қаржы институттарын тарту, қаржыландырудың қолжетімді және тиімді жүйесін қалыптастыру арқылы елдің агроөнеркәсіптік кешенін тұрақты дамытуға жәрдемдесу болып табылады. Корпорация Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде айқындалған ауыл шаруашылығы өндірісін дамытудың басым бағыттары бойынша несие беру бағдарламаларын іске асырады.

Нарықтың басқа қатысушыларымен салыстырғанда АКК-ның негізгі бәсекелестік артықшылықтары ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді кредиттеудің неғұрлым төмен мөлшерлемесі болып табылады, ол шамамен жылдық 6-10% - ды құрайды және АӨК-ті қолдауға мемлекеттік қаражатты тарту мүмкіндігімен негізделген қаржыландырудың неғұрлым ұзақ мерзімін қолданады. «Аграрлық несие корпорациясы» АҚ (АКК) жеке қаржы институттарын тарту және АӨК субъектілерінің құзыреттерін арттыру арқылы қолжетімді және тиімді қаржыландыру жүйесін қалыптастырады. Ағымдағы жылдың қаңтар-маусым айларында АКК жалпы сомасы 148,4 млрд теңгеге 5 мыңға жуық фермерді қаржыландырды. Бұл ретте корпорацияға тікелей кредит берудің үлесіне бар болғаны 35% - ы тиесілі, қалған 65% - ы екінші деңгейдегі банктерді, кредиттік серіктестіктерді, микроқаржы ұйымдарын, өңірлік инвестициялық орталықтар мен лизингтік компанияларды қорландыру құралдары арқылы іске асырылған. Мұндай тәсіл тіпті шалғай ауылдарда жұмыс істейтін фермерлерге несие түрлеріне

қолжетімділікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді және тұтастай алғанда ауылда ШОБ сегментінің дамуына ықпал етеді.

Корпорация 2018 жылы АӨК секторын жалпы сомасы 258,7 млрд теңгеге несиелендірді, бұл жоспарлы мәннен 41,8%-ға артық; жылдық өсім 67,5%-ды құрады (2017 жылы 154 млрд теңге). Барлығы 7,4 мың ауыл шаруашылық тауар өндірушілері несиелендірілді. Ал жоспар бойынша осы қарқынмен 2026 жылға қарай несие сомасын 450,9 млрд теңгені құрау жоспарланды. Несиелеу негізі жеті бағдарлама бойынша жүзеге асырылды: "Кең дала", «Агробизнес», "Агроэкспорт", "Іскер", "Агротехника", "Сыбаға" және ҚР ҰҚ қаражаты есебінен инвестициялық бағыттарды несиелеу.. Соның ішінде АӨК субъектілерін несиелендіруге мемлекет 60 млрд теңге бөлді. Соңғы қарыз алушылар үшін сыйақы мөлшерлемесі-жылдық 7% - ға дейінгі көрсеткішті құрады. "Аграрлық несие корпорациясы" АҚ филиалдары арқылы тікелей кредит беру 14,0 млрд теңгені құрады. [5]

АҚ "АКК"-ның несие қоржыны

Қазіргі уақытта "Аграрлық несие корпорациясы" АКК ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер қызметінің барлық салаларына бағытталған сегіз бағдарлама бойынша кредит береді: «Кең дала» көктемгі егіс және егін жинау жұмыстарын кредиттеу бағдарламасы, «Сыбаға» етті мал шаруашылығын дамытуға кредит беру бағдарламасы, «Ырыс» сүт-тауар фермаларын дамытуға кредит беру бағдарламасы, «АгроЭкспорт», «АгроБизнес», «АгроТехника», «Іскер» және «Қарапайым заттар экономикасы» бағдарламалары бойынша.

Атап айтқанда, «Кең дала» бағдарламасы бойынша жыл басынан 14 қыркүйекке дейін 70 млрд теңге сомасына 2,4 мың АШТӨ қаржыландырылды. 3 млн гектардан астам егіс алқабы қамтылды. Бұл бағдарлама бойынша жоспар толық көлемде орындалды. Ал 2019 жылы несиелердің басым бөлігі осы бағытқы сәйкес, яғни «Кең дала» көктемгі егіс және егін жинау жұмыстарын несиелендіру бағдарламасы бойынша 60 млрд теңге берілді.

Етті мал шаруашылығын дамытудың ұлттық бағдарламасын іске асыру шеңберінде сондай-ақ «Сыбаға» кредит беру бағдарламасы әзірленіп, енгізілді, ол бойынша 22,3 млрд теңгеге жобаларды қаржыландырды. Бұдан басқа, негізінен кредиттік серіктестіктер мен лизингтік компанияларды қорландыру арқылы АӨК картасы шеңберінде қарқынды техникалық қайта жарақтандыру

бойынша ауыл шаруашылығы техникасы мен жабдықтарын сатып алу қаржыландырылды. 2019 жылы 876,4 млн теңге сомасына 147 бірлік ауыл шаруашылығы техникасы мен жабдығын сатып алу үшін АШТӨ-ге алты кредит берілді.

«Қарапайым заттар экономикасы» кредиттеу бағдарламасы шеңберінде көктемгі егіс және егін жинау жұмыстарын жүргізу үшін 921,3 мың га ауыл шаруашылығы алқаптарын өңдеуге 15,1 млрд теңге сомасында кредит берілді.

«Агробизнес 5 бағыт» бағдарламасы аясында жалпы сомасы 54,9 млрд теңгеге 78 жоба қаржыландырылды, оның ішінде:

* етті мал шаруашылығын дамытуға – жалпы сомасы 10,5 млрд теңгеге 442 жоба;

* ет және өсімдік шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеуге – жалпы сомасы 6,6 млрд теңгеге 16 жоба;

* сүт саласын дамытуға – жалпы сомасы 0,1 млрд теңгеге 3 жоба;

* суару жүйелерін сатып алуға – жалпы сомасы 1,1 млрд теңгеге 17 жоба;

* өсімдік шаруашылығын қаржыландыруға – жалпы сомасы 36,6 млрд теңгеге 200 жоба.

Жалпы, ағымдағы жылдың шілде айының басында АКК несие портфелі 488,1 млрд теңгені құрады. Бұл көрсеткіш бір жыл бұрынғы тиісті кезеңмен салыстырғанда 23,5% - ға артық (395,2 млрд тг).

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының деректері бойынша ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігінің индексі 2015 жылғы деңгейге қарағанда 2018 жылы 118%, 2019 жылы — 196%, 2020 жылы — 228%, 2021 жылы — 267% құрауы тиіс деп жоспарланды. 2018 жылы жоспар артығымен орындалды. 2018 жылдың қорытындысы бойынша Еңбек өнімділігі 2,1 млн теңгені құрады, физикалық көлем индексі — 112,2%. Ағымдағы жылдың екі тоқсанының қорытындысы бойынша өнімділік 527,5 мың теңгеге жетті, өткен жылдың сәйкес кезеңіне қарағанда нақты көріністе 4,6% құрады. [6]

Агроөнеркәсіптік кешен инфрақұрылымын дамытуда және серпінді жобаларды іске асыруда жетекші рөлді «ҚазАгро» Ұлттық басқарушы холдингі атқарады. Холдингінің қызметі Ауыл шаруашылығы өнімділігін арттыру мәселелерін жүйелі шешуге, ауылдық тауар өндірушілерді кооперативтерге біріктіруді ынталандыруға, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілердің кепілді өткізу жүйесін құруға, кредит беру, лизинг бағдарламаларын іске асыру, ауыл шаруашылығы өнімдерін сатып алу және ауыл шаруашылығы инфрақұрылымын дамыту жолымен қайта өңдеу кәсіпорындарын ұйымдастыруды ынталандыруға бағытталған. Жеңілдікті несиелендіру және лизинг арқылы ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер мен ауыл тұрғындары техника, арнайы техника, қайта өңдеу жабдықтары, ірі қара мал, технологиялық жабдықтар (жылыжайлар, құс фабрикалары, тамшылатып суару технологиялары, көкөніс сақтау қоймалары)

сатып алуға, айналым қаражатын толықтыруға (тыңайтқыштар, тұқымдар, қайта өңдеуге арналған шикізат), көктемгі егіс және егін жинау жұмыстарын уақтылы жүргізуді қамтамасыз етуге, өз бизнесін ашу және кеңейту үшін бастапқы капитал сатып алуға мүмкіндігі бар. Осы бағдарламалар бойынша кредиттеу шарттары елдегі басқа қаржы институттарымен салыстырғанда неғұрлым тиімді болып табылады.

Холдингтің еншілес ұйымдары беретін кредиттердің құны Екінші деңгейдегі банктер беретін кредиттердің құнынан айтарлықтай төмен. Холдингтің еншілес ұйымдары ауыл шаруашылығының негізгі кредиторлары болып табылады. Ағымдағы жылдың маусым айының соңында агроөнеркәсіптік кешен саласындағы ҰБХ еншілес ұйымдарының несие қоржыны 1 трлн теңгені құрады — өткен жылдың аналогы бойынша салыстырғанда (845,9 млрд тг) 19% - ға артық. Холдингтің еншілес ұйымдарының арасында берілген қарыздар бойынша ең үлкен үлесті «Аграрлық кредиттік корпорация» АҚ (74,9%) алады. Жалпы, коронавирус пандемиясының жағымсыз салдарына қарамастан, корпорация ауыл шаруашылығы саласын үздіксіз қаржыландыруда. Ағымдағы жылдың алты айында АКК жалпы сомасы 148,4 млрд теңгеге 4913 фермерді қаржыландырды. [7]

Корпорацияның мәліметінше, «Кең дала» және «қарапайым заттар экономикасы» бағдарламалары бойынша көктемгі егіс жұмыстары 84 млрд теңгеден астам сомаға қаржыландырылды. Сондай-ақ, АКК «Іскер» бағдарламасы бойынша ауылдағы әлеуметтік осал азаматтарды қолдау бойынша жұмыс жүргізуде, ол бойынша 2020 жылы 5 млрд теңгеден астам сомаға қарыздар берілді.

Елдегі іскерлік белсенділікті арттырудың негізгі құралы-жеңілдікпен кредит беру болып табылады. Осы бағыт төңірегінде несиенен қамтамасыз ету жүйесінің дара бағытын жүзеге асыру ауыл шаруашылығы саласында маңызды рөл атқарады. Сондықтан да халықты азық-түлікпен және шикізаттармен

қамтамасыз етуге жыл сайын дайындап, өңдеп, сату ұйымдарының және жеңіл өнеркәсіп мекемелерінің тауар өндірушілерімен форвардты, фьючерстік келісімшарттар жасап, кепілдікпен сатып алу шараларын жүргізу қажет. Сонда ғана тауар өндірушілер алдын-ала процентсіз несие алуға мүмкіндік алады. Өйткені, форвардтық операциялар – бұл болашақтағы өнімді қазіргі сату бағасымен контрактілі өткізуде, фьючерстік операциялар – белгілі бір көлемдегі, саладағы болашақтағы өнімнің контрактісін болашақтағы нарықтық баға негізінде салуға мүмкіндік береді. [8]

Соңғы онжылдықта мемлекет шағын бизнес пен ауыл шаруашылығын қоса алғанда, экономиканың нақты секторын несиелендіру бойынша қаржы ұйымдары мен банктердің қызметін жандандыруға бағытталған түрлі шаралар қабылдағанын атап өткен жөн. Бұл мәселелерді шешуде микрокредиттік ұйымдардың қызметтерін пайдалануға жеке рөл беріледі, олардың арқасында шағын және орта кәсіпкерлік өкілдері, сондай-ақ жеке тұлғалар өз бизнесін кеңейту, өндірісті техникалық қайта жарактандыру, негізгі құралдарды жаңарту және кепіл мүлкі болмаса да, басқа да қажеттіліктер үшін қажетті қаржылық және материалдық қолдау алуға мүмкіндігі бар. Ауылдық жерлерде микрокредит беруді дамыту ауылдық кәсіпкерліктің дамуына ықпал етеді, бұл өз кезегінде өңірлердегі халық табысының ұлғаюына, жұмыссыздық деңгейінің төмендеуіне алып келеді. Несиелендірілетін кәсіпорындардың басым бөлігін фермерлік құрылымдар құрайтынын ескере отырып, ауыл кәсіпкерлерінің қаржы ресурстарына қолжетімділігінің артуы керек.

Сонымен қатар агроөнеркәсіп кешенінің шаруашылық жүргізушісі субъектілеріне мемлекеттік және аймақтық бағдарламада қарастырылған іс-шараларды жүзеге асыруы үшін ұзақ мерзімдік несие беру тиімді болар еді. Ол үшін мемлекеттің қаржы-несие саясатында мынадай талаптарды орындау қажет. Олар, біріншіден, мемлекеттік деңгейде бекітілген бағдарламаларға сай қаржы босату. Екіншіден, республикалық және жергілікті бюджеттердің, меншік түріне байланыссыз кәсіпорындар қорларының, банктердің, дайындаушы және қызмет көрсетуші ұйымдардың ауыл шаруашылығына жұмсалатын қаржыға үлестік қатысуы. Үшіншіден, жеңілдікті салық салу болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Самоховец М. П. Факторы, влияющие на организацию кредитования сельскохозяйственных предприятий // Финансы и бизнес. – 2009. – №3. – С.95-100
2. Послание Главы государства Нурсултана Назарбаева народу Казахстана "Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее" от 01.2014
3. <https://strategy2050.kz/>

4. Валовой Д.В. Рыночная экономика. Возникновение, эволюция и сущность. М.: ИНФРА -М, 2005.
5. Кредитование сельского хозяйства 2019-2020 года - <https://www.zakon.kz>.
6. Кредитование АПК РК. 2020 <http://ranking.kz>
7. Кредитование сельского хозяйства Республики Казахстан - <https://www.kazportal.kz>
8. Құбаев Қ.Е., Ихданов Ж.О., Кәрібай А.Ш. Аграрлық сектор экономикасын мемлекеттік реттеу мәселелері: Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 1997. – 88 б.

БАНКТІК БИЗНЕСІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ОҢ ЖӘНЕ ТЕРІС ЖАҚТАРЫ

Имашев Б.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Инновациялық даму стратегиясының бөлігі ретінде Қазақстандық банктердің көпшілігі үнемі жаңа өнімдерді дамытып отырады, оған мысал соңғы кездері банктердің әлеуметтік желілердегі жарнамалары мен интернет банкинг жүйесі. Соңғы жылдары көптеген табысты банктер қызмет көрсету саласында озық технологияларды енгізу негізінде клиенттердің сенімін алу үшін бәсекеге түсті, бұл оларға шығындарды азайтуға және жоғары пайда алуға мүмкіндік берді. Бұл бірінші кезекте, әрине, ақпараттық технологиялар (IT) саласындағы инновациялар туралы. Инновациялық IT жобалардың біраз бөлігі банк секторына тиесілі, себебі банктер қашықтықтан қызмет көрсетумен айналысады және ақпараттық технологияларсыз оларға жол берілмейді. Технологиялық инновациялар бәсекелес банктерге клиенттер үшін күресті сәтті жүргізуге ғана емес, сонымен бірге клиенттердің өзара әрекеттесуінің сипаты мен жолдарын айтарлықтай жаңартуға мүмкіндік береді. Мұндай технологиялар, ең алдымен, қашықтан банктік қызмет көрсетуде тиімді жұмыс жасайды. Айта кету керек, бүгінгі таңда қашықтан банктік қызмет көрсетудің бірыңғай анықтамалары жоқ, бірақ бірнеше анықтамаларын қарастырсақ:

1. Қашықтан банктік қызмет көрсету деп операцияларды жүргізу клиенттің банкке келуін талап етпейтін технология деп түсініледі. Бұл ретте банк әртүрлі қол жеткізу құралдарының (телефон аппараты, компьютер) көмегімен әртүрлі қол жеткізу арналары (телефон, интернет және т.б.) бойынша клиент банкке беретін қашықтықтан өкімдердің негізінде клиенттің қаражатымен төлемдер жүргізеді немесе басқа да әрекеттер жасайды[1].

2. Банктің қашықтан қызмет көрсетуі клиенттің өтініші бойынша банк өнімдерін/қызметтерін банк қызметкерімен тікелей қарым-қатынас жасамай ұсынуға заңды саналады[2].

3. Қашықтан банктік қызмет көрсету деп әр түрлі электронды жеткізу арналарын қолдана отырып, клиентке ұсынылатын және әр арна үшін бір жүйеде жиналған қашықтан банктік қызметтер спектрін түсінуге болады [3].

Клиенттермен өзара әрекеттесудің бұл арналары банктердің дәстүрлі қаржылық қызметтерін ғана емес, сонымен қатар клиенттердің қаржылық және қаржылық емес қажеттіліктерін мүлде басқа сапа деңгейінде қанағаттандыруға мүмкіндік беретін жаңа өнімдерді ұсынуға мүмкіндік береді.

Банктер ІТ нарығындағы жалғыз ойыншы емес екенін атап өткен жөн. Бүгінгі таңда бұл салада электронды төлем жүйелері банк секторымен бәсекелеседі. Төлем қызметтері нарығының банктік және банктік емес қатысушылары бүгінде қашықтан төлемдердің қауіпсіздігіне байланысты мәселелерді шешеді. Бұдан басқа, олардың алдында адал клиенттік базаны құрудың және құқықтық реттеудің қолайлы режимін табудың өзектілігінен туындаған шешілмеген проблемалар тұр. Бұл проблемаларды шешудің сәттілігінің негізгі критерийі түпкілікті тұтынушының көрсетілетін төлем қызметтерінің құнын, қарапайымдылығын, ыңғайлылығын және сенімділігін қанағаттандыру болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанда клиент банктік қызметтерге қашықтан қол жеткізе алатын бірнеше байланыс арналары бар. Оларды ақпараттық жүйелердің түрлері бойынша жіктеуге болады: интернет-банкинг; телефондық банкинг (call-орталық және IVR арқылы қызмет көрсету); мобильді банкинг; банкоматтар және өзіне-өзі қызмет көрсету дүңгіршектері арқылы қызмет көрсету; видеобанкинг.

Осының ішіндегі қазіргі заманғы трендке байланысты Интернет-банкингте толығырақ тоқталайық. Интернет-банкинг дегеніміз-бұл қашықтан қызмет көрсету технологияларының жалпы атауы, онда шоттар мен операцияларға қолжетімділік кез келген уақытта және интернетке қолжетімділігі бар кез келген компьютер немесе смартфон арқылы беріледі. Интернет-банкинг соңғы жылдары қазақстандық банктерде сенімді түрде енгізілуде, бірақ қолма-қол төлем әдістерін ұнататын адамдар саны әзірше біраз бар, бірақ бұл жүйені көбіне жастар қауымы көп қолданады. Себебі үлкен жастағы кісілерге жаңа технологиялар жайлы тиімді түсіндірмелердің аздығынан болуы мүмкін және кейде біз БАҚ-тан банктердің интернет бағдарламаларында ақаулар, кибератакалар болып жататынын естиміз. Мысалға 2020 жылғы 27 қазанда Kaspi банкте болған жүйесіндегі іркіліс қазақстандықтарды әбден абыржытты. Клиенттердің көбісі өз шотындағы ақшаларын ала алмай қалды, олардың көпшілігі банкке кибершабуыл туралы хабарламалар алды. Толқулар шоттардан есептен шығарылған ақшаны, сондай-ақ ақша операциялары бойынша шектеулерді қосты.

Оған «Кибершабуылдарды талдау және тергеу орталығының» президенті Олжас Сатиев банкке ешқандай кибершабуыл болмағанына сенімді екенін айтты. «Бұл жүйені жаңартқан кезде банк бағдарламашыларының қателігі

болды. Осыған байланысты сәтсіздік болды және мұның бәрі таңертең дүрбелең басталып, адамдар ресурсқа кіре бастады, жүктеме пайда болды және жүйені жаңарту өте қиын болды. Егер бұл бұзу болса, жағдай мүлдем басқаша болар еді және сіз бұл туралы, кем дегенде, бүгін білмес едіңіз. Егер хакерлер банк жүйесінде транзакциялар жүргізуге қол жеткізсе, егер олар өз шоттарына ақша ала бастаса, онда адамдар балансты секіретін сияқты проблема болмас еді. Шын мәнінде, хакерлер Сіздің шоттарыңыздан емес, банктің шотынан ұрлайды. Сондықтан, барлық белгілер бүгін жүйенің істен шыққанын көрсетеді», - дейді Олжас Сатиев[4].

Бірақ соған қарамастан Каспии Банкісі әлі өз беделінен айырылған жоқ. Оған дәлел 2020 жылғы Forbes Kazakhstan журналында жарияланған банктер рейтингісінде бірінші орынға көтерілуі. Бұл банкті қазақстандағы инновациялы банк деуге болады. 2014 жылдың қараша айында «Kaspi Дүкен» – бағаларды салыстыру және тауарларды несиеге сатып алуға арналған онлайн-агрегатор іске қосылды. 2016 жылдың тамызында тұтынушылық сатып алу үшін бөліп төлеуді ұсынатын Kaspi Red бағдарламасы таныстырылды. 2016-2017 жылдары Kaspi Gold және қосымша жұмыс істей бастады Kaspi.kz, пайдаланушылар үшін қолма-қол ақшасыз төлемдер нарығын өзгертті. 2020 жылдың басында белсенді пайдаланушылар саны Kaspi.kz 6 млн-нан астам, Kaspi Gold 4,5 млн-нан астам болды[5].

Жалпы инновациялық даму жақсы нәтижелерге әкеледі бірақ онында өзінің теріс жақтары да бар. Жақсы жақтарын алатын болсақ бұл қолма қол ақшаны қалтаңда немесе әмианыңда ұстамай ақ дүкенге, қызмет көрсету орталықтарына карточкамен, телефон бағдарламасымен QR кодпен төлеуге болады. Бұл қалта ұрлықтарынан сақтандырады, себебі егер қалта ұрлығы болған жағдайда карточка және телефондағы бағдарламада пин кодпен қорғалған, және ондай жағдай болғанда банк қызметкеріне дереу ескертіп бұғаттап тастауға болады. Бұндай жағдайда әрбір адам өз қаржысын сақтап қала алады. Және тағы жақсы жағын алатын болсақ интернет банкинг арқылы кез келген тұтынушы кез келген қызмет түрлерін үйінде немесе жұмысында жүріп төлем жүргізе алады. Бұл дегеніміз адамның уақытын банкке кезекте уақытын келтірмей үнемдеуге пайдалы.

Инновацияның дамуының керектігі соңғы пандемия оқиғасы көрсетті. Коронавирустық індет банк саласына қатты әсер етті. Бірақ ковид дағдарысы цифрлық технологияларды енгізуді бәсеңдеткен жоқ. Сонымен қатар, банктерді цифрландыру қарқыны артып, тарих бойы ең жоғары деңгейге жетті. COVID – 19 экономиканың барлық салаларында, соның ішінде банк ісінде инновацияларды дамытуға қуатты ынталандыру болды. Көптеген инновациялар бүкіл әлемдегі банктердің өзгерген ортаға жедел реакциясы болды. Оларға жанасусыз төлемдер жүйесін, клиенттермен өзара іс-қимылдың цифрлық арналарын дамытуға, кредиттер бойынша төлем жасамау дағдарысын еңсеруге

тура келді. Банк қызметкерлерінің көпшілігінің қашықтан жұмыс істеуге көшуі сала үшін үлкен соққы болды. осы уақытқа дейін қаржы саласында қашықтан жұмыс істеуді мұндай ауқымда қолдану ешқашан қабылданған емес. Инновацияларға деген қажеттілік бүгінде бұрынғыдан да жоғары, және көптеген банктер үшін басты мәселе-олардың үнемі өзгеріп отыратын ортаға және жаңа сын-қатерлерге тез жауап беру қабілеті.

Ал енді теріс жақтарын айтсақ Қазақстанда соңғы кездері банк тұтынушылары кибер алаяқтың құрбаны болуында. 2020 жылдың тоғыз айында яғни қазан айына дейін интернет-алаяқтықтың 8,3 мың жағдайы тіркелді. Жаңа айтқандай Covid-19 коронавирусының пандемиясы қолма-қол ақшасыз төлемдерге көшу, төлем карталарын кеңінен пайдалану және электрондық сауданың қарқынды дамуына алып келді. Ағымдағы жылдың қазан айына қарай Қазақстанда айналымда 44,3 млн төлем картасы болды (2019 жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда 45% - ға артық). Мұндай өсу соңғы жылдары ең жоғары болып табылады. Қолма-қол ақшасыз төлемдер санының өсуімен және төлем карталарын пайдаланушылар санының ұлғаюымен қатар кибершабуылдар мен интернет-алаяқтық жағдайларының айтарлықтай өсуі байқалды. Ranking талдаушыларының деректеріне сәйкес, ағымдағы жылдың тоғыз айында интернет-алаяқтықтың 8,3 мың жағдайы тіркелген (өткен жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда 52,8% - ға артық). Сонымен қатар, фишингтің өсуі байқалады, киберқылмыстың ең көп таралған және қауіпті түрлерінің бірі. 2020 жылдың он айының қорытындысы бойынша ҚР — да 1090 фишингтік шабуыл, өткен жылдың ұқсас кезеңінде - 832 шабуыл анықталды. Бұл ретте 2018 жылдың тиісті кезеңінде барлығы 150 шабуыл, 2017 жылы — 99 шабуыл, 2016 жылы — 116 шабуыл тіркелді. Бұдан басқа, 2019 жылы қазақстандық екінші деңгейдегі банктерден болған киберинциденттер туралы 50-ге жуық хабарлама тіркелді, ал 2020 жылы олардың саны 134-ке жетті[6].

Жалпы жаңа инновациялық технологиялардың нарыққа келгені жақсы, бірақ оған тұтынушының өзінің сауатты болғаны дұрыс. Бұл дегеніміз әрбір жеке тұлғаның заман ағымынан қалмай өзін-өзі жетілдіріп отыру керек деген сөз. Қазір көп бизнес субъектілері осы жаңа инновацияларды қолданады. Халықты сауаттандыру үшін БАҚ құралдары, әлеуметтік желілер және газет журнал арқылы қоғам арасында түсіндірме жұмыстары жүргізілуі қажет.

Қолданылған әдебиеттер

1. Кирьянов М. Дистанционное банковское обслуживание в России // Банковское дело. 2009. № 8.
2. Самойлова С. С., Шепелев О. М. Современные способы финансирования корпоративных бизнес-групп // Социально-экономические явления и процессы. Тамбов, 2011. № 10. С. 169-172.
3. URL :<http://www.istu.edu>

4. [https://baigenews.kz/news/kaspi_bank - chto_proizoshlo_i_pochemu_eto_ne_kiberataka/](https://baigenews.kz/news/kaspi_bank_-_chto_proizoshlo_i_pochemu_eto_ne_kiberataka/)
5. https://forbes.kz//leader/rejting_bankov_kazahstana_2020_1589725980/?
6. <https://profit.kz/news/58975/V-bankah-RK-viroslo-chislo-kiberatak/>

Ғылыми жетекші: **э.ғ.к., доцент Ахметова Г.И.**

ТЕХНОЛОГИИ ВНЕДРЕНИЯ БЮДЖЕТИРОВАНИЯ В ПРОИЗВОДСТВЕННОМ ПРЕДПРИЯТИИ

Исетова А.Т.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Бюджетирование – это процесс разработки определенных бюджетов в соответствии с целями оперативного планирования. Степень эффективности внедрения системы финансового моделирования оценивается по уровню затрат, понесенных в процессе введения новой системы бюджетирования или обновления старой системы. Система бюджетирования по сути является одним из особых бизнес-процессов, следовательно, его можно анализировать и регулировать, как и другие бизнес-процессы.

Цели совершенствования системы бюджетирования:

- Налаживание взаимосвязи системы бюджетирования с системой стратегического управления фирмы;
- обеспечение финансовой прозрачности бизнеса;
- определение полномочий и ответственности, повышение ответственности за финансовые итоги;
- обеспечение мониторинга достижения целевых показателей всеми подразделениями фирмы;
- более эффективное использование основных средств, материальных и финансовых фондов;
- отбор информации для системы бюджетирования и управленческого учета фирмы на будущие периоды.

Формирование бюджетной системы предполагает улучшение существующих и создание новых форм бюджетов для полного отражения и мониторинга всех сторон финансово-хозяйственной деятельности фирмы, работы подразделений по центрам финансовой ответственности, показателей прибыли, затрат, закупок, финансовых источников и инвестиций.

Исходя из опыта производственных компании, для анализа сроков разработки и исполнения бюджетов используется коэффициент $K_{сб}$. Этот коэффициент позволяет учитывать не только сроки исполнения, но и уменьшение количества

функции в процессе внедрения бюджетирования. Минусом применения этого коэффициента заключается в том, что нет возможности его использования в случае применения компьютерных программ. Но для сокращения времени бюджетирования обязательно ведение его с помощью данных программ.

Многие автоматизированные программы разработаны для компании крупного и среднего масштаба по конкурентной цене приобретения. Начинать бюджетирование можно и с применения программы Excel. Но в результате работы с данной программой системный работник предприятия заметил следующие недостатки: внесение новых бюджетных статей требует много времени и труда; тяжело соблюдать корректность данных, так если в формуле была допущена ошибка её очень трудно найти и исправить; нет контроля за внесёнными изменениями, это программа предусматривает широкое пользование всеми ответственными лицами всех подразделении, следовательно, если кто-то ввел не правильные данные невозможно отследить кто и когда это сделал; конфиденциальная информация не защищена; сама программа при чрезмерной нагрузке данными замедляется. Учитывая все это наступает момент, когда бюджетирование с помощью программы Excel становится трудным и нежелательным. [1] В такой момент, конечно, следует обратить внимание на специальные корпоративные информационные системы для бюджетирования. Далее автор предложил ряд автоматизированных систем бюджетирования.

В таблице 1 представлены данные по сравнению основных характеристик на предлагаемые на рынке автоматизированные системы бюджетирования.

Понимая дороговизну самой программы и её установке и обучения персонала пользования данной программой, для обеспечения возвратности и окупаемости израсходованной суммы, нужно предварительно составить план обучения персонала, запланировать сроки внедрения и связывания с уже существующими в компании финансовыми электронными системами.

Таблица 1 - Сравнение главных характеристик автоматизированных систем бюджетирования

Особенность	Финансовый анализатор Оракл	Hype rion Pillar	Aday tume.Planning	EPS Prophix Budgets
Многомерный анализ данных	×	-	×	×
Удаленный доступ для предприятий с множеством филиалов	×	-	×	×
Быстрота работа системы	×	×	-	-

Работа через программу Excel	×	-	-	-
Удобный интерфейс программы	-	×	×	×
Удобный документооборот	-	×	×	-
Примечание: выполнено автором				

По результатам была выбрана система Adaytume.Planning. стоит отметить, что выбор системы опирался в первую очередь на стоящие задачи, специфику фирмы и её финансовые возможности. Автор предлагает рекомендации по внедрению бюджетной системы и в случае положительного решения руководящего состава производственного предприятия о принятии в работу, предлагается проведение следующих процессов:

- сформировать и утвердить бюджет предприятия на следующий год;
- разработать определенную структуру управления процессом бюджетирования;
- мониторинг реальных показателей на текущий момент с запланированными данными;
- в плановом порядке осуществлять анализ качества бюджетного планирования.
- после завершения года произвести анализ качества бюджетного управления по следующей формуле. Для проведения данного анализа применяется показатель - коэффициент В1 - индекс качества бюджетного управления. Смысл показателя – мониторинг выполнения результатов по распределению ресурсов. Индекс В1 можно рассчитать по формуле:

$$B1 = 1 - (\sum | B_{\text{факт-1}} - B_{\text{план-1}} |) / (\sum B_{\text{план-1}}), \quad (1)$$

где: **B1** - индекс качества бюджетного управления

Bфакт-1 - фактическое значение 1-го бюджетного показателя прибыли, затрат, активов, пассивов, движения денежных средств;

Bплан-1 - плановое значение 1-го бюджетного показателя прибыли, затрат, активов, пассивов, движения денежных средств. [2]

В момент подведения результатов года и проведения оценки отклонения от плановых бюджетных показателей можно разделить контролируемые и неконтролируемые причины возникновения ошибок. Так причины не зависящие от деятельности компании и его персонала, связанные с внешней средой, относятся к неконтролируемым причинам.

Также предлагается применение двухуровневой системы мониторинга за исполнением бюджета:

- на нижнем уровне - мониторинг исполнения бюджета в структурных подразделениях. Внимание тут уделяется операционным бюджетам, из которых состоит генеральный бюджет;

- на верхнем уровне – мониторинг исполнения генерального бюджета. Внимание тут уделяется ходу исполнения и оценке по статьям расходов, составляющих генеральный бюджет всех подразделении.

В целях оценки удобства системы бюджетного управления условиям внешней и внутренней среды производственного предприятия предлагается применения экспертного метода. Данный метод позволяет осуществлять анализ эффективности функционирования системы бюджетного управления. Благодаря коэффициенту адекватности системы бюджетирования $K_{адсб}$, определяется степень адекватности прогнозируемых бюджетов относительно реальных возможностей компании и соответствия условиям внешней среды. Также оценивается степень соответствия отдельных операционных бюджетов общей системе стратегического управления компанией.

Метод экспертов позволяет утверждать из ряда руководителей высших структурных подразделения, а также приглашать сторонних консультантов. Привлечение к бюджетированию конкретно назначенных экспертов, заинтересованных в качестве прогнозируемого плана, помогает сократить время и издержки по согласованию бюджета с подразделениями предприятия и поможет уменьшить количество дополнительных вынужденных изменений в системе. Баллы, выставяемые экспертами, удобства принимаемой системы бюджетного управления очень информативны и можно их разносторонне использовать, а также при необходимости ранжировать их по разным показателям.

В результате можно сказать, что коэффициент адекватности разработки операционных бюджетов это - среднее значение по всем операционным бюджетам в заданном 1-м периоде цикла бюджетирования.

Коэффициент удобства системы бюджетного управления ($K_{адсб}$) можно представить в виде среднестатистического количественного анализа адекватности планирования операционных бюджетов:

$$K_{адсб-1} = \sum R_{ф-1} / (N \times A), \quad (2)$$

где $R_{ф-1}$ - фактическая оценка планирования 1-го операционного бюджета в баллах, выставленная экспертом;

A - максимально допустимая оценка бюджета в баллах ($A=10$);

N - количество экспертов;

$K_{адсб-1}$ - коэффициент адекватности формирования 1-го бюджета.

Коэффициент интегральных показателей следует применять для получения полного отображения положения дел по внедрению системы бюджетирования. В целях проведения общей оценки эффективности системы бюджетного планирования компаний возможно использовать интегральный коэффициент оценки эффективности системы бюджетирования.

Для выявления интегрального показателя берётся в расчёт каждый из вышеперечисленных показателей эффективности функционирования системы бюджетирования (1) – (3), значение общей суммы их значений в баллах, каждому показателю присваивается определенный удельный вес.

Учитывая величины каждого коэффициента (1)– (3), анализируемый показатель относится к одной из четырех групп, и в этих группах присваивается определенное количество баллов.

Интегральный показатель эффективности системы бюджетного планирования равен:

$$K_{\text{инэб}} = \sum B_n \times V_n, \quad (3)$$

где B_n - балл n-го показателя эффективности функционирования системы бюджетного управления;

V_n - вес n-го показателя эффективности функционирования системы бюджетного управления. [3]

Поводя свод всех полученных коэффициентов можно определить группу важных показателей оценки и веса, соответствующие особенностям и с учетом индивидуальной специфики менеджмента предприятия. Проведенные в рамках диссертационной работы исследования всего процесса бюджетирования в рамках финансового планирования предприятия позволяют сделать следующие выводы:

Применение системы бюджетирования предполагает выполнение определенных этапов управления:

1. формирование операционных, финансовых и консолидированных бюджетов;
2. мониторинг исполнения бюджетов;
3. оценка отклонений и принятие корректирующих решений.

Ключевыми моментами введения процесса бюджетирования и улучшения системы финансового планирования в целом являются:

- координация системы стратегического управления компанией с системой бюджетирования;
- улучшение системы бюджетов;
- определение полномочий и ответственности персонала;
- увеличение финансовой прозрачности и обеспечение мониторинга за достижением целевых показателей подразделениями.

Таким образом, предложенная в диссертационной работе система управления на основе бюджетирования для производственных предприятий полностью охватывает все существенные стороны финансово-хозяйственной деятельности организации. Также включает в себя работу его структурных подразделений, мониторинг показателей уровня прибыли, затрат, закупок, финансовых потоков, вложений и др. Полный охват методом бюджетирования работы компании позволяет применять систему бюджетов в целях управленческого учёта активами и пассивами предприятия.

Все приведенные количественные коэффициенты дают возможность анализировать эффективность введения системы бюджетирования, но улучшение качества и скорости составления бюджетов, а также мониторинговых процедур возможно только на основе применения автоматизированной системы бюджетирования.

Использованные источники:

1. Тайгашинова К.Т. Управленческий учёт / К.Т. Тайгашинова– Алматы.: Лем, 2010. – 33 с.
2. Анискин Ю.П. Финансовая активность и стоимость компании: аспекты планирования /Ю. П. Анискин, А. Ф. Сергеев, М. А. Ревякина; под ред. Ю. П. Анискина; Моск. гос. ин-т электрон. Техники. - М.: Омега-Л, 2010.- 237 с. 3.
3. Аменова К.А. Типы бюджетных моделей: преимущества и недостатки / К.А.Аменова. Алматы.: Вестник КазЭУ, 2010. – 94 с.

ЖАСТАРДЫҢ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Иманбаева З.О., Балмағанбет Б.Ж.

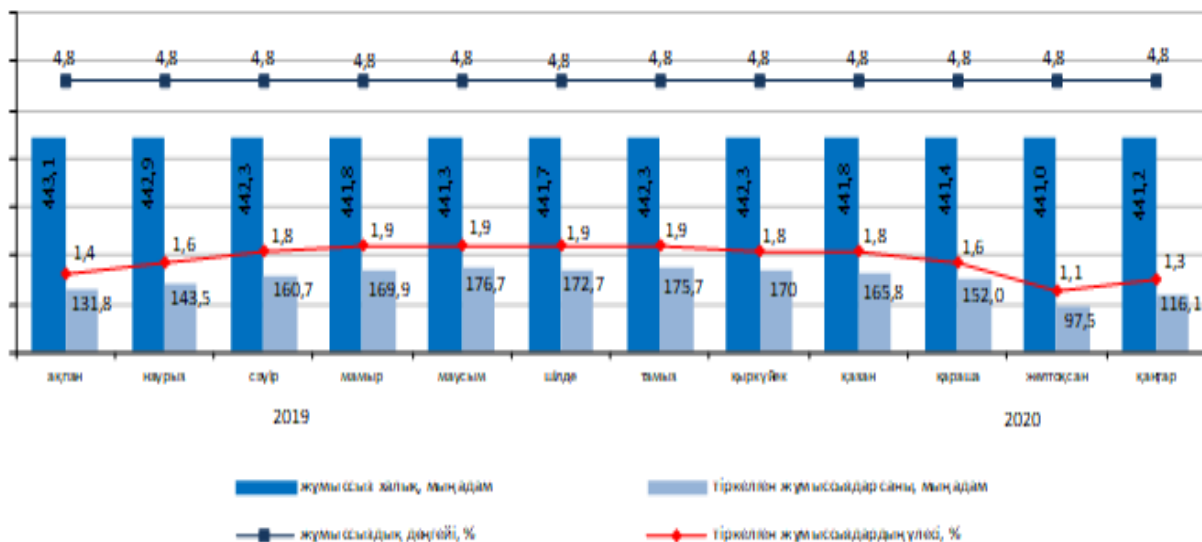
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Университеті

Жастардың жұмыссыздығы – әлеуметтік-экономикалық құбылыс, жұмысқа қабілетті жастардың жұмыс іздеуі, оған дайын болуы, бірақ та еңбекке өзінің құқығын іске асыра алмай жүргенін айтамыз.

Қазақстан Республикасындағы еңбек нарығындағы жағдайы айтарлықтай жаман емес. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек 2020 жылғы қаңтарда республика экономикасында, бағалау бойынша 8,8 млн. адам жұмыспен қамтылды. Жұмыспен қамтылған халықтың арасында 6,7 млн. адам (жұмыспен қамтылғандардың жалпы санынан 76,1%) жалдамалы қызмет бойынша жұмыспен қамтылған.

Диаграмма 1

Қазақстан Республикасындағы еңбек нарығының көрсеткіштері

2020 жылғы қаңтарда жұмыссыздар саны, бағалау бойынша 441,2 мың адамды, жұмыссыздық деңгейі 4,8% құрады. Жұмыспен қамту органдарында 2020 жылғы қаңтар айының соңына 116,1 мың адам жұмыссыз ретінде ресми тіркелген. Тіркелген жұмыссыздар үлесі жұмыс күшінің санының 1,3%-ын құрады [5].

Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің мәлімдемесі бойынша 2020 жылғы екінші тоқсанына төмендегідей мәліметтерді келтіре аламыз [5].

Кесте 1

Еңбек нарығының негізгі көрсеткіштері

	Ба рлығы	Оның ішінде	
		Ер адамдар	Ә йелдер
Жұмыс күші (мың адам)	157,7	728,0	429,7
15 және одан жоғары жастағы халықтағы жұмыс күшінің үлесі, пайыз бойынша	,2	,5	3,5
Жұмыспен қамтылған адамдар , мың адам	703,7	511,7	192,0
Жұмыспен қамтылу деңгейі, пайызбен	65,7	72,1	6,0
15 және одан жоғары халық			

	95	95	9
	,0	,4	4,6
Жұмыс күшінің саны	45	21	2
	4,0	6,3	37,7
Жұмыссыз халық, мың адам	5,	4,	5
	0	6	,4
Жұмыссыздық деңгейі, пайызбен	84	39	4
	,0	,5	4,5
15-28 жас аралығындағы жұмыссыздар , мың адам	4,	3,	4
	0	5	,6
Жастар арасындағы жұмыссыздық деңгей, пайызбен (15-28 жас аралығы)	2,	1,	2
	1	7	,6
Ұзақ мерзімді жұмыссыздық деңгейі, пайызбен	4	1	2
	082,5	531,2	551,3
Жұмысқа қабілетті халықтың қатарына кірмейтін адамдар	30	24	3
Жұмысқа қабілетті халыққа кірмейтін 15 жас әжен одан жоғары адамдар	,8	,5	6,5
үлесі			

Яғни, кестеде көріп отырғанымыздай 9157,7 еңбекке қабілетті адамдардың ішінде 84,0 мыңдайы 15-28 жас аралығындағы жастар екенін байқай аламыз.

Келесі төменде еліміздегі 2020 жылғы екінші тоқсандағы жұмыссыздық деңгейін көре аласыздар.

Сонымен қатар, ауылдық жердегі жастардың да жұмыссыздық деңгейін атап өткен жөн болады. Кезінде Совет үкіметі болған жылдары ауылда «колхоз» жүйесі қарқынды жұмыс жасап тұрды. Ауыл шаруашылығы көркейіп, мемлекеттің агроэкономика саласы, агроөнеркәсіп саясаты шарықтап тұрған заман болды. Ол кездері ауылдағы барлық еңбекке қабілетті адамдардың барлығы жұмыспен қамтылатын болды. 1991 жылы Совет үкіметі құлап, жаңа Қазақстан Республикасы бола бастағаннан бері «колхоз» жүйесі ыдырай бастады. Нарықтық экономикаға шығу барысында, урбанизация басталып, барлық ауыл тұрғындары қалаға қоныс аудара бастады. Бұның үлкен бір себебі – ауылдағы жұмыссыздық деңгейінің күрт өсіп кетуінен болды. Қазіргі таңда, ауылда жастардың үлесі өте аз, көбісі үлкен қалаларға қарай бет бұрады.

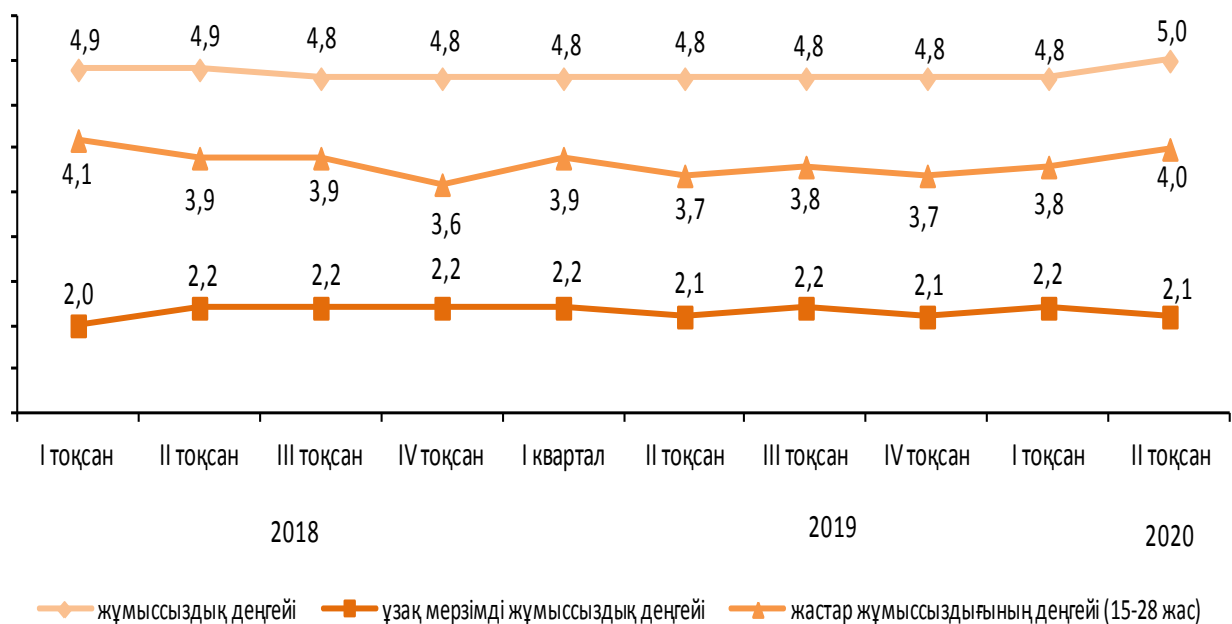
Елімізде осы мәселеге қатысты ауыл жастарын тұрақтандыру және ауылшаруашылық жүйесін білікті мамандармен қамтамасыз етуде "Дипломмен - ауылға" жобасының маңызы зор. Осы жобаны жүзеге асыруда 2009 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енген "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ауылдық елді мекендердің әлеуметтік сала қызметкерлерін әлеуметтік қолдау және ынталандыру мәселелері бойынша толықтырулар мен өзгерістер

енгізу туралы" Заңының маңызы ерекше. Бұл заңға сәйкес мемлекет тарапынан әлеуметтік көмек оқу орнын жаңадан бітіріп диплом алған жастар мен қатар, ауылда кем дегенде 5 жыл тұрып жұмыс істеуге келген еңбек өтілі бар денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қызмет көрсету салаларының мамандарына беру қарастырылған. Бұл бағдарлама бойынша жас мамандарға бір мәртелік мөлшері 70 АЕК деңгейіндегі материалдық көмек, тұрғын үй алуға немесе салуға 15 жыл мерзімге бюджеттен үстемесі 0,01% болатын 1500 еселік АЕК мөлшерінде несие беру және айлық лауазымдық жалақысына 25%-дан кем емес үстеме белгілеу және т.б. жеңілдіктер қарастырылға. Жобада көбіне педагогика, медицина, ветеринария саласының мамандары қаытсады [6].

Диаграмма 2

Жұмыссыздық деңгейі

пайыздық өлшем бойынша

Жұмыссыздар санындағы ерлердің үлесі 2020 жылдың екінші тоқсанында 47,6% (216,3 мың адам), әйелдер - 52,4% (237,6 мың адам) құрады. Жалпы жұмыссыздар санында 15-28 жас аралығындағы жастардың үлесі 18,5% немесе 84 мың адамды құрады. 15-28 жас аралығындағы жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі - 4% [5].

Өмірге сай, жастар 30 жасқа дейін отбасылы болады. Бұл фактор жастардың отбасындағы қаржылық тұрақтылық пен мәртебені ұстап тұру үшін тұрақты жұмыс болуын талап етеді. Алайда, қазіргі заманда тұрақты жұмыстың

тапшылығы жастардың бейресми жұмыстармен айналысуына әкеп соқтырады. Бұл бірінші мысал. Екінші мысалға келетін болсақ – нарық талабына сай емес мамандықтардың қаптап кетуі. Яғни ҚР өз егемендігін алғаннан соң елімізде экономисттер мен заңгерлердің тапшылығы қатты байқалып, осы мамандықтарға деген сұраныс өте жоғары болды. Бұл үрдіс 2005-2008 жылдарға дейін жалғасты. Кейіннен жастардың осы мамандыққа тым көп түсуінен елімізде осы саладағы жұмыссыздардың саны өсті. Соған орай соңғы бес жылда мемлекет осы екі мамандыққа грант санын мүлдем азайтып тастады. Бұл саясат жастарды өзге кәсіпті таңдауға итермелеу болғанымен, әлі толығымен шешімін таппады [7].

Еңбек нарығы қазіргі заманғы экономиканы дамытудың негізгі және стратегиялық бағыттарының бірі болып табылады. Ондағы бар бос орындарды ескере отырып жұмыс күшіне деген сұраныс пен ұсыныс арасындағы балансқа жетумен тұжырымдалатын оның басты міндетін шешу еңбек нарығын қалыптастыру факторларын айқындауды талап етеді [14].

Жастарды жұмыспен қамту – бұл әлеуметтік саясаттың бір бөлігі. Жастардың білікті маман иесі болуына – әлеуметтік институттар өз септігін тигізеді. Әлеуметтік институтқа біз – қоршаған орта, отбасы, білім мекемелерін жатқыза аламыз.

Жастардың еңбек нарығындағы шиеленістерді болдырмау мақсатында, жастардың кәсіби бағдарын көтеруге, әлеуметтік бейімделуге байланысты мемлекеттік бағдарламалар жасау қажет. Басты көңілді жастардың еңбек нарығындағы ахуалға деген хабардар болуына бөлу керек. Ақпарат берудің бірден-бір жолы мектеп қабырғасынан бастап оқушыларға мамандықтар туралы видеороликтер көрсету, кәсіби бағдарларға байланысты семинар сабақтарын өткізу. Сонымен қатар, әлеуметтік желілер арқылы заманға сай талап етілетін мамандықтардың тізімін де жариялап тұру қажет. Жоғары оқу орны қабырғасында бітіруші студенттерге арнап кішігірім Жұмыспен қамту орталықы секілді орталықтар ашу қажет

Қолданылған әдебиеттер:

1. Безработица молодежи. CareerRussia.ru
2. Брайер К.Х. Безработица и неполная занятость [Электронный ресурс]- http://ecsocman.hse.ru/data/680/283/1217/013_brajer.pdf.
- 3.Туғанбай А.Б. Жастарды жұмыспен қамту мәселесі. Қазақстанның жаһандық дағдарыс кезеңіндегі тұрақты экономикалық өсімінің жетістіктері // Халықаралық ғылыми конференция жинағы. – Алматы: 16 ақпан 2017 жыл.
4. Социальная работа с безработными гражданами КГБУ ЦЗН ЗАТО [Электронный ресурс] - <http://refleader.ru/bewatyjge.html>

КӨМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫ ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ САЛАДАҒЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТАН ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚАҒИДАТТАРЫ

Исибаева Е.И.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Нұрыш 3.3

М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты

Отбасылық-тұрмыстық саладағы зорлық-зомбылық проблемасы өзекті мәселелердің бірі болып қалуда және оны зерделеуге кешенді тәсілді талап етеді. Отбасылық-тұрмыстық саладағы жанжалдар мен кейінгі зорлық-зомбылық тек ересектерге ғана емес, кәмелетке толмағандарға да әсер ететіні белгілі, өйткені олар толығымен ата-аналарына, қамқоршыларына тәуелді.

Кез келген мемлекеттің негізгі міндеті патриотизм, гуманизм және әділеттілік рухында тәрбиеленген адамгершілік және дене бітімі сау ұрпақты қалыптастыру болып табылады.

Адамның тұлға ретінде, қоғам мүшесі ретінде дамуы мен қалыптасуы оның өмірінің әртүрлі кезеңдерін қамтиды. Олардың ішіндегі ең маңыздысы-балалық шақ, өйткені өмірдің осы кезеңінде оның ішкі әлемі қалыптасады және кішкентай адамға кім және қалай әсер етеді және адам қалыптасады.

Адамның психологиялық қалыптасуына оның ата-анасы және әрқашан балалардың қасында жүргендер үлкен әсер етеді. Психологиялық сау ата-аналар психологиялық сау балаларды тәрбиелейді және керісінше. Балалық шақтағы психологиялық және физикалық жарақаттар, тіпті ұмытып, есіне түсірмесе де, әрқашан адаммен қалады.

Сондықтан адамды, оның балалық шағын жан-жақты қорғау өте маңызды. Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінде Қазақстан Балалардың құқықтарын қорғауға бағытталған жұмысты бастады. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 8 маусымдағы қаулысымен 1989 жылғы 20 қарашадағы Бала құқықтары туралы Конвенция ратификацияланды[1]. Қазақстан Республикасының Конституциясы адамның, оның өмірінің, құқығы мен бостандығының ең жоғары құндылығы деп жариялады[2]. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Конституциясы некені, отбасын, ананы, әкені және баланы қорғайды.

Негізгі конституциялық принциптерді басшылыққа ала отырып, балалар мен балалық шақты қорғауға бағытталған бірқатар заңнамалық актілер қабылданды. Балалардың құқықтарын қорғаудың өзі 2014 жылғы 5 шілдедегі Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінің[5] және 2014 жылғы 3 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің[6] нормаларында бекітілген.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде кәмелетке толмағандарды, оның ішінде отбасылық-тұрмыстық салада қорғауға бағытталған жеткілікті нормалар бар. Кәмелетке толмағандарға қарсы бағытталған отбасылық-тұрмыстық саладағы зорлық-зомбылыққа байланысты қылмыстық заңнаманы қолдану тәжірибесі қалыптасып үлгерді, соттар да, басқа да құқық қорғау органдары да Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде бар баптарды қолданады.

Кәмелетке толмағандар мен жасөспірімдерге қатысты жасалған қылмыстардың білікті құрамы жеке адамды қорғауға бағытталған тарауда топтастырылған. Аталған баптармен қатар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде тұтас арнайы тарау бар, отбасын және кәмелетке толмағандарды қылмыстық қол сұғушылықтан қорғауға бағытталған[6].

Кәмелетке толмағандарды отбасылық-тұрмыстық саладағы зорлық-зомбылықтан тікелей қорғауға келетін болсақ, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде мұндай арнайы баптар жоқ. Алайда, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің жекелеген баптарының диспозицияларында жәбірленушінің материалдық немесе өзге де тәуелділігін көрсететін нормалар бар.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2012 жылғы 29 желтоқсандағы № 7 "Адам саудасы үшін жауапкершілікті белгілейтін заңнаманы қолдану практикасы туралы" нормативтік қаулысының 16-тармағы "Жәбірленушінің материалдық немесе өзге де тәуелділігі" ұғымын "жәбірленушінің материалдық тәуелділігі" ретінде түсіндіреді, мысалы, ол кінәлінің толық немесе ішінара асырауында болуымен, кінәлінің тұрғын үй-жайында тұруымен көрсетілуі мүмкін[7].

Басқа тәуелділік деп жәбірленушінің кінәліге кез келген материалдық емес тәуелділігін түсіну қажет (мысалы, отбасылық қатынастар, бағыныштының басшыға, оқушының мұғалімге тәуелділігі)".

Жәбірленушінің материалдық немесе өзге де тәуелділігі саралау құрамы ретінде Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 105-бабы 2-бөлігінің 1-тармағында, 110-бабы 2-бөлігінің 1-тармағында, 116-бабы 2-бөлігінің 10-тармағында, 123-бабының 2-бөлігінде, 126-бабы 2-бөлігінің 9-тармағында, 128-бабы 2-бөлігінің 10-тармағында, 134-бабының 2-бөлігінде, 135-бабы 2-бөлігінің 10-тармағында көзделген[6].

Жыныстық қол сұғылмаушылыққа қол сұғатын қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілік қандай да бір зорлық-зомбылықсыз деп танылуы мүмкін. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде арнаулы субъект жасаған, кәмелетке толмаған адамға, атап айтқанда ата-анасына, педагогке не Қазақстан Республикасының Заңымен кәмелетке толмаған адамды тәрбиелеу жөніндегі міндеттер жүктелген өзге адамға тікелей байланысты қылмыстардың білікті құрамдары бар.

Мұндай құрамдар Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 120-бабының 3-1-бөлігінің 2-тармағында, 121-бабының 3-1-бөлігінің

2-тармағында, 122-бабының 2-бөлігінде, 124-бабының 2-бөлігінде, 132-бабының 2-бөлігінде, 133-бабының 2-бөлігінде, 134-бабының 4-бөлігінің 2-тармағында, 139, 140-баптарында, 312-бабының 4-бөлігінің 1-тармағында болады. Ұсынылған баптар кәметке толмағандарға, оның ішінде отбасылық және тұрмыстық салаларға бағытталған қылмыстық әрекеттердің толық спектрін қамтиды. Алайда, бұл ретте қылмыстық заңнамада кәметке толмағандарды отбасы-тұрмыстық саладағы зорлық-зомбылықтан қорғауға тікелей қатысты белгілі бір проблемалар бар[6].

Кез-келген заң, кодекс нормативтік құқықтық акт ретінде белгілі бір басшылыққа алынатын қағидаттарды, біріктіруші принцип ретінде қызмет етеді. Бұл ережелер заңның барлық салаларында қолданылады, барлық субъектілерге қолданылады және құқық қолдану нормалары мен тетіктерінің бірлігін қамтамасыз етеді. Мұндай ережелердің болмауы заңды осал етеді, осы нормативтік құқықтық актіні қабылдауға негіз болған құқықтық мақсаттарға сәйкес келмейді. Бұдан басқа, негіз қалаушы қағидаттар коллизиялардың болуын болдырмай, Заңның құрылымын қисынды дұрыс құруға мүмкіндік береді.

Қазақстан аумағында қылмыстық заңнаманы дамытудың генезисі осы үрдісті анықтауға мүмкіндік берді. Қылмыстық заңнама, атап айтқанда 1922 жылғы РСФСР Қылмыстық Кодексі және Қазақстан аумағында қолданылып жүрген 1926 жылғы РСФСР Қылмыстық кодексі Қылмыстық құқық қағидаттарын қамтитын жеке баптарды көздемеді.

Осы мәселе бойынша қалыптасқан сабақтастық 1959 жылғы Қазақ КСР Қылмыстық кодексінде және 1997 жылғы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көрініс тапты. ТМД елдерінің қылмыстық заңнамасының тарихы сондай-ақ КСР Одағы мен одақтас республикалардың 1958 жылғы қылмыстық заңнамасы мен одақтас республикалардың қылмыстық кодекстерінің негіздерінің жеке баптарында қағидаттардың жоқ екенін айғақтайды.

Кейінгі саяси оқиғалар мен тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы қылмыстық-құқықтық қағидаттарды ғылыми зерттеулерді толық көлемде іске асыруға мүмкіндік бермеді. ТМД-ның көптеген елдері бұл идеяны қолдады және қылмыстық заңнамаға қағидаларды енгізді.

Мысалы, 1999 жылғы Әзірбайжан Республикасының, 2003 жылғы Армения Республикасының, 1999 жылғы Беларусь Республикасының, 2016 жылғы Қырғыз Республикасының, 2002 жылғы Молдова Республикасының, 1996 жылғы Ресей Федерациясының, 1998 жылғы Тәжікстан Республикасының, 1997 жылғы Түрікменстанның, 1994 жылғы Өзбекстан Республикасының Қылмыстық кодекстерінде осы елдердің қылмыстық заңнамасының қағидаттарын қамтитын жеке баптар бар. Украинаның Қылмыстық кодексінде және Грузияның Қылмыстық кодексінде қылмыстық заңнама принциптерін қамтитын жеке баптар қарастырылмаған.

Қылмыстық заңнамаға қылмыстық заңнаманың қағидаттарын қамтитын жекелеген баптарды енгізу қажеттілігі Қазақстан үшін әлі де өзекті болып отыр. М.А.Малыгинаның пікірінше "Қылмыстық құқық қағидаттарында қоғамның өркениеті мен мәдениеті деңгейі ерекше айқын көрінеді. Қылмыстық заңнама негізделген принциптер бойынша жеке тұлғаның мемлекет үшін маңыздылық дәрежесін бағалауға болады" [8, 60].

Шынында да, бұл заңды логикалық түрде құруға, барлық нормаларды бір мақсатқа бағындыруға, барлық артықшылықтарды болдырмауға мүмкіндік беретін принциптер. Сондықтан Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексіне қылмыстық заңнаманың принциптерімен толықтыру қажет, бұл оған белгілі бір толықтығы мен қисындылығын береді.

Кәмелетке толмағандарды отбасылық-тұрмыстық саладағы зорлық-зомбылықтан қорғаудың маңызды қағидаты гуманизм қағидаты болып табылады. Бұл қағидат адамды, Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабы бойынша оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын ең жоғары құндылық деп жарияланғанымен бекітілген.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Конституциясының 17-бабы адамға қатысты азаптауға және зорлық-зомбылыққа тыйым салады, бұл да гуманизм қағидатының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады[2].

Қылмыстық заңнама да осы қағидатты қолданады, ҚР ҚК 39-бабының 2-бөлігінде "Жазаның өзіне тән азап шегуді немесе адамның қадір-қасиетін қорлауды мақсат етпейтіні" атап көрсетіледі. Бұл жағдай толығымен гуманизм принципіне негізделген.

Осы сәттердің барлығы кәмелетке толмағандарды отбасылық-тұрмыстық саладағы зорлық-зомбылықтан қорғауды толық көлемде көрсетпейді және заңнамалық тұрғыдан бекітуді талап етеді. Сондықтан Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне гуманизм қағидатын енгізу және онда кәмелетке толмағанның мүдделерін көрсету қажет.

Бұл үшін "жәбірленуші" деген жаңа ұғымды оны қылмыстық әрекеттің нәтижесінде физикалық, моральдық, материалдық зиян шеккен жеке тұлға ретінде анықтаған жөн. Бұл жағдайда мұндай диспозиция ересектердің ғана емес, кәмелетке толмағандардың да күнделікті өмірде және отбасылық салада мүдделерін көрсетеді. Бұл ұғым кең, бірақ ол барлық салалардағы, соның ішінде отбасылық және тұрмыстық салалардағы қылмыстық әрекеттердің салдарынан зиян шеккен азаматтардың барлық санаттарын сіңіреді.

Ізгілік принципі жәбірленушінің де, қылмыс жасаған адамның да қауіпсіздігін анықтау керек, бұл адамгершілік құндылықтарын кек алудың негізгі сезімдерінен жоғары көтеретін гуманизмнің мәнін көрсетеді.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексінде қылмыстық құқық қағидаттарын қамтитын

жекелеген баптар көзделмеген және мұндай қажеттілік әлі де Қазақстан үшін өзекті болып қала береді деген қорытынды жасауға болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 8 маусымдағы қаулысымен 1989 жылғы 20 қарашадағы Бала құқықтары туралы Конвенция
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30.08.1995ж. (26.03.2019ж. өзгертулер мен толықтырулармен).
3. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы "Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы" Кодексі,
4. Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы "Қазақстан Республикасындағы Баланың құқықтары туралы" Заңы
5. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі
6. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексі
7. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2012 жылғы 29 желтоқсандағы № 7 "Адам саудасы үшін жауапкершілікті белгілейтін заңнаманы қолдану практикасы туралы" нормативтік қаулысы
8. Малыгина М.А. Принципы уголовного права: теория, законодательство и правоприменительная практика: Ростов-на-Дону, 2007. – 198 с.

**АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУДЫ
МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ**

Иманбаева З.О., Қабиева Г.Р.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазіргі уақытта аграрлық саладағы еңбек нарығының мәселелері мен ауыл шаруашылығын жұмыспен қамтуды мемлекеттік қолдау ерекше стратегиялық және әлеуметтік-экономикалық маңыздылыққа ие. Нарықтық қатынастардың дамуы макроэкономикалық еңбек нарығының жағдайына әсер ете отырып, қоғамның әлеуметтік-кәсіби құрылымын, ауыл халқының құндылықтық кәсіби бағдарын, сондай-ақ аграрлық еңбек пен кәсіби қызметтің беделі туралы түсінікті айтарлықтай өзгертті.

Еңбек нарығы - кез келген экономикалық жүйенің маңызды бөлігі, себебі ол сол жүйенің экономикалық өсу қарқынын анықтайды. Сонымен қатар, еңбек нарығы билік құрылымдары жүргізетін әлеуметтік-экономикалық саясаттың негізгі элементі болып табылады. Еңбек нарығындағы қатынастарды қоғамдық

және мемлекеттік институттар реттейді. Осылайша, еңбек нарығы бір уақытта аймақтың немесе тұтастай мемлекеттің әлеуметтік және экономикалық саясатына әсер етеді.

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешені перспективалық көптеген позициялар бойынша әлемдегі ірі аграрлық экспорттық өнім өндірушілердің біріне айналуы мүмкін. Жаңа жаһандық экономикалық сын-қатерлер мен тауар-шикізат нарықтарындағы конъюнктураның тұрақсыздығы бірінші дәрежелі міндетті-экономиканы әртараптандыруды шешу қажеттігін талап етеді. Бұл міндетке қол жеткізуде экономиканың және оның өсуінің құрылымдық реформалар драйверлерінің бірі ретінде қарастырылатын аграрлық секторға негізгі рөл беріледі.

Аграрлық саладағы еңбек нарығының жұмыс істеу тетігін ауылдың еңбек әлеуетін молайтудың экономикалық заңдарын іске асырудың нысандары мен әдістерінің жиынтығы, жұмыс күшіне сұраныс пен ұсыныс арасындағы өзара іс-қимыл қатынастары ретінде қарастырған жөн, оның нәтижесі тауарлардың нарықтық бағасы -жұмыс күшін, жалақыны және ауыл халқының еңбекке қабілетті бөлігінің жұмыспен қамтылуының тепе-теңдігін анықтау болып табылады.

Агроөнеркәсіптік кешендегі еңбек нарығын реттеу тетігі- бұл еңбек нарығының әртүрлі деңгейлердегі, яғни: макро -, микро -, халықаралық, аймақтық жұмыс істеуінің қарама-қайшылықтарын реттеуге бағытталған өндірістік қатынастардың бейімделу реакциясы болып табылады. Аграрлық саладағы еңбек нарығын реттеудің нақты тетіктері еңбек нарығының қайшылықтарын шешудің нысандары болып табылады. Өндірістік күштер мен өндірістік қатынастардағы өзгерістердің әсерінен дамығанымен, олар жиі бұзылады, бұл агроөнеркәсіптік кешендегі еңбек нарығын реттеудің жаңа формаларының пайда болуына әкеледі [1].

Жалпы, аграрлық саладағы еңбек нарығы – бұл аграрлық өндірістің тиімділігін арттыруға және ауылдың еңбек әлеуетін зерттеуге әсер ететін әлеуметтік-экономикалық қатынастар проблемаларының кең ауқымы болып есептеледі. Ауыл шаруашылығының еңбек ресурстарын қалыптастыру нарықтық жағдайларда күрделене түсуі ауыл шаруашылығындағы жұмыспен қамту демографиялық және көші-қон процестерімен ғана емес, сонымен қатар ауыл шаруашылығы кәсіпорындарындағы жұмыспен қамту деңгейімен де байланысты.

Егер біз аграрлық саладағы еңбек нарығын реттеу тетігінің негізгі принциптерін қарастыратын болсақ, онда олар елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының ағымдағы және ұзақ мерзімді басымдықтарына байланысты және келесідей болады:

- экономикалық тиімділік;
- әлеуметтік бағдар;
- аймақтық;

- жинақтылық;
- жүйелілік;
- трипартизм [2].

Қазақстанның заманауи агроөнеркәсіптік кешені (АӨК) экономиканың аса маңызды стратегиялық және дамушы секторларының бірі болып табылады. Мемлекетіміз АӨК-те қолайлы инвестициялық ахуал жасау, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді қолдау, ауыл шаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін жағдайлар жасау, аграрлық құралымдардың қаржылық жай-күйін жақсарту мақсатында, сондай-ақ жер қатынастарын дамыту және ауылдың әлеуметтік саласын жақсарту бойынша шаралар қабылдауда. Алайда, әлеуметтік инфрақұрылымның төмен даму деңгейі, тұрғын үй нарығының дамымауы, ауыл шаруашылығындағы қанағаттанарлықсыз еңбек жағдайлары еңбек нарығының орналастыру функциясын іске асыруға және ауыл тұрғындары санының өсуіне үлкен кедергі болып табылады.

Жұмыссыздарды жұмысқа орналастыру және оларды әлеуметтік қорғау жөніндегі мемлекеттік шараларды әзірлеу кезінде ауылдық еңбек нарығы бірнеше қиындықтарды бастан кешуде. Мысалға:

- жұмыс орындарының, жұмыс күшінің шоғырлануы, көлік инфрақұрылымының дамымауымен байланысты олардың аумақтық қол жетімділігінің жеткіліксіздігі;
- ауыл шаруашылығына жатпайтын қызмет түрлерінің дамымауы;
- ауылдық аумақтардағы жұмыспен қамту және жұмысқа орналастыру орталықтарының шалғайлығы, ауыл халқының бос жұмыс орындарының болуы туралы нашар хабардар болуы;
- тұрғын үй нарығының болмауы немесе қолда бар мүліктің өтімсіздігі, жеке қосалқы шаруашылыққа байлану, жалпы жұмыс күшінің төмен ұтқырлығы;
- ауыл халқының шағын бизнесті құруға және дамытуға әлсіз бағдары, жұмыс күшіне қажеттіліктің маусымдық ауытқулары.

Ауылдық еңбек ресурстарының өзгеруіне сыртқы және ішкі көші-қон үлкен әсер етеді. Көші-қон мен халықтың, яғни жұмыс күшінің азаюы шаруашылық жүргізу нысандарының дамуы толық немесе ішінара тоқтаған, осыған байланысты жұмыссыздық деңгейінің өсуі орын алған аудандарда кездеседі. Көші-қон мен жұмыс күшінің азаюы арасында тығыз байланыс бар екендігі мәлім.

Қазіргі уақытта ауылдағы жұмыссыздық мәселесі ерекше өзекті болып табылады. Еліміз бойынша 6,5 мыңға жуық ауылдық елді мекенде 7,7 млн-нан астам адам немесе ел тұрғындарының 42%-ға жуығы тұрады. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтеріне сүйенсек соның 4,7%-і жұмыссыздар болып келеді [3].

Кесте 1- 2020 жылғы II тоқсандағы еңбек нарығының негізгі индикаторлары

	Барлығы	Ауыл халқы	Қала халқы
Жұмыс күші, адам	9 157 672	3 721 075	5 436 597
Халық санындағы жұмыс күші үлесі, %	69,2	69,8	68,7
Жұмыспен қамтылған халық, адам	8 703 701	3 546 340	5 157 361
Жұмыспен қамтылу деңгейі, %	95,0	95,3	94,9
Жұмыссыз халық, адам	453 971	174 735	279 236
Жұмыссыздық деңгейі, %	5,0	4,7	5,1
Жастар жұмыссыздығының деңгейі, % (15-28 жастағы)	4,0	3,6	4,3
Ұзақ мерзімді жұмыссыздық деңгейі, %	2,1	2,6	1,8
Экономикалық тұрғыдан енжар халық, адам	4 082 503	1 607 884	2 474 619
Халық санындағы жұмыс күші құрамына кірмейтін адамдардың үлесі, %	30,8	30,2	31,3

Соның ішінде, ерлердің жұмыссыздар санындағы үлесі 3,9% (78337 мың адамды), әйелдердің үлесі – 5,6% (96398 мың адамды), ал 15-28 жастағы жастар жұмыссыздығының деңгейі 3,6% болды.

Қазіргі уақытта агроөнеркәсіптік кешеннің қайта құрылуының басты қозғаушы күші және ауыл шаруашылығы өндірісін орнықты дамытудың объективті факторы ретінде еңбек әлеуетін тиімді пайдалану ауылдық әлеуметтік еңбек саласын, жұмыс әлеуетін дамытумен қатар ауылдық аумақтардың халқын жұмыспен қамту саласында ерекше маңызға ие.

Агроөнеркәсіптік кешенінде қатаң әлемдік нарықтық экономика жағдайына байланысты жаңа нарықтар, жұмыс орындары және қосымша пайда үшін үнемі күрес жүріп жатыр. Бұл қалыптасқан жағдайда жұмыспен қамтудың перспективалық модельдері нарықтық конъюнктураға орнықтылыққа ие болуға, ауыл халқының табысын, кәсіби өсуін, жұмыс орындарын қамтамасыз етуге тиіс.

Қолданылған әдебиеттер :

1. А.К. Джусибалиева. Аграрная политика: учебное пособие для магистрантов специальности 6М050700 – «Менеджмент» / КАТУ им. С.Сейфуллина .- Астана, 2016.- 157 с.
2. А.В. Вдовенко, Е.П. Киселев. Мировое сельское хозяйство: учебное пособие. - Хабаровск: Тихоокеанский Государственный университет, 2010.- С.115-118.
3. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің ресми сайты // [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: stat.gov.kz

4. Анализ мировых тенденций государственной поддержки сельского хозяйства .- М.: Департамент агропромышленной политики Евразийской Экономической Комиссии, 2015.- С.85-88.
5. Қазақстан Республикасының электрондық үкіметі // [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: egov.kz
6. Қазақстандағы еңбек нарығының қазіргі жағдайы: кітапша / ред. З. К. Шаукенова. - Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, 2017. – 100 б.

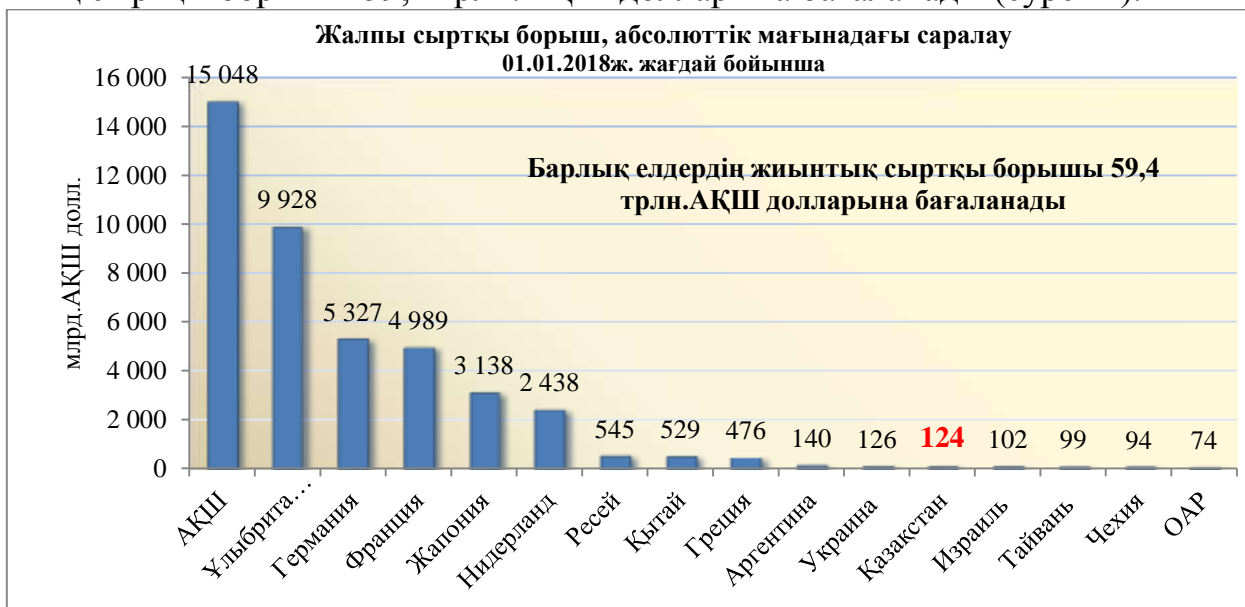
МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ КВАЗИМЕМЛЕКЕТТІК БОРЫШТЫ БАСҚАРУДЫ ТАЛДАУ

Кадырова А. А.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің білімгері

Мемлекеттік борыштың пайда болуы елдің салықтық-бюджет саясатының табиғи салдары болып табылады. Берешектің пайда болуының арқасында бюджеттік бағдарламалардың әкімшілері, шаруашылық жүргізуші субъектілер өзінің тұтынушылық және өндірістік артықшылықтарын іске асыру үшін қосымша мүмкіндіктер алады және сонымен қатар экономикалық өсімге ықпал етеді. Борыш саясаты бюджет тапшылығын қаржыландыру үшін қолайлы шарттармен үкіметтік қарыз алуды жүзеге асыруға, сондай-ақ борыш құралдарының ішкі нарығының дамуына жәрдемдесуге бағытталуы тиіс [1].

Борыштың ағымдағы жағдайына тоқталатын болсақ, барлық елдердің жиынтық сыртқы борышы 59,4 трлн.АҚШ долларына бағаланады (сурет 1).

Сурет 1 – Жалпы сыртқы борыш

Ескерту – Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі мәліметтер негізінде автормен құрастырылған.

Жалпы сыртқы боыршты саралау үшін ЖІӨ мен есептеледі. Барлық елдердің жиынтық сыртқы борышы әлемдік ЖІӨ-ге 98% бағаланады. Соның ішінде Қазақстан бойынша 80% болып отыр.

Енді кезекте, жалпы сыртқы борыштың төрт құрамдас бөлігіне тоқталатын болсақ, корпоративті секторға – 90млрд.АҚШ доллар, яғни 72%, квазимемлекеттік борыш (ЕДБ-мен) 21 млрд.АҚШ долларды құрап отыр, ол шамамен 17%. Мемлекеттік борыш 5 млрд.АҚШ доллар. 4%, екінші деңгейлі банктер 8 млрд. АҚШ доллар 7 % -ды құрайды (сурет 2).

Сурет 2 – Жалпы сыртқы борыштың төрт құрамдас бөлігі

Ескерту – Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі мәліметтер негізінде автормен құрастырылған.

Жалпы сыртқы өнімнің негізгі бөлігі корпоративтік секторға келеді (89,6 млрд.АҚШ долл. немесе ЖІӨ 72,4%). Оның ішінде 59,9 млрд. долл. Фирмаралық берешектің үлесіне келеді, ол тікелей шетелдік инвестициялардың бір бөлігі болып табылады. Фирмаралық берешекті өтеу проблемаларына байланысты сыртқы кредит берушілер тарапынан мемлекетке қысым көрсету тәуекелдері өте төмен, өйткені бұл жағдайда кредит беруші қарыз алушының қызметін басқаруға қатыса отырып, оның төлемге қабілетсіздігіне жауапкершілікті бөледі.

«Самұрық-Қазына» ҰАҚ» АҚ кредиттік тәуекелін басқару үшін борыштардың үлесінде маңызды мәнге ие. Standard & Poor's халықаралық рейтингтік агенттігі «Самұрық-Қазына» ҰАҚ» АҚ ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді кредиттік рейтингтерін шетелдік валютадағы міндеттемелері бойынша

"BBB+/A-2" дейін, ұлттық валютадағы міндеттемелері бойынша BBB+/Стабильный/A-2 дейін арттырды.

Халықаралық тәжірибе бюджет тапшылығын қаржыландырумен қатар, инвесторлық базаны кеңейту және жаңа борыштық құралдарды енгізу, сондай-ақ қолданыстағы борыштық құралдарды (деривативтер және басқалар) арттыру жолы арқылы ішкі борыштық нарықты қолдау үшін мемлекеттік бағалы қағаздарды шығару жүзеге асырылатынын көрсетіп отыр. Сыртқы қарыз алу саласында басымды жобаларды қаржыландыру үшін халықаралық қаржы институттарынан қарыздарын тарту жүзеге асырылады [1]. Осы тұрғыда Қазақстан Республикасының Халықаралық инвестициялық позициясына назар аударғанымыз жөн болар (сурет 4).

Сурет 4 – Қазақстан Республикасының Халықаралық инвестициялық позициясы

Ескерту – Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі мәліметтер негізінде автормен құрастырылған.

Мемлекеттік және квазимемлекеттік борыштың абсолютті және салыстырмалы параметрлеріне талдау жүргізсек, мемлекеттік борыш 22,0 млрд. АҚШ доллар, ЖІӨ-ге 12 % болып отыр. Оның ішінде: ішкі мемлекеттік борыш бойынша 17,5 млрд. АҚШ доллар, ЖІӨ-ге 9,6 %, сыртқы мемлекеттік борыш бойынша 4,5 млрд. АҚШ доллар, ЖІӨ-ге 2,4 %. Квазимемлекеттік борыш 21,0 млрд. АҚШ доллар, ЖІӨ-ге 11,5 % болып отыр. Жалпы жиыны 43,0 млрд. АҚШ доллар, ЖІӨ-ге 23,5 % құрайды.

Сурет 4 – Квазимемлекеттік борышты басқарудың тұжырымдамалық моделі

Ескерту – автормен құрастырылған.

Сондай-ақ, квазимемлекеттік борышты басқару жөнінде шаралар қабылдау қажеттілігі туындады.

Квазимемлекеттік борышты басқарудың тұжырымдамалық моделі төмендегідей тұжырымдалады (сурет 5).

Квазимемлекеттік борышты басқару жөніндегі ұсыныс ретінде Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының жыл сайынғы болжамының жеке бөлінісінде мемлекеттік және мемлекет кепілдік берген борышты басқару саясаты негізінде квазимемлекеттік борыштың жоғарғы шегін көрсету міндеттеліп отыр.

Халықаралық тәжірибеге сәйкес мемлекеттік борышты басқару деп борышты басқару стратегиясын әзірлеу және орындау процесі ұғынылады, ол қажетті қаржыландыру сомасын тартуға, тәуекел мен шығындардың деңгейіне қатысты үкіметтің нысаналы тапсырмаларын орындауға, сондай-ақ мемлекеттік борышты басқару саласында үкімет қойған кез келген басқа міндеттерді шешуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Лухманова Г.К., Абдықалық С.Е. Қазақстан Республикасының бюджет жүйесі. – оқу құралы. – Талдықорған. – 2018. – 276 б.
2. Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі. Мемлекеттік, мемлекет кепілдік берген және квазимемлекеттік борышты басқару // [Электрондық ресурс] <http://www.minfin.gov.kz>

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨНДІРІСТІК САЛАЛАРЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

Кемал Ә.Н.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Тау-кен өндіру секторы жұмыспен қамтудың 2,9%-дан астамын және экономикадағы жалпы қосылған құнның 18% - ын қамтамасыз етеді. Өндіруші өнеркәсіптегі негізгі капиталға инвестициялар бүгінде жалпы көлемнің 30%-дан астамын, ал өңдеуші өнеркәсіпте бар болғаны 12%-ды құрайды. Өндіруші салалар өнімдерінің жетекші экспорттаушысы (бірінші кезекте мұнай есебінен) Қазақстан жан басына шаққандағы экспорт көрсеткіші бойынша ТМД-ның барлық елдерінен алда келеді. Алайда, Қазақстан Республикасында өңдеуші өнеркәсіп өнімдерінің жан басына шаққандағы орташа экспорты Ресейге қарағанда екі есе төмен [1].

Бұл мақаланы жазудың мақсаты-елдің өндірістік салаларының жағдайы мен дамуын, өнеркәсіптік кешеннің даму перспективаларын жан-жақты зерттеу.

Қазақстан экономикасын жаңғыртудың негізгі бағыты ішкі нарықтың қажеттілігін бәсекеге қабілетті өніммен қанағаттандыруға, қайта өңдеудің жоғары дәрежелі өнімдері есебінен экспорттық әлеуетті ұдайы өсіруге қабілетті барынша теңдестірілген өнеркәсіптік кешен құру болып табылады. Бұл үшін минералдық-энергетикалық ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету, өнеркәсіптің барлық салаларында жоғары технологиялық құрылыстарды ұйымдастыруға ықпал ету, технологиялық кооперацияға және жоғары технологиялық өндірістерді дамытуға жәрдемдесу маңызды. Бізге электр энергетикасы, ауыр машина жасау және электр-техникалық өндіріс, мұнай өңдеу сияқты салаларды дамыту қажет, бұл құрылымдық сәйкессіздіктерді өңдеу секторын ұлғайту жағына өзгертуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы экономикасының инновациялық даму жолына көшуі экономиканың нақты секторының барлық салаларын, ең алдымен өңдеу өнеркәсібін жедел технологиялық дамыту негізінде ғана мүмкін болады. Ең проблемалық аймақтарды анықтау және теріс тенденцияларды өзгерту, перспективалы технологиялық серпілістердің салыстырмалы тар өрісін сәтті дамытуды қамтамасыз ететін негізделген таңдалған басымдықтарды жүзеге асыруға бағытталған таңдаулы ғылыми-техникалық және инновациялық компонентті қалыптастыру үшін оның қазіргі жағдайын ескеру қажет.

Осыған байланысты біз Қазақстан Республикасы Агенттігінің 2018 - 2019 жылдардағы деректері бойынша Қазақстан өнеркәсібінің жай-күйін сипаттайтын

негізгі көрсеткіштерге талдау жүргіздік, бұл жалпы өнеркәсіп пен ел экономикасының дамуындағы өндірістік салалардың орны мен рөлін айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақстанның тау-кен-металлургия кешенінің басым бағыты ең алдымен минералдық-шикізат ресурстарын кешенді пайдалану және ішкі және сыртқы нарықтардың сұранысын ескере отырып, жоғары тауарлық дайындықтағы бұйымдарға шығуды қамтамасыз ететін оларды қайта өңдеудің соңғы қайта бөліністерін құру болып табылады [2].

Егер өңдеу өнеркәсібінің даму үрдістерін талдайтын болсақ, онда біз мынадай көріністі көреміз: ҚР Статистика агенттігінің деректері бойынша қара түсті 55 кәсіпорынның және түсті металлургияның 98 кәсіпорнының ішінен мемлекетке тиесілі акциялар пакетінің белгілі бір үлесі бар акционерлік кәсіпорындар болған 70-тен астамы пайдалы қазбалар кен орындарын тікелей игеруді және минералдық шикізатты қайта өңдеуді жүзеге асырады.

Республикада қатты қалдықтарды пайдаланудың төмен деңгейі:

- қалдықтардың көптеген түрлерін қайта өңдеуге немесе оларды басқа салалардың кәсіпорындарында қайта өңдеуге дайындауға арналған жабдықтар;
- экологиялық талаптарды, сондай-ақ кәсіпорындарды экономикалық ынталандыруды ескере отырып, қалдықтарды қайта өңдеу тиімділігін есептеудің экономикалық негізделген әдістемелері;
- пайда болған қалдықтардың көлемі, олардың физика-химиялық қасиеттері және пайдалану әдістері туралы жедел ақпарат.

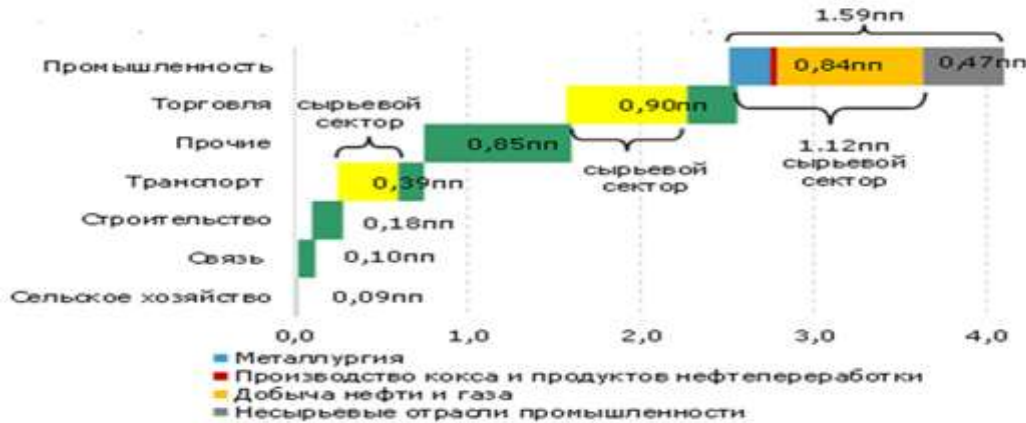
Техногендік қалдықтарды материалдық өндіріс саласына тарту үшін олар үшін қалдықтардың қасиеттері, оларды ықтимал пайдалану салалары және оларды дайындау мен өңдеуге қажетті технологиялар мен жабдықтар арасындағы байланысты анықтайтын белгілі бір талаптар тізімін белгілеу қажет. Қалдықтарды пайдалану тиімділігі негізгі өндірістің рентабельділігінен жоғары болуы тиіс

Қазақстанның қара металлургиясы республикалық өнеркәсіп өнімінің 12,5%-дан астамын өндіреді. Республика индустриясының көшбасшысы-"Испат-Кармет" Қарағанды металлургия комбинаты. Кәсіпорын толық металлургиялық циклге ие және қара металл прокатының әртүрлі түрлерін - табак, сұрыпты, ақ қаңылтыр, құбырлар және т.б. шығаруға маманданған. Қазақстанда хромит кендерінің үлкен қорлары бар, олардың базасында республиканың ферроқорытпа зауыттары жұмыс істейді, бұл химия өнеркәсібінде (10,9%), мұнай өндеуде (4,4%), металлургияда (3,6%) және қағаз өнімдерін өндіруде (10,1%) тұрақты өсуге мүмкіндік береді. Бұл ретте металлургияда өткен аймен салыстырғанда өсу қарқынының ұлғаюы байқалады (3,4% - дан 3,6% - ға дейін) [1].

Осылайша, 2019 жылдың соңғы айларында отын-энергетика саласының негізгі көрсеткіштері өсудің оң динамикасын көрсетеді. Мұнай және конденсат

өндіру көлемі 52,9 млн тоннаны құрап, 2018 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 6,1%-ға артты. Бұл ретте үш ірі жоба бойынша мұнай өндіру 31,9 млн тоннаны құрады, оның ішінде Қашаған кен орнында – 7,37 млн тонна, теңізде - 17,2 млн тонна, Қарашығанақта - 7,3 млн тонна. Мұнай экспорты 42,8 млн тоннаны құрады, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңінен 6,1%-ға артық.

ЖІӨ өсімінің оң серпініне қарамастан, өңдеу өнеркәсібі саласындағы өндірістің баяулауына, сондай-ақ тау-кен өндіру өнеркәсібі саласындағы шамалы баяулауға байланысты теріс факторлар байқалады. 1-суретте өндірістің нәтижелерін неғұрлым нақты көрсетеді.

Сурет 1. ЖІӨ салаларының 2018 жылдың бірінші жартыжылдығына қосқан үлесі

Суретте көрсетілгендей, республикада өнеркәсіп өндірісі өсуінің ағымдағы мәндері шикізат секторындағы өсумен байланысты, бұл өз кезегінде онымен сабақтас салаларда мультипликативтік әсер жасайды [3]. Осылайша, шикізат секторының өнеркәсіпке үлесі ҚЭИ шеңберінде кемінде 86%-ды құрайды, ал елдің ЖІӨ-де ағымдағы өсімнің жартысынан астамын алады.

Өңдеу өнеркәсібінің өсу серпіні 4,9% деңгейінде тіркелді. Өңдеуші салалар бөлінісінде машина жасау ең жоғары өсімді көрсетіп отыр - 16,0%. Өсім неғұрлым күрделі өндірістік компоненттері бар салалар есебінен қамтамасыз етілді. Бұл автомобиль жасау (58,5%), электр жабдықтарын өндіру (47,2%) және электронды, оптикалық өнімдер (45,7%) [4].

Осылайша, ресми деректер бойынша Қазақстан өндірістік секторды барлық салалар бойынша кеңейтеді деген қорытынды жасауға болады, бірақ пайдалы қазбаларды өндіру бұрынғысынша басым бағыт болып табылады. Бұл ретте жыл сайын өндіріс саласына байланысты өндіріс көлемі 2-ден 50%-ға дейін ұлғайып келеді, бұл 2018 жылмен салыстырғанда ЖІӨ-нің 4%-ға ұлғаюында. Бірақ ІЖӨ-нің 4%-дағы жақсы өсу қарқынына және инфляцияның жыл басынан бастап 2,7%-дық ең төменгі деңгейде сақталуына қарамастан (жылдық мәнде 5,9%), таяу

елдердің саяси жағдайына байланысты кейбір алаңдатарлық үрдістерді әлі де атап өтуде.

Өндірістік салалардың жай-күйін талдауды зерттеу нәтижесінде 2019 және 2020 жылдардың соңына болжам жасауға және қазақстандық экспорттың негізгі шикізат тауарларына бағалар салыстырмалы түрде жоғары деңгейде сақталады, ал Теңіз және Қашаған кен орындарында шикі мұнай өндірудің нақты көлемінің өсуі экономиканың ағымдағы өсу қарқынын қолдауға ықпал етеді деп болжауға болады. Негізгі екпін экономиканың шикізат секторына, атап айтқанда шикі мұнай мен табиғи газ өндірісіне, мұнай өңдеуге, түсті және темір кендерін өндіруге, оларды өңдеу өнеркәсібі шеңберінде бастапқы қайта өңдеуге, шикізатты тасымалдау мен көтерме саудаға шоғырландырылатын болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Дереккөз: ҰЭМ СК, Halyk finance есептері
2. Отинова, м. е. ауылшаруашылық кәсіпорындарының басқару процесінде инновациялық технологияларды қолдану / М. Е. Отинова, С. Е.
3. 3.Сайт материалдары <http://www.viapi.ru>; <http://www.kazakh-zerno.kz>; <http://www.agroinnovations.kz>.
4. 4.inform.kz
https://www.inform.kz/ru/sel-hozproizvodstvo-v-kazahstane-v-yanvare-mae-uvel-ichilos-na-3-9_a3288109

Ғылыми жетекшісі - Э. Ғ. М., аға оқытушы Ибрашева А. Ж.

**КОМПАНИЯНЫҢ ТИІМДІ ҚЫЗМЕТІ ҮШІН ЭЛЕКТРОНДЫҚ
МАРКЕТИНГТІҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ**

Кереева Т.М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Ақпарат пен технологиялардың жан-жақты дамып жатқан ғасырында экономика да цифрлық технологиялар сияқты ұғымдармен тікелей байланысты. 21 ғасырда кез-келген ұйым (тауарлар, қызмет көрсету және т.б.) ерте ме, кеш пе цифрлық әлеммен өзара әрекеттесуді қажет етеді. Қазіргі кезде электрондық маркетинг кәсіпорынның тиімді жұмысының параметрлерінің бірі ретінде есептеледі.

Электрондық маркетинг – телевизия, интернет, радио сияқты ақпараттық, электрондық арналарды және осы арналарды тасушы компьютерлер, смартфондар

және т.б. қолдану арқылы тұтынушыға кешенді әсер ету құралдары мен әдістерінің жиынтығы (оны тарту және ұстап қалу).

Электрондық маркетингтің мақсаты тікелей ақпараттық арналарды, технологияларды пайдалану арқылы ұйымның брендин (өнімін, қызметін) ілгерілету болып табылады. [1]

Электрондық маркетингті қолдану кезеңдерінің реттілігі:

- ұйымның мақсатын белгілеу;
- ұйымның брендин жылжыту үшін мақсатты аудиторияны және арнаны таңдау;
- жылжыту стратегиясын әзірлеу;
- әзірленген стратегияны іске асыру
- ұйымның алға жылжуын жүзеге асыру бойынша қызметті бақылау;
- қызметті талдау және алдыңғы немесе бірнеше кезеңдерге сілтеме жасай отырып, мүмкін болатын түзету жасау. (1 сызба)

1 сызба. Электронды маркетингті қолдану кезеңдерінің реттілігі

Электрондық маркетинг онлайн және офлайн ортада ұсынылған маркетингке бөлінеді. Екі түрі де белгілі бір іске асыру құралдарына сәйкес келеді және электрондық маркетинг процесінде біріктіріледі. [2]

Дүние жүзіндегі 3 миллиардтан астам адам интернеттегі қызметтерді, тауарларды, ойын-сауықтарды, достарды және романтикалық қатынастарды табу үшін пайдаланады, сонымен қатар тұтынушылардың мінез-құлқы мен компаниялардың тұтынушылар мен бизнес үшін нарыққа бейімделуі де түбегейлі өзгеруде.

Электрондық маркетингтің компанияның болашағы үшін маңыздылығын түсіну үшін аудиториямен қарым-қатынасты қалай жүргізу керектігін түсіну және оны басқаруды меңгеруді ойлаған жөн.

Бүгінгі таңда электрондық маркетинг - бұл жай веб-сайттар арқылы ғана емес, аудиториямен қарым-қатынастың көптеген түрлерін қолдану (онлайн және офлайн).

Тұтынушылардың қабылдауын және бизнестегі маркетингтік мақсаттарды қолдау үшін төменде көрсетілген арналарды (каналдар) басқару деңгейін бағалау қажет.

Арналар (каналдар)	Түрлері
Электрондық құралдар	Қазіргі аудитория смартфондардың, планшеттердің,

	ноутбуктердің, жұмыс үстелдерінің, теледидарлардың, ойын құрылғыларының, виртуалды көмекшілердің және интернет заттарын құрайтын басқа қосылған құрылғылардың көмегімен бизнеспен өзара әрекеттеседі.
Электрондық платформалар	Электрондық құралдағы браузер немесе қосымшалар арқылы негізгі "платформалардан" көптеген өзара әрекеттесулер немесе онлайн қызметтерден жүзеге асырады: Facebook (және Instagram), Google (және YouTube), Twitter, LinkedIn, Apple, Amazon және Microsoft, т.б.
Электрондық медиа	Жарнамалар, электрондық пошталар және хабарламалар, интернетте және әлеуметтік желілерде іздеу сияқты аудиторияға қол жеткізу және тарту үшін әртүрлі байланыс арналары бар.
Электрондық деректер	Компаниялар өздерінің аудитория профильдері және олармен өзара әрекеттесу туралы жинайтын ақпарат енді көптеген елдерде заңмен қорғалуы керек.
Электрондық технологиялар	Бұл компаниялар веб-сайттар мен мобильді қосымшалардан бастап дүкендер мен электрондық пошта науқандарына дейін интерактивті тәжірибе құру үшін пайдаланатын маркетингтік технология.

1 кесте. Электрондық маркетингте жиі қолданылатын арналар (каналдар)

Электронды маркетингті қолдану арқылы әртүрлі байланыс нүктелерімен әлеуетті тұтынушылармен қарым-қатынас жасаудың көптеген қол жетімді тәсілдері көрсетілген[3].

Осы іс - шаралардың әрқайсысында аудиторияны қамтудың және мақсат қоюдың көптеген нұсқалары бар-мысалы, әлеуметтік желілерде барлық жеті негізгі әлеуметтік желілерде ақылы және органикалық нұсқалар бар. (1 кесте)

Қазақстандағы маркетинг нарығы 2020 жылы пандемия басталуы себебінен қарқынды өзгеруде. Көптеген компаниялар құны жоғары болуына байланысты дәстүрлі маркетингтік форматтардан біртіндеп бас тартып, электрондық маркетингке ауысуда. 2020 жылы электрондық маркетинг нарығы 51%-ға өскен. Электрондық маркетинг ақпарат технологиялар дәуірінде компанияларға дағдарыстың салдарын жеңілдетуге мүмкіндік береді. Сондықтан қазақстандық бизнес алдағы бірнеше жылда маркетингті тиімдірек етуге көмектесетін трендтерге мұқият қарауы қажет.

Қорытындылай келе, бүгінде цифрлық кеңістік пен технологиялардың қарқынды дамуына байланысты электрондық маркетингті қолдану өнімдер мен қызметтерді жылжытудың жаңа деңгейіне шығуға әсер етеді. Ұйымдардың тиімділігі артуы мүмкін, ал электрондық маркетингті енгізу шығындары аз және ұйымға дәстүрлі маркетингке қарағанда аз қаражат пен ресурстарды жұмсай отырып, өз өнімдерін жылжытуға мүмкіндік береді. Дегенмен, электрондық маркетингті қолданудың ерекшеліктерін ескеру қажет. (Мысалы, технологияның дамуын үнемі ескеру қажеттілігі).

Қолданылған әдебиеттер

1. Интернет-маркетинг: полный сборник практических инструментов / Ф.Ю. Вирин. – Мәскеу: Эксмо, 2010. – 160 б.
2. Имидж фирмы: планирование, формирование, продвижение / Б. Джи. - Санкт-Петербург: Питер, 2020. – 221 б.
3. Digital Marketing / Dave Chaffey, Fiona Ellis-Chadwick – 2019 – 34 б.

Ғылыми жетекші: Э.Ғ.К., доцент, Басшиева Ж.К.

ҚАЗАҚСТАНДА БАЛА ТУУҒА ӘСЕР ЕТЕТІН ТҮРЛІ ФАКТОРЛАР

Куваш А.А., Абылхатова Ә., Исебекова А.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Біз өзіміз үшін де, жалпы мемлекет үшін де өзекті тақырыпты таңдадық, біздің тақырыбымыз: Қазақстанда бала тууға түрлі факторлар қалай әсер етеді және бұл көрсеткішті қалай арттыру керек, бұл тақырып танымды әрі қызықты, өйткені орасан зор аумаққа, пайдалы қазбалардың массасына, мемлекеттің көмегіне, білім берудің жоғары деңгейіне ие бола отырып, әлі күнге дейін елдің көп бөлігі бос және осы мақалада неге бұлай болғанын талдаймыз.

Халық саны мен құрамы және демографиялық процестер туралы ең дәл мәліметтерді халық санағы береді. Халық санағы-белгілі бір уақыттағы жағдай бойынша елдің немесе аумақтың әрбір тұрғынын сипаттайтын демографиялық

және әлеуметтік деректерді жинау процесі. Осы кезге дейін қайтыс болғандар немесе одан кейін туғандар халық санына қосылмайды.

Алдағы демографиялық өзгерістер, оның ішінде туу деңгейі көптеген әлеуметтік және экономикалық салдарға әкелуі мүмкін:

- халықтың жас ерекшеліктерінің өзгеруіне байланысты сұраныстың төмендеуі. Бұл нарықтық тауарлар мен қызметтерге деген сұранысқа және ең бастысы мемлекеттің негізі болып табылатын қызметтерге деген сұранысқа қатысты.

- жас ұлғайған сайын денсаулық сақтау қызметтеріне қажеттілік артады. Сонымен бірге, бала туудың төмендеуі орта мектеп оқушыларының санының азаюына әкеледі.

- жинақ көлемі мен құрылымын өзгерту. Егер мемлекетте туу деңгейі төмендесе, онда бұл құрылымда айтарлықтай өзгерістер болады. Кіші топтардың үлес салмағының азаюы жұмыс істейтін халыққа жүктемені төмендететінін, ал үлкен топтар санының өсуі мемлекеттік қаржыға қосымша жүктеме тудыратынын атап өткен жөн. Нәтижесінде қаржылық активтерге сұраныс және олардың құны, сондай-ақ нарықтық пайыздық мөлшерлемелер өзгереді.

- халықтың қартаюуына байланысты еңбек ұсынысының төмендеуі. Атап айтқанда, Қазақстанда еңбек белсенділігінің өзгермеген көрсеткіштері кезінде халық санының өзгеруі экономикалық белсенді халық санының қысқаруына алып келеді. Дәл осындай еңбек өнімділігімен бұл жан басына шаққандағы ЖІӨ өсуін баяулатады. Тиісінше, бәрі бірдей, қартаю өмір сүру деңгейінің өсуін баяулатады.

- егде жастағы халық үлесінің өсуіне байланысты бюджеттік ресурстарға қажеттіліктің едәуір артуы.

- ұрпақтар арасындағы қаржылық ресурстар мен міндеттемелер ағындарының айтарлықтай өзгеруі. Сонымен, демографиялық үрдістерге байланысты бюджеттік мәселелерді шешудің "оңай" әдісі-мемлекеттік қарызды ұлғайту. Ұрпақтар арасындағы тепе-теңдікті бұзудың тағы бір арнасы таратушы зейнетақы жүйесіндегі жұмысшылар мен зейнеткерлер саны арасындағы арақатынастың өзгеруімен байланысты.

Бала туу туралы барлық ақпаратты 2009 жылғы 24-25 ақпанда соңғы рет өткізілген халық санағынан алуға болады, жақсы жаңалық, келесі халық санағы 2021 жылы 1 қыркүйектен 15 қазанға дейін өтеді және бұл Қазақстанның демографиялық деректерін жаңартуға мүмкіндік береді.

Ақпаратты әртүрлі өлшемдер мен айналым салалары бойынша топтастыру жүргізілді. Статистикалық топтастыру нәтижелері мен мәліметтер бұқаралық деректерді ұсынудың неғұрлым ұтымды, жүйеленген және көрнекі нысаны болып табылатын статистикалық кестелер түрінде баяндалады. Кестелер мен диаграммаларда құнарлылыққа қатысты барлық ақпарат біріктірілген. Мысалы,

Қазақстанда облыстар бойынша туу көрсеткіші. Аудандар бойынша барлық деректерді гистограммадан көруге болады, бұл статистикалық деректердің айырмашылығын анық көрсетеді.

Статистикалық зерттеудің осы кезеңінде құбылыстар арасындағы қатынастар анықталады және олардың арасындағы қатынастардың даму заңдылықтары анықталады. Трендтер және одан әрі даму жолдары бойынша болжамдар беріледі.

Кесте 1. Облыстардағы халық санының болжамы [1]

Аумағы	Барлық халық		
	2013	2021	Өзгеруі (+) немесе (-) %
Қазақстан Республикасы	166909776	186962	+10,6
Ақмола облысы	732719	711706	-2,87
Ақтөбе облысы	795817	883870	+11,1
Алматы облысы	1946718	219691	+12,9
Атырау облысы	555217	647923	+16,7
Батыс Қазақстан облысы	617640	652046	+5,6
Жамбыл облысы	1069874	116387	+8,8
Қарағанды облысы	1362743	139986	+ 2,7
Қостанай облысы	879941	854507	-2,9
Қызылорда облысы	726711	826672	+13,8
Маңғыстау облысы	567754	730779	+28,7
Оңтүстік Қазақтан облысы	2678889	314221	+17,3
Павлодар облысы	749019	754702	+0,8
Солтүстік Қазақстан облысы	579488	543168	-6,3
Шығыс Қазақстан облысы	1393619	137996	-1,0
Нұр-Сұлтан қаласы	778198	111061	+42,7
Алматы қаласы	1475429	169744	+15,0

Кестеде Қазақстанның түрлі облыстарындағы бала тууға қатысты деректер жинақталған. Өткен 2013 жылға арналған деректер және 2021 жылға арналған болжамдар ұсынылған. Жылдар бойынша көрсеткіштердің өзгеруінің белгілі бір үрдісі бар, олардың негізінде 2021 жылға арналған ақпарат жасалды. 3-ші бағанда екі жылдағы өзгерістер пайызбен көрсетілген және оң секіріс болды ма, жоқ па көрсетілген. Бұл өзгерістер статистикаға тікелей әсер ететін әртүрлі факторларға байланысты.

2019 жылы туылғандардың құрамы Қазақстандағы ұлдардың пайызы(51,7%) қыздардан (48,3%) жоғары екенін байқауға болады. Туу кезіндегі жыныстық қатынас 100 қызға 107 ұл болды.

Қазақстанда ұлты бойынша қазақтар саны асып түседі (78,8%), екінші орында орыстар (8,7%), үшінші орында басқа ұлттар (6,7%), одан кейін өзбектер (4,2%) және ұйғырлар (1,5%).

Қазақстанның облыстары бойынша туудың жалпы коэффициенттерін сипаттайды. Туудың жалпы коэффициенті елдегі туудың бір жылдағы жалпы санының халықтың орташа жылдық санына қатынасы ретінде 1000‰ - ге көбейтіледі. Бала туудың ең үлкен коэффициенті 2009 жылы Шымкент қаласында болды, бірақ 2019 жылы жағдай өзгерді және бірінші орынды Маңғыстау облысы ала бастады. Он жыл ішінде облыстардағы жағдай айтарлықтай өзгерген жоқ, бірақ туу үрдісі өзгерді.

Туу деңгейі-халықтың өсу қарқынын анықтауда басым фактор. 2002 жылдан бастап табиғи өсімнің жоғары көрсеткіштері 2002-2011 жылдары туылғандардың жоғары санының аясында болды.

Демографияда туу деңгейін өлшеу үшін көрсеткіштер жүйесі қолданылады. Олардың ішіндегі ең қарапайымы-туу коэффициенті, яғни тұрғындардың орташа жылдық 1000 санына есептегенде күнтізбелік жылда тірі туылғандар саны.

1991-1999 жылдар аралығында туу коэффициенті үштен бірге қысқарды. Сонымен қатар, осы кезең ішінде құлдырау еш ойланбастан болды (сурет. 1). 2000 жылдан бастап бетбұрыс үрдісі байқалды: туудың жалпы коэффициенті арта бастады. 2012 жылы бала туу коэффициенті 22,7 құрады, бұл 2001 жылмен салыстырғанда 52,3% - ға артты.

Туу деңгейі көптеген әлеуметтік-экономикалық факторларға және олар өзара байланысты, кейде қайшылықты және әртүрлі жағдайларда бірдей емес. Туудың тарихи эволюциясы қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуымен тығыз байланысты. Өндіргіш күштердің және адамның өзінің дамуы жақсарған сайын, оның ақыл-ойының артуы, әйел рөлінің өзгеруі, әйелдер ерлермен тең жұмыс істей бастағаннан кейін бала туу басымдықта болудан қалды, отбасының рөлі мен маңыздылығы өзгерді, енді адамдар үшін алдымен мансап құру, содан кейін отбасын құру туралы ойлау маңыздырақ, бала туудың барынша жоғары (50% және одан жоғары) деңгейінен өте төмен (көбінесе қарапайым өсімін молайтуға тән деңгейден төмен - 16%) дейін біртіндеп түсу процесі заңды. Суреттен көріп

отырғанымыздай, 2000 жылдардың басында туу көрсеткіші төмендеді, бұл Кеңес Одағының ыдырауына байланысты.

Туудың жалпы коэффициенті тұтас алғанда (барлық жастағы) халыққа қатысты бала туудың қарқындылығын сипаттайды және жыл ішінде тірі туылғандар санының (N) халықтың орташа жылдық санына қатынасы ретінде есептеледі.

Қорытындылай келе осы тақырыпты зерделеп, біз білімімізді жаңарттық, соңғы 20 жылдағы Қазақстандағы демографиялық жағдайды қарастырдық және туу көрсеткіші үнемі өзгеріп отыратындығын анықтадық. 2000 жылдан бастап ол тек артып келеді және мұны мектептер, үйлер, еңбек ресурстары мен қалалардың кеңеюінен көруге болады. Бұл Қазақстан Республикасының экономикасына оң әсерін тигізді. Бірақ, КСРО ыдырағаннан кейін де, қазір де ел халқының жартысына жуығы жұмысынан айрылуына байланысты, біздің ойымызша, туу көрсеткіші минимумға дейін төмендейді. Шынында да, біз осы эсседе әртүрлі факторларды қарастырдық, ал жұмысқа орналасу маңызды құрамдас бөлік болып табылады.

Сондай-ақ, біз туудың жалпы коэффициенті, өлімнің жалпы коэффициенті, табиғи өсу коэффициенті сияқты туу коэффициенттерін еске түсірдік.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Демографический прогноз республики казахстан: основные тренды, вызовы, практические рекомендации. (2014). Retrieved from https://www.akorda.kz/upload/nac_komissiya_po_delam_zhenshin/Демографическая%20политика/4.2%20рус.pdf [3]
2. Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН: Отдел народонаселения. (n.d.). Население Казахстана. Retrieved from <https://countrymeters.info/ru/Kazakhstan>
3. Ильусимов, Б. (2010). Двери Казахстана открыты для всех. Retrieved from <https://evroportal.ru/strani/dveri-kazahstana-otkryityi-dlya-vseh/>
4. Ногалес, К. (2017, January 10). 7 методов статистического анализа, которые может применять каждый. Retrieved from <https://evroportal.ru/strani/dveri-kazahstana-otkryityi-dlya-vseh/>

Ғылыми жетекші: оқытушы, магистр Әлиева А.Ө.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚОЛМА-ҚОЛ АҚШАСЫЗ ЕСЕП АЙЫРЫСУ ЖҮЙЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Қалдыбаева А. Е.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Кез-келген мемлекеттің экономикасында күн сайын тауарлар мен қызметтерді сатып алушылар мен сатушылар арасында мындаған операциялар жасалады. Әрине, мұндай операциялардың әрқайсысы төленуі керек, ал бұл процесс өз кезегінде ақшалай төлем немесе банктік аударым арқылы жүзеге асырылады. Мемлекетте тиімділігі жоғары төлем жүйесін құру, экономикалық мүмкіндіктерді іске асыруды қамтамасыз етеді.

Ақшалай төлемдердің негізгі компоненттері қолма-қол және қолма-қол емес төлемдер. Қазіргі таңда түрлі дамыған мемлекеттерде, соның ішінде Қазақстан Республикасында да қолма-қол ақшасыз айналым жүйесі басымдық алып жатыр. Бұл мәселенің басты себебі, ақшалай төлемдермен салыстырғанда аз шығындар, оларды жүзеге асыру жылдамдығы, банктердің кең желісі, сондай-ақ олардың дамуына мемлекеттің қызығушылығы ықпал етеді. Бүгінгі күні төлемдердің шамамен 70% -ы қолма-қол ақшасыз айналымда жүзеге асырылады. Қолма-қол ақшасыз төлемдердің негізін коммерциялық банктер жүргізеді. Олар мемлекеттің төлем жүйесіндегі ең маңызды есеп айырысу-төлем функциясы үшін жауап береді.

Қолма-қол ақшасыз төлемдер жүйесін талқылаудан бұрын, ең алдымен оның мәнін қарастыру қажет. Қолма-қол ақшасыз есеп айырысу - бұл қолма-қол ақшаны пайдаланбай, яғни несиелік мекеменің бір шотынан екінші шотына белгілі бір соманы аудару арқылы жүзеге асырылатын, өзара талаптарды есепке алумен жүзеге асырылатын есеп айырысу (төлем). Банктер мұндай операцияларда делдал болып табылады, яғни олардың шоттарына осындай төлемдер аударылады.

Қазақстан Республикасындағы қолма-қол ақшасыз төлемдер жүйесі - бұл халық шаруашылығында есеп айырысуды ұйымдастыру механизмін реттейтін мемлекеттік заңдар мен ережелер жиынтығы және төлемдер мен олардың дұрыс орындалуын бақылауды қамтамасыз ететін банктік немесе басқа мекемелер жиының айтамыз.

Қаржы нарықтарының жаһандануы және қолма-қол ақша айналымын жеделдету жағдайында қолма-қол ақшасыз төлемдерді пайдалану қазіргі заманғы Қазақстан экономикасы үшін маңызды. Себебі:

Біріншіден, қолма-қол ақшасыз төлемдер ақша ресурстарының банктерде шоғырлануына ықпал етеді. Банктерде сақталатын кәсіпорындардың уақытша бос қаражаттары несие көздерінің бірі болып табылады;

Екіншіден, қолма-қол ақшасыз төлемдер ұлттық экономикада қаражаттың қалыпты айналымына ықпал етеді;

Үшіншіден, қолма-қол ақшасыз төлемдердің нақты шекарасы, ақша айналымын жоспарлауды жеңілдететін жағдайлар жасайды.

Егер бұл жағдайды Қазақстан Республикасының қарапайым халық тұрғысына қарастыратын болсақ, қолма-қол ақшасыз төлемдер бүгінгі таңда азаматтар өміріне қарқынды еніп төлемдер мен аударымдар негізін алып отыр.

Елімізде соңғы онжылдықта қолма-қол ақшасыз операциялардың негізгі үлесі Интернет және мобильді банкинг арқылы жүзеге асырылады. Адамдардың күнделікті өміріндегі физикалық ақшаның жоғалуы жағымды да, жағымсыз да жақтарын алып келеді, олардың мәнін түсіну үшін салыстырмалы түрде талдау жасау қажет.

Алдымен еліміздің қолма-қол ақшасыз төлемге көшудің артықшылықтарын анықтаған жөн:

1. Қауіпсіздіктің жоғарғы деңгейі. Дәстүрлі қағаз ақшалар қылмыскер үшін ұрлық жасаудың оңай тәсілі. Мәселен, қылмыскерді тез арада табу мүмкін емес, көбінесе қылмыскер ұсталса да қаражаттың бір бөлігі жұмсалған немесе үшінші тұлғаға аударылған болады. Сәйкесінше бұл жағдай көп уақыт пен күш талап етеді. Егер ұры банк картасын иемденсе, ПИН-код әсерінен ақшалай мүлікке ешбір зиян келтіруге мүмкіндігі болмайды және банктің қауіпсіздік жүйесіне тап болады.

2. Қолма-қол ақшаны басқару бойынша шығындар жоқ. Банкноталар мен монеталарды шығару, оларды айналымға енгізу, сақтау, тасымалдау, қамтамасыз ету - мұның бәрі салық төлеушілерге, банк клиенттеріне және кәсіпкерлерге белгілі бір жолмен түсетін үлкен шығындармен байланысты. Қолма-қол ақшасыз төлемдерге көшу қажетсіз шығындардан арылуға мүмкіндік береді.

3. Экономиканың ашықтығын арттыру. Қолма-қол ақшадан бас тартқан кезде конверттердегі жалақы сияқты құбылыс жоғалады, бизнестің көлеңкесі азаяды, салық жинау көбейеді, одан мемлекет те, азаматтар да ұтады.

4. Кейбір банктер сатып алудан немесе аударымнан белгілі бір пайыздық бонус ұсынады, бұл бонустардың ұлғаюы жаңа тауарды тұтынуға мүмкіндік береді.

5. Қашықтан төлем жасау мүмкіндігі. Мысалы, коммуналдық төлемдер, сатып алулар немесе ақша аударымдары. Бұл артықшылық әсіресе қазіргі пандемия жағдайында өте маңызды. Қолма қол ақшасыз төлемдер қорғанудың оңтайлы әдісіне айналды.

Қолма-қол ақшасыз есеп айырысуға көшудің негативті аспектілері:

1. Құпиялылықтың жойылуы. Ақшаның қолма-қолсыз айналымы қаржылық құпиялылықтың қалдықтарын жояды. Тіпті өз капиталын адал жолмен тапқан және жасыратын ештеңесі жоқ азаматтар қанша ақша алғаны және оны қайда жұмсағаны туралы ақпараттың құпия болып қалғанын қалайды.

2. Хакерлік шабуылдар. Қолма-қол ақшаны болдырмау қаржыны дәстүрлі ұрылардан сақтайды, алайда жаңа ұрпақты банк қарақшыларының - хакерлердің ұрлау қаупін тудырады.

3. Фишинг-алаяқтықтың кең таралған түрі. Қолма-қол ақшасыз төлемдер, төлем картасы арқылы жүзеге асырылады. Бұл жағдайда алаяқтар карта иесінің деректемелері туралы құпия ақпаратты, веб-сайттардағы анкеталар немесе телефонға шолу арқылы иемденіп, ұрлық әрекеттерін жүзеге асырады.

4. Технологиялық ақаулар. Бағдарламалық жасақтаманың істен шығуы, жабдықтың істен шығуы және тіпті электр қуатының үзілуі төлемді уақытында төлеуге немесе аударым жасауға кедергі келтіруі мүмкін. Адам технологияның толық кепіліне айналады.

5. Психологиялық факторлар. Адам қолына физикалық ақшаны ұстағанда, олардың құнын анық түсінеді. Қолма-қол ақшасыз есеп айырысу кезінде адам тек сандарды ғана көріп оларды психологиялық тұрғыдан ақша ретінде қабылдамайды, нәтижесінде көп шығындар пайда болады.

Жалпы, төлемдерді қолма-қол ақшасыз аударыммен жүзеге асыру бизнеске, халыққа да, мемлекет үшін де көптеген артықшылықтар әкеледі, ал кемшіліктердің көпшілігін есепшот ашудың оңтайлы шарттары мен және операцияларға рационалды көзқараспен банкті таңдау арқылы жоюға болады.

Жоғарыда айтып кеткендей Қазақстан Республикасында қолма-қол ақшасыз төлемдер үлесі жылдан-жылға өсіп жатыр, әсіресе 2019 жыл мен 2020 жыл аралығында қолма-қол ақшасыз төлемдер айырмашылығы елеулі байқалады.

Дереккөз: ҚР Ұлттық банкі

Дереккөз: ҚР Ұлттық банкі

2020 жылы қолма-қол ақшасыз төлемдер үлесінің өсуіне елде енгізілген локдаун сөзсіз түрткі болды, елдің ірі мегаполис қалаларында үлкен өзгерістер орнады. Қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамытудың маңызды драйвері қызмет көрсету саласындағы өнімдердің дайындығы болды.

Қазіргі таңдағы ақпараттарға сәйкес Қазақстан Республикасында, осы қолма-қол ақшасыз төлемдерге қатысты салық салу мәселесі өзекті болып отыр. Мәселен «2021 жылдың 1 қаңтарынан бастап екінші деңгейлі банктер (салық органдарының талабы бойынша) жеке тұлғалардың жеке шоттарындағы ақша қозғалысы туралы ақпарат ұсынуға міндетті. Қазақстан Республикасының Салық кодексіне енгізілген осындай өзгерістерге байланысты жеке шоттардағы қаражаттың қозғалысына қарап, кәсіпкерлік қызметтен алынған ақша кейіннен салық салумен табыс ретінде танылу қаупі бар. Бұған қатысты Қазақстан Республикасының қаржы министрінің орынбасары бұл механизмге тыйым салуды ойлағандығы туралы мәлімдеді, ал Қаржы министрлігі мұндай трансферттер үшін ешқандай қосымша төлемдер мен салықтар алуды жоспарламайды, әсіресе халық үшін деп сендірді. Яғни бүгінгі күні кәсіпкерлер үшін, әсіресе шағын және шағын бизнеске қатысты, сондай-ақ өзін-өзі жұмыспен қамтыған адамдар үшін бұл мәселе өзекті болып қала береді. Бұл процесске көшу тиянақтылық пен мұқият зерделеуді қажет ететіні мәлім.

Недегенмен де, болашақта қолма-қол ақшасыз төлемдер жүйесіне толықтай көшу, еліміздің жаңа бағытта қалыптасуына ықпал етеді. Болашақ қолма-қол ақшасыз төлемдерде болады. Бұл жалпы үрдіс, шығындарды азайту, ашықтық, ыңғайлылық және жайлылық. Сарапшылар, біздің ақшамен жұмыс жасау әдеттеріміз таяу жылдары өзгереді деген пікірлерді күшейте түсуде. Біз дәстүрлі ақша формасын қолдануды тоқтатамыз, тіпті пластикалық карталар да өткенге

айналады. Осының бәрінің орнына біз тауарлар мен қызметтерге ақы төлеу үшін бір ғана нәрсені - ұялы телефонды қолданамыз.

Қазірдің өзінде ұялы телефон арқылы түрлі қызметтер мен тауарларға ешбір қиындықсыз төлем жүргізуге болады. Қолма-қол ақшасыз төлемдер мен аударымдар жүзеге асырылатын мобильді қосымшалар қазіргі кезде азаматтар арасында өте танымал, әсіресе елде Kaspi.kz қосымшасы үлкен сұранысқа ие. Kaspi.kz - әлемдегі ең танымал қосымшалардың бірі - комиссиясыз төлемдер, отбасыларына және достарына аударымдар, ең үлкен интернет-дүкен, ең үлкен бонустық бағдарлама, жеке қаржыны басқару және тағы басқалары. Бұл мобильді қосымшаның көп мөлшерде қолданылуы елдегі банктер арасындағы рейтингтерден асып түсуіне ықпал етті. Бүгінде бұл 7 миллионнан астам қолданушысы бар елдегі ең танымал мобильді қосымшасы. Kaspi.kz Қазақстанда қолма-қол ақшасыз төлемдердің дамуына үлкен үлес қосты деп айтуға болады.

Қолма-қол ақшасыз төлемдердің өсуінің негізгі драйверлерінің бірі - жаңа технологиялар. NFC чиптерінің пайда болуы тауарлар мен қызметтерге тек карточкамен емес, телефонмен, ақылды сағаттармен бір рет басу арқылы төлем жасауға мүмкіндік берді.

Қазіргі кезде жаңа ұрпақ, жаңа буынның беделге уақыты жоқ, олар үшін ақшаның құны, сондай-ақ қызметтердің жылдамдығы мен ыңғайлылығы маңызды.

Ақша экономикалық өмірдің ажырамас атрибуты болып табылады. Қазіргі таңда жаңа технологиялардың күнделікті өмірге жан-жақты енгізілуі, материалдық құндылықтарды жеткізуге және қызмет көрсетуге байланысты барлық операциялар қолма-қол ақшасыз төлемдер арқылы жасалады. Қолма-қол ақшасыз төлемдердің ауқымды таралуы, оның жаппай есеп айырысу құралына айналуы және халықтың кең топтары арасында танымалдығының тұрақты өсуі бұл жаңа заман үшін тиімді екендігінің айқын дәлелі. Аймақ экономикасында қолма-қол ақшасыз төлемдер неғұрлым көп болса, біз нарықтық дамудың қазіргі деңгейі мен экономикалық әлеуетің соғұрлым дәл бағалай аламыз. Қазіргі әлемнің барлық тенденцияларына және жаңа бағыттарына көшу, еліміздің болашақта жоспарлардың орындалуына ықпалы зор.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының аумағында қолма-қол ақшасыз төлемдер және ақша аударымдарын жүзеге асыру ережесін бекіту туралы заң: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014419>
2. Қазақстан Ұлттық банкінің ресми сайты: <https://www.nationalbank.kz/kz>
3. Дюдикова, Е. И. «Қолма-қол ақшасыз төлемдер» санатының теориялық аспектілері: <https://moluch.ru/archive/182/46838/>
4. Forbes статистикасы: https://forbes.kz/process/technologies/kod_uchenyiy_1540812410

Ғылыми жетекші: магистр, оқытушы **Оспанов Д.Е.**

ҚАРЖЫ САЛАСЫНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ДАМУЫ

Құбайдолла М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

ҚР-дағы банк қызметін реттеу тәртібі. Қазақстан Республикасының екінші деңгейлі банктерінің қызметін реттеу механизмінің жұмысы Ұлттық банктің екінші деңгейдегі банктердің қызметін реттеу және қадағалау бойынша құқықтық актілермен анықталады. 1995 жылы 31 тамызда қабылданған Қазақстан Республикасының Президентінің заңи күші бар «Банктер және банктік қызмет туралы» жарғысының 41-бабына сәйкес ҚР Ұлттық банкі, екінші деңгейлі банктердің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету, олардың салымшыларының мүдделерін қорғау, сонымен бірге республикадағы ақша-несие жүйесінің тұрақтылығын қолдап отыру мақсатында аталған банктердің қызметін реттеуді мынадай жолдармен жүзеге асырып отырады [1]. Ақпараттық технологияларды кеңінен қолдану объективті қажеттілікке айналды. Дәстүрлі түрде олардың маңыздылығы жоғары салалардың бірі – қаржы секторы. Банктік қызметті ақпараттандыру процесі алдағы уақытта да жалғасады деп толық сеніммен айтуға болады. Банк секторы жақын болашақта ұсынылатын өнімдер мен қызметтердің сапасы мен сенімділігін арттыру, есеп айырысу операцияларының жылдамдығын арттыру және банктік өнімдерге клиенттердің электронды қол жетімділігін ұйымдастыру тенденцияларымен басым болады. Бұл, ең алдымен, банктердің қаржы нарығында бәсекеге қабілетті артықшылықтарға жетуге ұмтылысына байланысты. Ақпараттық банктік технология - бұл жеке және компьютерлік технологияларды қолдана отырып басқару шешімдерін дайындауды, қабылдауды және іске асыруды қамтамасыз ету мақсатында деректерді жинау, тіркеу, беру, сақтау және өңдеу әдістеріне негізделген банктік ақпаратты түрлендіру процесі. [2]. Заманауи ақпараттық технологияларды қолдану банктердегі бизнес-процестерге түбегейлі әсер етеді және өзгертеді, оларды түбегейлі басқа деңгейге жеткізеді. Банк технологиялары бизнесті кешенді автоматтандыруды қамтамасыз ететін ақпараттық технологиялармен тығыз байланысты. Қазіргі банктік технологиялар банктік бизнесті қолдау мен дамыту құралы ретінде бірқатар іргелі принциптер негізінде құрылады:

- жүйелерді кейіннен құрастыра отырып, белгілі бір тапсырыс үшін оңай конфигурациялауға мүмкіндік беретін модульдік құрылыс принципі;
- бағдарламалық – аппараттық платформаны таңдауды және оның басқа аппараттық құралдармен тасымалдануын қамтамасыз ететін әр түрлі сыртқы жүйелермен өзара әрекеттесуге қабілетті технологиялардың ашықтығы;

- банктік жүйенің модульдерін конфигурациялау және оларды белгілі бір банктің қажеттіліктері мен жағдайларына бейімдеу икемділігі;
- бизнес – процестер дамыған кезде жүйенің функционалды модульдерінің кеңеюі мен күрделенуін қамтамасыз ететін масштабтылық;
- жүйелерді кейіннен құрастыра отырып, белгілі бір тапсырыс үшін оңай конфигурациялауға мүмкіндік беретін модульдік құрылыс принципі;
- бағдарламалық – аппараттық платформаны таңдауды және оның басқа аппараттық құралдармен тасымалдануын қамтамасыз ететін әр түрлі сыртқы жүйелермен өзара әрекеттесуге қабілетті технологиялардың ашықтығы;
- банктік жүйенің модульдерін конфигурациялау және оларды белгілі бір банктің қажеттіліктері мен жағдайларына бейімдеу икемділігі;
- бизнес – процестер дамыған кезде жүйенің функционалды модульдерінің кеңеюі мен күрделенуін қамтамасыз ететін масштабтылық.
- нақты уақыт режимінде деректерге көп қолданушының қол жетімділігі және бірінғай ақпараттық кеңістіктегі функцияларды жүзеге асыру;
- банкті және оның бизнес – процестерін модельдеу, бизнес процестерді алгоритімдік баптау мүмкіндігі;
- бизнес – процестерді реинжиниринг негізінде жүйені үнемі дамыту және жетілдіру.

Қазіргі уақытта танымал технологиядғ дамудың үш негізгі бағытын бөлуге болады: Клиент-Банк жүйесі, Интернет-банкинг және мобильді банкинг. Клиент-Банк жүйесінің көмегімен банк клиенттері үйден немесе кеңседен әртүрлі операцияларды орындай алады: шотты басқару, шоттардың күйі және басқа банктік ақпарат туралы ақпарат алу, есеп айырысу және басқа шоттардан және пластмассадан төлемдер жасау және қызметтерге ақы төлеу карталар, сондай-ақ басқа операцияларды жүргізу.

Мобильді банкинг – сымсыз технологияны пайдаланып банктік қызметтерді тікелей ұялы телефоннан немесе ноутбуктен алу. Бұл технология Интернет-сайттарынан интернет байланысы бар ұялы телефондарға ақпарат беруге мүмкіндік береді. Бұл жүйе қол жетімділіктің одан да үлкен еркіндігін қамтамасыз етеді. Ұялы телефонды қолданатын банктік қызметтерді тұтынушылар арасында бірінші орынды Скандинавия елдері алады және мамандардың пікірінше, жақын болашақта клиенттердің 40% -дан астамы өз шоттарының ұялы байланыс қызметіне ауысады. Тек батыста ғана емес, сонымен бірге Қазақстанда да қор нарығының қатысушылары (банктер мен брокерлік компаниялар) брокерлік қызметтерді дамытудың жаңа перспективалық бағытын игеруде, ол жеке тұлғаларға ресейлік және халықаралық валютаға қол жеткізуді қамтамасыз етуден тұрады және қор нарықтары (Интернет-сауда).

Қазіргі заманғы электрондық коммерция жүйесі екі негізгі бағытты қамтиды: B2B (бизнестен бизнеске дейін), мұнда банктер қаржылық қызметтерді негізгі орындаушы және сатушы ретінде жұмыс істейді, және B2C (бизнес-клиентке) -

жеке тұлғаларға тауарлар мен қызметтерді сату , онда несиелік мекемелер қаржылық делдал ретінде қызмет етеді. Клиенттермен жұмыс істеудің ең жаңа технологияларының көмегімен бір менеджер өте көп клиенттермен белсенді жұмыс істей алады. Несиелік мекемелердің тиімділігі мен жан-жақтылығының кеңеюімен байланысты маңызды тенденция бюджеттеу жүйесін құру және банк ресурстарын қаржылық басқарудың кешенді тәсілі болды. Қазақстан банк секторының қалыптасуы бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Алайда банктің болашағы ақпараттық технологиялармен қалатыны анық. Болмыстың табиғи заңдылықтарына сәйкес, ең қолайлы адамдар тірі қалады. Қазіргі заманғы экономикалық жағдайларда, қазірдің өзінде кең дамып, өзінің ақпараттық технология қызметіне инвестиция құятын банктер мен қаржы институттары өмір сүруге және су үстінде қалуға бағытталған. Қазақстандық банк жүйесі әлемге қосылуда, ал батыстық бәсекелестермен күресті заманауи жоғары деңгейлі ақпараттық технологияларға сүйенбестен ойлау мүмкін емес. Осылайша, жаңа электрондық технологиялар банктерге клиенттермен қарым-қатынасты өзгертуге және пайда табудың жаңа тәсілдерін табуға көмектеседі. Банктік компьютерлік жүйелер қазіргі кезде желілік бағдарламалық қамтамасыздандырудың қарқынды дамып келе жатқан бағыттарының бірі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. ҚР «Банктер және банктік қызмет туралы» заңы, 1995 ж. 31 тамыз
2. Кошенова Б. А. Ақша. Несие. Банктер. Валюта қатынастары.
3. Оқу құралы /Алматы: Экономика 2005ж 298б.
4. Ақша, несие банктер: Оқулық. Жалпы редакциясын басқарған Ғ.С.Сейітқасымов / Алматы: Экономика, 2001ж. 466б
5. Общая экономическая теория (полиэкономия). Учебник. Под.общ.ред.акад. Журавлевой Г.П.М

Ғылыми жетекші: оқытушы, магистр Аймагамбетова Ж.К.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕСІН ДАМУ

Қыдырбаев Г.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметі жүйесін дамыту мемлекеттің тәуелсіздік жылдарындағы рөлінің өзгеруі, саяси жүйенің, экономиканың, қоғамдық қатынастардың қалыптасуы, мемлекеттік басқару жүйесін оңтайландыру

процестерімен тығыз байланысты. Тәуелсіз Қазақстан Республикасының мақсаттары мен басымдықтарын іске асыру үшін кадрларды іріктеу мен жоғарылатудың тиімді жүйесін құру, мемлекеттік аппарат қызметінің кәсібилігі мен ашықтығын қамтамасыз ету қажет болды. Қазақстан Республикасы Президентінің «Мемлекеттік қызмет туралы» 1995 жылғы 26 желтоқсандағы № 2730 Заң күші бар Жарлығы тәуелсіз Қазақстанның қазіргі заманғы мемлекеттік қызмет жүйесін институттандырудың бастауы болып мемлекеттік басқару жүйесінің кадрлық ұйытқысын сақтауға мүмкіндік берді және мемлекеттің маңызды институты ретінде мемлекеттік қызметтің дамуына негіз қалады. Жарлықтың қабылдануы мемлекеттік қызмет қағидаттарын, мемлекеттік лауазымдардың сатылығын белгілеу жолымен мемлекеттік қызмет қатынастарын реттеуге, мемлекеттік қызметшілердің құқықтық мәртебесін айқындауға және әлеуметтік кепілдіктерін белгілеуге, сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулер енгізуге мүмкіндік берді 1997 жылы мемлекеттік дамудың ұзақ мерзімді басымдығы ретінде кәсіби үкімет құруды айқындап берген «Қазақстан – 2030» стратегиясы мемлекеттік қызметті дамытудағы келесі кезеңі болды. 1999 жылы қабылданған "Мемлекеттік қызмет туралы" Қазақстан Республикасының Заңы мемлекеттік қызметтің кәсіби және тиімді жүйесін және бірыңғай кадр саясатын қалыптастыруға бағытталған, өзекті қажеттіктерге сай келетін жаңа тәсілді айқындап берді. Қазіргі кезде Заң және оны іске асыру үшін әзірленген тиісті нормативтік құқықтық актілер мемлекеттік қызметке кіру, оны атқару және тоқтату мәселелерін реттейді.

Мәселен, Заңға сәйкес мемлекеттік әкімшілік лауазымға кіру кезіндегі конкурстық іріктеу мемлекеттік қызмет істері жөніндегі уәкілетті органның мемлекеттік қызмет туралы қолданыстағы заңнаманы білуге арналған тестілеуді өткізуін, сондай-ақ мемлекеттік органның конкурстық комиссиясының кандидаттармен әңгімелесу өткізуін көздейді. Мемлекеттік қызметтің кадр резерві қалыптасуда. Алайда, конкурстық іріктеуді жүргізудің қазіргі кездегі тәжірибесін алғанда, мемлекеттік қызметке кіру кезіндегі конкурстық рәсімдердің әділдігіне азаматтар тарапынан бірқатар сенімсіздік байқалады. Осыған байланысты, мемлекеттік қызметке конкурстық іріктеу тәртібін жетілдіру және оның транспаренттілігін арттыру қажет. Мемлекеттік қызметшілерді оқыту мәселелер. Қазіргі кезде мемлекеттік қызмет жүйесінде Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясын, мемлекеттік қызметшілерді қайта даярлаудың және олардың біліктілігін арттырудың өңірлік орталықтарын және басқа да білім беру ұйымдарын қамтитын оқыту инфрақұрылымы қалыптастырылған. Жыл сайын орташа есеппен мемлекеттік қызметшілердің үштен бірі қайта даярлау және біліктілігін арттыру курстарында оқудан өтеді, соның нәтижесінде үш жылдық кезеңде мемлекеттік қызметшілерді жүз пайыздық оқыту қамтамасыз етіледі.

Сонымен қатар, қазіргі кезде оқыту процесінің сапасын басқару жүйесін жаңғырту және мемлекеттік қызметшілерге арналған оқу бағдарламаларына оқытудың инновациялық әдістерін енгізу қажеттілігі туындап отыр.

Мемлекеттік қызметшілерге білім беру жүйесі практикалық маңызы бар және мемлекеттік органның мақсаттары мен міндеттеріне сай келетін, кәсіби білім мен дағдыларды дамытуға бағытталуы керек. Сонымен қатар, мемлекеттік қызметшілерді оқыту жөніндегі жұмысты тиімді үйлестіру қажет. Мемлекеттік әкімшілік қызметшілерді аттестаттау мәселелері. Мемлекеттік қызмет туралы заңнамаға сәйкес мемлекеттік әкімшілік қызметшілер лауазымында үш жыл болғаннан кейін аттестаттаудан өтеді. Оның мақсаты олардың кәсіби дайындық деңгейін, құқықтық мәдениетін және азаматтармен жұмыс істеу қабілетін айқындау болып табылады. Аттестаттау рәсімі мемлекеттік қызметшіге тікелей басшысының аттестаттаудан өтетін қызметшінің кәсіби, жеке қасиеттерін және қызметтік жұмысы нәтижелерін көрсететін қызметтік мінездемені ұсынуын қамтиды. Сонымен бірге, қазіргі кезде аттестаттауды өткізу рәсімін мемлекеттік қызметшілердің жұмыс сапасы мен түпкілікті нәтижелерін бағалауға бағдарлау арқылы жетілдіру және аттестаттау қорытындылары мен мансаптық өсудің өзара байланысын қамтамасыз ету қажеттігі туындап отыр.

Қазіргі кезде мемлекеттік бюджет және Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің сметасы (бюджеті) есебінен қаржыландырылатын мемлекеттік органдардың қызметкерлеріне еңбекақы төлеудің бірыңғай жүйесі қолданылады. Бұл жүйе коэффициенттерге негізделген және қызмет өтілі мен атқаратын мемлекеттік әкімшілік лауазымының санатын ескеруге мүмкіндік береді. Мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен мемлекеттік органдардың қызметкерлеріне сыйақы беру, материалдық көмек көрсету және олардың лауазымдық жалақыларына үстемақы белгілеу тәртібі айқындалған. Тұрақтылыққа қарамастан мемлекеттік қызметшілердің еңбек төлемақысы, жеке сектормен салыстырғанда, бәсекеге қабілеттілігі төмен болып қалуда.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылы желтоқсандағы «Қазақстан – 2050 Стратегиясы» атты ел халқына Жолдауында Қазақстан Республикасының 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы таныстырылды. Оның басты мақсаты – мықты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру, Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарында болуы көзделген. Бұл мақсаттарға қол жеткізу үшін мемлекеттік қызметтің жана заңнамалық және институционалдық базасы құрылуы тиіс мемлекеттік қызмет жүйесін жетілдірудің негізгі бағыттарын анықтады. Осыған орай, мемлекеттік қызметтің әртүрлі аспектілерінің құрылуы мен қызмет етуін анықтау тек мемлекеттік басқару аясындағы мамандарға ғана емес, сонымен қатар білімді адамдардың кең ауқымына да қажет болып отыр.

Шүбәсіз, Қазақстанда, кез келген өзге мемлекеттегі сияқты, әлемдік тәжірибеге негізделсе де, айрықша белгілері мен құрылымы бар мемлекеттік

қызметтің өзіндік моделі әрекет етуде. Бұл бірінші кезекте еліміздің тарихи тәжірибесімен, ұлттық дәстүрлерімен, мемлекетімізде әрекет етуші құқықтық жүйемен және т.б. байланысты. Осыған орай мемлекеттік қызметтің ғылыми-теоретикалық түсінігі, сонымен қатар республикамызда бүгінгі таңда қалыптасқан ғылыми және құқықтық жүйеге сәйкес осы түсініктің мазмұны үлкен қызығушылық тудырады. Бірақ мемлекеттік қызмет түсінігін тек Қазақстандағы бар арнайы нормативтік құқықтық базаның негізінде ғана зерттеу, менің ойымша, дұрыс емес. Мәселені толығымен ұғыну үшін оның қалыптасуы мен дамуының тарихын, мемлекеттік қызметтің бар болмысын көрсету маңызды болып табылады [1].

Құқықтық мағынада мемлекеттік қызмет – мемлекеттік-қызметтік қатынастарды, сонымен қатар, мемлекеттік қызметтің міндеттерін, шектеулерін, ынталандыруды, жауапкершілігін, кіру тәртібі мен өткеруді, тоқтатылуын және өзге де құқықтық мәселелерді анықтайтын құқықтық нормалардың жүйесін білдіретін институт ретінде үлкен қызығушылық тудырады. Осыған байланысты «мемлекеттік қызмет – әртүрлі құқық салаларының нормаларынан тұратын және өзіне көптеген кішігірім институттарды қосатын кешенді құқықтық институт» екендігін атап өткен жөн. Ал ұйымдастырушылық аспектіде мемлекеттік қызмет мемлекеттік аппараттың қызмет етуі, оның қызметінің ұйымдастырушылық және іс жүргізушілік негіздері тұрғысынан қарастырылады [2].

Осылайша, мемлекеттік қызметті ғылыми танымның әр түрлі жақтарынан қарастыруға болады, яғни, мемлекеттік қызмет «кең» және «тар» мағыналарда қарастырылады. «Кең» мағынадағы мемлекеттік қызмет – мемлекеттік органдарды басқару қызметін, сонымен қатар мемлекеттік органдардың аппаратында, заң шығарушы, атқарушы және сот билігі органдарын қоса алғанда, тұрақты немесе уақытша қызмет атқаратын, мемлекеттік бюджет қаражатынан қаржыландырылатын барлық тұлғалардың тәжірибелік қызметтерін жүзеге асыруы болып табылады. Мәселен, А.П. Алехин мен Ю.М. Козлов «кең» мағынадағы мемлекеттік қызметті мемлекеттік ұйымдардағы: мемлекеттік билік органдарындағы, мекемелердегі, кәсіпорындардағы, өзге ұйымдардағы қызметкерлердің өз міндеттерін жүзеге асыруы ретінде анықтайды. Ал «тар» мағынадағы мемлекеттік қызмет – қызметкерлердің өз міндеттерін тек қана мемлекеттік органдарда жүзеге асыруы болып табылады [3].

Республикамыздағы мемлекеттік қызметті де көптеген басқа елдердегі сияқты, «кең» және «тар» мағыналарда қарастырамыз. Яғни, «кең» мағынадағы мемлекеттік қызмет – мемлекеттік органдарды басқару қызметін, сонымен қатар мемлекеттік органдардың аппаратында, заң шығарушы, атқарушы және сот билігі органдарын қоса алғанда, тұрақты немесе уақытша қызмет атқаратын, мемлекеттік бюджет қаражатынан қаржыландырылатын барлық тұлғалардың тәжірибелік қызметтерін жүзеге асыруы болып табылады. Бұл жағдайда мемлекеттік қызмет болып табылмайтындар: жеке меншіктегі емес, мемлекеттік болып табылатын

білім беру мекемелерінің, денсаулық сақтау мекемелерінің, ғылым, мәдениет, пошта-телеграф байланысының, полиция және өзге де мекемелердің жұмысшыларының қызметі. Ал «тар» мағынадағы мемлекеттік қызмет – қызметкерлердің өз міндеттерін тек қана мемлекеттік органдарда жүзеге асыруы болып табылады. Яғни, «тар» мағынада оған тек орталық және жергілікті деңгейдегі мемлекеттік биліктің атқарушы органдарының саяси, әкімшілік қызметшілері, сондай-ақ Парламенттің, Президент Әкімшілігінің кейбір қызметшілері ғана кіреді.

Сонымен, 1999 жылғы 23 шілдедегі №453-І «Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, мемлекеттік қызмет туралы заңдар Конституциядан, мемлекеттік қызмет туралы заңнан және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерден тұрады. Осылайша, Заңмен және оған сәйкес қабылданған заңға тәуелді актілермен Қазақстандағы бірқатар ерекшеліктерімен сипатталатын «тар» мағынадағы мемлекеттік қызметтің моделі анықталады. Заңға сәйкес, Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет дегеніміз – мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттіктерді атқару жөніндегі мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдардағы қызметі болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметтің заңнамалық түсінігі оны мемлекеттік органдардағы, негізінен, биліктің үш тармағы: заң шығарушы, атқарушы және сот органдарындағы қызметшілердің кәсіби қызметі ретінде «тар» мағынада қарастырады.

Жалпы, мемлекеттік қызмет – мемлекетпен, сәйкесінше, оның міндеттерімен, қоғам өміріндегі рөлімен және орнымен тығыз байланысты күрделі мемлекеттік-құқықтық категория болып табылады. Мемлекеттік қызмет институтының күрделілігі мен көпжақтылығы ғалым- құқықтанушылардың, мемлекеттік құрылымдардың тәжірибе жұмыскерлерінің көңілдерін айтарлықтай маңызды аудартады. Бүгінгі таңда мемлекеттік қызмет мәселелері барлық посткеңестік республикаларда заңнамалық реттеу тапқан. Танытылған қызығушылықтың мұндай кең ауқымы бірқатар факторларға байланысты. Біріншіден, егеменді мемлекеттің құрылуының алғашқы кезеңі мемлекеттік органдардың мәнін, мемлекет қызметінің нысандарының және мемлекеттің функцияларының сәйкестілігін анықтау болып табылады. Екіншіден, мемлекеттің негізгі міндеттері мен қызметтерін орындау үшін органдардың жүйесі ретінде мемлекеттік аппараттың ұйымдастырылуын нақтылау талап етіледі. Үшіншіден, мемлекеттік қызмет мемлекеттік ұйымдастырылудың шеңберінде өзіндік ұйымдастырылу-құқықтық институтты құрай отырып, сәйкесінше, нормативтік-құқықтық реттелуді талап етеді. Бұл құқықтық институтпен реттелетін қоғамдық қатынастар айтарлықтай көлемді және мазмұны бойынша әр алуан, себебі жалпы, сондай-ақ жеке нақты мемлекеттік-құқықтық қатынаста

мемлекет қызметтері көрініс табады және тәжірибеде іске асырылады. Біздің республикамыздағы мемлекеттік қызметтің құқықтық реттелу тұжырымдамасының қалыптасуының айтарлықтай қиын және кезеңді жолы бар. Бірінші кезеңде республикадағы мемлекеттік қызметтің ұйымдастырылуының мәселелері кеңестік заңнамамен реттелді. Кеңестік кезеңнің негізгі сипатты белгісі болып мемлекеттік қызмет туралы бірыңғай кеңестік заңнаманың болмағандығы табылады. Алайда, кеңестік дәуірде мемлекеттік қызмет мәселелері құқықтық реттелмеді деу, әрине, әділетсіз болар еді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs
2. <https://primeminister.kz/kz/gosprogrammy/strategiya-kazahstan-2050>
3. https://kk.m.wikipedia.org/wiki/%D2%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D2%9B%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD_2030

Ғылыми жетекшісі: **Э.Ғ.К., профессор Жүнісов Б.А.**

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭЛЕКТРОНДЫҚ
ҮКІМЕТІНІҢ ДАМУ ЖАҒДАЙЫ МЕН БОЛАШАҒЫ**

Мурунтаева А. М.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Электрондық үкіметті, атап айтқанда, Балтық елдері мен Сингапурды дамытудың халықаралық тәжірибесінің әсерінен Қазақстан 2004 жылы екі жылдық стратегиялық іске асыру бағдарламасын мақұлдап, электронды үкімет жобасын жүзеге асыра бастады. Ақпараттық веб-портал (www.e.gov.kz) 2006 жылы ашылды және жобаның алғашқы және іс жүзінде жалғыз нәтижесі болды.

Электрондық үкіметтің енгізілуі дәстүрлі демократиялық институттардың реформаларын жеделдетуге тамаша мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл Қазақстан экономикасының дамуына ықпал етеді, электронды сауданы қолданудың жаңа көкжиектері пайда болды. Мысалы, электронды сатып алу веб-порталы экономикалық жағынан тиімді екенін дәлелдеді. Бұл мемлекеттік шығындардың шамамен 22% -ын үнемдеді.

Электрондық үкіметті зерттеудің өзектілігі келесі факторларға байланысты: ғаламдық ақпараттандыру әсерінен Қазақстандағы цифрлық модернизация процестерін жеделдету; ақпараттық технологияларды енгізу арқылы Қазақстан үкіметінің тиімділігін арттыру; Қазақстанда саяси салада жаңа технологияларды қолдану саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеу қажеттілігі.

Соңғы бірнеше жылда Қазақстанда ақпараттық саланы құқықтық реттеуде айтарлықтай өзгерістер болды. Ақпараттық заңнама Қазақстан Республикасы Үкіметінің басым бағыттарының бірі болып табылатын электрондық үкіметтің (бұдан әрі - ЭҮ) белсенді дамуымен қатар қарқынды дамып келеді. Қазақстан Республикасында электрондық үкіметті құрудың басты мақсаты - үкімет пен жергілікті билік органдарының өзара әрекеттесу механизмін қалыптастыру, ол азаматтар мен ұйымдарға ақпараттық технологиялар арқылы қызмет көрсетуге барынша бағытталған болады.

Тұтынушылар тұрғысынан электронды үкімет технологияларын енгізу азаматтар үшін ақпаратқа қол жетімділікті жеңілдетуге, мемлекеттік қызметтерді электронды форматта алуға, қоғамның биліктің ашықтығы мен бақылауын арттыруға, қызметке адам факторының әсерін азайтуға бағытталған.

Бүгінгі күні Қазақстанда ЭҮ қалыптастыру үшін көп жұмыс жасалды.

Қазақстан Республикасында «электрондық үкіметтің» қалыптасуы мен дамуына бірқатар мемлекеттік бағдарламалар, атап айтқанда, Қазақстан Республикасында «электронды үкіметті» қалыптастырудың 2005-2007 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Қазақстан Республикасының 2008-2010 жылдарға арналған «электрондық үкіметінің», «Ақпараттық Қазақстан - 2020» мемлекеттік бағдарламасы.

Осылайша, әлемдік тәжірибені ескере отырып, Қазақстанда «электрондық үкіметті» құру төрт кезеңге бөлінді:

Бірінші кезең - «электрондық үкіметтің» ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымын құру.

Екінші кезең - электрондық үкіметтің қызметтерін дамыту.

Үшінші кезең - ақпараттық қоғам құру.

«Электрондық үкіметті» іске асырудың бірінші кезеңінің нәтижесінде «электрондық үкіметтің» ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымы, сондай-ақ «электрондық үкіметтің» банктік жүйемен, ұлттық сәйкестендіру жүйесімен, мемлекеттік органдардың бірыңғай көлік ортасымен өзара әрекеттесуге, орталық және жергілікті атқарушы органдардың ведомствоаралық және стандартты жүйелерін құру мен дамытуға арналған портал мен негізгі компоненттері құрылды.

Екінші кезең шеңберінде ең танымал мемлекеттік қызметтерді автоматтандыруға бағытталған электрондық үкіметтің қызметке бағытталған модельдері жасалды, электрондық үкіметтің ресурстарына және қызметтеріне қол жеткізу түрлері кеңейтілді, электрондық үкіметтің технологиялық инфрақұрылымы дамыды, интеграцияланған ақпараттық жүйелер енгізілді.

Электрондық лицензиялар беру, халыққа қызмет көрсету орталықтары, салықтар мен айыппұлдарды электронды түрде төлеу, электронды нотариус, электронды кеден, электронды мемлекеттік қызметтер, «электронды үкімет» байланыс орталығы сияқты жобалар сәтті жүзеге асырылды. Қазақстан

Республикасы Үкіметінің тиімділігін арттыру мақсатында электронды құжат айналымы, электрондық мемлекеттік сатып алу, мемлекеттік органдардың порталдары және т.б. жобалар жүзеге асырылды.

Үшінші кезең шеңберінде АКТ-ны экономиканың барлық салаларына кеңінен енгізу жүзеге асырылуда, мемлекеттік басқаруды жетілдіру, ашық және «мобильді үкімет» құру, сондай-ақ ақпараттық инфрақұрылымның қол жетімділігін дамыту мәселелері шешілуде. Сонымен қатар, электронды білім беру, электронды денсаулық сақтау және т.б.

Төртінші кезең (2006 ж. - қазіргі уақытқа дейін) электрондық үкіметті енгізудің алғашқы практикалық нәтижелерімен сипатталады. 2006 жылы 12 сәуірде электрондық үкіметтің www.e.gov.kz веб-сайты өз жұмысын бастады. Қорғаныс, қауіпсіздік, мәдениет, қоршаған орта, көлік, ауыл шаруашылығы, жерге орналастыру және т.б. сияқты салаларда 59-дан астам ақпараттық қызметтер іске қосылды. Бағдарламаның алдыңғы кезеңінде жүзеге асырылуы Қазақстанға құжат айналымын реформалауда жетістікке жетуге мүмкіндік берді.

Жаңа жұмыс қағидаттарын әзірлеу және үкімет қызметін сәйкесінше өзгерту үшін бірқатар саяси, құқықтық, әкімшілік және техникалық міндеттерді орындау қажет. Сондықтан электронды үкіметті тиімді пайдалану үшін электрондық үкіметтің инфрақұрылымын дамытуды ұйымдастыруға және үйлестіруге, мамандарды тиісті даярлауға, сондай-ақ барлық бөліктер іске асыратын көптеген басқа мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін дәйекті стратегия қажет: үкімет, бизнес, қоғамдық бірлестіктер, ғылыми мекемелер мен азаматтар.

Қазақстандағы электрондық үкіметті ұйымдастырудың сипаттамалары қандай? Нені жақсарту керек?

1. Қаржы

Қаржы - басты мәселе. Республикалық бюджет электрондық үкіметті жүзеге асырудың негізгі көзі болып табылады. Алайда, қосымша қаржыландыру жергілікті және трансұлттық корпорациялардан, үкіметтік емес ұйымдардан және халықаралық құрылымдардан алынуы мүмкін.

2. Реттеу:

Электрондық үкіметтің жақсы жұмыс істеуі жобаның нормативтік-әдістемелік базасын жетілдіруді талап етеді.

Заңдарды әзірлеу кезінде белгіленген реттеу механизмдерінің ерекшеліктерін және транзакциялық технологиялардың даму перспективаларын ескеру қажет.

3. Инфрақұрылым мен ұйымдастыруды жақсарту, яғни, электрондық үкімет инфрақұрылымының негізгі компоненттерін жетілдіруді қамтамасыз ету қажет.

Орталық және жергілікті мемлекеттік басқару институттарының ақпараттық ішкі жүйелерінің интеграциясын ескере отырып, үкімет жалпыға бірдей мәліметтер базасы мен қызмет алгоритмдерін пайдалануға негізделуі керек, оны ішкі тұтастықтың электрондық үкіметінің қағидаты ретінде шамамен белгілеуге болатын «механизм» қажет.

4. Ақпараттық қауіпсіздік

Электрондық транзакциялардың негізгі аспектісі жүйелік және желілік қауіпсіздік болып табылады. Интерактивті қызметтерді енгізу кезінде пайдаланушылар транзакция процесінің кез-келген бөлігінің шынайылығына сенімді болуы керек. Бұл азаматтың жеке басын сәйкестендіруге, сонымен қатар білім, кәсіби біліктілік және т.б. белгілі бір электрондық қызметтерге қол жеткізу кезінде сұрауға және жалпы мәліметтер базасымен сәйкестендіруге болатын ақпарат. Алайда бұл ақпаратты қорғаудың жоғары деңгейін қамтамасыз ету және электрондық үкімет пайдаланушыларының құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету үшін қажет. Әсіресе, аутентификация веб-порталда қаржылық операцияны жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады.

Қазақстан БҰҰ қалыптастырған электрондық үкіметті дамытудың әлемдік рейтингінде 10 позицияға көтерілді. Қазір Канададан кейін 29-шы орынға жайғасты.

Рейтинг әр үш жыл сайын үш тірекке негізделген: электрондық қызметтерді дамыту (OSI), адами капиталды дамыту (HCI) және телекоммуникациялық инфрақұрылым (ТИ) негізінде жасалады

Ол БҰҰ-ға мүше 193 елді бағалайды. Ағымдағы рейтингті құрған кезде 2018-2019 жылдары мемлекеттер жүргізген жұмыстар ескерілді.

«Бұл рейтингтегі ең жоғары позиция - 28-ші орынды Қазақстан 2014 жылы иемденді. 2016 жылы ел 33-ші, ал 2018 жылы - 39-шы орынға ие болды.

Сондай-ақ, 2018 жылмен салыстырғанда елімізде электронды үкіметтің даму индексі (EGDI) 10,2 пайызға, онлайн-қызмет көрсету индикаторы 6,38 пайызға, ал адами капиталда 5,6 пайызға өскені туралы хабарлады.

Ең үлкен өсім телекоммуникация инфрақұрылымын дамытуда байқалады - 22,7 пайыз. Сонымен қатар, электронды қызметтердің деңгейі бойынша Қазақстан ең жоғары балл алды - 1-ден 0,92.

Электрондық қатысудың (Е-қатысу) даму деңгейі бойынша Қазақстан 26 орынға көтеріліп, 16 позицияға көтерілді.

Жергілікті онлайн қызметтердің даму деңгейі бойынша Алматы әлемдегі 100 қаланың арасында 29-шы орында тұр.

Қазақстан ТМД елдері арасында бірінші орын алғанын ескеріңіз. Одан кейін Ресей (36), Беларусь (40), Молдова (79), Украина (69), Өзбекстан (87) келді.

Ағымдағы жылдың рейтингінде Португалия 35 орында, Италия - 37, Бельгия - 41, Қытай - 45, Малайзия - 47 орында.

Дания, Оңтүстік Корея және Эстония электронды үкіметті дамыту көшбасшыларының үштігіне кіреді.

Қазақстандағы мемлекеттік басқару саласындағы ақпараттандырудың қазіргі жағдайын талдау көрсеткендей, электронды үкіметті, электронды дауыс беру мен электронды құжат айналымын дамытудағы жетістіктерге қарамастан, одан әрі дамыту көптеген мәселелерді шешуді талап етеді. Жалпы, электрондық үкіметті

ұйымдастыру мемлекеттік басқаруда ауқымды реформаларды қажет етеді. Сондықтан күш көптеген әкімшілік тетіктерді реформалауға, ең алдымен бюрократияға, сондай-ақ демократиялық процедураларды күшейтуге бағытталуы керек, өйткені электронды үкіметтің интерактивтілігі белсенді саяси диалог пен саяси мәдениеттің жоғарылауын болжайды.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, мемлекеттердің ұмтылыстары барған сайын мемлекеттік қызметтер көрсетудің белсенді дамуына қарай бет бұрып келеді деп айтуға болады. Бұл мемлекеттік қызмет көрсету процестерінің жетілдірілуі қазіргі үкіметті бағалау критерийі болып табылатындығымен тікелей байланысты. Демек, мемлекеттік қызметтер көрсету процесін жетілдіру мәселелері қазіргі заманғы мемлекет пен Қазақстан Республикасының осыған қатысты стратегиялық міндеттері деңгейіне шығарылған.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Программа формирования Электронного Правительства на 2005—2007 годы. Указ Президента Республики Казахстан от 10 ноября 2004 года.
2. Закон Республики Казахстан «Об информатизации» от 11 января 2007 года, №217-III ЗРК.
3. Закон Республики Казахстан «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» от 7 января 2003 года.
4. Государственная программа «Информационный Казахстан - 2020» от 24 ноября 2015 года № 418-V ЗРК.
5. Информационно-аналитический журнал Digital Kazakhstan № 1 (1) ноябрь 2016 г. «Smart city вызовы, перспективы и стандартизация

Ғылыми жетекші: магистр, оқытушы **Оспанов Д.Е.**

ВИДЫ И СОДЕРЖАНИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА

Мухтарова С.М.

Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова

В теории права известны точки зрения относительно представительства как частноправового института. В гражданском процессуальном праве твердо закрепились две ее формы: добровольное и обязательное представительство. Главное отличия – наличие согласия представляемого, которое носит договорной характер. Следует отметить что, добровольное представительство реализуется как договорное и общественное главное требование это членство в общественной организации. Становление добровольного представительство обязано римскому частному праву.

Основанием возникновения договорного представительства являются нормы в гражданском, трудовом праве.

Приоритетное положение у лиц возникает в силу договора, либо на основании трудового договора, членство в профсоюзе, таким образом допускается в качестве представителя лицо обладающее юридическим образованием. Данное основание закреплено в действующем процессуальном кодексе, в ранее действовавшем кодексе отсутствовало данное требование. Скорее всего это обусловлено участвовавшими случаями мошенничества среди недобросовестных представителей.

Самое распространенное участие договорного представителей это адвокаты, юристконсульты, сотрудники организаций, учреждений обладающие специальными знаниями или определенными навыками составления и заполнения юридических документов. Представителями по поручению в суде могут быть лица закрепленные в статье 58 процессуального кодекса.

Таким образом представителем выступают лицо который надлежащим образом оформил договорные отношения с представляемым обычно эти правоотношения оформляются нотариально удостоверенной доверенностью с определенным сроком распространения. Рассмотрим представителей согласно процессуальному кодексу – это адвокат. Конечно особые доверительные отношения возникают между адвокатом и лицом который нуждается в защите. Одним из доверительных признаков можно назвать их членство, наличие юридического образования, опыт участия в судебных процессах. Требования к адвокатам закреплены в действующем Законе «Об адвокатской деятельности». Однако следует отметить что адвокаты не относятся к категории который пользуются этим правом монопольно. На современном этапе конкуренцию адвокатам составляют представители которые имеют членство в палате юридических консультантов.

Согласно нормам гражданского кодекса, а также норм закрепленных в законе регулирующих деятельность товариществ руководитель выступает как представитель имеет право самостоятельно защищать законные интересы и права. В некоторых случаях руководитель имеет право передать это право своему работнику, в дальнейшем на основании разрешительных документов выступает в суде в защиту интересов юридического лица.

Ссылаясь на нормы трудового кодекса пункт 1, статьи 1 следует отметить, «что работник – это физическое лицо, состоящее в трудовых отношениях с работодателем и непосредственно выполняющее работу по трудовому договору» [2]. Однако в практике применения этой нормы судья руководствуется принципом внутреннего убеждения. Поэтому в большинстве случаев это зависит по конкретному случаю индивидуально. Например, от сотрудников банков редко требуют какой либо документ, если в процессе участвуют представитель товарищества то требуют в обязательном порядке.

В судебном процессе представитель обязан предоставить документы подтверждающие возникновение его прав и обязанностей – это может быть трудовой договор, трудовая книжка ,справка о заработной плате за текущий период, выписка из накопительного пенсионного фонда, выписка из социальных выплат.

Согласно ст.46, процессуального кодекса представитель владеет определенными правами и наделен обязанностями, «Лица, участвующие в деле, имеют право знакомиться с материалами дела, делать выписки из них и снимать копии; заявлять отводы; представлять доказательства и участвовать в их исследовании; задавать вопросы другим лицам, участвующим в деле, свидетелям, экспертам и специалистам; заявлять ходатайства, в том числе о принятии мер по обеспечению иска, по обеспечению доказательств, об истребовании дополнительных доказательств, о применении примирительных процедур; давать устные и письменные объяснения суду; приводить свои доводы по всем возникающим в ходе судебного процесса вопросам; возражать против ходатайств и доводов других лиц, участвующих в деле; участвовать в судебных прениях; знакомиться с протоколом судебного заседания и подавать на него письменные замечания; обжаловать решения, определения и постановления суда; пользоваться другими процессуальными правами, предоставленными законодательством Республики Казахстан о гражданском судопроизводстве» [1].

Уполномоченные профсоюзов согласно Закону РК «О профессиональных союзах» вправе осуществлять защиту трудовых, социальных, экономических прав, проводить консультативные мероприятия с профсоюзом.

Согласно закону «О защите прав потребителей» лицо на которого согласно закону возложена обязанности по защите прав потребителей. Например, покупатель приобрел некачественный товар, а продавец отказывается принять, поменять, вернуть потраченные средства. В таких случаях компетентное лицо ассоциации по защите прав потребителей имеет право представлять его интересы. В суде представляя интересы имеет право обратиться с исковым заявлением, обратиться в правоохранительные органы ,потребовать у завода изготовителя образец для идентификации и выявления изъянов товара.

Представителей реализация прав и обязанностей осуществляется тогда когда доверитель передает доверенному лицу совершить определенные действия .Обязательным условием согласно принятому кодексу наличие юридического образования является обязательным. Например, доверитель передает это право близкому родственнику или соседу забрать документы из казпочты, либо принять посылку, отправить заказ и иные возможные варианты доверительных отношений возникающие в повседневной жизни. С введением с 01 января 2016 года нового процессуального кодекса, можно сказать что это новелла в законодательстве. Нужно отметить, что круг представителей сразу сузился

благодаря принятию данной нормы. В ранее действовавшем кодексе таких ограничений не было.

Рассмотрим следующее «обязательное представительство», здесь следует отметить делится оно на две группы: первая законное представительство в римском частном праве называвшееся опекой в дальнейшем получила широкое распространение и закрепилось в семейном праве. «оріека – то же, чешск. «ресе» - «забота» [3]. По мнению З.Х.Баймолдиной «представительство в суде – самостоятельный институт гражданского процессуального права, который регулирует отношения между судом и представителем ,а также между представляемым лицом и представителем, возникающие в связи с рассмотрением и разрешением дела» [4].

Какие особенности мы выделили в ходе исследования первое для законного не требуется разрешения какой либо организации достаточно быть родителем, опекуном или попечителем, усыновители или патронатные воспитатели. Весь перечень не подлежит расширительному толкованию и перечень лиц указанных в кодексе является ограниченным расширительному толкованию вовсе не подлежит, перечень лиц исчерпывающий.

При важном условии наличия подтверждающего документа например, свидетельство о рождении, другой подтверждающий документ обязателен. Права и обязанности данной категории закреплены реализация которых зависит только от их юридической заинтересованности и их действий. Участие законных представителей является строго обязательным.

Конечно на практике не все перечисленные лица с наибольшим интересом участвуют ,защищают интересы ребенка. Конечно с точки зрения реальной жизни, изучая материалы судебной практики можно отметить что участились случаи домашнего насилия со стороны самих же родителей, они сами пользуясь своим преимуществом наказывают при этом фиксирует этот факт на различные фото, видеоматериалы которое в дальнейшем становится общеизвестным действием родителей за которое предусмотрено определенная ответственность.

Судебные постановления и определения, содержащие в себе выводы суда по существу всего дела в целом или отдельных его частей, должны в обязательном порядке отвечать двум основным требованиям: законности и обоснованности. Однако на практике возникает немало случаев отклонения от данных требований, когда судами выносятся незаконные или необоснованные судебные акты, что в свою очередь может свидетельствовать о том, что существует вероятность наличия судебных ошибок, недочетов при рассмотрении и разрешении дел в порядке гражданского судопроизводства. Следовательно, необходим механизм правового регулирования, который бы позволил своевременно выявлять и устранять судебные ошибки. Среди подобных механизмов можно выделить пересмотр постановлений и определений суда апелляционной инстанции в кассационном порядке, то есть так называемое, кассационное производство кассационный способ проверки правильности судебных

актов представляет собой проверку законности и обоснованности постановления и определений суда апелляционной инстанции.

Использованные источники:

1. Кодекс Республики Казахстан Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.)
2. Трудовой кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 22.01.2021 г.)
3. <https://w.histrf.ru/articles/article/show/opieka>
4. Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан. Учебник. Алматы: КазГЮА. 2001.-416 с.

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ ЗАЩИТЫ СЛУЖЕБНЫХ ПРАВ И ИНТЕРЕСОВ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ

Мурзабекова А. Ж.

АО «Университет КАЗГЮУ им М.С. Нарикбаева»

Реформа государственной службы занимает особое место среди задач, решаемых в ходе проводимой в стране административной реформы. Целью реформы является кардинальное повышение эффективности государственной службы в интересах развития гражданского общества и укрепления государства, создание целостной системы государственной службы с учетом исторических, культурных, национальных и иных особенностей.

Достижение этой цели будет обеспечено всеми организационными, финансовыми и правовыми мерами. Важную роль среди них играет правовое регулирование служебных отношений в государстве, прежде всего, государственной службы.

Законодательство о государственной службе призвано создавать стимулы для добросовестного и инициативного выполнения должностных обязанностей, введение обоснованных ограничений и запретов, установление адекватного затраченным усилиям вознаграждения за труд.

А эти факторы, в свою очередь, напрямую влияют на результат профессиональной деятельности государственных служащих а, следовательно, и по осуществлению соответствующим государственным органом возложенных на него государственных функций.

Успешная профессиональная деятельность государственных служащих по выполнению государственных функций во многом зависит от их правового

статуса. В связи с этим проблема совершенствования законодательства, определяющего правовой статус государственных служащих, является особенно актуальной.. Как справедливо отмечается в научной литературе, необходимость серьезного анализа основных положений действующего законодательства о государственной службе и главных направлений реформирования государственной службы назрела давно, так как и в теории, и на практике существует множество проблем организации и функционирования публичной службы.

Среди проблем правового регулирования государственной службы особое место занимает вопрос определения отраслевой значимости общественных отношений, складывающихся в связи с осуществлением профессиональной деятельности, а, следовательно, и отношений административных норм. и трудовое законодательство по отношению к ним. Решение ее весьма важно с точки зрения как теории, так и практики применения законодательства о государственной службе. В целях создания единой правовой системы отнесения соответствующих общественных отношений к той или иной сфере права, имеет большое значение для построения стройной правовой системы, разграничения используемых методов правового регулирования, применения свойственного данной отрасли понятийного аппарата, устранения возможных пробелов в правовом регулировании и в конечном итоге для формирования четкой и целесообразной правоприменительной практики. На сегодняшний день этот вопрос теоретически не решен.

Не решают этой проблемы закон от 23 ноября 2015 № 416-V «О государственной службе РК» и закон от 18 ноября 2015 № 410-V «О противодействии коррупции» и Приказ Председателя Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции от 2 ноября 2016 года № 37 Об утверждении Правил заключения, продления и расторжения трудового договора с административными государственными служащими корпуса «А», и даже Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 6 октября 2017 года № 9 «О некоторых вопросах применения судами законодательства при разрешении трудовых споров».

Напротив, принятие названных законов ставит новые задачи, связанные с необходимостью осознания и воплощения в практику регулирования служебных отношений новых моделей правового поведения.

Для этого необходимо иметь четкое представление о пробелах в действующем законодательстве, о нормах, правоприменительное толкование которых неоднозначно, об эффективности тех или иных правовых норм, о межотраслевых рассогласованиях с тем, чтобы в процессе дальнейшего реформирования законодательства были учтены не только теоретические представления о должном регулировании, но и складывающиеся реалии, потребности практики.

Так к примеру, в данной статье хочу проанализировать особенности правового регулирования порядка и условий выполнения иной, помимо служебной, оплачиваемой деятельности (работы по совместительству), служебного времени и времени отдыха, дисциплинарной ответственности, поощрения государственных служащих.

Закон о государственной службе не ограничивает возможность работать по совместительству только в таких сферах трудовой деятельности, как научная, педагогическая и иная творческая деятельность. Отсюда можно сделать вывод, что государственный служащий вправе выполнять в порядке совместительства любую работу, за исключением прямо указанной в Законе [1].

В отличие от ТК РК Закон устанавливает два обязательных условия, которые государственный служащий, поступающий на работу по совместительству, должен соблюдать: 1) предварительное уведомление представителя нанимателя и 2) выполнение иной работы не должно повлечь за собой конфликта интересов. Однако, закрепив такое правило, Закон не устанавливает ни формы, в которой должно быть сделано предупреждение, ни срока предварительного уведомления. Неясно также, какое решение должен принимать представитель нанимателя, если он считает, что выполнение работы по совместительству государственным служащим может повлечь за собой конфликт интересов. Без решения всех этих вопросов условие об уведомлении теряет какой-либо смысл. В связи с этим представляется необходимым предусмотреть в Законе обязанность государственного служащего уведомлять руководителя государственного органа о поступлении на работу по совместительству в письменной форме и с объяснением того, почему выполнение такой работы не повлечет конфликта интересов. Очевидно, должен быть решен вопрос и о праве руководителя государственного органа принимать решение о запрете поступать на работу по совместительству в конкретную организацию, если в результате проверки будет установлено, что эта работа повлечет за собой конфликт интересов.

Служебное время и время отдыха государственных служащих регламентируется в основном по тем же правилам, которые предусмотрены ТК РК для работников организаций [2].

Вместе с тем, используя положения ТК РК, касающиеся рабочего времени и времени отдыха, Закон во многих случаях воспроизводит их не полностью или без учета специфики государственной службы. В связи с этим не всегда с достаточной определенностью можно судить о том, является ли отсутствие тех или иных правил особенностью правового регулирования служебных отношений или это тот случай, когда к служебным отношениям должны применяться общие нормы трудового законодательства.

Что касается самих особенностей в регулировании служебного времени и времени отдыха государственных служащих, то они не основаны на специфике профессиональной служебной деятельности. Наличие таких особенностей - это,

скорее, желание законодателя установить хоть какие-нибудь различия в регулировании служебных и трудовых отношений.

Чтобы урегулировать данный спор в соответствии с ТК РК должен быть заключен коллективный договор. Однако на государственной службе коллективных споров не возникает ввиду отсутствия коллективно-договорного регулирования служебных отношений. Вместе с тем следует отметить, что действительно коллективные переговоры и соглашения традиционно исключались из сферы публичной службы, но в настоящее время во многих странах они признаются в соответствии с Соглашением № 154 Международной организации труда о развитии коллективных соглашений от 1981 г. Кроме того, законодательством многих стран допускается право государственных служащих на объединение в профсоюзы и право на забастовку. Так, согласно уже упоминавшейся выше ст. 8 венесуэльского Органического закона о труде, карьерные государственные служащие имеют право на коллективные переговоры, на мирное разрешение конфликтов и на забастовку, в соответствии с положениями Раздела 7 данного Закона, если это совместимо с характером осуществляемой службы и требованиями публичной администрации [3, с. 162]. Однако все нормы, регулирующие вопросы коллективных переговоров с участием государственных служащих (в тех странах, где они допускаются) регламентируются нормами трудового права. Следовательно, коллективный служебный спор как антитеза индивидуальному служебному спору по определению невозможен. В этом случае все служебные споры - это индивидуальные споры: других просто не может быть.

При применении в судебной практике введённых с 1 января 2016 года норм о рассмотрении согласительными комиссиями индивидуальных трудовых споров в досудебном порядке следует учитывать положения пункта третьей статьи 8, статей 143 и 144, других положений Трудового кодекса о том, что труд отдельных категорий работников, в том числе государственных служащих, лиц, состоящих на воинской службе, сотрудников специальных государственных, правоохранительных органов регулируется Трудовым кодексом с особенностями, предусмотренными специальными законами и иными нормативными правовыми актами Республики Казахстан, которыми не предусмотрена возможность рассмотрения индивидуальных трудовых споров согласительными комиссиями, в связи с чем на указанные отдельные категории работников положения статьи 159 Трудового кодекса не распространяются [2].

Таким образом, неизбежен вывод о нецелесообразности и невозможности заключения индивидуального трудового спора между государственным органом и государственным служащими.

В данной статье хотелось бы отметить, что содержание служебного спора намного шире, чем трудового спора, возникающего только при применении определенных условий труда. Разногласия на государственной службе могут возникнуть не только в контексте профессиональной служебной деятельности но

и в связи с иными правами, составляющими правовой статус государственного служащего и выходящих за рамки взаимоотношений государственного служащего и государственного органа, в котором он осуществляет профессиональную служебную деятельность.

Индивидуальный служебный спор возникает из нарушения обязательств как служебно-трудового отношения, стороной которого является представитель нанимателя, так и государственно-служебного отношения, стороной которого является государство как таковое, то есть индивидуальный служебный спор может быть связан с любым элементом правового статуса государственного служащего. Эта особенность служебного спора не может не оказывать влияния на порядок его рассмотрения. Однако законодатель, определяя порядок рассмотрения служебного спора, совершенно игнорирует ее, что не обеспечивает должного уровня правовой защиты государственных служащих.

Законодатель весьма непоследователен и при определении субъектов, обладающих правом обращения в Национальную комиссию по кадровой политике при Президенте РК. Складывается парадоксальная ситуация: лицо,

поступающее на государственную службу корпуса «А», должно обратиться за рассмотрением служебного вопроса в комиссию, однако, если вопрос возникает по поводу неправомерного отказа в приеме на гражданскую службу, он должен обратиться в суд. Но это единственный вид служебного спора, который может возникнуть между государством и лицом, поступающим на государственную службу корпуса «А» [4]. Иных разногласий у него не может возникнуть, так как никаких обязательств ни он, ни государственный орган (государство) на себя еще не приняли.

Все это свидетельствует об отсутствии у законодателя четкого представления о механизме судебной и досудебной защиты прав государственных служащих. В связи с этим прежде всего представляется необходимым определиться с концепцией рассмотрения индивидуального служебного спора.

Рассмотрение его в специально созданных комиссиях без учета специфики спора и служебных отношений, из которых он возникает, нельзя признать обоснованным. Особый порядок рассмотрения споров государственных служащих должен быть установлен с учетом тех правовых моделей, которые с успехом использовались в России и за рубежом.

В качестве «внесудебного» органа по рассмотрению служебных споров, в который государственный служащий по его желанию мог бы обратиться, можно предложить органы по управлению государственной службой. Компетенция последних могла бы включать споры о применении условий оплаты труда, о наложении дисциплинарных взысканий, об установлении режима служебного времени и т.п.

Использованные источники:

1. Закон Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 416-V «О государственной службе Республики»
2. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года №414-V
3. Трудовое право Казахстана. Общая часть. Учебник. Хамзин А.Ш., Хамзина Ж.А. 2018год 208 стр.
4. Положение о Национальной комиссии по кадровой политике при Президенте РК. Утверждено Указом Президента РК от 7 марта 2013 года №520

Научный руководитель: к.ю.н. Оразбаева А.А.

ГЛЭМПИНГ - ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ ТУРИЗМНІҢ ЖАҢА БАҒЫТЫ

Мынтай Д.М.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Пандемия салдарынан көптеген экономикалық маңызды салалар күйзеліске ұшырады. Солардың бірі туризм саласы деуге болады. Біздің еліміз үшін туризм саласы басты назарда, сондықтан да, пандемиялық жағдайға қарамастан, еліміздегі саяхаттау үрдісін дамытуды жалғастыру қажет. Карантин тәртібі көптеген шектеулер қойды, шекара жабылды, бұл туризм саласының құлдырауын көрсетсе де, біз бұған позитивті көз қараспен қарауымыз керек. Яғни, оң жақтарын да бағалап, ішкі туризмді дамытуға күш салу қажет. Карантин режимін сақтай отырып, біз өз еліміздің тұрғындарына, ел ішінде табиғат аясында еркін тыныстауды ұсына аламыз. Оның бір жолы «глэмпинг», яғни табиғатта қонақ үйдегідей жайлылықты сақтай отырып демалыстарды ұсыну.

Өзін-өзі оқшаулау режимі қала тіршілігінің тынысын тарылтқаны анық. Асыр салып, той жасауды жаны сүйетін біздер үшін мұндай режим әсте таныс емес. Қаладағы қатаң үрдістен бір сәт демалайыншы деп, тұрғындар, ауылдарға қарай

ағылып жатқаны да жасырын еместі. Осы бір сәтті қапы жібермей табиғаты әсем ауылдарда глэмпинг ұйымдастырса, үлкен олжа деп білемін. Өйткені бір кездері ауылдан безінген кісілерді қазіргі уақытта ауылға қайтару қиын. Олар үшін жаңға жайлы демалыстарды ауылдардан ұсынсақ, олардың туған өлкеге деген жаңа көзқарастары қалыптасары сөзсіз.

Глэмпинг деген не нәрсе және ол қалай пайда болған?

Алғаш рет «глэмпинг» ұғымы Ұлыбританияда 2005 жылы «сәнді» және «кемпинг» сөздерінің түйісуі нәтижесінде пайда болды.

Демалыстың бұл түрі туралы түсінік 16-шы ғасырда Шотландияда патшалар мен нояндар табиғатқа шыққан кезде сарайдан шыққан үй заттарымен толтырылған сәнді шатырлар орнатылған кезде қолданылған.

1920 жылдары демалыстың бұл түрін Ұлыбритания мен Солтүстік Американың бай аңшылары Африкадағы сафари кезінде қолданған. Көбінесе, глэмпинг алаңы ағаш платформасында орнатылған сафари шатыры болды.

2010 жылдан бастап глэмпинг бүкіл әлемде белсенді дамып келеді. Глэмпинг 2016 жылы Оксфорд ағылшын сөздігіне қосылды. Ал қазіргі пандемиялық жағдайға байланысты, глэмпинг туризм саласында трендке айналууда.

Жалпы глэмпингті көшпенді ата-бабамыздың киіз үйлеріне де ұқсатуға болады. Демек глэмпингті Қазақстан үшін зор мақсаттарға пайдалануға негіз бар. Яғни, ұлттық құндылықтарды, ата-бабамыздың көшіп қонған тыныс тіршілігін «көшпенділер» салт-санасын заманауи түрде жаңғыртып, әр бір келушілерге сезіндіре де, көрсете де аламыз. Кең байтақ даламызда табиғаты әсем жерлер мен тарихи ескерткіштер өте көп. Мұнымен айтпағым, глэмпингті туризм саласында тиімді пайдалануға зор мүмкіндіктер бар.

Глэмпингті қазақтың сары жайлауымен ұштастыру да ерекше көрініс берері сөзсіз. Кең жазира жайлауда, қымыз құйылып, той-думан болып жатса, әрі домбыра ойнап, сыр шертілсе, тай мініліп, асық атылса құндылықты паш ете отырып, қазақылықты туристерге көрсету деген осы емес пе?!

Глэмпингті ұйымдастырудың қандай артықшылықтары бар?

Табиғат аясындағы жайлы демалыс туралы айта отырып, оның артықшылықтарын айта кеткен орынды болар. Солардың ішіндегі ең басты артықшылықтары:

Уақытты үнемді пайдалану

Әдемі пейзаждары бар қолайлы орынды табу, көліктің жүк салғышын түсіру, шатыр тігу, от жағу, кешкі ас дайындау - осының бәріне қаншама уақыт кететінін елестетіп көріңіз. Егер сізде үлкен демалыс жоспарлары болатын болса, яғни, табиғатта ұзақ серуендеуді, жергілікті өзенде жүзуді, керемет табиғат аясында фотосессия ұйымдастыруды және от жағып, айналасында достарыңызбен алаңсыз сырласуды қаласаңыз, демек глэмпинг сіздің таңдауыңызды қанағаттандырады, сіз уақыттан ұтылмайсыз.

Балаларыңызбен бірге демалуға мүмкіндік береді

Глэмпингтің тағы бір артықшылығы сізге және сіздің балаларыңыз үшін көңіл көтеретін жайлы ортаны қалыптастыратынында болмақ. Балалар үшін арнайы ойын алаңдары болады және оларға көңілді балалық сәт сыйлау үшін барлық амалдарды қолданады.

Артық ақша шығындамайсыз

Сіз табиғатта демаламын деп шатыр, жатын сөмке және үрлемелі кайық сатып алып, оны бір рет пайданып кейін қоймаға салып қоятын болсаңыз, глэмпингте бәрі басқаша, сіз жалға керек жарақтармен қоса барлық қызмет түрлерін де ала аласыз. Бұл өз кезегінде ақшаны тиімді жұмсауға көмектеседі.

Мақаламды тәмәмдай келе, мен болашақ менеджер ретінде осындай жайлы демалыстарды ұйымдастыруды бала кезден армандағанымды айтқым келеді. Кішкентайдан үйге қонақ келсе болды, жүзім жайдарланып, жылулықты сезінетінмін. Міне осындай ырыс сезімін кең даламызда, «қазағым қонақжай халық», деп іштен және сырттан келетін туристерге паш еткім келеді. Менің ойымша глэмпинг осы идеяны жүзеге асыруға зор ықпалын тигізе алады. Келе жатқан наурыз мейрамы да киіз үйлерді тігуден басталады, сондағы ниеттері, шаңырақтың биік болып, халықтың бірлігі мен амандығы, сол сияқты пандемия кезіндегі туризмге түскен дақты киіз үй іспетті глэмпинг құрудан бастайық.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Qaztourism.kz
2. Wikipedia.org
3. Sport-marafon.ru
4. Lolamagazin.com
5. Ruscivilization.ru

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, магистр Тасмаганбетова С.Ж.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ВОИНСКИЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ

Наурзбеков Т. Е.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

У военного законодательства как отдельной части правовой системы в его нынешнем представлении есть далекое историческое происхождение, исчисляемое в несколько тысяч лет и, вероятнее всего, считающееся самой античной законодательной системой.

В Риме все правонарушения в военной законодательной системе подразделялись на общие и военные. И правонарушения в военной среде были в большей степени усовершенствованы в правовом плане и были частью законодательной системы римлян. Это было от того, что в Римской империи особое внимание уделялось уровню военной подготовки и организованности войск.

Некоторые историки считают, что военное законодательство было создано и построено на основании компетенции командира давать указы в процессе ведения войском действий, которые носят военный характер (коллективное право). К примеру, Эрик Аннерс опираясь на работы римского ученого Тацита указывает следующее: «Из коллективного права исходило элементарное военное, уголовное право, перешедшее на такие правонарушения, как, государственная измена, неподчинение командирам и мн. др.»[1].

Помимо изложения точных составов воинских правонарушений, в законодательной системе римлян имелись толкования термина воинского правонарушения, умысла, коллективного воинского правонарушения и мн. др. Также, законодательная система римлян регулировала как процесс расследования дел, так и использование санкций (убийство зверями, передача в собственность, избияния, штрафы, разжалование, ссылка, понижение в должности и т.д.).

Перерождение войск на профессиональную основу побуждал создание в законодательной системе римского государства военных нормативно-правовых актов. К примеру, воинскими правонарушениями считались переход на сторону врага, предательство, оглашение военных секретов, мятеж, агитация к массовым беспорядкам, бегство с места сражения, переход в плен к врагу по своей воле, неподчинение, невыполнение команд командира, невыполнение служебных обязательств, самовольное покидание военного лагеря, оставление раненых товарищей на поле боя, кража военного арсенала и мн. др.

Нормы римского военного законодательства часто применялись в законодательных системах других стран. К примеру, во время формирования в европейских странах постоянной армии применялись принципы и нормативно-правовые акты римского военного законодательства.

Это говорит о том, что, необходимо учитывать опыт военного законодательства римлян для применения в сегодняшней законодательной системе военного права и создания современных эффективных методов его усовершенствования.

Одним из самых основных сводов изречений знаменитых юристов и ученых Древнего Рима считаются Дигесты. Они были подготовлены по указу византийского императора Юстиниана. Основная часть Дигест включает в себя правотворческие нормы частного права, которые рассматривают отношения публично-правового характера и содержат толкование общеустановленных правовых норм. Дигесты очень сильно повлияли на возникновение и фундаментальной теории государства и права.

Дигесты состоят из пятидесяти учебников, и содержат около 9000 юридических предписаний. Книги, свою очередь, подразделяются на титулы, которые имеют определенные направления. Титул 16 называется «О военном деле». Данный титул состоит из 16 фрагментов [2].

Титул 16 Дигест Юстиниана не делится на такие части, как общая и специальная, но детальное изучение содержания говорит о том, что там имеются нормы, которые можно отнести как к общей, так и к особенной части уголовного законодательства. В данном титуле нормы военного законодательства перемешаны с гражданскими, земельными и экономическими отраслями. Также, в 9 фрагменте Дигест говорится: «Легионеру запрещается покупать участок земли в том округе, где он несет свою службу». Тут можно заметить, что у юристов римлян преобладает криминологический склад ума.

Санкции военного законодательства римлян отличались своей крайней строгостью. Одной из главных санкций в их правовой системе было использование смертной казни, с использованием зверей для убийства и мн.др. Помимо смертной казни использовались и прочие санкционные меры - битье прутьями, ссылка в другой военный округ, увольнение из войск, штрафы, понижение в должности и т.д. Однако, солдаты не должны были быть отправлены на рудные работы, и подвергаться истязаниям во время допросов.

Подробное изучение наказаний римлян говорит о том, что в отношении солдат не использовались такие санкции, как ограничение, лишение свободы, либо исправительные работы. Так как, у римлян отдавалось наибольшее предпочтение достоинству, авторитету человека. Смерть спасала граждан от бесчестья, связанного с ограничением свободы и исправительных работ.

В Дигестах имеется толкование понятия правонарушения в военной службе. В одном из фрагментов Дигест, воинское правонарушение трактуется следующим образом: «Воинским правонарушением является то, что разрушает нормы общеустановленных правил: трусливость на поле боя, неподчинение, и т.д.», следовательно объектом правонарушения здесь выступают общеустановленные правила поведения.

«Преступные действия, совершаемые солдатами могут быть как общими, так и специальными. Специальным преступлением является деяние, совершенное лицом, которое действует как солдат. Сочетание слов «как солдат» предполагает осуществление правонарушения против несения службы в армии. Данная трактовка исходит из характера военного законодательства, имеющегося в Дигестах.

Субъектом правонарушения выступает солдат, военный, который входит в состав войск. Войска состояли из 10 тысяч человек, и различной военной техники. Граждане Рима приходили на службу в вооруженные войска на добровольной основе. Перед вступлением в ряды, новобранцы проходили жесткий отбор, в котором тщательно проверялось их здоровье, физическая и психологическая подготовка. Кроме того, вступление в состав войск граждан, у которых не было на это права, считалось грубым нарушением закона. «Поступление в состав войск граждан, которым это запрещено, есть грубое правонарушение» (фрагмент из Дигест Юстиниана).

Также в состав войск не принимались граждане, которые привлекались к уголовной ответственности за правонарушение или те, у кого проходил процесс в гражданском суде. Гражданам, замеченным в измене, тоже отказывали в принятии на службу. Подобным же образом поступали и с бывшими военными, которые временно самовольно покинули часть или сбежали насовсем [3].

В военном законодательстве римлян уделялось особое внимание понятиям чести и достоинства. Также римский суд тщательно ознакамливался с личным делом подозреваемого и со всеми деталями рассматриваемого процесса. «В случае, если на прежнем месте службы солдат зарекомендовал себя с хорошей стороны, то можно будет поверить его показаниям. Наоборот же, если на прежнем месте службы солдат показал себя с плохой стороны, совершал самовольное покидание военного лагеря, был не дружелюбен к товарищам по оружию, то его показания будут считаться недостоверными» (фрагмент из Дигест Юстиниана).

Строгим правонарушением считалось, если солдат не исполняет приказы командира. Он должен был при любых обстоятельствах, беспрекословно исполнять приказы командира. Даже в том случае, если невыполнение приказа командира понесло небольшие последствия, солдаты несли уголовное наказание по всей строгости закона. «Солдат, предпринявший что-то неразрешенное командиром или не совершивший его приказ приговаривается к смертной казни даже тогда, когда его деяние принесло положительные результаты». (фрагмент из Дигест Юстиниана).

Персона командира в Риме находилась под строгой защитой; к примеру, какое-либо насильственное действие в сторону высших чинов преследовалось таким наказанием, как смертная казнь. Солдаты, которые могли спасти своего командира от врага, но не сделали этого, подвергались такому же наказанию, как и те, кто организовал атаку.

Также большое внимание в Дигестах Юстиниана уделяется такому правонарушению, как дезертирство. Из этого следует вывод, что дезертирство было одним из самых частых правонарушений в римских войсках. Дезертирство по составу правонарушения схоже с самовольным покиданием лагеря, но отличается длительностью. «Дезертиром считается тот солдат, который длительное время находился в побеге, и был силой возвращен в ряды войск» (фрагмент из Дигест Юстиниана).

Большое внимание отдавалось разграничению наказуемости за дезертирство и самовольное покидание военного лагеря. Учитывалось личное дело солдата и то, при каких условиях было совершено правонарушение. Большая часть условий, воздействовавших на правовые санкции, была перенята при создании современного Уголовного кодекса.

Если лицо совершило дезертирство или самовольное покидание военного лагеря в первый раз, то он может уйти от наказания, при наличии весомых причин. В Дигестах Юстиниана пишется следующее: «Во время рассмотрения вопросов о мерах наказания солдат, самовольно покинувших военный лагерь, делается смягчение при наличии следующих обстоятельств: слабое состояние здоровья, необходимость ухода за больными родителями и по прочим схожим причинам».

Также в Дигестах пишется о том, что при назначении дезертиру уголовного наказания, учитывается вид боевого оружия, сумма жалованья, обстоятельства, при которых было совершено правонарушение. Принимая во внимание тот факт, что в данный момент в Вооруженных рядах происходит сильное разграничение в денежных пособиях солдат, зависимо от места дислокации и служебных полномочий, необходимо рассмотреть и разграничение мер наказания за совершение определенных воинских правонарушений. Стоит принять то, что меры наказания солдатам, которые служат в военных лагерях, с непрерывными боевыми действиями и повышенным денежным жалованьем, к примеру, за самовольное покидание военного лагеря, необходимо сделать суровее.

Военные правовые нормы у римлян каким-то образом влияли на другие, гражданские, не посягавшие на правила нахождения в войсках. Нанесение тяжкого вреда здоровью, грабеж, хищение и остальные гражданские правонарушения, совершенные во время самовольного покидания военного лагеря, считалось двойным дезертирством: «Солдат, который помимо самовольного оставления военного лагеря совершил еще одно правонарушение, заслуживал наказания посуровее; если во время самовольного оставления военного лагеря он совершил грабеж, то он будет наказан как за двойное самовольное покидание военного лагеря». (фрагмент из Дигест Юстиниана).

Согласно Дигестам, солдат подлежал наказанию, если он причинял вред здоровью, наносил побои товарищам по оружию. Мера наказания избиралась в соответствии с тяжестью правонарушения и применяемым оружием: «Если солдат причинил вред здоровью, нанес побои своему сослуживцу, используя камень, то

его изгоняют из войск, если он использовал меч, то его деяние карается смертью» (фрагменты из Дигест Юстиниана).

Следует отметить, что нормативно-правовые акты Дигест Юстиниана применялись всегда, и в мирное время, и во время военных действий. Так как, войска римлян практически всегда были на полях сражений, то военное законодательство функционировало постоянно во время войны.

Отсюда и вытекает такая суровость наказаний даже за такие правонарушения, которые наносят незначительный ущерб.

В Дигестах говорится следующее: «Подлежит смертной казни тот солдат, который покинул военный лагерь или вернулся в лагерь через ограждения» или «Если солдат, неся военную службу, впервые сбежал из лагеря, то в показательных целях он должен быть подвергнут смертной казни в присутствии других солдат» (фрагменты из Дигест Юстиниана).

В своде предписаний есть раздел, в котором говорится об ответственности солдат за разглашение государственных секретов: «Солдаты, разгласившие государственные секреты противнику, считаются изменниками и подлежат строгому наказанию» (фрагмент из Дигест Юстиниана).

Также в военном законодательстве римлян есть раздел, в котором пишется о мерах наказания, в отношении солдат, которые по собственной воле перешли на сторону противника: «Если солдат перешел к противнику, а потом вернулся в лагерь, он подлежит наказанию, например, убийству зверями».

Детальное изучение свода юридических предписаний Юстиниана дает возможность сказать о том, что законодательная система Древнего Рима была сформирована благодаря выдающимся юристам и ученым и несет огромную ценность для правовой культуры.

Использованные источники:

1. Аннерс Э. История европейского права/ М., 1994.
2. Дигесты Юстиниана под ред. Л.Л. Кофанова /М.,2005.
3. Бахтыбаев И. На страже конституционной законности/ Юридическая газета, N 49. 2008.
4. Бамсанов М.И Уголовно-правовая охрана правосудия. / Харьков, 2000.
5. Рогов И.И. Комментарий к Уголовному кодексу РК. Алматы / Жеты Жаргы, 2013.

Научный руководитель: к.ю.н. Мухтарова С. М.

ВЛИЯНИЕ COVID-19 НА ЭКОНОМИКУ КАЗАХСТАНА

Наурзбекова М., Власова Д.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

2020 год, безусловно, оказался очень сложным для всего мира, а особенно для занятых людей в сфере бизнеса. Текущий мировой кризис возможно стал самым глубоким со времен Второй Мировой Войны. Именно неожиданность и быстрое распространение вируса заставило людей врасплох. Резкое сжатие и частичное закрытие рынков сбыта, отмена пассажирских рейсов, ограничение свободного перемещения граждан, массовый переход на режим самоизоляции спровоцировал значительное сжатие бизнеса в разных отраслях.

Экономические последствия вокруг эпидемии коронавируса проявят заметное давление на развитие казахстанской экономики. Республика Казахстан перенесла большие негативные изменения, претерпела убытки, которые непременно повлияют на национальную статистику показателей экономики в целом. Произошедшие изменения по-разному сказались на секторах экономики, а это значит, что восстановление будет проходить отнюдь неравномерно. [1]

В прогнозах Всемирного банка, можно заметить высокую вероятность роста уровня бедности в Казахстане, что в свою очередь повлечет к увеличению неравенства в стране. По предварительным данным, уровень бедности может достигнуть 12,7%, и тем самым поставить сотни людей в трудное финансовое положение. [2]

Кризис, вызванный пандемией, способен привести к росту бедности в Казахстане и увеличить неравенство людей в стране. По прогнозам специалистов, коэффициент бедности мог увеличиться в 2020 году от 7 до 13 процентов, что соответствует более 750 тысячам людей, которые могли оказаться в трудном финансовом положении. Последствия потерь в уровне образования и обучения вследствие Covid-19 будут оказывать влияние на экономику на протяжении многих лет. Это влияние оценивается в 2,9%, что приведет к общему экономическому ущербу на сумму до 2 млрд долларов США в год. В период карантина неравный доступ к качественному образованию стал еще более явным, что в первую очередь оказало влияние на уязвимые слои населения. Закрытие школ на карантин привело к трудностям в получении основных школьных знаний, что в дальнейшем может привести к снижению рейтинга Международной программы по оценке образовательных достижений учащихся (PISA).

Стоит напомнить, что в Казахстане действовало 2 периода карантина. Первый - режим ЧП с 16 марта по 11 мая. Второй - с июля по август. Согласно анализу казахстанских специалистов, за два периода ограничений показатель ВВП потерял около 2,8 триллиона тенге. Государством было выделено на поддержку экономики порядка 8% от ВВП. В общем объеме сумма, выделенная на поддержку населения

и бизнеса, составила почти 5,9 трлн тенге. Иначе говоря, 3,4 трлн тенге обеспечены за счет республиканского бюджета, а 2,5 трлн – из других источников. Такие расходы были выделены на социальные выплаты при потере доходов, постройку жилищных комплексов, внесение средств в бюджеты городов.

Рост ВВП Казахстана в 2019 году составил 4,5%. Показатель ВВП в 2020 году в Казахстане сократился на 2,6%. (Рис.1). Пандемия коронавируса, падение стоимости на нефть и общий спад экономики во всем мире внесли свои изменения в ожидания по уровню ВВП в 2021 годах.

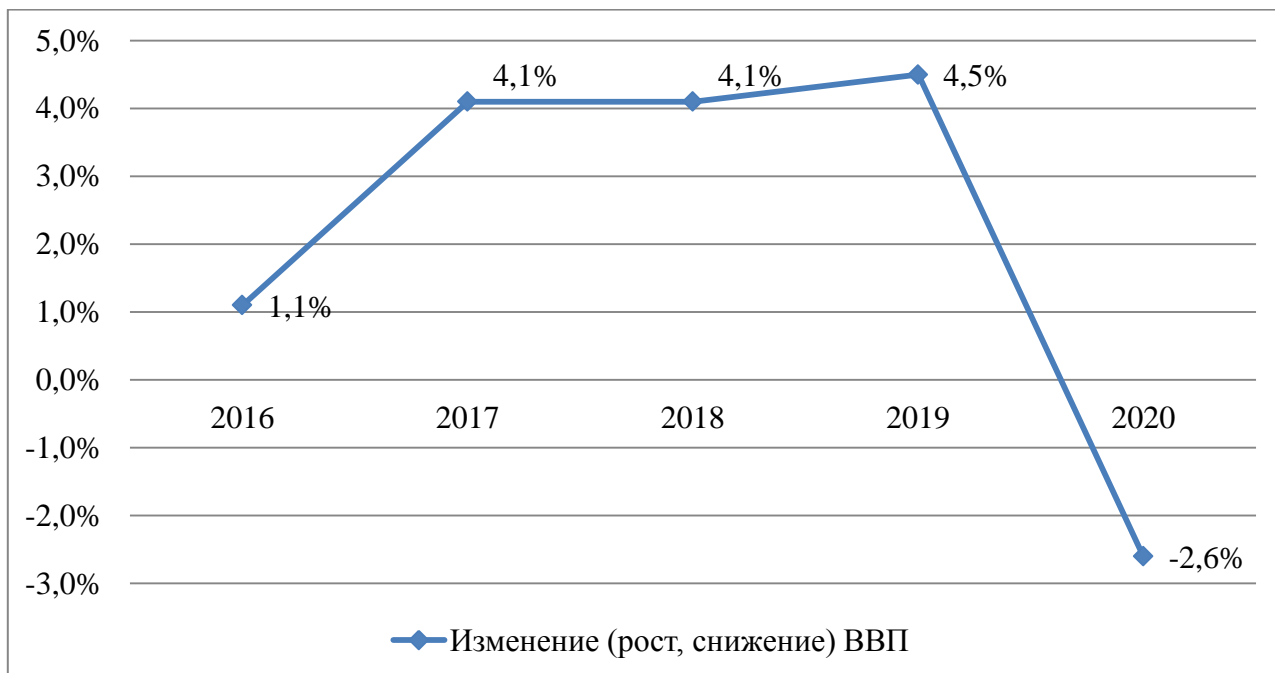

Рисунок 1. Изменение ВВП, в %

За последние годы существования Республики Казахстан ВВП нашей страны впервые ушло в минус, а точнее - 2,6%. Для сравнения в кризис 2008 года ВВП Казахстана снизился до 1,2%. Поэтому можно сделать вывод, что закрытие рабочих мест сильно повлияло на показатели отраслей экономики РК. Нельзя не отметить, что Covid-19 коснулся практически всех отраслей экономики, это: промышленность, сельское хозяйство, строительство, транспорт, торговля, связь. За период пандемии наибольший ущерб был нанесен владельцам фитнес-центров (-98%); хозяевам ресторанного бизнеса (-79%); авиаперевозкам (-71%), а также сфере непродуктовой розничной торговли (НРТ) (-69%). В этих сферах установился высокий уровень риска дефолта. В то же время есть сферы, в которых наоборот наблюдалась положительная тенденция: сфера продуктовой розничной торговли (ПРТ) (+ 11%); услуги телекома (+ 20%); фармацевтика (+ 33%) (Рисунок 2).

Также под влиянием сложившейся ситуации произошли изменения в оплате труда. В сфере авиации зарплата уменьшилась на 45%, в продуктово-розничном рынке на 24%, в финансовой сфере снизилась на 17%. Количество сотрудников стало меньше на 22%, в продуктово-розничной торговле снизилось на 21% и 15% в финансовом секторе. Многие работники были вынуждены работать в онлайн-режиме дома.[3]

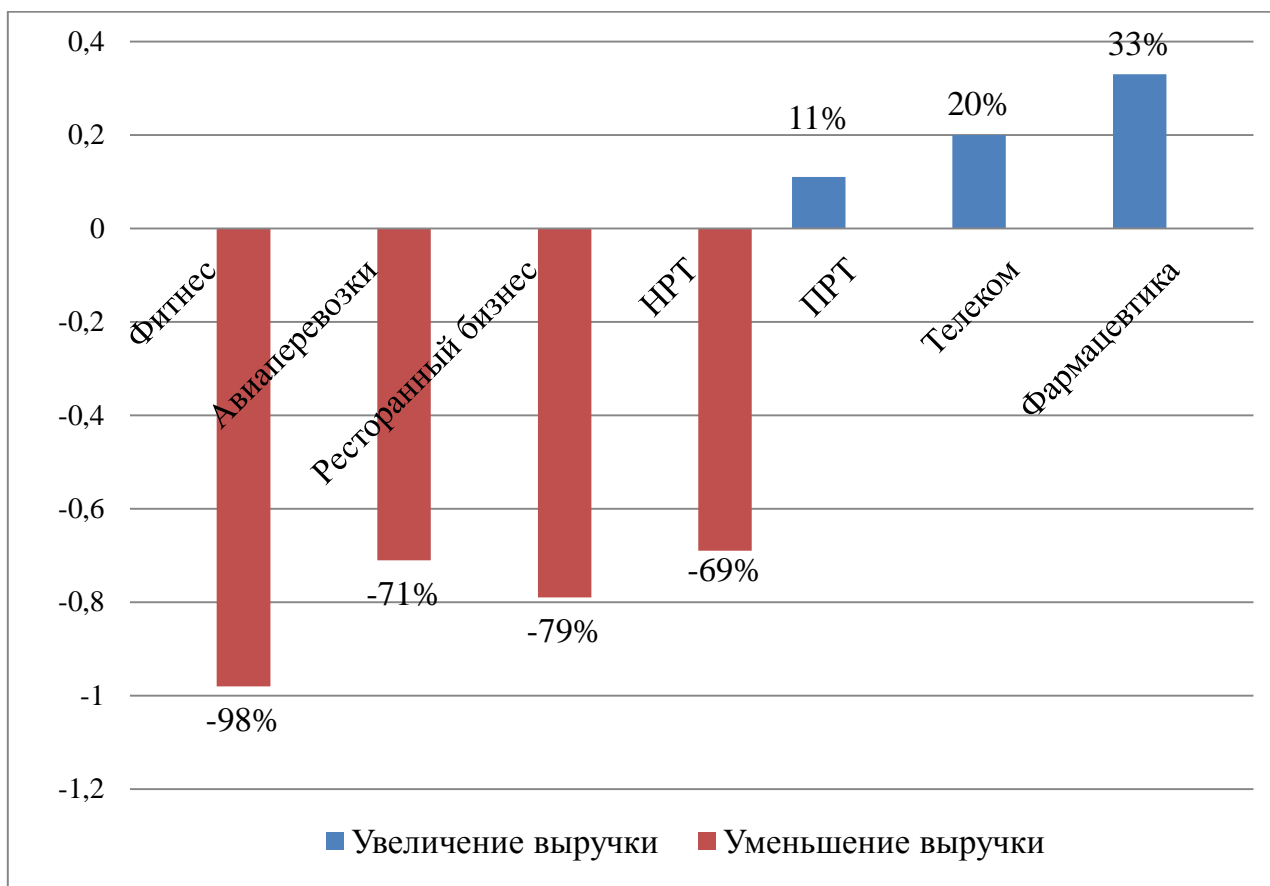

Рисунок 2. Влияние пандемии на выручку в отдельных секторах экономики, %

Руководство Казахстана решило принять ряд следующих мер [4]:

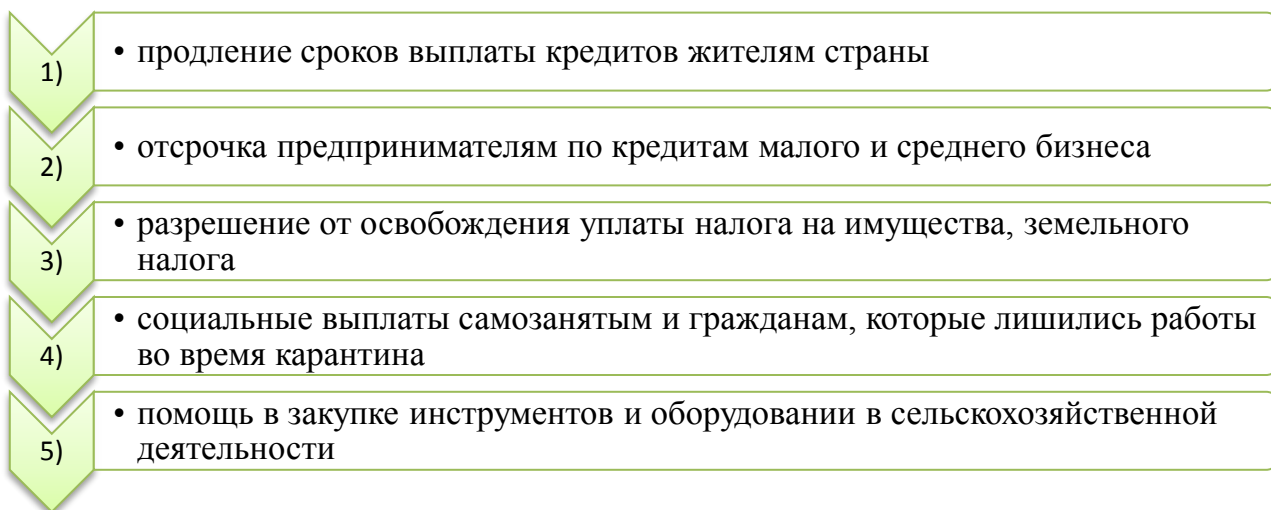

Рисунок 3. Меры социального характера, принятые государством

Таким образом, можно сделать вывод, что Казахстан, как и многие страны мира, принял на себя удар Covid-19, который принес большие убытки экономике страны. Неопределенность вокруг пандемии все еще остается главным риском, отрицательно сказывающимся на развитии. Но несмотря ни на что, государство смогло вовремя среагировать и поддержать своих соотечественников в столь трудный период. Правительство нашей страны на начальной стадии приняло решение, способствующие ослаблению COVID-19. На территории республики образовали комиссию по борьбе с пандемией, ввели ожесточенный карантин, оказали помощь жителям, нуждающимся в выплате.

Безусловно, распространение Covid-19 оставило свой след во многих странах, в том числе и в Казахстане. Учитывая то, что наше государство является достаточно молодым, Республика Казахстан смогла продемонстрировать свои навыки по предотвращению опасного вируса. Сейчас руководству необходимо продолжить и усилить этот эффективный подход к удерживанию пандемии и повысить доступ к услугам медицины. Казахстану нужно максимально собрать имеющиеся ресурсы и направить их на развитие национальной экономики. На сегодняшний день в Казахстане идет послабление карантинных мер, что дает возможность восстановлению экономических показателей страны.

Использованные источники:

1. Исследование KPMG «Влияние Covid-19 на ключевые сектора экономики Казахстана» - <https://kaznmu.kz/rus/wp-content/uploads/2020/05/rk-covid-economy-sectors.pdf>
2. «Доклад об экономики Казахстана, лето 2020: Преодолевая кризис»

3. Международный финансовый центр «Астана»
4. Н. К. Кучукова. Экономика и Национальный банк Республики Казахстан // Деньги и кредит. - М.: Центральный банк Российской Федерации, 2008. - № 11. - С. 53-58.

Научный руководитель: **к.э.н., доцент Кунуркульжаева Г.Т.**

THEORETICAL ASPECTS OF THE COMPETITIVENESS OF THE BANKING SECTOR

Niyazbaeva A.A., Ismagulov S.M.
K. Zhubanova Aktobe Regional University

The point of the subject of the research is stipulated by the fact that business environment is developing so quickly in volatile conditions. Kazakhstan companies' management has already realised how important to have long-run strategic planning and forecasting.

Today company's competitiveness is the guarantee of its survival and further developing in modern condition.

The competitiveness of an enterprise (a company, firm) in modern condition is a necessity for a quality development of the market economy.

This aspect is very important when local companies have to compete with foreign companies under the condition modern economics present.

All these things together pose a threat of bankruptcy to local business

In the message of the President of the Republic of Kazakhstan K. Tokaev to Kazakhstanians: "Kazakhstan is in the new reality: time for action" has set the goals which achievement will be a factor for increasing sustainability and competitiveness of the economic.

In the message the head of the country made a plan of certain measures for effective and timely development of the government and financial policy which pertains modern realities

It should be mentioned that competition in banking sector differs significantly from other branch of economics, because banking institutions have its specifics.

Today we can observe the fact that competition among local banks is increasing.

This competition mostly depends on the level of competitiveness of each banking institution.

In this situation the problems of management of competitiveness of a bank are very relevant and important at this stage of modern development of Kazakhstan banking market.

Current system and structural transformation in Kazakhstani banking market definitely leads to the change of the condition in competitive environment and affect the level of banking competition

The reducing of number of working banking institutions, reallocating aspects between the major players of banking market stipulates the necessity of quality assessment and analysis of impact those processes on further development of Kazakhstani banking system.

In addition to that, today Kazakhstani banking institutions faced a new wave of competition linked with reallocation of capital and clientele.

Along with this in the financial market there is almost not relatively stable sources of funding of money, protective mechanisms from the intervention aggressive members of the market and there is a constant growing demand from legal entities and individuals which would pertain to interest rate, ensuring relevant margin.

In the process of studying the designated problem there were the materials researched in which those aspects of the problem are studied. It is important to mention these local and foreign researchers such as Lavrushin O.I., Maslenichkova U.S., Uvarova V.V., Beloglasova N.N., Tavasiev A.M., Alshanov R.A., Iskakov U.M., Baimuratova U.B., Tulegenova M.S., and others.

Among scientific works in which the problems of globalization of banking sector, forms and levels of integration of national banking system into an international financial environment, the problems of development and regulation of banking sphere, the problem of the point of transnational banking capital, methodology of assessment of competitiveness of banking institution and its activity.

In the turbulent condition of economic environment in Kazakhstani market particularly under increasing competitive pressure, the aspects of management of competitiveness of commercial banks are paramount and require quality search for solution in the matter of improving this sphere of the market.

And there is necessity for analysis of factors of impact on the management of the process of providing competitiveness and the search for approach to creating an effective model of banking and financial management.

The application of scientific and special methods of scientific knowledge provided an opportunity to identify the features, the major dynamics of the development of banking sphere through methods of analysis and synthesis, to study the experience of government impact on the development of banking sphere of other countries in order to pick up best practices in Kazakhstan based on comparative and systematic analysis; based on generalisation method to interpret components of mechanism of effectiveness of management of the process of providing competitiveness of financial institutions.

The goal of the study is to validate theoretical conceptions and develop practical applications on improving directions of increasing competitiveness financial institutions.

The achievement of this goal stipulates solution of the following objectives:

- to offer the approach, which will be based on the conception of formation of the mechanism of the growth of level of the competitiveness of commercial banks
- to develop the notion of the essence of the category “competitiveness of commercial banks”;
- to study the functions which competition serves for in banking sphere and substantiate its relationship;
- to improve the methodical approach to the assessment of the level of competitiveness of financial institutions;
- to reveal organisational and economic foundation which are aimed at improvement of competitive strategy of financial institutions;
- to study criteria and tools of realization of competitiveness of commercial banks in the banking market;
- to develop the mechanism of improving the management of competitiveness of studied bank under conditions of marketing orientation of financial institutions.

Used sources:

1. Kotler F. Marketing management / F. Kotler, K. L. Keller. - 12th ed. - SPb. : Peter, 2008 .- 816 p
2. Stelzner M. - Content Marketing. New methods of attracting customers in the Internet era - Publishing House "Mann, Ivanov and Ferber" - 2013 – 288p.

**Ф.КОТЛЕРДІҢ «МАРКЕТИНГ НЕГІЗДЕРІ» ЖӘНЕ «МАРКЕТИНГ МЕНЕДЖМЕНТ», МАЙКЛ СТЕЛЗНЕРДІҢ «КОНТЕНТ МАРКЕТИНГ. ИНТЕРНЕТ ЗАМАНЫНДА ТҰТЫНУШЫЛАРДЫ ТАРТУДЫҢ ЖАҢА ӘДІСТЕРІ» АТТЫ КІТАПТАРЫНА
ӘДЕБИЕТТІК ШОЛУ**

Ниязбаева А., Кереева Т.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Мақалада тақырыпты таңдау мен зерттеу жобасын жүзеге асырудағы алғашқы қадам - зерттеу тақырыбына әдеби шолу жасау қарастырылады.

Эволюция және жаңа білімді құру негізінен жинақтау/жинақтау процесі арқылы жүреді. Сонымен, өзінің жаңа теориясын ұсынған Исаак Ньютон: "егер мен бұдан әрі көре алсам, бұл алыптардың иығында тұрғандықтан", - деді. Басқаша айтқанда, оның түсініктері мен жаңашыл ұсыныстары негіз ретінде бұрынғы адамдардың ашылуларын пайдалану нәтижесінде ғана мүмкін болды.

Әдебиетке шолу - бұл гипотезаны тестілеу үшін немесе проблема кешенін жүйелі түрде зерттеу үшін қолдануға болатын аналитикалық негізді немесе шеңберді талдау.

Зерттеулер жүргізу кезінде 3 кітапқа әдебиеттік шолу жасалынды. Теория негіздері ретінде Ф.Котлердің «Маркетинг негіздері» және «Маркетинг менеджмент» кітаптары алынса, Майкл Стелзнердің «Контент маркетинг. Интернет заманында тұтынушыларды тартудың жаңа әдістері» атты тәжірибелік сәттері көп кітап алынды.

Котлердің "Маркетинг негіздері" - мазмұны да, түсінігі жағынан бұл маркетингологтың бас кітабы. "Маркетинг негіздері" кітабынан көп нәрсені бірден түсіну мүмкін емес. Оларды түсіну үшін тәжірибе қажет.

"Маркетинг негіздері" қарапайым тілде жазылған. Бірақ маркетингте жеткілікті тығыз жұмыс істеген кезде жазылғандардың мағынасы тереңірек ашылады.

Кітаптың бірінші бөлімі «Маркетингтің әлеуметтік негіздері: адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру» деп аталады. Маркетингтік ойлаудың нақты негізін көрсетеді. Бұл тарауда маркетингтің негізгі принциптері мен түсініктері қарастырылады - қажеттілік пен мұқтаждық.

«Маркетингті басқару процесі» атты осы тарауда Филип Котлер болашақ маркетингологтарды мамандығына дайындайды. Мұнда маркетинголог жұмысының негізгі кезеңдері оқырмандарға қысқаша жеткізілді, ол міндетті түрде кездеседі. Осы қысқартудың арқасында екінші тарауда оқырманға маркетинголог ретінде мансабында не істеу керектігі туралы ақпарат беріледі.

«Маркетингтік зерттеулер және маркетингтік ақпарат жүйесі» тарауы маркетингтік зерттеулердің мәнін ашады. Маркетингтегі зерттеу тақырыбы өте терең болса да, бұл Филип Котлерге бір ғана тарау аясында ең маңызды нәрсені алуға және оны мүмкіндігінше терең және кең қарастыруға кедергі болмады.

Маркетингке мыңдаған сыртқы факторлар әсер етеді. Маркетингологтар олардың кейбіріне әсер ете алады, ал кейбіреулеріне бейімделе ғана қалады. Осы барлық факторларға ең жақсы дайындық үшін оларды болжай білу керек. Филип Котлер кітабының «Маркетингтік орта» тарауы толығымен осындай факторларды қарастыруға арналған.

"Тұтыну нарықтары және тұтынушылардың сатып алу мінез-құлқы" тарауында екі өте күшті брендтің тарихында болған екі нақты жағдай қарастырылады. Бір жағдайда, маркетинг толығымен құлдырады және өте үлкен шығындарға әкелді, ал екінші жағдайда, тек маркетинг жағдайды басқаруға және компанияны құтқаруға қабілетті болды.

«Маркетинг негізі» - маркетинг классикасы деп айтуға болады. Көптеген заттар ескірген болса да, құрылым сол күйінде қалады. Онда бәрін дерлік табуға болады, бірақ мұның бәрі анықтамалық ретінде көрсетілген. Маркетингтің әр аспектісі ашылып көрсетілген. Бұл жұмыс істейтін бизнестің нақты шындығына бейімделуге тура келетін жалпы стратегия сияқты.

Теория негіздері арқылы зерттеудің негізін қай бағытта жүргізу керектігі жөнінде ақпарат алынды.

Екінші әдебиеттік шолу жасалған Ф.Котлердің «Маркетинг менеджмент» кітабы алынды.

«Маркетинг Менеджмент» кітабы маркетинг, брендинг және жарнама саласындағы екі сарапшының өте маңызды еңбегі болып табылады; бүгінгі күні әлемнің жетекші университеттері айналысатын Стратегиялық маркетинг бойынша ең маңызды оқулық болып табылады. Бұл кітапта маркетингтің негізгі тұжырымдамалары мен ережелері егжей — тегжейлі сипатталған; қызықты бизнес-кейстер келтірілген, маркетинг және брендинг бойынша нақты маман қызметінің барлық аспектілері қарастырылған.

Кітапта практикада әртүрлі тұжырымдамаларды, әдістер мен стратегияларды қолданудың көптеген мысалдары бар. Нақты жағдайларда есептеулердің, иллюстрациялардың, алгоритмдердің қажетті мысалдары келтірілген.

Онда негізгі маркетингтік терминдерден бастап маңызды маркетингтік стратегияға дейін бәрі бар. Кітап оқу барысында маркетинг саласындағы дағдылар бен білімді жаңа деңгейге көтеріледі. Әрине, кез-келген американдық оқулықтардағыдай, кейбір принциптер ірі ұлттық компаниялар үшін қолайлы, бірақ олар маркетингті сол сияқты жасайды.

Жаңадан бастаушы мамандар үшін оқулық сәл күрделі және қабылдау қиын болып көрінуі мүмкін, мүмкін оны қарапайым әдебиеттерден кейін оқу керек; бірақ маркетингтік іс-әрекетте тәжірибесі аз мамандар үшін бұл нұсқаулық көптеген жаңа идеяларды ұсынады және маркетингтің жұмысын мағыналы етуге көмектеседі.

«Маркетинг менеджмент» - маркетинг классигі Филип Котлердің әйгілі еңбегі, көптеген студенттер мен практик-маркетологтардың негізгі кітаптарының бірі. Онда практикадан алынған мысалдармен жабдықталған маркетинг курсының теориялық негіздері бар. Ойластырылған, ыңғайлы құрылым оны ең өзекті экономикалық пәндердің бірі бойынша таптырмайтын құралға айналдырады.

Ұсынылған кітапты маркетинг қауымдастығы және Ресей мен әлемнің жетекші университеттері студенттерге арналған оқулық ретінде, сонымен қатар жетекші маркетинг мамандарының соңғы жұмыстарын оқып, зерттегісі келетін кәсіби маркетингтер үшін ұсынады.

Үшінші кітап Майкл Стелзнердің «Контент маркетинг. Интернет заманында тұтынушыларды тартудың жаңа әдістері» деп аталады.

«Егер маркетингтен көңіл қалған болса - бұл кітап сізге арналған» деп басталатын кітапта қазіргі заманғы маркетингтегі мәселелерді заманауи шешу жолдары көрсетілген.

Бұл кітап басқа маркетингтік кітаптарға ұқсамайды. Мұнда баяндалған барлық идеялар мен принциптерді автор өзі осы істе – бизнесінде жасады, жетілдірді және тексерді. Сипатталғанның бәрін қалай жүзеге асыру керектігі туралы егжей-тегжейлі ақпарат беріледі.

Оны басынан аяғына дейін оқыған дұрыс. Бірінші тарау заманауи маркетинг мәселелерін ашады және бүкіл кітаптың негізгі идеясын – "көтеру" принципі негізінде түсіндіреді.

Екінші және үшінші тараулар негіз болады. Бизнестің жаңа миссиясын қалай құруға болатындығын білуге болады, сонымен қатар идеялар мен шабыт ешқашан таусылмайтынына сенімді қылдырады.

Төртінші және бесінші тараулар үшінші тарап мамандарымен жұмыс істеудің қуатты әлеуетін ашады, оларды қалай табуға және бизнеске қалай тартуға болатындығы туралы әңгімелейді. Бұл көптеген кәсіпкерлер пайдаланбайтын көтергіштің ажырамас бөлігі. Оған назар аудару керек, өйткені бұл тәсіл басқалардан компанияны ерекшелендіреді.

Алтыншы, жетінші және сегізінші тарауларда тартымды контент – бизнестің жанармайын жасау өнерін меңгеруді үйретеді. Қарапайым және ядролық отынмен таныстырылады. Біріншісінің мақсаты - кемені күнделікті қозғалыспен қамтамасыз ету. Өз кезегінде, ядролық отын (эксклюзивті ақпарат) үлкен жылдамдықты дамытуға және көптеген адамдардың назарын аударуға мүмкіндік береді.

Тоғызыншы тарауда жарнамалық хабарламаларды "ұстау" деген не және дәстүрлі маркетингтік технологияларды жаңа жолмен қалай пайдалану керектігі түсіндіріледі. Әсерлі нәтижелерге қол жеткізу үшін агрессивті әдістер қажет емес екені жөнінде ақпарат беріледі.

Кітаптың жаңашылдығы қосымша веб-сайт жасалынған (ElevationPrinciple.com.). Бизнесті дамыту үшін видеоларды қарауға болады, олар жаңа идеялар береді.

Үш кітапты зерттей келе, «Маркетинг негізі» маркетингтің теориялық негіздерін әрі фундаментін көрсете алса, «Маркетинг менеджмент» кітабы маркетинг пен менеджменттің өзара байланысын теория мен практикада қолдануға бейімдейді. Бұл кітаптар уақытпен әрі тәжірибемен мойындалған. Әлемдегі маркетингтік қауымдастықтардың шешімдері бойынша маркетингтің классикасы деп мойындалған кітаптарға айналған.

Ал үшінші кітап 21 ғасырдағы негізгі маркетингтік мәселелерді ашып, заманауи шешімдерді тек теорияда ғана емес, практикада да көрсетеді. Контент маркетингтің маңызы қазіргі кезде артуда. Өйткені жарнама сияқты құралдар тұтынушылардың сенімін азайтуда. Осыған байланысты тек сенімге негізделген, сапалы тауарлар мен қызметтер көрсету арқылы ғана бизнесті дамытуға болатыны жазылған. Сонымен қатар пайдалы ақпараттарға сілтемелер берілген.

Маркетинг бүгін ғана қалыптасқан дүние емес, бірақ негіздерін пайдалана отыра заманға бейімделу әрі практикада қолдану маркетинг саласын күннен-күнге жаңа сатыға көтеруде.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Маркетинг негіздері [Текст] : солтүстік-Батыс Университеті / Котлер Ф. - Алматы : Жазушы, 2000. - 552 б
2. Котлер Ф. Маркетинг менеджмент / Ф. Котлер, К. Л. Келлер. - 12-е изд. - СПб. : Питер, 2008. - 816 с
3. Стелзнер М. - Контент-маркетинг. Новые методы привлечения клиентов в эпоху Интернета - Издательство "Манн, Иванов и Фербер" - 2013 - 288с.

**«ЭМПИРИКАЛЫҚ МАРКЕТИНГ»,
«МАРКЕТИНГ НЕГІЗДЕРІ», «МАРКЕТИНГТЕГІ АҚПАРАТТЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАР» КІТАПТАРЫНА ӘДЕБИ ШОЛУ**

Ниязбаева А.А., Ж.Қ.Қайратова
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

«Эмпирикалық маркетинг» кітабы. Бұл кітап он бір бөлімнен тұрады. Әр бөлімде эмпирикалық тәжірибе түрлері, эмпирикалық тәжірибе басқарудың жалпы құрылымы, эмпирикалық маркетингтің стратегиялық түрлері сипатталады. «Эмпирикалық маркетинг» кітабында эмпирикалық маркетинг және тұтынушылық тәжірибе қарастырылады. Автор бренд басқару, позициялау, стратегиялық басқару және қаржы стратегиясы мен тактикасына сипаттама берген. Бұл кітап маркетингке осы жаңа тәсілді практикалық іске асырудың стратегиялық схемасы мен құралдарын ұсынады.

Кітапта ерекше назар аударылатын эмпирикалық маркетингтің басты белгілерінің бірі-тұтынушыда әр түрлі тәжірибені ояту мүмкіндігі. Кітапта стратегиялық эмпирикалық модуль, сенсорлық тәжірибелер, аффективті (эмоционалды) тәжірибелер, шығармашылық танымдық тәжірибелер (ойлар), физикалық тәжірибелер және жалпы өмір салты (іс-әрекет) және әлеуметтік анықталатын тәжірибелер, олар өздерін белгілі бір анықтамалық топпен немесе мәдениетпен байланыстырудың салдары болып табылатыны айтылады.

Кітаптың I бөлімінде «дәстүрлі маркетинг» термині кездеседі. "Дәстүрлі маркетинг" термині өткен ғасырда, әсіресе соңғы отыз жыл ішінде ғалымдардың, консультанттардың және маркетинг практиктерінің күш-жігерімен жинақталған принциптер, тізбектер мен әдіснамалық әзірлемелер кешеніне қатысты қолданылған. Автор дәстүрлі маркетингтің принциптері мен тұжырымдамалары өнімнің сипатына, тұтынушылардың мінез-құлқына және бәсекелестік мәселелеріне қатысты екенін айтып кеткен. Олар жаңа өнімдерді әзірлеу, тауарлық ассортимент пен брендтерді жоспарлау, байланыс желілерін жобалау және бәсекелестердің әрекеттеріне жауап дайындау кезінде қолданылады. Дәстүрлі маркетингтің көбінесе тауарлардың функционалды қасиеттері мен

алдын-ала қасиеттеріне бағытталғаны,сонымен қатар кез-келген нарықтың (өндірістік тауарлар, тұтынушылар, технологиялар немесе қызметтер нарығы) тұтынушылары (кәсіби немесе түпкілікті тұтынушылар болсын) белгілі бір қасиеттердің болуын іздейді және осы функционалды қасиеттері салыстырмалы құндылығы тұрғысынан бағаланады.

Келесі бөлімде сенсорлық тәжірибе тұжырымдамасының жалпы маркетингтік стратегияға енгізу жолы белгіленеді. Онда компания мен брендтің жеке басын қалыптастыру мүддесінде сенсорлық қабылдауды басқарудың негіздері, тұжырымдамасы және әдіснамалық құралдары ұсынылған. Компанияның немесе брендтің жеке басы көбінесе олармен қарым-қатынасты қалыптастырудың маңызды факторы, қауымдастықтардың қайнар көзі, тұтынушылар тарапынан жауабы болып табылады. Бұл ең алдымен тұтынушылардың компания мен брендке деген қызығушылығын тудыратын сенсорлық тәжірибе, сондықтан олар стратегиялық шешімдер қабылдау кезінде ескерілуі керек екендігі айтылады.

Бұл кітапта сенсорлық сезім, рефлексия, іс-әрекет және тұтас маркетингтік тәжірибеге біріктіру арқылы қалыптасатын тұтынушылық тәжірибе туралы,сонымен бірге эмпирикалық маркетингтің түпкі мақсаты-тұтынушыда күрделі, біртұтас тәжірибені қалыптастыру екендігі айтылған. Сондай-ақ ,стратегиялық эмпирикалық модуль мен тұтас ауысулардың қалыптасуы бірқатар стратегиялық және құрылымдық мәселелерге, эмпирикалық бағытталған компанияны құрудың негізгі ұйымдастырушылық мәселесіне әсер ететіні көрсетіледі.

«Маркетинг негіздері» кітабы.Бұл кітап үш бөлімнен тұрады. Әр бөлім маркетинг процесін,маркетинг стратегияларын,тұтынушы құндылығын түсіну және маркетинг ортасын сипаттайды.Автор маркетинг теориясы экономикалық ғылым жүйесінің қалыптасуымен тығыз байланысты екенін,сонымен бірге маркетингті тереңдетіп зерттеу тек нарық, айырбас, тауар, сұраныс, қажеттілік сияқты экономикалық категорияларының мәнін түсіну негізінде ғана болуы мүмкіндігін айтқан.

Бірінші бөлімде, маркетинг тауарлар мен қызмет көрсетуге сұраныс пен ұсыныстың сәйкестігін, сондай-ақ өндіруші мен тұтынушылардың өзара ұзақ мерзімді қатынастарды орнықтыруды зерттеу мен соларға жету негізінде еңбек тиімділігін арттыруға ықпал ететінін ,тұтынушының қажеттіліктерін зерттей келе маркетинг оларды қанағаттандыруға көмектестінін, маркетингтің әлеуметтік-экономикалық рөлі де осында екені баяндалады.Осылайша, маркетингтің негізгі сипаттарын, белгілерін, табиғатын талдай келе, оны: қазіргі бизнес философиясы мен идеологиясы; экономикалық үдеріс; шаруашылық қызметтің саласы; ойлау жүйесі және тұжырымдамасы; шаруашылық етуші субъектілерді басқару жүйесі; ғылыми сала деп қарастырған.

Екінші бөлімде,тұтынушы үшін құндылық қалыптастыру, тұтынушы тарту, оны ұстап тұру, тұтынушыны қандай да бір брендтің клиентіне айналдыру

жолдары мен тәсілдері, әлемдегі, елдегі, қала берді қала мен аудандағы оқиғалар мен өзгерістерге ілесіп отыру, оларды өз пайдасына жарату, соған бейімдеп кампания ұйымдастыру, нәтижесін қадағалау – маркетинг жұмысының әр сатысы, әр қадамы нақты мысалдармен, кейстермен бекітіліп сипатталады. Автор бүгінгі таңда тұтынушымен қарым-қатынас орнату және олардың құндылықтары өте маңызды екеніне тоқтала кеткен. Жылдам технологиялық даму мен экономикалық, әлеуметтік және қоршаған ортаның түбегейлі мәселелерімен беттесетін қазіргі тұтынушылар брендтермен қарым-қатынасын қайта бағаланғанын, жаңа цифрлық, мобайл және әлеуметтік медиа саласындағы жетілдірулер жаңа маркетинг стратегиясы мен тактикалар пайда болуына әкеліп, тұтынушылардың сауда жасау және әрекеттесу жолдарын түбегейлі өзгерткенін сипаттайды. Бұл кітапта тұтынушылар мен маркетингтер бетпе-бет келіп отырған мәселелер талқыланған. Автордың тұжырымдамасы бойынша маркетинг – жеке тұлғалар мен ұйымдар құндылықтар құрып, оларды басқалармен айырбастау арқылы қажетіне қол жеткізетін әлеуметтік және менеджерлік процесс.

Кітаптың үшінші бөлімінде, тұтынушы тарту маркетингінің бір түрі – тұтынушының өзі және басқалар бренд тәжірибесін қалыптастыруда маңызды рөл ойнайтын тұтынушылар жасайтын маркетинг туралы айтылған. Оның шақырылмаған тұтынушылар арасында блогтардағы пікір алмасу, видео бөлісу сайттары, әлеуметтік медиа мен басқа да цифрлық форумдар арқылы жүзеге асуы мүмкін екендігі, бірақ көбінесе компаниялардың өзі тұтынушыларын өнімдер мен бренд контентін құруда белсенді рөл атқарылатыны сипатталған. Сонымен қатар, тұтынушылар әлеуметтік медиаға қосылып, ықпалы артқан сайын, цифрлық және әлеуметтік медиа технологияларында ақпараттың өршуі жалғасатындықтан, клиент-бренд әрекеттестігі маркетингтер шақырса да, шақырмаса да, маңызды маркетингтік күш болып қала бермектігі түсіндіріледі. Тұтынушылар жасап шығарған видео, жалпы шолу, блог, мобайл қосымшалар мен веб-сайттардың көптігі арқылы тұтынушылар брендтің өзіндік және басқалардан алатын тәжірибесін құруда маңызды рөл атқарып, қызығушылық білдірген тұтынушылар өнім дизайны, пайдаланылуы, қаптамасынан бастап, бренд үндеуі, бағасы мен жеткізілуі туралы пікір айта алады. Бренд тұтынушылардың осындай жаңа күш-қуатын қабылдап, жаңа цифрлық және әлеуметтік медиамен қарым-қатынасын шыңдауы керектігі, әйтпесе көштен қалып қою қаупі бар екендігін мәлімдейді.

Автордың айтуы бойынша, қазір маркетинг ғылымының дамуында ерекше кезең. Цифрлық технологиялардағы серпіліс маркетингпен тығыз байланысқан мүлде жаңа әлем қалыптасуда. Бүгінгі маркетингтер дәстүрлі маркетинг принциптері мен практикасынан бөлек, тұтынушы тарту, бренд қалыптастыру, тұтынушыға арнап құндылық қалыптастыру және тұтынушылармен қарым-қатынас орнату үшін көптеген жаңа құралдарды меңгеру керек екенін белгілеп кеткен.

«Маркетингтегі ақпараттық технологиялар» кітабы. Бұл кітапта маркетингтің, маркетингтік ақпараттық технологияның және маркетингтік зерттеулер міндеттері, ақпараттық маркетингтік зерттеулер түсініктері келтірілген. Маркетингтік қызметті басқарудың ақпараттық жүйесін басқарудың негізгі принциптері мен әдістері сипатталған. Маркетингті жоспарлау және бақылау кезіндегі сыртқы және ішкі байланыстар ағымы ескеріле отырып сипаттама беріледі, сондай-ақ ,автоматтандыру аспектілері қарастырылады.

Оқулықта сегіз бөлім бар. Бірінші бөлімде экономика мен маркетингтегі ақпараттық процестерді ұйымдастыру мәселелері қарастырылады. Мұнда автоматтандырудың объективті қажеттілігі, сонымен қатар, ақпараттық процестер, маңызды ұғымдар, міндеттер мен маркетингтің ақпараттық технологиясының ерекшеліктері сипатталады. Екінші бөлім әдістемелік және практикалық аспектілері мен ақпараттық жүйелер мен маркетингтік технологиялар әзірлеуіне арналады. Үшінші тарауда ақпаратты құру және қолдану әдістемесі егжей-тегжейлі түсіндіріледі. Маркетингтік жүйелерді, мамандардың жұмыс орындарын қамтамасыз ету, маркетингтік және маркетинг мәселелерін шешу технологиялары туралы теріңірек баяндалады. .

Төртінші тарау технологиялық процестерді құру проблемалары шеңберіне маркетингтік қызметті енгізуді қамтиды. Қазіргі заманғы маркетингті құратын техникалық, бағдарламалық құралдар кәсіби мәселелерді іске асырудың нақты мүмкіндіктері қазіргі ақпараттық-техникалық орта жағдайында екендігі айтылады. Бесінші тарауда ақпаратты қорғау мәселелерімен бірге , мұнда негіздеумен қатар коммерциялық ақпаратты қорғау қажеттілігі , қауіпсіздік қатерлері, сондай-ақ ақпаратты қорғау әдістері мен құралдары қарастырылады. Алтыншы тарау маркетингтің функционалды талдауы туралы, сонымен қатар шешу технологиясын компьютерлік модельдеу осы саладағы міндеттер жайында. Жетінші тарау технологиялық сипаттамалар мен пайдалану мүмкіндіктерімен таныстырады. Сегізінші тарауда маркетингтің электрондық кеңесінің сипаттамасы және заманауи ақпараттық технологиялардың қызмет ету, кешенді пакеттерінің жұмысы арқылы маркетингтік қызметті басқарудың нақты жағдайындағы бағдарламалар туралы толығырақ айтылады.

Бөлім материалдарында: экономиканы басқаруда ақпараттық процестерді автоматтандыру қажеттілігінің маңызды себептері; автоматтандырылған ақпараттық жүйе және автоматтандырылған маркетингті басқарудағы технологиялар және олардың құрылымдық элементтері; автоматтандырылған топтамалардың маңызды жіктеу белгілері экономикалық жұмыста қолданылатын ақпараттық технологиялар; аналитикалық және басқарушылық міндеттерді шешу үшін маркетингтің автоматтандырылған жұмыс орнын жинақтау ерекшеліктері; маркетингтің автоматтандырылған ақпараттық жүйесі жүзеге асыратын міндеттер қарастырылған.

Сатып алушылар нарығының жұмыс істеуі жағдайында маркетинг ұйымдарды күрделі жүйе ретінде қарастыруға болатынын, сұранысты қанағаттандыру жөніндегі іс-шаралар кешенін іске асыратын тұтынушылар өнімдер мен қызметтерге айырбастау арқылы, автор жүйені келесі негізгі қасиеттермен сипаттайды:

- күрделілігі;
- бөлінгіштігі;
- тұтастық;
- элементтердің әртүрлілігі және олардың табиғатындағы айырмашылықтар;
- құрылымдық.Осыған орай терминдерге анықтама берген.

Автордың айтуы бойынша ,жүйенің күрделілігі оның құрамының көптігіне байланысты олардың құрылымдық өзара іс-қимылы, сондай-ақ күрделілік ішкі және сыртқы байланыстар мен динамизм. Қызметі кәсіпорынның немесе ұйымның маркетингі мысал бола алатын күрделі ішкі және сыртқы элементтерді жүзеге асыратын элементті байланыс. Бұл қызметтің әлеуеті нарықты зерттеуді қамтамасыз ететіні, тауарларды сатып алу-сату жөніндегі мәмілелерді жүзеге асыру шарттарын анықтау ұйымның мақсатына жетудің ең жақсы тәсілдерін табатыны және тұтынушылардың сұранысын қанағаттандыру екен.Сонымен қатар ,ол жүйенің бөлінуі оның бірқатар ішкі жүйелерден тұратындығын белгілеп кеткен,жауап беретін белгілі бір белгі бойынша нақты мақсаттар мен міндеттер. Бұл қасиет әсіресе маңызды талдау: экономикалық объектілер, ұйымдар жұмысының ерекшеліктері олардың басқару қызметін; қалыптасуы мен қозғалысын құжат ағындары; қайта өңдеу орталықтарының жұмыс істеуіне тоқатала кеткен.Автор жүйенің тұтастығы жиынтықтың жұмыс істеуін білдіреді жүйе клиенттері қол жеткізгеннен гөрі бір мақсатқа бағынады модельдеу процесінде қалаған және анықталған тиімділік нақты экономикалық объектінің қызметі,- деген. Ал жүйе элементтерінің әртүрлілігі және олардың табиғатындағы айырмашылықтар байланысты функционалдық ерекшелігімен және дербестігімен айқындалған және жүйенің құрылымы орнатылған жүйенің болуын анықтап, жүйе ішіндегі элементтер арасындағы қатынастар мен, элементтерді көлденең және иерархия деңгейлері бойынша бөлген. Бұл қолданыстағы өндірістік ұйымды анықтап қана қоймай, экономикалық қызмет, сонымен қатар жағдай жасайтын материалдық, ақшалай және ақпараттық ағындарды атап көрсеткен. Автор ең маңызды функция- басқару, кез келген әлеуметтік-экономикалық, өндірістік ұйымдастыру жүйесі онсыз жүзеге аспайтынын айта кеткен. Басқару функцияларын жүзеге асыратын жүйе, жүйесі деп аталатын, сонымен бірге, басқару жүйесінің мақсатын іске асырып, ол тұжырымдалған перспективалық бағыттарды белгілеу, іске асыру және белгілеуді көздейтін іс-шаралардың жүргізілуін бақылау, сатып алушылармен тиімді алмасуды нығайту және қолдау ұйымның мақсаттарына жету үшін қолданылған.

Авторлардың тұжырымдамаларына сәйкес, өндірістік және шаруашылық кәсіпорындар, ұйымдар, фирмалар, корпорациялар, банктер өз алдына күрделі жүйе. Оның сипатында жүйе – өзара және элементтердің сыртқы ортасымен байланысты, нақты мақсатты немесе пайдалы қызметті жүзеге асыруға бағытталған нәтиже. Осы анықтамаға сәйкес іс жүзінде әрбір экономикалық объект немесе оның бөлігі мүмкіннің жұмысына ұмтылатын жүйе ретінде қарастырылған. Сатып алушылар нарығының жұмыс істеуі жағдайында маркетинг ұйымдарды күрделі жүйе ретінде қарастыруға болатынын, сұранысты қанағаттандыру жөніндегі іс-шаралар кешенін іске асыратын тұтынушылар өнімдер мен қызметтерге айырбастау арқылы жүзеге асатыны айтылған.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Шмитт Б. Эмпирический маркетинг: Как заставить клиента чувствовать, думать, действовать, а также соотносить себя с вашей компанией / Пер. с англ. К. Ткаченко. - М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. - 400 с: ил.
2. Ф. Котлер Основы маркетинга- «Диалектика-Вильямс», 1984
3. З.Г А. Титоренко, ГЛ. Макарова, Д.М. Дайитбегов , Информационные технологии в маркетинге/Под ред. проф. ГА Титоренко — М.; ЮНИТИ-ДАНА, 2000. - 335 с.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ ПО МАРКЕТИНГУ

Ниязбаева А.А., Орынбасар А.

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

Авторы В. Чан Ким и Рене Моборн используют метафору красного океана, чтобы описать переполненное рыночное пространство конкурентов, борющихся за один и тот же кусок пирога. Стратегия голубого океана-это когда организация отходит от традиционного подхода и создает свое собственное рыночное пространство.

Чтобы создать такую стратегию, организации должны быть привержены ценностным инновациям. Писатели подчеркивают, что «ценность» и «инновация» должны работать одновременно, чтобы разработать стратегию голубого океана. Инновации, исключая ценности включают в себя технологически ориентированную тактику первопроходцев рынка, которая часто приводит к чрезмерно разработанным продуктам, которые рынок не готов принять или оплатить. Ценность без инноваций часто приводит к созданию ценности на инкрементной основе, чего обычно недостаточно для того, чтобы организация выделялась в толпе. Стратегия голубого океана фокусируется на снижении

издержек и повышении покупательской ценности (дифференциации) одновременно.

На примере компании Southwest литераторы показывают, как она проанализировала альтернативы полетам (автомобиль) и разработала уникальную стратегию от конкурентов (другие авиакомпании). Их лозунгом может быть «скорость самолета по цене автомобиля - когда Вам это нужно».

Также в книге говорится о том, что в команде по стратегии голубого океана был консильере - кто-то, кто хорошо знает игровое поле и может определить и предвидеть резисторы. Это позволит предпринять упреждающие действия и удержать резисторы от саботажа стратегии голубого океана. Следуя советам и указаниям исследований у человека, которого есть желание создать благоприятный рынок для своего продукта, появится хорошая база знаний для его создания, прочитав стратегию голубого океана.

Следующая книга - «*Заразительный*» – Йона Бергера (профессор маркетинга в Уортонской школе бизнеса, Университет Пенсильвании) проводит многолетние исследования, чтобы понять, почему некоторые объявления, продукты, видео на YouTube, политические движения, песни и/или рестораны захватывают, а другие игнорируются. Facebook, Instagram и Twitter-это всего лишь инструменты для поддержки распространения хороших идей и, хотя социальные сети могут помочь нам охватить миллионы людей, часто личные взаимодействия более эффективны и позволяют людям сосредоточиться на текущей теме (вместо того, чтобы сортировать орды данных в Интернете).

Бергер объясняет, что «независимо от того, насколько простым или скучным может показаться продукт или идея, есть способы сделать его заразительным...», если вы знаете правильный способ сделать это. Последовательностью во всем вирусном содержании, являются шесть ключевых ингредиентов или «**STEPPS**» **S**ocial **C**urrency (социальная валюта); **T**riggers (триггеры); **E**motion(эмоции); **P**ublic(публика); **P**ractical Value (практическая ценность); **S**ories (истории или рассказы)- ни один из которых не являются взаимоисключающими, но все они независимо доступны для использования на вашем продукте или идее, где и когда это имеет наибольший смысл.

1. Социальная Валюта – «Мы делимся тем, что заставляет нас хорошо выглядеть».

Будь то пост на Facebook или Twitter, или рассказывание увлекательной истории на званом обеде – люди «сами делятся» опытом, идеями и темами, чтобы сделать себя и свою жизнь более увлекательными и интересными для других. Автор описывает эту форму сарафанного радио как «социальную валюту», или «валюту», которую мы используем, чтобы покупать и продавать мнения людей о нас. То, о чем мы говорим, неизбежно определяет то, что другие воспринимают нас, что заставляет делиться вещами, которые заставляют нас казаться более интересными, умными или забавными.

Человеческий мозг настроен использовать эту так называемую «валюту», чтобы произвести хорошее впечатление на окружающих. Компании и частные лица могут использовать это в своих интересах, предоставляя своим клиентам продукты, опыт и контент, которые непосредственно связаны с ними таким образом, чтобы стимулировать обмен ими с другими, одновременно продвигая идеи, цели и продукты компании.

2. Триггеры – «Верх ума, кончик языка».

В то время как социальная валюта заставляет людей говорить о вещах, «триггеры» сохраняют идеи и продукты свежими в умах потребителей, гарантируя, что они продолжают говорить о вашей идее.

«Триггеры» - это стимулы, которые соединяют мысли и идеи вместе. Разрабатывая продукты и идеи, которые связаны с нашим окружением, они помогают вызвать частые «лампочки» или «триггеры» в сознании людей. Когда люди думают о вашем продукте, они скорее всего будут говорить о нем, делиться своим опытом и со временем станут постоянными клиентами. На самом деле, более частые продукты, связанные с триггерами, могут увеличить сарафанное радио на 15 процентов, и поскольку это вершина ума, это обычно означает, что кто-то будет более склонен действовать в соответствии с тем, о чем он думает.

3. Эмоции – «когда мы заботимся, мы делимся».

Эмоциональное содержание вызывает чувства, как положительные, так и отрицательные, которые побуждают людей делиться этими эмоциями и действовать в соответствии с ними. Повышение налогов, рост цен, новые релизы iPhone, выборы и политические позиции – все это вызывает положительные и отрицательные вспышки, которые заставляют людей говорить об этом с окружающими. Во многих случаях это может стимулировать активизм в политике, переключение с одного продукта на другой или написание онлайн-обзора Yelp, чтобы побудить людей есть или не есть в определенном кафе.

4. Публика. «Делая вещи более заметными, их легче имитировать, что повышает вероятность того, что они станут популярными», - пишет Бергер. Делая наши продукты более публичными, мы создаем саморекламу идей, которые производят длительные воспоминания, которые остаются вокруг хорошо после первого взаимодействия. Бергер приводит следующий пример, иллюстрирующий это правило: допустим, вы видите кого-то, кого вы знаете и уважаете, использующего компьютер Apple в кафе (идентифицируемый логотипом Apple и внешним корпусом). *публичная видимость* это может означать, что вы, скорее всего, захотите подражать их поведению и купить MacBook, потому что он выглядит круто или потому что вы хотите подражать их поведению.

5. Практическая Ценность – «Новости, которые вы можете использовать».

Любям нравится помогать и чувствовать себя полезными другим. Практическая ценность заключается в обмене полезной информацией, которая

поможет другим сэкономить время, энергию и ресурсы. Когда есть продукт, услуга, причина или статья, которая обеспечивает практическую применимость для кого-то, кого вы знаете, вы скорее всего, поделитесь с ними. Кроме того, продукты и идеи, имеющие практическую ценность, передаются вместе, чтобы помочь другим, несмотря на географические расстояния. Вот почему родители часто посылают своим детям полезные статьи, купоны, а также советы по приготовлению пищи и уборке - это укрепляет социальные связи, даже когда расстояние затрудняет ситуацию.

6. Рассказы - «Информация распространяется под видом пустой болтовни».

Истории - это самый эффективный способ поделиться идеями и информацией. Как объясняет писатель, информация распространяется под видом того, что кажется пустой болтовней, но через нее можно поделиться информацией о продукте или услуге, делая это неотъемлемой частью повествования.

Люди мыслят в терминах нарративов, поэтому мы часто вспоминаем и делимся историями. Если человек найдет отличную сделку, то вероятно, опишет весь свой опыт, когда будет рекомендовать эту сделку своим друзьям. В книге был показан пример компании Dove skin products, она создала вирусное видео, показывающее, как нереалистично выглядят профессиональные модели в рекламе - сколько косметики, лака для волос и фотошопа ушло на создание «красивой» рекламы. Видео призывает зрителя быть естественным и быть счастливым в своей собственной коже. Ролик длился всего несколько минут - но он рассказывал позитивную историю, одновременно затыкая бренд Dove. Dove попросила клиентов присылать видео с их собственными историями под рубрикой «настоящая красота». Были отправлены тысячи видеорепортажей, которые вызвали миллионы просмотров. Аналитика показала, что функции реагирования на продажи всех рекламных мероприятий были усилены этой программой.

Можно сделать итог, что любой человек подвержен влиянию социума, так как современная жизнь требует выстраивать многочисленные коммуникации, которые воздействуют, а порой даже управляют нами.

3. Джо Пулицци - маркетолог, писатель и предприниматель. Он основал Институт контент-маркетинга (СМІ), который является ведущей образовательной организацией по использованию различных форм информации для создания бизнеса. Его книга «*Этический контент-маркетинг*», опубликованная в 2014 году, была названа журналом Fortune обязательной к прочтению бизнес-книгой.

Этический контент-маркетинг разбит на 5 частей, которые выглядят следующим образом:

1. Контент - маркетинг - туда и обратно.
2. Определение своей ниши контента и стратегии.
3. Управление процессом создания контента.
4. Маркетинг Ваших Историй.
5. Как заставить контент работать.

Первый раздел отвечает на несколько ключевых вопросов: что такое контент-маркетинг и почему мы должны использовать его в своем бизнесе. Согласно Пулицци, формальным определением контент-маркетинга является: Маркетинг и бизнес – процесс создания и распространения ценного и привлекательного контента для привлечения, приобретения и вовлечения четко определенной и понятной целевой аудитории с целью стимулирования прибыльных действий клиентов.

Что отличает его от традиционных маркетинговых методов, так это то, что традиционный маркетинг фокусируется на совершении продажи. Однако в контентном маркетинге цель состоит в том, чтобы обеспечить ценность для потенциального клиента. Писатель говорит, что мы должны сосредоточиться на понимании их желаний и потребностей и предоставить соответствующий контент для удовлетворения этих потребностей. Это заставит их обратить на Вас внимание. Пулицци предупреждает, что не все готовы сделать покупку сразу, но предоставляя контент, который является актуальным, он будет держать их возвращаться, пока они не будут готовы купить.

Во втором разделе книги писатель предлагает читателю инструменты, которые помогут ему найти свою индивидуальную стратегию. Он предупреждает, что не существует универсального подхода «волшебной пути», когда дело доходит до контент – маркетинга-каждый бизнес индивидуален, и поэтому потребности контент-маркетинга будут разными. Однако есть формула, которой Вы можете следовать, чтобы помочь разработать свою стратегию. А для этого нужно определить свою цель, определить свою аудиторию, понять, как ваша аудитория покупает, выбрать свою нишу контента, а затем разработать свою миссию. Выполнив эти шаги, можно будет приступить к производству и распространению контента.

Части 3 и 4 учат читателя, как управлять и продавать контент. В зависимости от того, являетесь ли Вы владельцем малого бизнеса, который только начинает свою деятельность, или крупной компании, понадобится процесс, который соответствует вашей конкретной бизнес-модели. В части 3 Pulizzi предлагает рекомендации для компаний различных размеров и отраслей. Кроме того, он дает рекомендации о том, как настроить редакционные календари, создать платформу контента и план, на каких каналах должен появляться ваш контент.

Далее Пулицци предлагает рекомендации о том, где поделиться своим контентом, чтобы он оказал наибольшее влияние. В сегодняшнем цифровом веке есть так много других каналов (печать, телевидение, радио, ООН, услуги пропаривания, социальные медиа, влиятельные лица и т. д.) И так много различных типов контента (печать, цифровая графика, инфографика, белые бумаги и т. д.). Важно определить, какие каналы подходят для вашего бизнеса и вашего бренда.

В заключительном разделе автором обсуждается измерение, которое, возможно, является наиболее важным компонентом контент-маркетинга (всего маркетинга). У бизнес-проекта может быть отличная стратегия, но если не потратить время на анализ результатов ваших кампаний и не внести необходимые коррективы, успеха не добиться. В части 5 он дает четкие рамки для измерения успешности бизнес-плана. Данная книга учит базовым понятиям, с помощью которых можно будет создать свой собственный уникальный контент. Сейчас многие компании концентрируются на том, чтобы их подача была уникальной и запоминающейся среди множества конкурентов.

Использованные источники:

1. Моборн Р. Стратегия голубого океана // Harvard Business Review. 2005.
2. Бергер И. Заразительный. Психология сарафанного радио. SocialDynamicGroup, LLC, 2013 г.
3. Пулицци Д. Эпический контент-маркетинг. М., 2001 год.

АДАМ КАПИТАЛЫН БАСҚАРУ - ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕНІ ДАМУДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ФАКТОР

Нұрланқызы С.

Х.Досмұхамедов атындағы университетті

Ұлттық экономиканың әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиялық мақсаты - экономиканың инновациялық әлеуетін іске асыру негізінде халықтың әл-ауқатының сапасы мен деңгейін көтеру. Бүгінгі таңда модернизацияның негізгі бағыттары айқындалды, олар: экономика салаларын жаңарту және қайта құру, бәсекеге қабілетті өнімдерді құру, әлемдік инновациялық процестерге қосу және әлемдік экономикаға интеграция, барлық маңызды инновацияларды қарқынды пайдалану [1].

Инновациялар адамзат қоғамының бүкіл даму тарихында қызыл жіп тәрізді жүретіні даусыз факт. Инновациялардың арқасында еңбек өнімділігі мен адамдардың қажеттіліктерін арттыруға болады, қоғамның басты мақсаттарының бірін жүзеге асыру адамдардың қажеттіліктерін анағұрлым жақсы қанағаттандыру болып табылады. Дәл осы инновациялар адамның жеке қасиеттерін дамытуға ықпал етеді, бірақ инновациялар өзектілігін дәл экономикалық өсудің шешуші факторына айналғанда алады [2].

Ғылыми әдебиеттерде негізгі инновациялық экономика - қазіргі қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының басты стратегиялық күші деген бірауызды пікір бар [3,4].

Менің ойымша, адам капиталы экономиканың, қоғамның және отбасының, оның ішінде еңбек ресурстарының, білімнің, зияткерлік және басқарушылық еңбек құралдарының, өмір сүру ортасы мен еңбектің білімді бөлігін дамытатын интенсивті өндірістік фактор болып табылады.

Зерттеу келесідей қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

- адам капиталы динамикалық жүйе ретінде күрделі және өзгермелі құрылымға ие. Инновациялық экономикада адам капиталы құрылымында интеллектуалды және мәдени компоненттердің маңызы арта түседі, бұл қазіргі заманғы өндіріс адамның өндірістік қабілеттеріне қоятын сапалық жаңа талаптармен байланысты.

- инновациялық экономикада адам капиталын жинақтау физикалық капиталды жинақтауға тікелей әсер етеді;

- адами капитал құрылымының эволюциясындағы маңызды элемент - бұл адамның экономикалық жүйесіндегі экономикалық мінез-құлқының негізінде жатқан және жеке адамдар мен олардың топтарының адами капиталды дамытудағы пайдалы потенциалдарының құрылымдық байланысын анықтайтын мотивация. ;

- адами капиталдың құрылымдық элементтерінің дамуына меншік, иелік ету және пайдаланудың негізгі элементтерінің бірлігінде алынған меншік субъектілері арасындағы қатынастардың құрылымы айтарлықтай әсер етеді;

- адами капиталға салынған инвестициялар тәуекелдің жоғары деңгейімен және белгісіздікпен ерекшеленеді, мұндай инвестициялардың кірісі үлкен жеке ауытқулармен және уақыттың едәуір кідірісімен сипатталады;

- адами капиталды үш компоненттің жиынтығы ретінде қарастырған жөн. Туа біткен немесе өмірлік маңызды капитал - бұл адамның биологиялық тіршілік иесі ретінде «тұрақтылық резерві», ол оны туылғаннан бастап алады және оны біртіндеп жұмсайды. Өмір бойғы капитал зияткерлік және рухани капиталдан қалыптасады. Интеллектуалды капиталды адам қоғамнан алады - білім беру, оқыту, мамандықты игеру және т.б. Рухани капиталды адам негізінен өзіне деген ішкі жұмыс, оның үнемі өзін-өзі жетілдіруі арқылы алады;

- адам капиталының инновациялық дамуына кедергі болатын жағымсыз қатынастар, депрессиялық белгісіздік пен үмітсіздік сезімдерінің таралуы, адамдардың шығармашылық белсенділігі төмендеген кезде пайда болатын енжарлық және т.с.с. адамдардың дайындығын (немесе дайын еместігін), әсіресе, жұмыс жағдайын өзгерту үшін пайдалы екенін көрсеткен;

- инновациялық экономика адам капиталынан тиісті ұйымдастырушылық алғышарттарда пайда болуы мүмкін белгілі бір сапаны талап етеді. Ол:

а) инновацияларға бейімділікті бағалау: білім деңгейі мен ғылымда жұмыс істейтін адамдардың үлесі арқылы;

б) ғылыми қызметкерлер санының тұрғындардың жалпы санына қатынасы (ғылымда жұмыс істейтіндер санының төмендеуі ақпараттық қамтамасыз етудің нашарлауына алып келеді және экстенсивті дамудың инерциясы қалыптасады;

в) халықтың ұтқырлығы (көші-қон, келу және кету сапасы мен деңгейі);

г) халықтың азаюы және оның қартаюы, туудың төмен деңгейі,

Көріп отырғаныңыздай, адам капиталы - бұл үнемі жаңа мазмұнмен толығып отыратын және сан қырлы ұғым.

Инновациялық экономикада адами капиталды қалыптастыру мен дамыту процестері стихиялы түрде жүргізілмеуі керек, сондықтан мұндай процесті бақылау қажет.

Сонымен, адам капиталын басқару дегеніміз - басқару субъектілерінің адами капиталдың инновациялық сипаттамаларға сәйкес элементтерін қалыптастыру мен дамытуға бағытталған әрекеттері. Адам капиталын басқару келесі негізгі функцияларды орындауы керек: экономикалық, әлеуметтік, инновациялық және ынталандырушы.

Басқару объектісін анықтау нәтижесінде экономикалық жүйенің инновациялық дамуына бағытталған адами капиталды қалыптастырудың кешенді бағдарламасын жасауға мүмкіндік туады.

Қазіргі жағдайда адами капиталды басқару дегеніміз - бұл ең алдымен адамның өзіне дейінгі барлық деңгейлерде оның дамуын басқару. Тиімді басқару үшін түпкілікті нәтижеге назар аудару, демек, айқын стратегиялық мақсатқа ие болу өте маңызды. Бүгінгі таңда серпінді өзгертін сыртқы орта жағдайында, инновациялық экономикалық жүйені қалыптастыру жағдайында адами капиталды дамытудың түпкілікті нәтижесі экономиканың бәсекеге қабілеттілігін, өндірістің жоғары технологияларын дамытудың қажетті деңгейін, экономикалық жүйені дамытудың жоғары көрсеткіштерін және, сайып келгенде, халықтың материалдық және рухани өмірін қанағаттандырудың жоғары және сапалы жаңа деңгейін қамтамасыз ете алатын инновациялық бағдарланған адам болып табылады.

Инновациялық экономикадағы адам капиталын басқарудың негізгі элементтері:

1. Жұмыспен қамту және табыс.
2. Жұмыс күшінің сапасы - кәсіби дайындық деңгейі, әлеуметтік база және еңбек тәртібі.
3. Еңбек заңнамасы және жұмыс әлеміндегі институционалды келісім.

Әдетте, адами капиталды бағалау ұлттық деңгейде жүзеге асырылады деп баса айтқым келеді, мен бұл саладағы басты назарды аймаққа аударуымыз керек деп санаймыз, өйткені дәл осы жерде негізгі шарттар адами капиталдың ойдағыдай жұмыс істеуі және оның дамуы қалыптасады. Адами капиталды талдау мен бағалауға аймақтық көзқарас адами капиталдың жай-күйіне, оның даму

проблемаларына және сапалық өзгерістерге қатысты сенімді нәтижелер алуға мүмкіндік береді.

Адами капиталды аймақтық басқару жүйесінде аймақтың мақсаттарын көрсететін стратегиялық бағыт айқын көрінеді. Осы аумақта орналасқан компаниялардың құндылықтарын қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінеді: адам ресурстарын дамыту аймақтың мүддесі үшін қызметкердің әлеуетін жұмылдыру үшін жағдай жасауды білдіреді [5].

Адами капиталды басқару экономикалық жүйенің дамуының инновациялық бағыты жағдайында адами капиталды қалыптастыру процестерін реттеу әдістері мен бағыттарын анықтау қажеттілігін білдіреді.

Жоғары дамыған шет елдердің тәжірибесі адам капиталын максималды іске асыруға инновация мен білімге негізделген экономикада қол жеткізілетіндігін дәлелдеді [6].

Сондықтан, қазіргі кезде еліміздің экономикасы ғылыми-техникалық және әлеуметтік-экономикалық дамудың ұзақ мерзімді болжамдарына негізделген адами капиталдың сапалық және сандық сипаттамаларын дамытуға бағытталған теңдестірілген мемлекеттік саясатты қажет етеді. Ең алдымен, әлеуметтік-экономикалық даму мақсаттарын біріктіру қажет. Осы тәсіл аясында қоғамдағы экономикалық тұрақтандыруға қол жеткізуге және экономикалық өсуді қамтамасыз етуге бағытталған шешімдерді экономикалық міндеттерді орындау тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік мақсаттардың іске асырылуын ескере отырып қарастырған жөн. Осылайша, әлеуметтік нәтижелерге қол жеткізу стратегиялық міндетті - тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз етуді шешудің алғышарты ретінде әрекет ете отырып, экономикадағы тұрақтылыққа қол жеткізгеннен кейін екінші деңгей ретінде қарастырылмайды. Бұл ретте, әлеуметтік нәтижелерге қол жеткізу көбінесе экономикалық процестердің даму деңгейіне байланысты болатыны сөзсіз [4].

Инновациялық типтегі адами капиталды қалыптастыру саласындағы мемлекеттік саясаттың басты міндеті әр адамға өзінің шығармашылық күштерін босату, өндірістік қабілеттерін барынша толық іске асыру мүмкіндіктерін қамтамасыз ету болуы керек, бұл жоғары сапалы экономикалық өсуге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осы мақсатта бұрын жарияланған, бірақ нақты іске асыру тетіктерімен қолдау көрсетілмеген мүмкіндіктердің теңдігін, әр адамның қоғамдағы тең жағдайын, оның еркін және ажырамас дамуын шынымен қамтамасыз ету қажет.

Осы жаһандық міндетті жүзеге асыру мемлекеттің қарамағындағы барлық қаражатты пайдалануды көздейді және оларды екі топқа - әкімшілік және экономикалық әсер ету шаралары ретінде жіктеуге болады. Адам капиталының сапалық және сандық сипаттамаларын дамытуға мемлекеттің әкімшілік әсері мемлекеттік биліктің күшіне негізделген және тыйым салу, рұқсат беру немесе мәжбүрлеу сипатында болады. Бұл тәсіл адам капиталының инновациялық

компонентін қалыптастыруда нақты оң нәтиже бере алмайды. Бұған еліміздің экономикалық жүйесінің жұмыс істеген кеңестік кезеңіне тән мысалдар өте көп [7].

Сонымен бірге, әлемдік даму үрдістері адами капиталды дамыту саласындағы мемлекеттік реттеудің барған сайын кеңейетін экономикалық негізі бар екенін айғақтайды. Адами капиталды көбейту процестерін мемлекеттің реттеудің экономикалық шараларының ішінде, ең алдымен, адами капиталға инвестицияларды тікелей бюджеттік қаржыландыруды бөліп көрсету керек. Мемлекеттік инвестицияларды қысқарту немесе ұлғайту арқылы үкімет жалпы мемлекеттік мүдделер үшін жалпы адами капиталдың жинақталуын тежейді немесе ынталандырады.

Адами капиталды жинақтаумен байланысты нақты бағдарламаларды іске асыруға бағытталатын субсидиялар, дотациялар үлкен рөл атқарады, оның сапалық және сандық сипаттамаларының өсуі және тар бағытта. Мұндай әдістердің маңызы өте зор, өйткені ол мемлекет үшін ең маңызды және перспективалы деп санайтын қызмет бағыттарын тікелей ынталандыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, әлемнің жетекші индустриалды елдерінің экономикалық дамуының шындықтары адами капиталды дамытуды және экономикалық өсу сапасын қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік саясат, әдетте, кәсіпкерлер мен қоғамның басқа да әлеуметтік институттарының айтарлықтай қаржылық, ұйымдастырушылық және басқа да қатысуымен жүзеге асырылатындығын көрсетеді. Сондықтан, осы елдердің оң тәжірибесін қолдана отырып, еліміздің мемлекеттік органдары іс жүзінде мемлекеттік және мемлекеттік емес сектордың әлеуметтік сала мекемелеріне жеңілдетілген салық салу механизмін жүзеге асыруы керек, сонымен қатар инвесторлар үшін қол жетімді қаражаттың бір бөлігін адам капиталын жинауға инвестициялауды экономикалық тұрғыдан тиімді ететін салықтық жеңілдіктерді кеңінен қолдануы керек.

Адами капиталдың дамуын реттеу процесінде, сонымен қатар, аймақтағы кәсіпорындар мен жұмыс берушілердің адам капиталы құрылымының оған деген сұраныстың құрылымымен қатаң сәйкестігін қамтамасыз ете отырып, аумақтардың мүдделерін ескеру қажет.

Жалпы елде де, оның аймақтарында да адами капиталды дамыту саласындағы қазіргі жағдай елдің негізгі өндірістік күші - адам капиталын ұдайы өндіру мен капиталдандыру процесін толық қамтамасыз ете алмайды. Осыған байланысты елдің және оның өңірлерінің дамуы мынадай факторлармен сипатталатын әлеуметтік проблемалардың тұтас кешенімен бетпе-бет келеді:

- бұрын жасалған білім беру инвестицияларынан пайданы жоғалтумен;
- қоғамдық өндірісті дамытудың алдыңғы кезеңінің немесе, ең жақсы жағдайда, ағымдағы сәттің қажеттіліктеріне бағдарланған кәсіптік білім беру сапасының жалпы төмендеуімен;

- еңбек нарығының уақытша, бірақ жаппай шығындары, бұл кезде халықтың көп бөлігі болашақты қайта даярлауға уақыт бөледі;
- кәсіптер мен мамандықтар құрылымындағы айтарлықтай теңгерімсіздік;
- жастарға кәсіптік бағдар беру жүйесінің болмауы.

Қазақстан Республикасының аймақтық даму саясаты аймақтардың, Қазақстан Республикасының субъектілері мен муниципалитеттердің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етуге негізделуі керек:

- Қазақстан аумағында халықтың әл-ауқаты мен өмір сүру сапасын жақсарту;
- жоғары сапалы экономикалық өсімнің тұрақты қарқынын қамтамасыз ету;
- Қазақстан жерінде және оның аймақтарында бәсекеге қабілетті позицияларды нығайту.

Дәл осы ресурстарды, ең алдымен қоғамның негізгі өндірістік күші - адам капиталын пайдалану тиімділігін арттыру арқылы еңбек өнімділігін көтеруге және соның негізінде елде тиімді әлеуметтік-экономикалық қайта құруларды жүзеге асыруға болады.

Осылайша, адами ресурстарды басқару жүйесін құру, жұмыспен қамту жүйесін және елдің және оның өңірлерінің жұмыс істейтін және жұмыс істемейтін халқына әлеуметтік қызмет көрсетудің инфрақұрылымдық базасын дамыту мәселесі қазіргі заманғы шаруашылық жүргізу жағдайларында негізгі болып табылады.

Бұл мәселені шешу үшін елде азаматтық қоғамның жаңа қоғамдық институтын – ел мен оның өңірлерін дамытудың басты факторларының бірі болып табылатын адами капиталды дамытудың негізгі құралы ретінде адами ресурстарды басқару жүйесін қалыптастыру қажет.

Қорытындылай келе, мен экономикалық жүйенің инновациялық типінде адами капиталды дамытуды қамтамасыз ететін негізгі сәттерді атап өткім келеді. Оларға мыналар жатады:

1. Экономикалық жүйені дамытудағы инновацияларды және оларды жүзеге асыру механизмін қамтамасыз ететін функцияларды мемлекетке нормативті түрде тағайындау.
2. Адами капиталдың инновациялық табиғаты дамуының негізгі элементтерін, сондай-ақ тұжырымдамалық аппараттың мәнін нақты түсіну.
3. Адами капиталды дамытуға арналған құндылықтарды дамыту.
4. Аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып, адам капиталын басқарудың тиімді жүйесін қалыптастыру мақсатында Қазақстан экономикасындағы қазіргі жағдайды, оның артықшылықтары мен проблемалық бағыттарын түсіну.
5. Адами капиталды дамытудың маңызды сандық және сапалық көрсеткіштерін әзірлеу.
6. Адам капиталының инновациялық әлеуетін анықтау әдістемесін әзірлеу.

7. Ұлттық және аймақтық деңгейде адами капиталды дамыту бағдарламасын жасауға стратегиялық тәсіл жасау.

8. Адами капиталды басқару құралы ретінде кластерлік тәсілді қолдану. Инновациялық өндіріс пен білім беру кластерін құру арқылы өндіріс, ғылым және білім арасындағы өзара әрекеттесу жүйесін әзірлеу және енгізу.

Осылайша, инновациялық типтегі экономикалық жүйені басқарудың ажырамас бөлігі ретінде адами капиталды басқару саласындағы мәселелерді шешу үшін ел мен оның өңірлері дамуының инновациялық бағытын қалыптастыратын жаңа тұжырымдамаларды, жаңа тәсілдер мен құралдарды қолдану қажет.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Гилязутдинова И.В. Взаимодействие техникотехнологических и организационно-экономических изменений как фактор становления инновационных хозяйственных систем / И. В. Гилязутдинова // Вестник Казан.технол. ун-та. - 2009. - № 5 .- С.256-263.
2. Гилязутдинова И.В. Анализ и оценка потоков знаний и информации в инновационных системах/ И. В. Гилязутдинова, Ю.В. Храмов // Вестник Казан. технол. ун-та. - 2011. – Т. 14, № 20 .- С.237-245.
3. Джумаева Р.А. Проблемы кадрового обеспечения в условиях модернизации региональной хозяйственной системы / Р.А. Джумаева, Т.З. Мухутдинова // Вестник Казан. технол. ун-та. - 2011. – Т. 14, № 20 .- С.311- 320.
4. Корчагин Ю.А. Российский человеческий капитал: фактор развития или деградации? / Ю.А. Корчагин.- Воронеж: ЦИРЭ, 2005. – 252с.
5. Шинкевич А.И. Концепция формирования отраслевых инновационных кластеров / А.И. Шинкевич, Т.В. Малышева, И.А. Зарайченко // Вестник Казан. технол. ун-та. - 2011. – Т.14,№ 22 .- С.299-306.
6. Чуркина М.А. Факторы формирования управления персоналом организации // Управление развитием персонала. - 2015. - №4. - С. 278-289.
7. Управление человеческими ресурсами в условиях модернизации экономики Казахстана// Вестник КазНПУ.— 2017.— № 3.— с. 23–35

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, магистр Баймуханова М.Т

БАСҚАРУ ЕСЕБІ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ШЫҒЫНДАРДЫҢ НЕГІЗГІ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТҮСІНІКТЕМЕЛЕРІ

Ойратқызы Б.

«Қаржы академиясы» АҚ, Нұр-Сұлтан қаласы

Басқарушылық есепке көзқарастар экономикалық жүйелердің дамуына және жаһандану үрдістерінің әсеріне байланысты өзгерді. Мысалы, И. А. Лаврованың пікірінше, әртүрлі елдерде «басқарушылық есеп» ұғымының мазмұнына келесі көзқарастар бар:

- Германияда бұл термин қолданылмайды, «шығындар мен нәтижелерді есептеу» атауы қолданылады;

- АҚШ-та, Англияда және Канадада бұл ұғым шығындар мен түсімдерді жоспарлау, есепке алу, бақылау және талдау ғана емес, сонымен қатар қаржылық және өндірістік инвестицияларды да қамтиды;

- Францияда-маржиналдық есеп-маржиналдық пайда көрсеткіштерін қолдана отырып, перспективаға басқарушылық шешімдерді іздеу және негіздеу;

- Ресейде - басқарушылық есеп-шығындар, шығындар және өнімнің өзіндік құны туралы ақпаратты жинау және түсіндіру жүйесі [3,4].

Жалпы қабылданған тәсіл шеңберінде (басқарушылық есеп басқару жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз ететін ақпараттық базаның бөлігі болып табылады) басқарушылық есеп басқару жүйесінің ақпараттық негізі болып табылады. 1972 жылы экономика бойынша Нобель сыйлығының лауреаты К. Эрроу пікірімен бөлісе отырып, басқару есебі ақпаратты беру тетігі ретінде экономикалық тиімділікті арттыруға ықпал етеді деген болжам айтуға болады.

Ең алдымен, кәсіпорында басқару есебін ұйымдастырудың қаржылық есептілік жүйесінің жұмыс істеу циклына тәуелділігі өзінің басты артықшылығы - жеделдігінен айырылған өнім өндіруге жұмсалған шығындар туралы ақпараттың көбінесе уақтылы басқару шешімдерін қабылдау үшін де, ұйымішілік жоспарлау үшін де сенімді база бола алмайтын бұрмаланған деректерді қамтитынына алып келеді. Басқарушылық ақпаратты қаржылық, атап айтқанда - тұрақты емес негізде есептілікті жасау іс жүзінде тек ұсыныс болып табылады. Көп жағдайда ұйымдағы басқару есептерін жасау жиілігі тұрақты сипатта болатын және жыл сайын немесе тоқсан сайын жасалатын қаржылық есептілікті жасау жиілігімен анықталады. Алайда, аграрлық-өнеркәсіптік кешен кәсіпорнында Басқару есебі жүйесін ұйымдастыру кезінде тек апта сайынғы және күн сайынғы өндіріс шығындары туралы есептер фирманың менеджерлеріне шығындарды қысқарту және өнімділікті арттыру туралы шешім қабылдау кезінде пайдалы болуы мүмкін [5].

Басқарушылық ақпараттың құндылығын төмендететін қазақстандық кәсіпорындарда басқарушылық есепті ұйымдастырудың елеулі кемшілігі жауапкершілік орталықтары бойынша есеп қоюдың формальды тәсілі болып табылады. Есептің бұл түрі жауапкершілік орталықтары деп аталатын ұйымның элементтеріне өз назарын аударатын басқарушылық бақылау үшін қолданылады. Басқарушылық бақылау ұйымның өз стратегиясын орындауын қамтамасыз ету мақсатында жауапкершілік орталықтарының қызметін жоспарлау мен басқаруды қамтиды. Өндірістік есептің отандық жүйесінің елеулі кемшілігі жауапкершілік

орталығына кіру туралы құндық ақпаратқа (еңбек шығындары, шикізат және материалдық қызметтер және т.б.) негізгі назар аудару болып табылады. Алайда, бәсекелес сыртқы орта жағдайында есепке алынбаған, «сапалы» ақпарат (пайдаланылатын материалдардың сапасы, жұмыс күшінің кәсіби деңгейі және т.б.) маңызды мәнге ие болады. Бұдан басқа, жауапкершілік орталықтарының басшылары өз бөлімшесі қызметінің нәтижелері туралы ақпаратты қажет етеді. Бұл ретте қазіргі жағдайда басқарушылық шешімдерді қабылдау үшін жауапкершілік орталықтарының шығулары туралы (түсім, сатудан түскен кіріс) құндық деректер ғана емес, қанша қатандық Ақпарат және ең алдымен, өндірілген өнімнің сапасы туралы негізгі мәнге ие болады. Басқару аппараты осындай ақпаратқа ие бола отырып, стратегиялық жоспарлаудың алға қойылған өндірістік міндеттерін тиімді орындау үшін кәсіпорын қызметкерлеріне пәрменді әсер етуі мүмкін.

Сондай - ақ, отандық басқару есебінің тағы бір маңызды мәселесі - өнімнің әр түрлі атауларын шығаратын ұйымда басқару есебі жүйесін ұйымдастыру, атап айтқанда-тікелей емес еңбек шығындарын және материалдарды және басқа да үстеме шығыстарды бұйымдардың нақты түрлеріне немесе топтарына жатқызу жөніндегі міндет туралы атап өткен жөн. Шығындарды есепке алудың және өзіндік құнды калькуляциялаудың дәстүрлі әдістері шеңберінде пайдаланылатын дайын өнімнің түрлері бойынша үстеме шығыстарды бөлу тәсілдері тым шамамен бағалауды қамтамасыз етеді. Өз кезегінде, басқарушылық шешімдерді қабылдау кезінде бұрмаланған ақпаратты пайдалану шығарылатын бұйымдардың сапасын бақылаудың тиімсіздігін және ұтымсыз баға саясатын негіздейді. Осылайша, әртараптандырылған өндірісі бар ірі ұйым үшін басқарушылық есепке алу жүйесін ұйымдастырудың кемшіліктерінен туындаған ішкі операциялар туралы шынайы ақпараттың болмауы өндіріс тиімділігінің төмендеуіне және бәсекелестер тарапынан жоғары осалдыққа, нәтижесінде - нарықтағы қол жеткізілген позициялардың жоғалуына алып келуі мүмкін. Бұл мұндай кәсіпорындарды дайын өнімнің бір немесе бірнеше түрлерін өндіруге маманданған және бұйымдардың сапасын бақылау және баға белгілеу туралы шешімдер қабылдау үшін анағұрлым қарапайым ақпараттық сұрау салулары бар ұйымдармен рыноктан ығыстыруға әкеп соғуы мүмкін. Сондықтан әртараптандырылған өндірісі бар ірі ұйымдар көбінесе басқарушылық есепке алу жүйелерін жаңа бәсекелестік сыртқы орта жағдайларына бейімдеуді дербес жүргізеді.

Әлемдік тәжірибеде «басқару есебі» ұғымын анықтаудың әртүрлі тәсілдері бар. Орыс термині ағылшын management accounting (немесе managerial accounting), бірақ оның еуропалық аналогы – «контроллинг» деп аталады. Бұл екі термин толық эквивалентті емес және «басқару есебі» терминін түсінудің екі тәсілін көрсетеді.

Еуропалық "контроллинг". Бұл тұжырымдамада басқарушылық есеп компанияның қызметі туралы, оның ішінде шығындар, бөлімшелер қызметінің

нәтижелері және өнімнің өзіндік құны туралы ақпаратты жинау мен түсіндірудің біріктірілген жүйесі ретінде қарастырылады. Бұл ретте, ең алдымен басқарудың ішкі процестеріне бағдарлана отырып, экономикалық басқару жүйесінің нормативтік-жоспарлы сипатына, ұсынылатын ақпараттың қаржылық сипатына немесе қаржылық көрсетуге және оның әр түрлі деңгейлерде кәсіпорынның ішкі есептілігін алу үшін маңыздылығына баса назар аударылады. «Контроллинг» терминінің «бақылау» сөзімен бір түбірі кездейсоқ емес – бұл есепке алудың бақылау функциясымен байланысын білдіреді. Бұл ішкі бақылау және кәсіпорын қызметін басқару мақсаттары үшін есепке алуды ұйымдастырудың кеңейтілген жүйесі. (Басқару есебінде контроллингтің заманауи түсіндірмесімен салыстырыңыз – төменде қараңыз).

«Техникалық» аспектіде біртекті деректерді жүйелеу және біріктіру үшін контроллинг шоттардың негізгі жоспарының аналитикалық белгілерін міндетті түрде пайдаланады, бұл оның «классикалық» бухгалтерлік және басқару есебінің отандық жүйесімен «роднит» бөлігі. Алайда, бұл контроллингте қолданылатын жалғыз тіркеу жүйесі емес.

Басқару есебі («management accounting») бұл тәсілде кез келген есептік қызметтің негізгі міндеті «кәсіпорынның басқару персоналын басқару шешімдерін қабылдау үшін уақтылы және толық ақпаратпен қамтамасыз ету» болып табылады. Бұл ретте шешімдердің көпшілігі басқару процесінің сыртқы қатысушысының, әсіресе акционерлер мен иеленушілердің талаптарын қанағаттандыруға бағытталған. Мұндай тәсіл management accounting терминіне сәйкес келеді, бұл «басқару қажеттілігіне қарай шоттарды жүргізу» деп аударылуы мүмкін. Бұл тұжырымдамада компанияны басқарудың «компания құнын» бағалау және арттыру, өзіндік құн мен ақша ағындарын басқару сияқты міндеттеріне аса көңіл бөлінеді. Бұл ретте басқару есебі әдетте дербес есеп жүйесі ретінде сипатталады. Бұл тәсіл көптеген коммерциялық фирмалардың қалыптасқан практикасына жақын, алайда отандық жағдайларда ол айтарлықтай жеткіліксіз, өйткені бізде ең үлкен проблемалар ішкі үдерістерді басқаруды ұйымдастыру саласында байқалады, бұған еуропалық «контроллинг» көп көңіл бөледі [3,5].

Шығындарды есепке алудың қолданыстағы көлеңкелі жүйелерін екі белгі бойынша жіктеуге болады: шығындарды нормалау дәрежесі және шығындарды толық көрсету. Бірінші жағдайда іс жүзіндегі (өзекті), есептік (қалыпты, негізделген, тұрақты) және нормативтік (стандартты) жүйелер, екіншісінде – өндіріске есепке алу жүйесінің толық (барлық шығындарды белгілейді) және ішінара (шығындардың бір бөлігін ғана белгілейді) болып бөлінеді.

Олардың әрқайсысын қарастырайық. Бухгалтерлік есепте дәстүрлі пайдаланылатын толық нақты шығындарды есепке алу жүйесі барлық шығындарды жан-жақты және нақты көрсетуді көздейді. Мысалы, қатты ставкалар бойынша есептеу амортизациясы, ал іс жүзінде негізгі құралдардың

тозуы жеке өтеді. Қарастырылып отырған жүйеде шығындар үш бағыт бойынша топталады: элементтер бойынша, жауапкершілік орталықтары бойынша және дайын бұйымдар бойынша. Жанама шығындар жауапкершілік орталықтары мен дайын бұйымдар бойынша алдын ала таңдалған базалар бойынша және белгіленген коэффициенттерге сәйкес бөлінеді. Бұл бөлу өндірістік қуаттарды пайдалану дәрежесіне байланысты емес; ол өндіріс көлемімен және оны аяқталған және аяқталмаған етіп (эрқашан шартты) бөлумен айқындалады. Қосымша шығындарды бөлу шартты түрде, өйткені базаны таңдау жанама шығындарды бөлу нәтижесін алдын ала анықтайды. Қос үлестіру өндіріс нәтижелерін бұрмалауға әкеледі. Бұл шығындарды есепке алудың осы жүйесін пайдаланудың шектеулілігі, оның басқару шешімдерін қабылдау және бақылау – тексеру жұмыстарын жүргізу үшін пайдасыздығы негізделеді.

Қалыпты шығындарды есепке алу жүйесі алдыңғысының дамуы болып табылады. Оның айрықша ерекшелігі-қалыпты бағаларды қолдану (әдетте, орташа, бірақ үнемі материалдар, энергия мен қызмет көрсетулердің қатты бағалары). Бұл жүйе кезінде жанама шығындар бөлінбейді, ал мәні өткен жылы қол жеткізілген шығындар деңгейіне сәйкес келетін немесе жылдық өндірістік жоспар деректерінің және жанама шығыстардың жалпы жоспарлы сомасының негізінде есептелетін алдын ала белгіленген ставкалар бойынша есептеледі. Қалыпты шығындар кәсіпорынның өндірістік қуаттарын орташа жылдық пайдалану туралы деректер негізінде есептеледі. Жүйенің кемшілігі-бұл жерде тұрақты және ауыспалы шығындар арасындағы айырмашылық жүргізілмейді. Бұл жүйенің мынадай артықшылықтары бар: шығындар өндіріс көлемімен емес, өндірістік қуаттарды пайдалану дәрежесімен байланыстырылады: нақты шығындардың қалыпты шығындардан ауытқуын талдау шаруашылық процесінің тиімділігін бақылауға мүмкіндік береді, осылайша өзіндік құнның негізсіз кездейсоқ ауытқуын болдырмайды.

Әкімшілікке өндірістік шығындар қандай болуы тиіс екендігі туралы ақпарат беруге арналған нормативтік шығындарды есепке алу жүйесі. Тікелей шығыстарды тіркеу үшін нормативтер (стандарттар), ал жанама шығыстарды тіркеу үшін – сметалар (бюджеттер) қолданылады. Осының арқасында өндірістік қуаттарды нақты пайдалануға күтілетін нормативтік шығындарды қайта есептеу мүмкіндігі пайда болды. Есепке алу процесінде нақты жалпы шығындардың нормативтік шығыстардан ауытқуларын анықтау жүргізіледі.

Қазіргі жағдайда «басқару есебі» термині өте танымал болды, дегенмен бәрі не екендігі туралы нақты түсінік жоқ [3,4]

Басқару есебінің мақсаты-ұйымдарда шаруашылық процестерді бақылау, жоспарлау және басқару үшін пайдаланушыларды дер кезінде жинау, өңдеу және ақпаратпен қамтамасыз ету.

Егер қаржылық есепке алу компанияның немесе фирманың қатаң таңдалған есеп саясатында және қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттарына сәйкес

келсе, онда басқарушылық есепке алу жөніндегі маман есепке алудың ғана емес, талдау мен бақылаудың тәсілдерін, нысандарын, әдістері мен тәсілдерін таңдауда еркін. Басқару есебінің басты міндеті - әрбір ұйымдағы экономикалық үдерістердің мәнін дұрыс ұстау және экономикалық, нақты қажетті ақпаратты уақытында беру, ал онымен бірге басшыға немесе менеджерге кеңес беру [5].

Осылайша, кәсіпкерлік қызметті басқару есебінің мақсаты-бұл нарықтық механизм жүйесіндегі басқаруды ақпараттық қолдау жүйесі, сонымен қатар, басқару есебінің мақсаты, біздің ойымызша, кеңірек ашылады.

Қазақстан Республикасы фирмасының (ұйымының) тауарлар мен қызмет көрсету бизнесін жүргізуде дербестікке ие бола отырып, халықаралық бизнеске қосылатын болады.

Бұл ретте туындаған сұрақтар саны аз емес. Батыс серіктесті қалай

Ұйымның немесе фирманың ақпараттық жүйесіндегі басқару есебі маңызды және қажетті болып табылады. Дайындалған ақпараттың негізінде фирманың жалпы алғанда ғана емес, өндірістік цехтар бөлінісінде де басқару тиімділігі анықталады, онда құрылымдық бөлімшелердің, цехтың, фирманың (ұйымның) ішіндегі қызметі туралы деректер бар. Басқарушылық есеп цех бөлігінде, цех ішінде ауысымдар мен бригадалардың бөлінісінде немесе олардың дұрыс басқарушылық шешімдерді қабылдау, шаруашылық операцияларын тиімді орындау мақсатында орындалатын шаруашылық операцияларының әртүрлі деңгейдегі менеджерлер үшін ақпаратты дайындайды және қалыптастырады. Басқару есебінің мазмұны басқару мақсаттарымен анықталады, оны әкімшіліктің шешімі бойынша ішкі бөлімшелер басшылары үшін қойылған мүдделер мен мақсаттарға байланысты өзгертуге болады. Нарық жағдайында мақсаттар тек фирманы ғана емес, әр цехта шығындарды азайту және кірістің өсуін арттыру болуы керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Аманова Г.Д., Махамбетова А.О., Садиева А.С., Жумабекова Г.Ж. - Оқу құралы - Басқару есебі-Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ АҚ, 2019-237б
2. Иманбаева , З. О. Басқару есебі: оқу құралы / З. О. Иманбаева ; Қ. Жұбанов атын. Ақтөбе өңірлік мемлекет. ун-ті. - Алматы : Экономика , 2017. - 274 б. - ISBN 978-601-225-944-5
3. Зейнуллина, А. Ж. Басқару есебінің негіздері: оқу құралы / А. Ж. Зейнуллина. - Алматы : ССК, 2018. - 168 б. - Библиогр.: 161-165 б. . - ISBN 978-601-327-633-5
4. Корабаев Б.С., Бекхожин С.А. -Контроль в системе управления затратами Международной научно-практической заочной конференции, «Инновационные направления интеграционных процессов в Евразии», АО «Финансовая академия» Астана ноябрь 2015 г.

5. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет/ағылшын тілінен Н.Д. Эриашвили ауд. 2012 ж. - №5. – 4 бет.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, ДВА, кәсіби бухгалтер Корабаев Б.С.

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ БЮДЖЕТІНІҢ КІРІСТЕРІН ТАЛДАУ

Сапар Н.Т.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде дамуының әр кезеңіне сәйкес нақты мақсаттар қойылды, олар: айқын, тиімді және тұрақты бюджетке қол жеткізу, халықтың қажеттіліктерін жоғарғы дәрежеде қамтамасыз ететін және мемлекеттік қызметтер мен функцияларды сапалы орындау.

Қазіргі нарықтық экономика жағдайындағы, ұйымдарға жеткілікті қолдау көрсету, қаржы секторының отандық тауар өндірушілерге, халықтың әлеуметтік қорғалмаған жіктеріне көмек көрсету, мемлекеттің маңызды әлеуметтік-экономикалық даму басымдықтарын іске асыру қажеттілігі алдында мемлекеттік бюджеттің рөлі одан да күшейе түсуде. Сондықтан, бюджет саясатының тиімділігін жетілдіру тиімді орындау мемлекеттің негізгі тапсырмасы болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы негізгі стратегиялық басымдықтар, оның ішінде бюджеттік стратегиялары Президенттің жыл сайынғы жолдауларында тұжырымдалады. «Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә. Назарбаев макроэкономикалық саясатты жаңғыртудың ең маңызды басымдылықтарының бірі, бағытталған бюджеттік саясатқа баса назар аударды.[3]

Мемлекеттің өз міндеттері мен функцияларын іске асыруды қаржылық қамтамасыз етуге арналған орталықтандырылған ақша қорын бюджет деп атаймыз. Ал мемлекеттік бюджет дегеніміз өз араларында өзара өтелетін операциялар ескерілмей, республикалық және жергілікті бюджеттерді біріктіре алатын, мемлекеттің орталықтандырылған ақша қоры.

Осы мемлекеттік орталықтандырылған ақша қорын қалыптастырумен және пайдалануымен байланысты болып келетін бюджеттің жұмыс жасауы ерекше экономикалық нысандары ол бюджеттің кірістері мен шығыстары болып табылады. Олар құндық бөліністің жеке көздерін білдіреді. Категориялардың екеуі де бюджеттің өзі сияқты объективті және олардың өзгеше қоғамдық арналымы болады. Олар біріншісі кірістер, яғни мемлекетті қажетті ақша қаражаттарымен

қамтамасыз етсе, екіншісі шығыстар орталықтандырылған ресурстарды жалпы мемлекеттік қажеттіліктерге сәйкес бөледі.

Мемлекеттік бюджеттің ішіндегі жергілікті бюджеттердің рөлі, олардың құрамы мен құрылымы жергілікті мемлекеттік органдарға міндеттелген функциялар мен міндеттердің мазмұнымен және сипатымен, сондай-ақ мемлекеттің әкімшілік-аумақтық құрылысымен және саяси экономикалық бағыттылығымен толықтай айқындалады. Жергілікті бюджеттер түрлі факторларға тәуелді болады. Атап айтсақ:

- елдің жалпылама экономикалық жағдайы;
- тиісті аумақтың экономикалық әлеуеті;
- жергілікті билік және басқару органдарының құқықтары мен міндеттерін реттейтін мемлекеттік заңнаманың деңгейі;

Ендігі тақырыбымызға орай Ақтөбе облысының кірісінің қалыптасуының жыл сайынғы динамикасына назар аударайық.

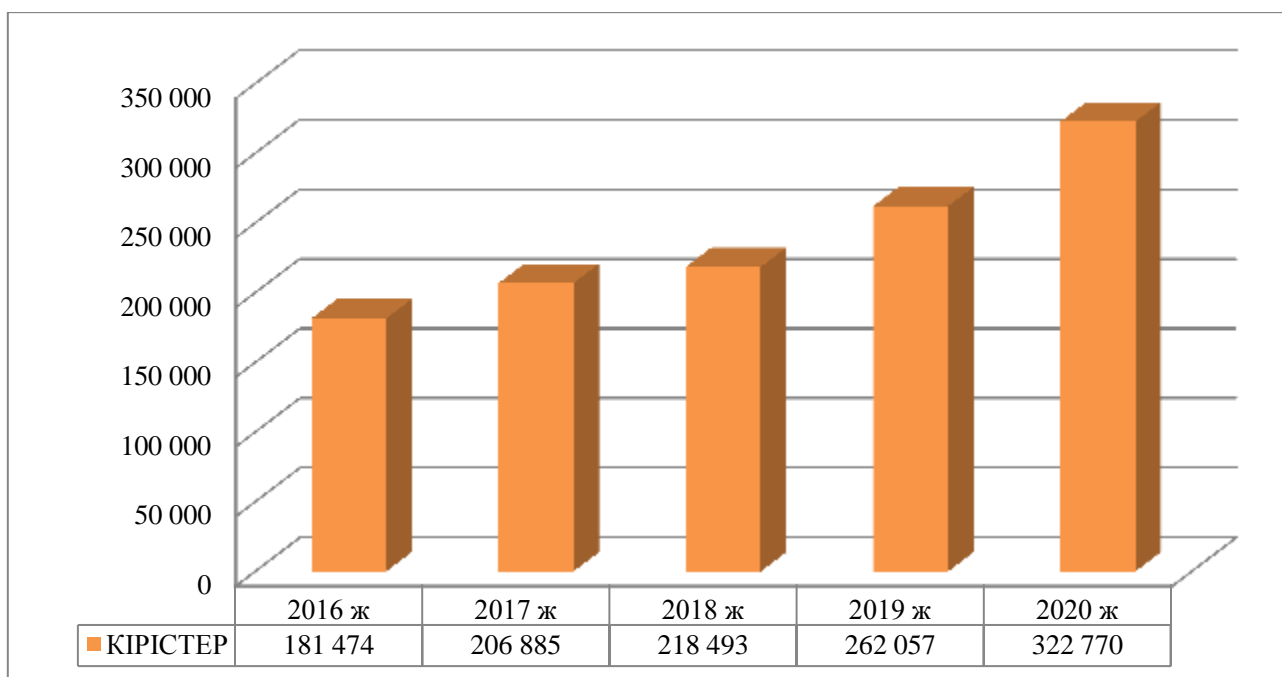

Диаграмма 1. Ақтөбе облысының бюджеттегі кірістерінің қарқыны, млн.тг

Ескерту –[4] мәліметтері негізінде автор құрастырған.

Жоғарыдан байқағанымыздай, Ақтөбе облысы бюджеті кірістерінің даму қарқыны байқалады. Нәтижесі көңіл толтырарлықтай. Себебі зер салып қарасақ көріп отырғанымыздай жылма –жыл өсу динамикасына ие болып отыр. 2020 жылдық қорытындысын 2016 жылмен алыстырғанда 30,5 пайызға артқан.

Бюджеттің кіріс бөлімдерінің жылдық динамикасын құрастырдық. Баса мән беріп қарасақ ең көп түсім түсіріп тұрған салалары олар салықтық түсімдер және трансферттердің түсімдері. Және де бұл диаграммадан жыл сайынғы өсімді көре аламыз. 2016 – 2020 жылдар аралығында тоқтаусыз өсуде болған, бірақ 2018 жылымен 2019 жылы салыстырғанда салықтық түсімдер 1,7 пайызға төмендеген, ал трансферттердің түсімдері бойынша 2018 бен 2020 жылдардың араларын салыстырғанда -49,8 пайызға қарқынды азайған. Ал салықтық емес түсімдер мен негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдерге келер болсақ, көргеніміздей нақты жыл араларында тұрақтылық болмаған. Бірақ екі түсімдеде бір жылдары түсім аз болған, яғни нақты айтатын болсақ 2017 жылдар екі түсім бойынша 2016 жылмен салыстырсақ салықтық емес түсімдерде -45,8 пайызға және негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдер бойынша -46,5 пайызға құлдырап азайған.

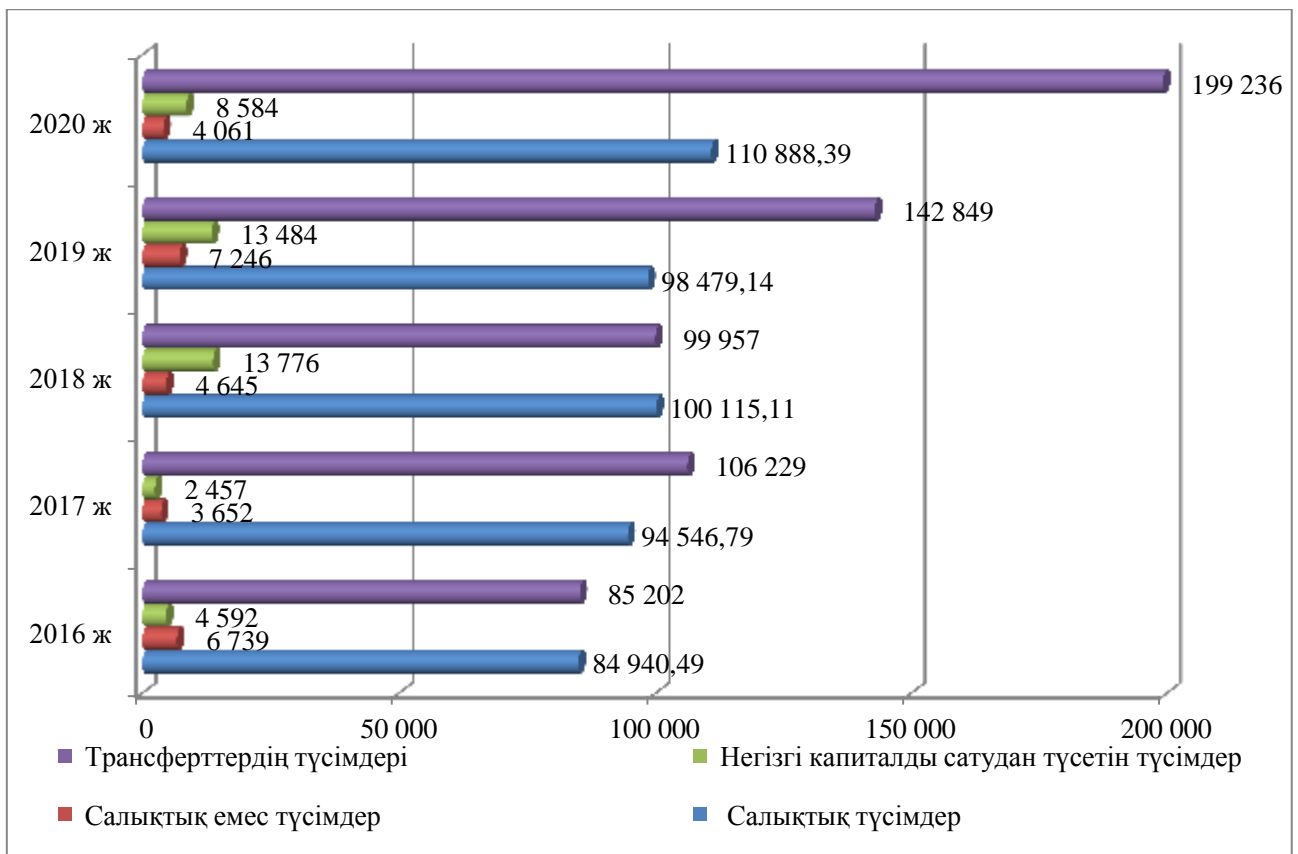

Диаграмма 2. Ақтөбе облысы бюджетінің кірістерінің құрылымы, млн.тг
Ескерту –[4] мәліметтері негізінде автор құрастырған.

Сонымен Ақтөбе облысының бюджетінің кірісін қалыптастыратын салықтық түсімдер мен трансферттердің түсімдері екенін өткен талдамалардан байқап көре аламыз. Және осы екі түсімнің жыл сайынғы салыстырмалы талдау бойынша

көрсеткіштері оң және көңіл толтырарлықтай нәтиже беріп отыр, яғни олардың жыл сайынғы сомасы өсіп отырды және салықтық үлесі де жылдық өсу қарқынына ие болып отыр.

Рыноктық экономика жағдайында мемлекеттің кірістерін жұмылдырудың негізі әдістері салықтар болып табылады. Барынша елеулі үлесті, әрине, салықтық түсімдер алатыны анық. Салықтардың көмегімен мемлекет елде өндірілетін өнімнің бір бөлігін жинайды, және содан соң оны мемлекеттік шығыстар арқылы қайта бөледі. Ішкі жалпы өнімнің көрсеткіші жоғары болған сайын бюджеттің мүмкін болатын жиынтық кірістері мен шығыстары да жоғары болады.

Салықтардың мемлекеттік қаржы ресурстарын қалыптастырудағы ролін ең алдымен, бюджет кірістерін қалыптастырудағы орынын анықтау арқылы қарастырайық. Кірістердің негізін салықтық түсімдер құрайды, ал салықтық түсімдердің негізгі көздері, бұрынғыдай қосылған құн салығы мен корпоративтік табыс салығы болып табылады. Бірақ біздің жағдайға Ақтөбе облысы бойынша салық түсімдерінің негізгі көздері жеке табыс салығы мен әлеуметтік салық болады.

Кесте 1. Ақтөбе облысы бюджетінің кірісін құрайтын негізгі салықтық түсімдер

	корпорациялық табыс салығы		жеке табыс салығы		әлеуметтік салық		акциздер	
	соммасы	Үл есі, %	соммасы	Үл есі, %	соммасы	Үл есі, %	соммасы	Үл есі, %
2016 ж	-		23 991	28, 24	18 861	22, 21	6 287	7,4 0
2017 ж	-		25 459	26, 93	19 624	20, 76	9 387	9,9 3
2018 ж	-		28 853	28, 82	21 802	21, 78	8 056	8,0 5
2019 ж	-		29 467	29, 92	24 795	25, 18	3 225	3,2 8
2020 ж	11 651	10, 51	31 659	28, 55	26 104	23, 54	3 800	3,4 3
*Ескерту –[4] мәліметтері негізінде автор өзі құрастырған								

Ақтөбе облысының бюджетінің кірісінің бір бөлігін құрайтын негізгі салық түсімдерінің түсу динамикасы мен олардың үлесін жоғарығы жақтағы кестеден көре аламыз. Салықтар бойынша түсу динамикасы жылдар аралығында өзгеріс байқамыз, яғни 2016-2019 жылдар аралығында корпоративтік табыс салығы жергілікті бюджеттің кіріс көзі ретінде саналған жоқ, сондықтан оның мәні

жазылмады, ал 2020 жылы өркендеп 10,51 пайызға артқан. Сонымен қатар жеке табыс салығы да 2016 және 2017 жылдар аралығы 2 пайызға кемігенмен, 2018 жылдан бастап 2020 жыл, яғни 3 жыл қатар өсуін тоқтатпаған. Ал әлеуметтік салықтарға келсек, оның соммасы бойынша жылма-жыл үздіксіз өсуді көре аламыз, яғни 2019 жылмен 2016 жылды салыстырғанда 31,5 пайызға артса, құрлымдық өзгерісінде 3-ке өскен, яғни 2016 жылы әлеуметтік салық салық түсімдерінің 22, 2% құраса, 2019 жылы 25,2 % өскен. Соңғы салық бұл – акциздер. Олар 3 жыл қатар өсенмен, соңғы 2 жыл күрт төмендеген, яғни соңғы жоғары болған 2018 жылмен 2020 жылды салыстырғанда 112 пайызға төмендеген.

Қазіргі кезде бюджет қоғам өмірінің барлық саласын қамтиды, яғни халық шаруашылықтарын, әлеуметтік сақтандыру мен қамсыздандыруды, білім беру мен ғылымды, мәдениет және өнер саласын, денсаулық сақтауды, қорғаныс пен басқаруды қамтитын экономикалық реформаны жүргізуге мемлекеттің ішкі және сыртқы ресурстарын біріктіріп әрі шоғырландыруға қабілетті болып келеді.

Осылайша, қорытындылай келе бюджеттік кіріс қай мемлекет, қай облыс болмасын қаржылық ресурстарының көзі болып келеді және маңызды орын алатындығын айқын дәлелдейді. Алайда жылдық салыстырмалық көрсеткіштерінің нәтижесі әр түрлі себептерге байланысты өзгерістермен тұжырымдалды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Сақтаганова И.С. С Қазақстан Республикасының бюджет құқығы технологиясы. Оқу құралы. - Алматы: Эверо, 2020. – 408 б. // https://elib.kz/kk/search/read_book/2699/
2. <https://kk.wikipedia.org/wiki>
3. Капсалямова С. С. Қазақстан республикасының қаржылық және бюджеттік қызметінің өзекті мәселелері / Капсалямова С. С., Ибрагимов Ж. И., 2020. - 209 с. // https://elib.kz/kk/search/read_book/3546/
4. <https://www.gov.kz/>

Ғылыми жетекші: **э.ғ.к., доцент Ахметова Г.И.**

ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКА, БАСҚАРУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сапарова Ә. Н., Гиляжова С.М.

Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Бұл тақырыпты алған себебім, осы тақырып ең қызықты әрі ауқымды. Экономика, басқару, құқық мәселелері қазіргі таңда қарқынды түрде қызу

талқылануда. Үшеуі әр түрлі сөз болғанымен бір мағына беретіндігі түсінікті. Менің ойыма үшеуін оқығанда ең алдымен жемқорлық сөзі келеді...

Ұлттық экономика -қызметі көбінесе экономикалық аумағында жүргізілетін жұмыстардың бірлігі. Мысалы, оған үкімет, фирмалар, жеке кәсіпорындар, компаниялар және тағы басқалары жатады. Ұлттық есепшіліктің халықаралық тәжірибесінде экономика аумақ санатына мыналар жатады: елдегі әкімшілік басқарудың еркін тауар-ақша айналысы жүзеге асырылатын аумағы; әуе кеңістігі, мемлекеттің балық аулауға, шикізат, отын өндіруге айрықша құқығы бар аумақтық су мен құрлықтық қайраң; шет елдегі “аумақтық анклавтар”, яғни елдің дипломатиялық, әскери, ғылыми және басқа мақсаттар үшін меншікті жалдау негізінде немесе сатып алу жолымен басқа мемлекеттерде пайдаланатын экономикалық аймақтары; кеден бақылауынан азат аймақтар - бұл аймақта сыртқы сауда мәмілесінің заты болып табылатын кез келген материалдық құндылықтар кеден бақылауына жатпайды және импорт баждары мен алымдары салынбайды. Ұлттық экономикалық тепе-теңдік дегенімізді- барлық бір салада жұмыс жасайтын салалардың нарықтарда сұраныс пен ұсыныстың тең болған жағдайы деуге болады. Бұны қарапайым тілмен былай түсінуге болады: дүкенші өзінің тауарын арзан бағада сатып алды және оны сатып алушыға үстіне өсім қосып береді. Міне, осы жерде түсетін табыс көзі тұтынушылардың сатып алған өнімдерінен барынша мол пайдаға ие болғанын сипаттайды.

Басқару- бәріне белгілі, бәрін реттеп, басқарып жүру процесі. Осы процесті алып жүру үшін мықты адамды басшылыққа сайлайды. Ол сайланған адам барлығының үмітін ақтап, ұсыныстарымен танысып, ақыл қосады. Барлық жауапкершілікті мойнына алады.

Құқық мәселелері- өте маңызды, міндетті жауапкершілік. Әрбір адамның өз құқығы бар және әрбір адам өз істегені үшін жауап беруі тиіс. Барлық тақырыпшаларға бөлек тоқталатын боламын.

Ұлттық экономика. Қай елде болмасын ұлттық экономиканың дамуы, институттар мен жоғары оқу орындарына байланысты болады. Менің айтқым келетін нақты ой- Қазақстанның экономикасының даму деңгейінің жоғары дәрежеде болғанын қалайтын болсақ, жастар яғни біздер оқуда жоғары білімге ие болуымыз керек. Елімізде көптеген пайдалы қазбалардың қайнар көзі жатыр. Ең бастысы әрине-мұнай. Өз елімізден өндіріліп жатырған мұнайды басқа елдердің өз пайдаларына жаратқанын қаламаймын. Қолымызда бар дүниені не үшін пайдаға асыра алмаймыз? Мысалға басқа шет елдерге қарасақ кішкене қана пайда көзін көрсе бәрін бір нәрсеге жаратып, үлкен дәрежеде көрсетіледі. Қазақстанның Америкадан қай жері артық? Барлық дерлік, пайдалы қазбалар бар, табиғатымыз да басқа елдермен салыстырарлықтай дәрежеде, барлық зауыт, фабрикалар жеткілікті. Меніңше, тек осының бәрін ұйымдастырып жоспарлайтын білімді, білікті мамандар аз.

Қазақстанның ғылыми-технологиясын дамыту мақсатында түрлі шараларды ұйымдастыру керек. Мысалы, экономикалық саясат пен қазіргі таңда айналысып жатырған үлкен нәтижелі жұмыстарды дамыту барысындағы рейтингтің арқасында Қазақстан өзіне ғылыми технологиялық бастамашылдық танытуға мүмкіндік бере алады және солай істеуі тиіс. Сонда еліміздің ғылыми-технология деңгейінің одан әрі қарай дамуына қадам басылады. Ең алдымен шетелдіктердің пайдаланатын ресурстарын Қазақстанға енгізу керек, басқа елдерден акция сатып алып, одан әрі дамыту еліміздің технологиясының өркендеуіне үлкен септігін тигізеді деген ойдамын. Біз барынша озық технологиялық идеяларға ие болуымыз үшін, ғылыми технологиясы өте жақсы дамыған елдердің өнегелерін ұстануға тиіспіз. Өзіміздің елден өндіріліп жатырған әрбір затты жоғары деңгейде көрсету инновация импортының тиімді әдісі болып табылады. Осындай шараларды көптеп өткізу барысында Қазақстанның бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына кіріп кетуі де ғажап емес. Әрине, бәрі айтқанға оңай, көп еңбектену керек... Ұлттық экономиканы дамыту өз қолымызда.

Басқаруға келер болсақ, жаңа айтқанымдай арты жемқорлыққа келіп тіреледі. Қазақстан елдер арасында жемқорлықтан 180 елдің ішінде 113- ші орында тұр. Жемқорлық қылмыстары көбіне бірінші әкім саласы ауылдан бастап облыстық деңгейге дейін, екінші құқық қорғау орындары және соңғысы білім салаларында басым. Басқару дегеніміз- халықтың ақшасын жеу емес, халықты қамтамасыздандыру. Жемқорлық дендеген жерде жұмыс іске аспайды. Осы күнге дейін жаңалықтардан көріп жатырмыз, қаншама ада жұмыс жасап, маңдай терінің еңбегін ала алмай жүр. Қанша митингке шықса да, басшылыққа қарсы болса да солардың ауызын жаптырып тастайды. Ол халықтың маңдай терінің ақшасы, оны басшылардың жеуге хақысы жоқ! Міне, осы жерде құқық мәселелері туралы да айтуға болады. Жаңа үш бөлімге бөліп қарастырған жемқорлық бөлімдерінің екіншісі құқық саласы, осыдан кейін халық өз құқын қорғауы тиіс деп қалай айтамыз?

Полиция қызметкерлері де өз жұмыстарын адал орындамайды. Күнделікті өмірде жемқорлық жиі кездеседі жән оның зияны зор. Ең сонында тіпті жазықсыз қызметкерлерге жала жабылып жұмыстан шығарылады. Басшылары одан кейінде қанағаттанбайды. Басшылықта отырғандар өз беделдерін асыра пайдаланады...

Құқық мәселелері. Конституцияда қаншама заң бар, әлі күнге дейін де заң өз күшіне еніп жатыр. Қазіргі таңда не көп? Жас қыздардың тағдыры, көлік апатына ұшырау, әйел адамдарды күйеуінің соққыға жығуы, кішкентай балалардың жиі жоғалуы және тағы басқалары. Меніңше, қыздарды зорлау қылмысы, осы қылмысқа барған адамдарды өлтіру жазасына кесу туралы заң шыққаннан кейін азаяды. Ол қыздың тағдыры одан кейін не болады деп ойламаған ер адамның жер басып жүруінің себебі жоқ.

Қазіргі таңда, қаражаты мол адамдар жол қауіпсіздігін сақтамайды. Сонында, бір адамның қанын мойнына жүктейді. Бірақ , ол жазаланбайды. Өйткені, оның

қаражаты мол. Міне, осы жағдайларды шешу керек деп ойлаймын. Ол бір адамды өлтірді ме, өзі де өлсін.

Күйеуінің әйелін соққыға жығуы. Біріншіден, әрбір адамның өзінің құқығы бар. Не үшін әйел адамдар ер адамдардың соққысына ұшырауы керек? Осының бәрін көріп келе жатырған жеткіншектер ертең қалай отбасы құрады? Қыздар да ой қалыптаса бастайды, мен неге тұрмысқа шығуым керек, деген. Күйеулері әйеліне тиісіп жатырса отбасылық мәселе деп кіріспейді. Соның кесірінен қаншама әйел адам қайтыс болып жатыр. Әйел адамның құқығы бәрінен жоғары тұруы керек деп ойлаймын.

Атырау қаласының шет жақтарында бала жиі жоғалады. Ол ата-ананың қарамағандығы әрине, бірақ жоғалып кеткен жағдай да бірден іздеуге алынуы керек. Баланың қоқыс жәшігінен табылғандығы да бар еді. Естуімше, баланың өзі қоқыс жәшігіне түсіп кетіп, мерт болды дейді. Меніңше, мүмкін емес нәрсе.... Осындай сияқты жағдайларға қатаң мән берілу керек деп ойлаймын.

Қорытындылай келгенде, айтқым келген негізгі ойым, еліміздің экономикасының дамуын қаласақ, жоғары деңгейден көргіміз келсе, білімді жастардың ,білікті мамандардың көп болуы қажет. Сонда өз еліміздің сарқылған байлығын өзіміз өндіре аламыз! Бір жағынан орасан зор тәжірибе жинаймыз, екінші жағынан, осы заманғы әлемдік ғылыми технология үрдістерін білу ,жастардың алға қойылған міндеттерін жүзеге асыруда жұмысының жемісті боларына сенемін! Басқаруда және құқық мәселелерінде сыбайлас жемқорлықтың болмауын қалаймын. Жемқорлық бар жерде ештеңе әділ болмайды. Осы мақаламда өз ойымды толық жеткізе алдым деген ойдамын. Және осыны оқыған адамның ойы 180 градусқа өзгерер....

Қолданылған әдебиеттер:

1. Газет «Қызылжар» 2015 жыл.

Ғылыми жетекшісі: магистр-оқытушы С.М
Гилагова

ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Сисен А.К.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Мемлекеттік қаржылық бақылаудың негізгі қағидалары және жалпы бағыттары, сонымен қатар, елімізде мемлекеттік қаржылық бақылау мен мемлекеттік аудитті енгізудің даму кезеңдері 2013 ж. мемлекет Басшысы үкімімен

бекітілген Қазақстан Республикасында мемлекеттік аудитті еңгізудің Концепциясында қарастырылды.

ҚР-ның жаңа бюджеттік саясат Концепциясы мен ҚР-нда мемлекеттік аудитті еңгізудің Концепциясында мемлекеттік қаржылық бақылаудың рөлі артуы туралы, халықаралық стандарттарға сәйкес болатын әлеуметтік-экономикалық саясатты іске асырудағы мемлекеттік органдарға толыққанды бағалау жүргізу үшін және оның құрамында қаржылық есептілік аудиті, сәйкестендіру аудиты, тиімділік аудиті табылатын мемлекеттік аудит еңгізіледі деп айтылды. Концепцияда мемлекеттік аудит еңгізілуі оның мемлекеттік қаржылық бақылаумен үйлесімдік табатыны көрсетілді. Осы идея 2015 ж. қарашасында қабылданған қоғамдық қатынастарды реттейтін, қарастырылатын аумақта органдардың окілеттілігі мен қызметін ұйымдастыруды анықтайтын «Мемлекеттік аудит пен қаржылық бақылау туралы» Заңында іске асты. Концепция аясында мемлекеттік аудиттің заңды және әдістемелік негізі Лим декларациясы мен аудиттің халықаралық стандарттарының басты принциптеріне сүйенуді қамтамасыз ету, мемлекеттік жүйесінің әдістемелік базасын жетілдірілуі көзделген.

Заң аясында мемлекеттік аудит пен қаржылық бақылау түсініктері анық ажыратылып көрсетілген. Мемлекеттік аудиттің негізгі мақсаты – экономикалық саясатты сәтті іске асыру, ел, өңірлер, салалар, қызмет аясы және т.с.с. өндірістік потенциалын тиімді пайдалануына ықпал ету. Қаржылық бақылау, аудит барысында анықталған бұзушылықтарға шаралар қолдану мақсаты қойылған.

Ішкі мемлекеттік аудит ҚР-ның мемлекеттік жоспарлау Жүйесінің құжаттарында қарастырылған, аудиттелетін объектісінің жетістігі табылатын тікелей және түпкілікті нәтижелерді талдау, бағалау және тексеру болып табылады. Қаржылық бақылау мамандандырылған қызмет болып табылады. Қаржылық бақылаудың бар болуы объективті түрде, қаржыға экономикалық категория ретінде бақылау функциясы қажеттілігімен түсіндіріледі. Осы функция көмегімен қаржы бөлу пропорцияларын, қорлардың пайда болу көздерін, олардың пайдалануын алдын ала ескертеді. Қаржылық бақылау функциясы қоғамдағы, ең алдымен мемлекеттің өндіріс, айырбас процестерінде, материалды игіліктердің бөлінуіне және пайдалануына ықпал етуге мүмкіндік береді. Бақылаудың жүзеге асырудағы негізгі принциптері: жиілік, тұрақтылық, әмбебаптылық; алдын ала болжау; бақылау жұмысын дұрыс орындау нәтижесінде ғана, оны мұқият орындауында ғана жүзеге асатын әрекеттілік, нақтылық, жариялылық; бақылау органдарындағы қызметкерлердің еркіндігі.

Қаржылық бақылаудың негізгі міндеттері: қаржылық міндеттердің мемлекет, ұйым, халық алдында орындалуын тексеру; субъектілердің ақшалай ресурстарды дұрыс пайдалануын тексеру; субъектілердің қаржылық операцияларды, төлемдерді орындау кезіндегі, ақшалай төлемдерді жүргізу кезіндегі заң тәртібін сақтауды тексеру; өндірістің ішкі резервтерін анықтау; шаруашылық жүргізу субъектісінің рентабельділігін жоғарлату мүмкіндіктерін,

өндірістегі еңбек көлемінің өсуін, айналым қаражаттарының айналымын жылдамдату жолдарын, материалды және ақшалай қаражаттарды неғұрлым үнемді пайдалануды назарға алу; қаржылық тәртіптің бұзылуын жою және болуы мүмкін бұзушылықтарды алдын ала ескерту.

Қаржылық бақылаудың классификациясы субъектілердегі ерекшеліктеріне, бақылау әрекеттілігінің өту уақытына, бақылаудың ұйымдастыру тәсіліне негізделген.

Субъектілерге байланысты қаржылық бақылаудың бірнеше түрі ажыратылады. *Жалпы мемлекеттік бақылау* меншік түріне, бақылау ведомствосына қарамастан кез-келген бақылау объектілерінде жүргізіледі. Оны мемлекеттік билік және басқару органдары жүзеге асырады. Жалпы мемлекеттік бақылау құрамында салықтық, бюджеттік, валюталық және кеден бақылауларын бөліп көрсетуге болады. *Алдын ала қаржылық бақылау* ақша ресурстарының пайда болу, бөліну және пайдалану операцияларына дейін жүргізіледі, сондықтан да, ол қаржы тәртібінің бұзылуын ескеруде маңызды рөл атқарады. Бұл арада, қаржылық қызметтің жүзеге асуының негізгі болып табылатын құжаттары тексеріледі. *Ағымдағы қаржылық бақылау* – бұл ақшалай операция процессінде болатын бақылаудың түрі. *Келешекті қаржылық бақылау* – қаржылық операция аяқталған уақытта жүзеге асырылады.

Қаржылық бақылау қаржылық бақылауды жүзеге асыратын мекеме қызметінің ерекше формалары, бақылаудың объектісі мен субъектісі факторларына қарай әр түрлі тәсілдермен жүзеге асырылады. Қаржылық бақылаудың бірнеше әдістері бар: ревизия (негізгі әдіс), тексеріс, зерттеу жұмыстары, қаржы жоспарының жобаларын қарастыру, мәлімдемелер, қаржылық шаруашылықтың қызметіне есеп, баяндамалардың таңдалуы.

Аудиторлық бақылау – кәсіпорынның, компанияның, банктің, қамсыздандыру компанияның иеленуші мен аудиторлық фирмамен қорытындыланған келісім-шарт негізінде қаржылық-шаруашылық қызметінің жағдайын анықтау болып табылады. Формалары бойынша бақылау тікелей және жанама («камералдық қаржылық бақылау») түрлеріне бөлінеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Исаева Г.К. Қаржылық жоспарлау және болжау. Исаева Г.К. Оқу құралы/Алматы. ССК. 2019. 204 б.
2. Қазақстан Республикасының бюджеттік жоспарлаудың құқықтық негіздері: оқу құралы/Сақтаганова И.С.: оқу құралы/Алматы. CyberSmith. 2017. 148 б.
3. Тобылов Қ. Т., Даулетбаев Б. Т. Қаржылық бақылау және аудит. 2017.
4. Ішкі мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау жүргізу қағидаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2018 жылғы 19 наурыздағы № 392 бұйрығы.

ҚҰРЫЛЫС КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ ЖАҢА ЖАҒДАЙДАҒЫ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ РЕСУРСТАРДЫ ҮНЕМДЕУ

Тлепова Г.Б., Зинуллина А.И.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ

Құрылыс индустриясындағы кәсіпорындардың қызметі нәтижесінде өнім алу үшін әртүрлі материалдар мен табиғи ресурстар қолданылады. Алайда, бүгінде ұтымсыз пайдаланылатын, үйінділерде болатын, үлкен аумақтарды алып жатқан және қоршаған ортаны ластайтын ресурстардың жекелеген түрлерінің үлкен шығындары бар.

Отандық экономикадағы қазіргі жағдай тек қана орындылығын ғана емес, сонымен қатар кәсіпорындарды ресурстарды үнемдейтін ұдайы өндіріс түріне қарай жылжыту қажеттілігін алдын-ала анықтайды. Бұл ресурстардың барлық түрлерін: материалдық, энергетикалық, техникалық және технологиялық, қаржылық, ақпараттық, еңбек, интеллектуалдық ерекшеліктерсіз пайдалану тиімділігін арттыруды талап етеді. Бұл тұрғыда ресурстарды үнемдеу өндіріс тиімділігін арттырудың және табысты арттырудың маңызды құралы болып табылады [1].

Ресурстарды үнемдеу деп технологиялық процестің барлық кезеңдерінде шикізат пен материалдар мен энергияны минималды шығындаумен соңғы өнімді өндіруге және сатуға бағытталған қаражат жүйесі түсініледі.

Басқарудың нарықтық жағдайында ресурстарды үнемдеудің интегралды тәсілі күшейе түсуде, ол ресурстарды пайдалануды интенсификацияның технологиялық, экономикалық және әлеуметтік бағыттарының органикалық үйлесімін қамтиды. Бұл «жасылдандыру өндірісі» жалпы тұжырымдамасының құрамдас бөлігі, оған мыналар кіреді: ресурстарды үнемдеуді ынталандыру, принципіалды жаңа энергия көздерін іздеу, аз қалдықты өндіріс, қалдықтарды қайта өңдеу, сонымен қатар тауарлық өнімді өндіру және пайдалану процесі.

Бұған сонымен қатар шикізаттың экономикалық шығындары, табиғи ресурстарды кешенді пайдалану, аз қалдықты өндіріс, судың жабық айналым циклдары, қалдықтарды жоюды қамтамасыз ететін жаңа технологияларды құру кіреді [3].

Табиғи ресурстарды пайдалану тиімділігі табиғи ресурстарды пайдаланудың қарқындылығымен бағаланады. Ол өндіріске қатысатын нақты немесе интегралды ресурстың бірлігіне түпкілікті пайдалы өнім мөлшерінің ұлғаюымен немесе осы ресурстарды молайтуға нақты инвестициямен анықталады.

Ресурстарды үнемдеу кең мағынада-бұл өнім бірлігін өндіруге арналған ресурстардың барлық түрлерінің құны. Ол өндіріс бірлігінің өзіндік құнындағы шикізат пен материалдарды пайдаланудың үлесін анықтайды [2].

Ресурстарды үнемдеу мәселесін шешу дегеніміз бұл материалдық ресурстарды тұрақты немесе аз тұтынумен өндіріс көлемін ұлғайту, өндірілетін өнімнің өзіндік құнын төмендету, таза пайданың өсуі, өндірістік қуатты неғұрлым толық пайдалану және еңбек өнімділігін арттыру, өндіруші салаға күрделі салымдардың төмендеуі, қоршаған ортаның экологиялық жағдайын жақсарту болып табылады [4].

Құрылыс индустриясындағы кәсіпорындардың өндірістік қызметінде олардың тиімділігін арттырудың екі негізгі бағыты бар:

- жұмыс күшінің қорын, электр энергиясын және электрмен жабдықтауды ұлғайту негізінде тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті өнім өндірісінің ұлғайта отырып тірі еңбекті үнемдеуге әкелу;

- ресурстарды үнемдеу, оның ішінде ресурстарды үнемдеу техникасы мен технологияларын пайдалану, өндіріс пен еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру негізінде материалды, еңбек және ақша ресурстарын ұтымды пайдалану [5].

Статистикалық мәліметтерге сәйкес жердің әр тұрғынына жылына шамамен 20 тонна шикізат алынады, оның тек 7% -ы соңғы өнімге жұмсалады, қалғаны қалдықтарға кетеді.

Экологиялық тұрғыдан алғанда қалдықтардың мөлшерін азайтып қана қоймай, оларды экономикалық пайдалануға тарту маңызды.

Ресурстарды үнемдеу мәселесін шешудің ең тиімді әдісі - қалдықсыз және аз қалдықты технологияларды қолдану. Мұны ескеру қажет, өйткені шикізатқа әлемдік бағалар үнемі өсіп отырады.

Қалдықсыз технология дегеніміз - адамның қажеттіліктері шеңберінде табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ету үшін ғылым мен техниканың соңғы жетістіктерін, әдістері мен тиісті құралдарын іс жүзінде қолдану [6].

Қорыта келе, ресурстарды үнемдеу өндіріс тиімділігін арттырудың маңызды резерві болып табылады, бұл өздігінен кәсіпорын қызметін жан-жақты талдау және барлық мүмкін факторларды ескеру қажеттілігін көрсетеді.

Ресурстарды үнемдеу тауарлар мен қызметтер сапасының деңгейін едәуір көтеруге, сондай-ақ ресурстарды тұтынудың неғұрлым прогрессивті құрылымына ие априорлы инновациялық технологияларды енгізу кезінде қоршаған орта жағдайына оң әсер етуге мүмкіндік береді.

Ресурстарды үнемдейтін инновациялық саясат экологиялық және экономикалық аспектілермен және барлық салалардағы және өндірістің әр түрлі кезеңдеріндегі қатаң бақылаумен ұштастыра отырып, күрделі және шығынды процесс болып табылады. Алайда дұрыс таңдалған шаралар жиынтығы мен олардың дәйектілігі оң нәтиже бере алады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Каленюк А. А. Повышение конкурентоспособности промышленного предприятия на основе управления ресурсосбережением / А.А. Каленюк// Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. №4.- 2009. – С.116-118.
2. Калицкий Э.М. Ресурсосберегающие технологии в строительстве / Э.М. Калицкий // Мн.: РИПО.- 2012. – С. 148.
3. Мосейко В.В. Экономическая классификация природных ресурсов / В.В. Мосейко // Вестник ТГПУ. №9.- 2007. – С. 52-54.
4. Першина Т.А. Повышение энергоэффективности деятельности предприятий строительного комплекса / Т.А. Першина // Сборник научных трудов Sworld.- 2011.- № 4.-С. 78-82.
5. Попова А.Р. Формирование механизма управления природными ресурсами России / А.Р. Попова // Вестник ВолГУ. Серия 3: Экономика. Экология. №2.- 2008. – С.246-252.
6. Черемхина Е.А. Комфорт и безопасность / Е.А. Черемхина // Строительство и бизнес.- 2004.- № 1.- С. 22-23.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ САЛАСЫН ДАМУДА КЕЗДЕСЕТІН НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕР

Тұрғанбек Б. Б., Тұрымтай А.Е.

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Қазақстан экономикасы жаңа мың жылдыққа экономикалық өсумен қадам басты. Экономикалық өсу үдемелі болса, жаһандық экономикаға қоғамдасудың, ұлттық қауіпсіздіктің, елдің бәсеке қабілетті болуының маңызды факторы. Экономикалық өсудің қол жеткен деңгейін әрі қарай ұлғайтуды көздей отырып, Елбасымен Қазақстан Республикасын алдағы оң жылдықта бәсекеге қабілетті отыз елдің қатарына қосу мақсаты белгіленген. Осы бағытта қазіргі уақытта түрлі шаралар атқарылуда, яғни экономиканы диверсификациялау үшін кластерлік келіс таңдалды. Сонымен бірге, шикізаттық секторға негізделген экспорттық бағытта даму ұзақ мерзімді тұрақты өсу траекториясына шығу мүмкін еместігін көрсетті. Елдің бәсекеге қабілеттілігі кейінгі уақытта отандық экономиканың саясатын қалыптастыруда аса маңызды, өйткені оған сыртқы факторлар әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар Қазақстанды дамыған елдердің шикізаттық шылауы ретінде әлемдік нарығында бекітетін Бүкіл әлемдік сауда ұйымына кіріп отыр. Бүкіл әлемдік сауда ұйымына кіруі экономикалық тиімділіктерге қол жеткізіп

қоймай, отандық тауар өндірушілердің нарықтық секторды жоғалтып, шетел кәсіпорындармен басылып қалу қаупін туғызады.

Сондықтан үкімет және американдық эксперттердің бірігуімен экономиканы деформациялауды созу және оны диверсификациялау қажеттілігі туып, елдің бәсекеге қабілеттігін дамыту бағытында жұмыстар жобалары жасалды. Нәтижесінде елімізде негізгі мақсаты шикізаттық бағыттан ауытқуға ықпал жасайтын экономика салаларын диверсификациялау жолымен елдің тұрақты дамуын көздейтін 2003-2015 жылдарға индустриалды-инновациялық даму стратегиясы қабылданды. Мақта кластерлік кешенін қалыптастыруда аймақтық экономика шарттарының әсерін талдау мәселесіне тоқталатын болсақ, яғни, ЖІӨ-ді есеге көбейту Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев тарапынан бірнеше жылдан бері қойылып келеді және өзінің халыққа жолдауындағы өзекті мәселе болып өндірістің тиімділігін көтеруді талап етеді. Аймақ аумағында ЖІӨ екі еселеу, яғни осы территорияда шығарылған, қосылған құндарды екі есеге көбейту дегенді білдіреді. Жалпы аймақтың өнімді екі есеге көбейту дегенде біз, әрқилы ресурстар және тұрмыстық заттар нарықтарында әрқилы орталықтар мен секторлардың жұмыстарды көбейтуді түсінеміз. Бұл кластерлерге сыртқы факторлар әрқилы әсер етеді: әлемдік бәсеке жағдайы, аймақтық бәсеке жағдайы, аймақ экономикасының құрылымдық ерекшеліктері және тағы басқа факторлар. Аймақ деңгейінде бұл салаларды тепе-теңдікте үйлестіру аймақты кластерлеу тараптарына жауап береді және ол жалпы аймақтық өнімнің өсуіне ЖАӨ әкеледі. Мысалы, жақын болашақта Оңтүстік Қазақстан облысының ЖАӨ жылына 4,4% – 6,3% темптік дәрежеде өсіру, жалпы өсу көлемін 1,5 есеге көтеру мақсатталған. Қойылған мәселеге жету үшін аймаққа ЖАӨ жылына 10-12% дәрежеге көтеру керек, бұл кластерлік ұйымдастыру жобаларын тездетіп іске асыруды талап етеді [1].

Кластердің Қазақстанда қалыптасуы өңірлік ғана емес, аймақтық салалық сипатта көрінеді. Кластерлік келіс экономиканың жеке сегментінің бәсеке қабілеттігі бір күн тізбегіне қосылатын немесе сол үдерістің сыртқы ортасын жасауға ықпал ететін басқа секторлардың бәсеке қабілеттігімен аса маңызды байланыста болады.

Экономиканы кластеризациялау жаңа болғандықтан, үкіметтік құрылымдар бұл үдерісте бағыт беруші, қолдаушы рөлдерін атқарулары тиіс. Экономиканы дамытудың мардымды келешегінің болуы ел экономикасында маманданудың оптималды көпсалалы құрылымын қамтамасыз ету, ұлттық және халықаралық нарықтарға бәсекеқабілетті өнімді жасап шығаруға қабілеті бар тиімді кластерлерді жедел түрде анықтау, қалыптастыру және дамытуға байланысты.

Ауыл шаруашылықтың қазіргі жағдайын талдау, сол салада жағымды тенденциялар пайда болғанын дәлелдейді. Агроөнеркәсіп кешенінің дамуы Қазақстанның экономика саясатының негізгі приоритеттердің бірі болып табылады. Ауыл шаруашылығы кластеріндегі шығындардың басқару есебін

қалыптастырумен байланысты мәселелерді, ішкі аудитінің тәжірибелік қатынастарын дайындауды, қызмет салалары бойынша қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттарының талаптарына сай негіздеу болып табылады.

Бұл жағынан, кең алаңда ауыл шаруашылық жерлердің аса үлкен кеңістіктері, мемлекет ішкі нарығындағы сұранысты пайдалану. Сонымен қатар, дамып келе жатқан Қытай және Ресей мемлекеттерінің нарықтарының айтарлықтай экспорт потенциалы ретінде жағымды экономикалық алғы шарттарына икемдеу. Екінші жағынан, маңызы аз емес әлеуметтік фактор, мемлекет Дүниежүзілік Сауда Ұйымына кіру қарсанында өндірісті жетілдіру және ауыл шаруашылық өнімдерін қайта өңдеу бойынша мәселелердің біріне айналандыруда отандық ынталыларды қолдау қажеттілігін іске асыру қазіргі өзекті мәселелердің біріне айналу. Республика саяси және экономикалық тұрақтылық жағдайына, жету мақсатында ұзақ мерзімді стратегиялық саясаты негізінде инновациялық бағыттарға бет алған мемлекет болып табылады. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев өзінің халыққа жолдауында «Біз іс жүзінде барынша тиімділік беретін үздік халықаралық тәжірибелерді енгізуіміз қажет», - деп атап көрсеткен. Экономиканы дамытудың мардымды келешегінің болуы, жасап шығаруға қабілеті бар тиімді кластерлерді жедел түрде анықтау, қалыптастыру және дамытуға байланысты [2].

Өз кезегінде, экономиканың кластерлік құрылымы мемлекеттің жалпы саясатына үлкен әсерін тигізеді. Бұл біріншіден, ғылымды қолдау, инновацияларға тәуелділік, экспорттық қызмет, қажетті инфрақұрылым жасау және білім берумен тығыз байланысты.

Шетел тәжірибесін қарап, Қазақстан Республикасында кластерді дамытуды қолдау мен реттеудің ел экономикасының шикізаттық құрылымын ескере отырып, лайықты шараларды анықтауға болады:

- кластерді дамытуға қаражат көзі шетел инвестициялары. Шетел инвесторларына ең маңыздысы салық жүйесі. Сол себептен елдің салық кодексі еш бүкпесіз, айқын мазмұнда болуы керек;

- қолдау ретінде салалар мен кәсіпорындарға салықтық және несиелік жеңілдіктердің болуы маңызды;

- келешегі бар салаларға қатысты қабылданған заңдылықтарды қайта қарастырып қажет болса керекті толықтырулар мен өзгертулер енгізу;

- жаңалық ойлап тапқан адамдар үшін мемлекеттік салымды азайту, марапаттау шараларын қолдау;

 - ғылыми-зерттеу жұмыстарына мақсатты дотациялар беру;

 - мүмкін болатын коммерциялық тәуелділікті ескере отырып, кәсіпорындар үшін инновацияны енгізу қорын жасау;

 - жаңа өнім және технология жасауға кететін шығындардың 50%-ын өтейтін тікелей қаржыландыру жүйесін енгізу;

 - кластердің қызметін қолдап және реттеп отыратын жергілікті және

аймақтық мемлекеттік құрылымдарды қалыптастыру;

- мемлекеттің инвестициялық саясаттың тиімділігін арттырудағы рөлі капиталдық салымдарда өз үлесін жоғарлату емес, мемлекеттік емес секторды экономиканың нақты секторын қаржыландыруға бағыттау;

- кластерлік саясатқа тікелей байланысты бәсекелестік, кәсіпкерліксалық және заңдылықтардың дұрыс жүзеге асырылуын мемлекеттік органдармен қадағалау;

- кәсіпқой мамандармен даярлау үшін жоғары оқу орындарында білім беру сапасын көтеру;

- кластердің ажырамас бөлігі кірістік, нарықтық және әлеуметтік инфрақұрылымдарды жетілдіру.

Дәл қазіргі уақытта экономиканы кластерлеуді жүзеге асыруда кедергілер жоқ емес:

- көлеңкелі экономиканың даму деңгейінің жоғары болуы;

- көптеген салалар мен кәсіпорындардың монополиялығы сақталуда;

- ішкі және сыртқы нарықтарда бизнестің бәсекегеқабілетсіздігі;

- экономиканыңнақты секторында шағын және шағын бизнестің үлес салмағының төмен болуы;

- қаржы-несие қорларын толық қолдана алмау;

- жергіліктіорындарда шағын бизнесті дамыту және қолдауға бағытталған мемлекеттік саясаттың толық жүзеге асырылмауы;

- ақпаратпен алмасу және кәсіпкерлікті қолдайтын мемлекеттік емес институттардың (ассоциация, микронесиелік ақпаратты-консалтингтік және білім беру ұйымдары, бизнес инкубаторлар) кері байланысты жүзеге асыратын тиімді механизмнің болмауы.

Жоғарыда айтылып кеткен бағытта қазір мемлекет келесі шараларды жүзеге асыра бастады:

- кәсіпкерлік қызметті реттейтін әр түрлі заңдарға өзгертулер мен толықтылулар енгізілу көзделіп отыр;

- аймақтарда технопарктерді дамыту қолға алынды;

- инфрақұрылымды дамыту;

- бизнес инкубаторлардың құрылуы;

- микронесиелік ұйымдарды жасау;

- инвестициялық климаттың болуына жағдайлардың жасалуы;

- венчурлық қордың жасалуы;

- әр облыста мемлекеттік жергілікті басқару әкімшіліктерінде кластерлік жобамен жұмыс істейтін бөлімдердің ашылу.

Жалпы, экономиканы кластиризациялау бізге жаңа болғандықтан, ең алдымен шетел тәжірибесіне сүйене отырып, кластерлік саясатты жасауда экономикамыздың даму деңгейін, ерекшеліктерін, халық мәдениетін басқа да жағдайларды ескеріп, өзіндік келесті өңдеу қажет. Яғни, кластерлік келістің

барлық елдер үшін бірдей, өзгеріссіз қолданылатын нақты бір тәсілі жоқ. Сондықтан әрбір елдің тәжірибесін талдай отырып, Қазақстан экономикасына қолайлы жақтарын дұрыс таңдау қажет [3].

Ауыл шаруашылығының құрылымдарды құру және дамытудың мақсаттары болып табылатындарға сипаттама берілген. Агроөнеркәсіптік кешенінің кластерлік құрылымының қалыптасуы мен жұмыс істеуінің әдістемелік негіздері қарастырылған. Кластер ауыл шаруашылық өнімдерінің бәсекелестік қабілетін арттырудағы аспап іспеттес жағдайы қарастырылған болатын. Ауыл шаруашылығы мен ауыл шаруашылық өнімдерін қайта өңдеудің дамуы туралы ақпарат қарастырылған.

Дегенменен, ауыл шаруашылығындағы негізгі мақсаттар, нарық қатынас жағдайындағы кейбір негізгі мәселелері әлі де болса шешілмей келеді. Олар, ауылдағы тауар өндірушілердің өнімділігін көтеру, тиімділігін арттыру, өнім өндірудегі шығынның көптігі, тауар өндірушілердің табысының төмендігі, өндірістегі өнім өндірушілермен ауыл шаруашылығындағы өнім өндірушілердің өнімдерінің баға айырмашылығының алшақтығы, көптеген ауылдағы өнім өндірушілерінің зиянға ұшырауы. Тәжірибелік сараптамалардың нәтижесіне қарағанда, республиканың ауыл шаруашылық саласының сапалы, кең көлемде өнім өндіруге мүмкіндігінің жеткілікті екендігін көрсетуде.

Қолданылған әдебиеттер:

1. «Қазақстан Республикасы Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы», Астана, 2011 жылғы ақпан //Егемен Қазақстан, 2011 жыл.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» 2014 жылғы 11 қараша.
3. Елбасы – Ұлт Көшбасшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың ұсынған Бес институционалдық реформаны жүзеге асырудағы «100 нақты қадам».

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Керимбек А.К.

ЗЕЛЕНОЕ ФИНАНСИРОВАНИЕ- ИНВЕСТИЦИЯ В БУДУЩЕЕ СТРАНЫ

Узакбаева А.М.

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

С каждым десятилетием экономика развивается ускоренными темпами, запросы и стандарты качества жизни человечества возрастают, растет и темп демографического роста, что привело к истощению природных ресурсов планеты. Большинство стран мира, придя к осознанию фатальных экологических потерь от промышленного экономического роста, переходят на различные концепции и модели устойчивого развития, одна из которых – модель «зеленой» экономики. Южная Корея- первая страна, утвердившая реализацию концепции «зеленого» роста во главе национальной стратегии развития государства.

«Зеленая» экономика- это тип экономики, сущностью которой является - рациональное и экономное использование исчерпаемых и неисчерпаемых природных ресурсов, сохраняя благосостояние общества, обеспечение возвращения продуктов конечного пользования в производственный цикл.

В Казахстане Концепция перехода государства к «зеленой» экономике была утверждена указом Первого Президента в мае 2013 года. Концепция реализуется в три этапа(рис1). 3-4 млрд. долл. США- ежегодная сумма инвестиций в зеленую экономику.

Рисунок 1. Сроки перехода Казахстана к зеленой экономике (2013-2050гг.) источник: министерство энергетики РК, ФНБ «Самрук-Казына»

На пути внедрения и развития программы «зеленой» экономики, государство планирует инвестирование в 10 ключевых секторов экономики:

1. сельское хозяйство;
2. жилищно-коммунальное хозяйство;
3. энергетика;
4. рыболовство;

5. лесное хозяйство;
6. промышленность;
7. туризм;
8. транспорт;
9. утилизация и переработка отходов;
10. управление водными ресурсами.

Глобальность, актуальность и сложность реализации данной программы обуславливает ее необходимость в широкомасштабных инвестициях со стороны как государства, так и частного сектора. В связи с этим в современной экономике существует понятие зеленых финансов.

Зеленые финансы – это инвестиции и другие финансовые инструменты, направленные на реализацию экологически чистых, энергоэффективных и низкоуглеродных проектов. Зеленые облигации, льготное кредитование, субсидии на зеленые проекты являются основными инструментами зеленого финансирования. Указанные финансовые инструменты позволяют зеленым проектам развиваться, что невозможно при стандартных финансовых условиях. [1]

«Зеленые» облигации – это долговые ценные бумаги, создающие дополнительные источники фондирования «зеленых» проектов. Их выпуск способствует достижению экономических целей, а также позволяет улучшить экологическую обстановку в стране, а также за счет сокращения и регулирования выбросов углекислого газа помогает в борьбе с изменением климата. Выпуск «зеленых» облигаций – важная ступень для дальнейшего развития финансовой системы Казахстана. Для развития низкоуглеродной экономики ПРООН, при поддержке партнеров, продолжает работу над созданием, реализацией и глобализацией финансовых инструментов, основная цель которых - развитие «зеленых» проектов, а это: энергосервисные контракты (для жилых домов, факторинга и кредитных гарантий) , для малых предприятий в области энергоэффективности. Программа развития ООН также работает над выпуском масштабных «зеленых» облигаций и проектных аукционов с целью строительства крупных генерирующих мощностей на основе возобновляемых источников энергии.

Одно из существенных мест в направлении развития Казахстана занимает охрана окружающей среды, в связи с этим предпринимаются комплекс мер и программ по озеленению страны. К ноябрю 2020 года инвестиции, направленные на охрану окружающей среды, составили 147,7 млрд тг — на 30,9% больше, чем в аналогичном периоде прошлого года. Казахстан планирует высадить 2 млрд деревьев в лесном фонде и 15 млн деревьев в населённых пунктах в течение последующих пяти лет.

Путем выпуска «зелёных» облигаций , местные исполнительные органы могут осуществлять привлечение финансирования в городские проекты, направленные на озеленение регионов, сохранение природных ресурсов развитие

экологического транспорта, улучшение охраны флоры и фауны, достижение результатов в защите окружающей среды. Акиматы областей и городов республиканского значения имеют возможность выпуска «зелёных» облигаций через биржу МФЦА (AIX).

Объём выпущенных государственных ценных бумаг местных исполнительных органов по состоянию на январь 2021 года составил 1,1 трлн тг. Лидером по привлечению инвестиций является акимат города Алматы: 143 млрд тг. В ТОП-3 крупнейших муниципальных эмитентов также вошли Нур-Султан (103,6 млрд тг) и Туркестанская область (94,6 млрд тг). (рис2) Выпуск «зелёных» облигаций станет дополнительным источником финансирования для реализации муниципальных проектов с учетом того, что привлечение средств через биржу — распространённый инструмент для МИО.

Рисунок2.

Из года в год на мировом рынке как инструмент устойчивой экономической политики набирает популярность выпуск «зелёных» суверенных облигаций. Уже 17 стран для финансирования «зелёных» проектов выпустили суверенные «зелёные» облигации на сумму более 80 млрд долл. США. Среди них Бельгия, Чили, Египет, Франция, Германия, Гонконг, Венгрия, Швеция, Индонезия, Нидерланды, Польша и др. В 2021 году по данным Climate Bonds Initiative ещё 14 стран начнут выпуск суверенных «зелёных» облигаций. (рис3)

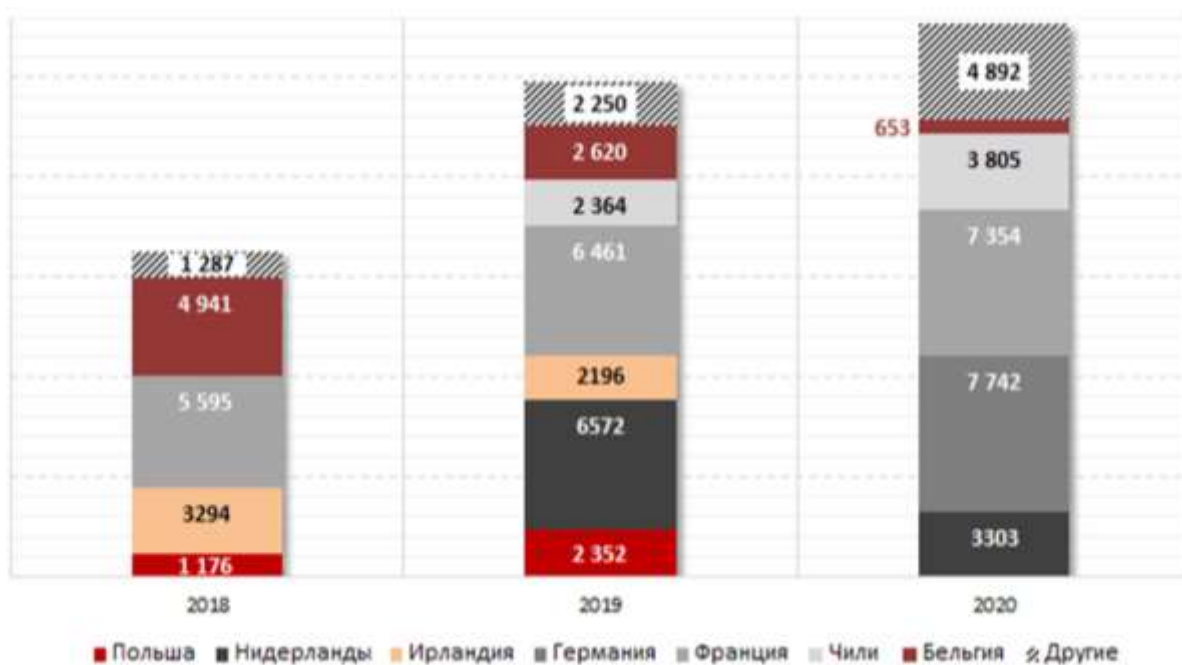

Рисунок 3. Объем выпуска суверенных «зеленых» облигаций в мире. По данным на июль 2020 года (млн долл. США) Источник: Ranking.kz на основе данных OECD.org

Предыдущий год стал стартовым для нашей страны в области развития «зелёного» финансирования. Так, в августе 2020 года в торговой системе фондовой биржи АИХ Фонд «Даму» выпустил свои первые «зелёные» облигации. Средства полученные от размещения облигаций через банки второго уровня и микрофинансовые организации будут направлены для дальнейшего кредитования субъектов малого и среднего бизнеса, осуществляющие «зелёные» проекты.

Центр «зелёных» финансов МФЦА оказывает основную поддержку в выпуске «зелёных» облигаций, а это: консалтинговое сопровождение потенциальных эмитентов «зелёных» облигаций, содействие заинтересованным лицам в создании стратегической и концептуальной базы развития «зелёных» финансов. Центр в феврале 2020 года осуществил запуск программы субсидирования расходов эмитентов связанных с приобретением внешнего обзора «зелёных» облигаций.

Евразийский банк развития (ЕАБР) в июле прошлого года стал акционером Центра «зелёных» финансов МФЦА. Значимость события в том, что два института будут содействовать реализации и совершенствованию инструментов «зелёного» финансирования в Евразийском регионе. В целом МФЦА имеет уникальную и преимущественную возможность стать региональным лидером в сфере «зелёных» финансов, способствующим развитию и управлению инструментами «зелёного» финансирования в Центральноазиатском и Восточно-Европейском регионах, связав на своей площадке лучшие мировые практики Запада и Востока. [2]

В пределах Соглашения взаимодействия Программы развития ООН и фонда «Даму» предусмотрено льготное финансирование для развития проектов по возобновляемым источникам энергии (ВИЭ) малой и средней мощности: ПРООН субсидирует часть купонной ставки по облигациям, и для конечных получателей финансирование удешевляется.

Рынок «зеленых» облигаций еще в начале своего становления, а потребность в нем достаточно большая. К примеру, сейчас Министерство экологии, геологии и природных ресурсов РК прорабатывает программу по утилизации твердых бытовых отходов (ТБО) и такой инструмент, как «зеленые» облигации, может быть использован в этом направлении. Данный инструмент применим также в проектах по модернизации тепловых и электрических сетей в крупных центрах, реализации проектов ВИЭ и т.д. Есть вероятность, что в будущем наличие эффективного национального рынка «зеленых» облигаций будет привлекать и иностранных эмитентов, заинтересованных в участии реализации «зеленых» проектов.

Также объектами льготного финансирования могут стать субъекты МСБ, крестьянские и фермерские хозяйства, реализующие и внедряющие проекты по использованию солнечной электрогенерации и/или солнечных коллекторов для горячего водоснабжения или отопления. Например, в южных регионах страны актуальным направлением для крестьянских хозяйств является солнечные электрические станции; в северных регионах - котельные на биомассе (прессованная солома).

На сегодняшний день мировой рынок «зеленых» финансов развивается и расширяется быстрыми темпами. Кумулятивный объем выпущенных «зелёных» облигаций к концу предыдущего года составил более 1 трлн долл. США. (Рис4). В 2020 году, несмотря на влияние пандемии COVID-19, были выпущены облигации на сумму 222,8 млрд долл. США.

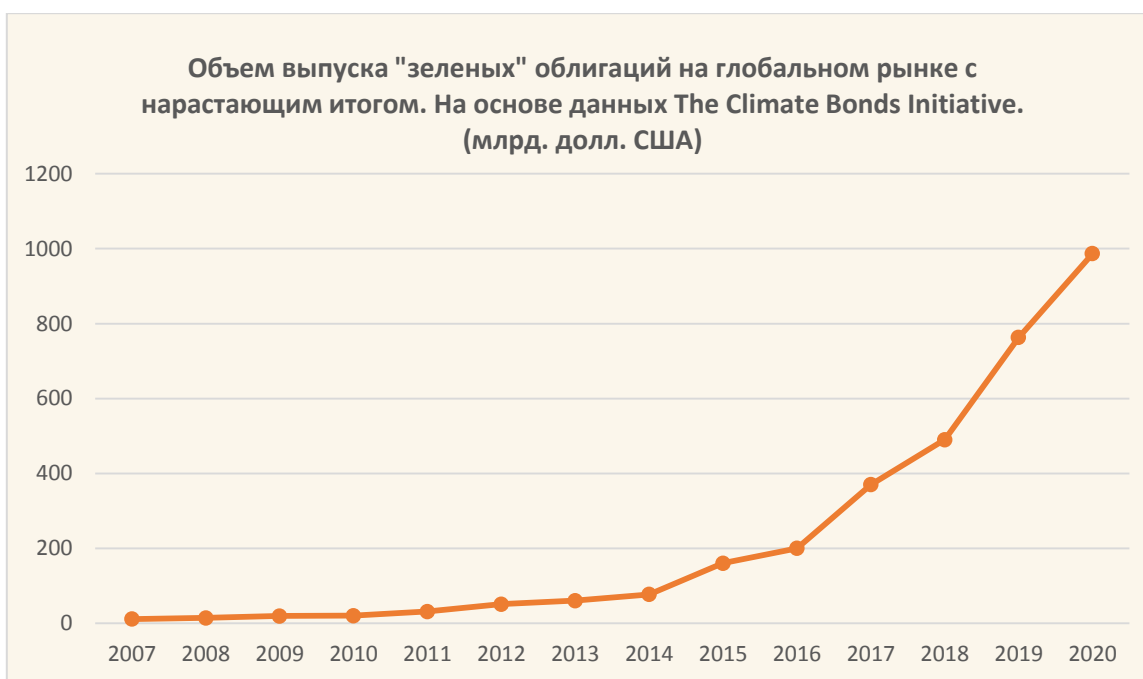

Рисунок 4.

Сектор энергетики занимает основную долю в выпуске «зелёных» облигаций (35%), далее идут отрасли строительства и транспорта (26% и 19% соответственно). Самые крупные мировые эмитенты «зелёных» облигаций — США, Китай, Франция, Германия и Нидерланды.

В последние годы в мире приоритетное значение уделяется рационализации природных ресурсов. Правительства стран стали активнее предпринимать меры по использованию возобновляемых источников энергии и немедленному реагированию на угрозу изменения климата.

Казахстан, следуя примеру ведущих стран, занимается активным развитием и сохранением экологии региона. В государстве осуществляется программа перехода к «зелёной» экономике, целью которой по достижению 2050 года является 50% доля альтернативной и возобновляемой электроэнергетики энергобаланса страны.

Предыдущий год стал стартовым для нашей страны в области развития «зелёного» финансирования. Так, в августе 2020 года в торговой системе фондовой биржи АИХ Фонд «Даму» выпустил свои первые «зелёные» облигации.

Центр «зелёных» финансов МФЦА оказывает основную поддержку в выпуске «зелёных» облигаций, а это: консалтинговое сопровождение потенциальных эмитентов «зелёных» облигаций, содействие заинтересованным лицам в создании стратегической и концептуальной базы развития «зелёных» финансов. Центр в феврале 2020 года осуществил запуск программы субсидирования расходов эмитентов связанных с приобретением внешнего обзора «зелёных» облигаций.

Объём выпущенных государственных ценных бумаг местных исполнительных органов по состоянию на январь 2021 года составил 1,1 трлн тг.

Лидером по привлечению инвестиций является акимат города Алматы: 143 млрд тг. В ТОП-3 крупнейших муниципальных эмитентов также вошли Нур-Султан (103,6 млрд тг) и Туркестанская область (94,6 млрд тг). (рис2) Выпуск «зелёных» облигаций станет дополнительным источником финансирования для реализации муниципальных проектов с учетом того, что привлечение средств через биржу — распространённый инструмент для МИО.

По данным единого экологического интернет- ресурса Министерства экологии, геологии и природных ресурсов РК, к 2050 преобразования в рамках Концепции Казахстана по переходу к «зеленой» экономике дополнительно увеличат ВВП на 3%, создадут выше 500 тыс. новых рабочих мест, сформируют новые промышленные отрасли и сферы услуг, обеспечат более высокие стандарты качества жизни для населения страны. «Зеленые» облигации, являясь привлекательным финансовым инструментом, будут способствовать дальнейшему улучшению инвестиционного климата страны и всего региона. Создавая условия для выпуска «зеленых» ценных бумаг и развивая их рынок, в будущем Казахстан имеет возможность привлечь в свои финансовые центры иностранных эмитентов.

Использованные источники:

1. <https://aifc.kz/ru/green-finance/>
2. <http://ranking.kz/ru/a/infopovody/v-ohranu-okruzhayushej-sredy-kazahstana-bylo-vlozheno-148-milliardov-tenge-na-31-bolshe-chem-godom-ranee>
3. <https://strategy2050.kz/ru/news/zelenaya-ekonomika-kak-osoznannyy-vybor-kazahstana/>
4. <https://www.greenkaz.org/index.php/informatsiya/zelenaya-ekonomika>
5. https://forbes.kz/process/ecobusiness/zachem_kazahstanu_nujnyi_zelenyie_obligatsii

Научный руководитель: **ст.преподаватель, магистр
ТасмаганбетоваС.Ж.**

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И РЕГИОНАЛИЗАЦИЯ: СОГЛАСОВАННОЕ ИЛИ ПРОТИВОРЕЧИВОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ, ПОИСК КОМПРОМИССА

Хайролла Ж.

Международный университет Астана (AIU)

В современном «многовекторно» развивающемся мире значениеглобализации неумемно: ведь, речь идет не только о цифровой и сетевой

глобализации, но и о возможностях экономической, политической, культурной, религиозной глобализаций.

По теории игр каждый участник стремится разработать наиболее выигрышную стратегию для осуществления своих интересов. Этой же тенденцией пользуются страны-участники мировой экономики. Так как площадь нашей игры – мировая площадка, в процессе глобализации число стран с отрицательным исходом соответствующее. Проигрывающие участники разрабатывают стратегии, с помощью которых и они могут быть в выигрыше. Одной из таких стратегий наряду с транснационализацией и пост-индустриализацией является – регионализация. Таким образом, возникает дилемма биполярности глобализации и регионализации, как концепции в согласованном или противоречивом взаимодействиях. В поисках решения этой дилеммы следует рассмотреть глобализацию и регионализацию с точки зрения экономики.

Одним из векторов глобализации является глобальная, то есть, мировая экономика. С точки зрения общемировой экономики, глобализация есть процесс усиления взаимоотношений между мировыми хозяйствами, что приводит к таким позитивным результатам как: вовлеченность в международную финансовую систему, возможность активного участия в международной торговле. Если бы не было параллельно всплывающих негативных сторон, то казалось, этот процесс привел к равномерному распределению экономических благ. Де факто, рейтинг глобализации. Расчет ведется шведским экономическим институтом КОФ, в нем совокупность индексов экономической, социальной и политической глобализации дает уровень глобализации в целом. В 2017 году с индексом глобализации 92,84 рейтинг возглавила Западноевропейская страна – Нидерланды (а в рейтинге индекса экономической глобализации – Сингапур, 97,77). Стоит отметить, что Казахстан в нем находится на 90 строчек ниже, чем Нидерланды, на 91 месте с показателем в 56,08. А с низким показателем из 193 стран предстали Соломоновы Острова с отметкой 23,98, остальные 194–207 страны показали отрицательный результат. По сравнению с 2012 годом, когда 187 из 207 сумели выявить какой-либо уровень глобализации, рейтинг 2017 года с 193 странами из 207 указывает на то, что глобализация является мировым трендом, который трудно избежать [1].

Не все мировые субъекты имеют возможность достичь того же уровня, что и передовые экономически сложившиеся страны, в силу культурных, религиозных, социальных, политических, территориальных факторов. Экономические блага распределяются неравномерно, что ведет к «размыванию и обесцениванию привычных регулирующих функций национального государства». Лишь 118 стран из 207 сумели преодолеть отметку в 50 процентов. Страны с проигрышной ситуацией разрабатывают стратегии, с

помощью которых и они могут быть в выигрыше. Одной из таких стратегий является регионализация [2, с. 21].

Регионализация имеет два концептуальных смысла: мезо-уровня и макроуровня регионализации. Регионализация мезо-уровня есть внутрисударственный регионализм, направленный на вовлечение региональных органов государства в регулировании экономических, социальных, политических аспектах. Своеобразным примером можно отметить Российскую Федерацию, в силу обширности территории, государство обязано передать полномочия, касающиеся регионального развития непосредственно в региональные организации для эффективного равномерного развития экономики, как в центральных регионах, так и в периферийных. А КНДР, модель, претерпевающая изменения в мировой площадке (28 апреля 2018 года встреча лидеров КНДР и Южной Кореи), стремится вывести свою регионализацию на макроуровень, а также в дальнейшем стать частью глобализации (также стремится наладить отношения с США, активным участником глобализации) [3, с. 3-11].

Регионализация макроуровня, также известная под названием «международный регионализм» подразумевает усиление взаимодействий между соседствующими странами, схожих культурой, социумом и экономическим потенциалом. Ярким примером такого взаимодействия является Европейский Союз. Однако и оно не обнаруживает идеализма, в 2016 Великобритания объявила свой выход из ЕС, процесс этот известен под наименованием «Brexit». Таким образом, регионализация в целом - феномен универсальный, но не утопический с точки зрения национальных государств [4, с. 13].

В век глобализации и регионализации Казахстан развивает как глобальные, так и региональные взаимодействия. В 2017 году вошел в число ВТО, с 2015 член ЕАЭС, и состоит во многих других организациях мировой и региональной интеграции. Подобной позиции придерживается большинство мировых субъектов.

Подводя итоги, можно сказать, дилемма биполярности глобализации и регионализации отчасти разрешается тем, что они согласованны «и» противоречивы. Говоря математически, глобализация и регионализация есть коллинеарные векторы, своеобразные инструменты мировых хозяйств на пути внешнего и внутреннего развития.

Использованные источники:

1. Сайт TheStatisticsPortal. – ссылка <https://www.statista.com/statistics/268168/globalization-index-by-country/>
2. Шишков. Ю. Регионализация и глобализация мировой экономики: альтернатива или взаимодополнение? Мировая экономика и международные отношения. – Мир, №3. 2008.

3. Ачкасов. В. А. Что такое регионализация? – Вестник Санкт-Петербургского университета, №3, 2006.
4. Коломиец. Т. И. Глобализация и регионализация как тенденции современного мирового развития. – Томский государственный университет, 2003

АГРАРЛЫҚ САЛАНЫ ДАМУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ САЯСАТЫН ТАЛДАУ

Шадиева А.А., Жаздыкбаева Д.П.

Орталық Азия инновациялық университеті (Мардан Сапарбаев институты)

Қазіргі нарықтық экономика жағдайында аграрлық сектордың дамуын мемлекеттік реттеу саясаты келесі формаларда жүзеге асырылады:

- АӨК субъектілері, мемлекеттік сатып алушылар қатынастарында субсидияларды дамыту және басқа да көптеген мемлекеттік қолдау түрлері;

- Өндірістік негізгі құралдарды – ауыл шаруашылық техникасының жабдықтарын, паркін, мал басын жаңарту үшін жағдайларды қолдайтын түрлі қаржылық құралдарды пайдалану;

- АӨК субъектілері үшін несиелік және қаржылық құралдарға қол жетімділікті дамыту;

- инвестицияларды максимизациялау үшін АӨК жобаларын дамыту үшін қажетті жағдайларды дайындау;

- өнім экспортын қолдау;

- ветеринариялық және фитосанитарлық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік қызметтерді ұсыну;

- Қазақстан Республикасында агробизнесті жедел дамыту үшін қажетті көлік, су, қойма және басқа инфрақұрылымды сақтау мен дамытудың жолдары болады;

- экономикадағы салалық ғылымды дамыту және агротехнологиялық білімді кеңінен тарату;

- мемлекеттік бюджет қаражатының пайдаланылуын бақылау.

Біздің елде ақшалай және қаржылық қолдау құралдары басым.

Жергілікті өзін-өзі басқару деңгейіне қарамастан, бірнеше кемшіліктер бар:

- ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілердің (АШТӨ) қолданыстағы бірқатар субсидияларға әлсіз қызығушылығына байланысты тиімсіз (1 гектар майлы дақылдарға, дәнді дақылдарға, сондай-ақ бірқатар дақылдарға субсидиялар, 1 бас ірі қара малға жем және т.б.);

- субсидияларды орталықтандыру жоғары шығындармен байланысты;

- ауылшаруашылық тауар өндірушілеріне субсидия беруді кешіктіру;

- оларды бөлу тетіктері нарықтық бағаларды бұрмалауына алып келеді;

- субсидияларды алу бойынша олардың атаулары мүлдем жеткіліксіз бақыланып отырады [1].

2018 жылы бидайдың максималды өндірісі жоғары сапалы өніммен қамтамасыз етілуіне байланысты болды, бұл өнімді экспорттауда біршама қиындықтар туғызды, сонымен қатар астық тасымалдау мен сақтау қызметтеріндегі жетіспеушіліктер туындады. Сондай-ақ майлы дақылдарды сақтайтын қоймалар жетіспейді және фермерлердің кәсіби деңгейі төмен. Жүгері мен соя өндірісінде ұсақ өндіріс өнімділіктің төмендігіне, сондай-ақ оларды қайта өңдеудегі проблемаларға әкеледі. Жемістер мен көкөністер өндірісінің негізгі тежегіштері - бұл шағын өндірушілер арасында бөлінетін суармалы жердің жетіспеушілігі, сақтау қоймаларының жетіспеушілігі, сонымен қатар оларды қайта өңдеу салалары үшін шикізат деңгейінің төмендігі, бұл біздің нарықтағы импорттық өнімге тәуелділіктің артуына алып келеді [2].

2019 жылы азықтық дақылдарға арналған егістік алқаптардың ауданы 2484,3 мың га құрады, оның 78 мың га жиналған жүгері, оның 197,2 мың га қысқа мерзімді біржылдық шөптер және 1780,1 мың га. көпжылдық шөптер. Бұл нарықта мал өнімдерінің басым бөлігі жеке мамандандырылған шаруашылықтарда өндіріледі, бұл өнімділіктің төмендігіне әкеледі, бұл ішкі нарықтағы сұраныстың артуын қамтамасыз ете алмайды, бұл шығындардың жоғарылауына және бәсекеге қабілеттіліктің төмендеуіне, импортқа тәуелділіктің артуына әкеледі. Сонымен қатар, барлық ет түрлерінің негізгі өндірушілері әлі күнге дейін халық шаруашылығы болып табылады, олар 2018 жылдың 1 қаңтарына ірі қара малдың 76,7%, қой мен ешкінің 67%, шошқаның 72,5%, жылқының 62,7% және 40, 9% құстар болып саналады. Мұнда мал шаруашылық өнімділік көрсеткіштері халықаралық көрсеткіштерден әлдеқайда төмен болады.

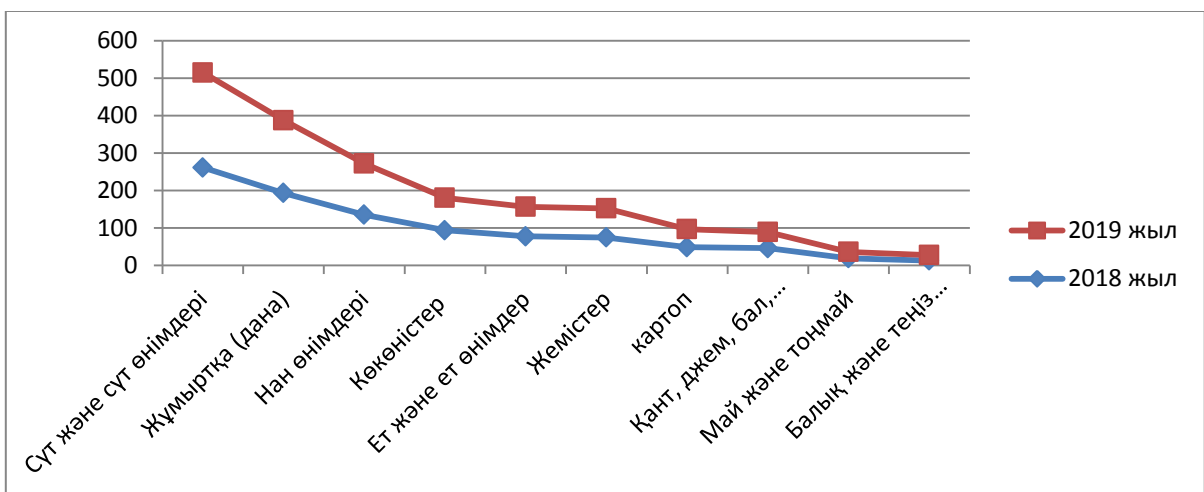
Қазақстандағы мал өнімділігі төмен болуының басты себептерінің бірі - ауылшаруашылығында асыл тұқымды мал санының аздығы, сапасыз мал азығы, оларды күтуге жағдайдың жеткіліксіздігі. Мал шаруашылығының басым бөлігі халық шаруашылығына шоғырланғандықтан, мал шаруашылығы генетикалық сипатқа ие емес, демек, өнімділіктің төмендігі, оларды күту мен тамақтандыруда заманауи технологияларды қолданбау, жануарлардың денсаулығына аз көңіл бөлу.

Ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеуді талдау кезінде қайта өңдеу өнімдерінің экспорты мен импортының теңдігі көбіне Қазақстан нарығының өнім бөлігінің импортына тәуелді екендігі айқын болады.

2019 жылы алдыңғы жылмен салыстырғанда төрт түрлі тамақ өнімдерін тұтынудың өсуі байқалды: балық және теңіз өнімдері 10,6%, жемістер 3,3%, ет және ет өнімдері - 1,3%, жұмыртқа 0,5%.

Айына орташа есеппен жан басына шаққандағы азық-түлік өнімдерінің жан басына шаққандағы мөлшері: картоп - 4 кг, бірінші сортты бидай ұнынан жасалған нан - 2,9 кг, сиыр еті - 2 кг, шикі сүт - 1,7 литр, айран - 1,4 л, жұмыртқа - 16,2 дана,

алма - 1,6 кг, қант - 1,5 кг, күріш - 1,3 кг, макарон - 1 кг, жаңадан ауланған немесе салқындатылған балық - 0,7 кг, қара шай - 0,1 кг.

Деректердің көзі: ҚР Статистика агенттігі

1 - сурет. Азық-түлік өнімдерінің негізгі топтарын тұтыну үлестері, %

Нарықта үкіметтік емес ұжымдық-ұйымдардың өздері дайындаған тамақ өнімдерін анықтаулары үшін түрлі шараларды атқару құқықтарын беретін мүмкіндіктерін барынша пысықтау болу қажет еді [3].

Қазіргі уақытта жүн мен былғары өңдеудің, яғни илегіш шикізаттың көлемі өте төмен болып қалып отыр және болашақта олардың көлемі ұлғаяды деп сенеміз. Бұл тауарларға деген сұраныстың аздығынан болуы мүмкін. Олар жуылған және тазартылған жүн мен өңделген терілер мен терілердің үлесін арттыру үшін жеңіл және тоқыма өнеркәсібінің дамуына үлес қосады.

Халықаралық нарықты қорғау шаралары мен іс-әрекеттері идеологиялық тұрғыдан қолдауға ие болады. Ол үшін тұрғындарды отандық азық-түлікті күнделікті тұтынуға ынталандыру үшін нарықты алға тарта отырып, халықтың біздің отандық өнімге деген сенімін арттыру үшін ауқымды науқан немесе мотивациялық шаралар жүргізу қажет.

2014 жылдан бастап экономиканы көтеру үшін берілген несиелер көлемі қаржыландыруға қол жеткізу шараларын талдау үшін шамамен 18 есе өсті. Осы кезеңде екінші деңгейлі банктерден (ЕДБ) ауыл шаруашылығына арналған несиелер де өсті.

2013 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша «Қаз Агро» Ұлттық басқарушы холдингі» АҚ («ҚазАгро» ҰБХ» АҚ) және екінші деңгейлі банктердің (ЕДБ) агроөнеркәсіптік кешеніндегі еншілес ұйымдарының несиелік портфелі 595 млрд теңгені құрады. Әрине, 2014 жылы ұлттық валютаның девальвациясы ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің тиімділігіне де кері әсерін тигізеді. Нәтижесінде ауыл шаруашылығында барлық ауылшаруашылық кәсіпорындары алдындағы несиелік міндеттемелер мен несиелер бойынша қарыздың негізгі

бөлігін төлеу бойынша жоғары пайыздық мөлшерлеме болады. Осыған байланысты несиелер мен жобаларды қайта құрылымдау және жанама қаржыландыру, сондай-ақ фермерлердің барлық қолданыстағы қарыздарын өтеу үшін максималды қаржыландыру есебінен АӨК субъектілерін бірыңғай қаржылық нысанда барынша қалпына келтіру шараларын қабылдау қажет болды.

Ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің тұрақты өсуі, ең алдымен, инфляция мен тиімді дақылдарға (дәнді, майлы дақылдар) ауысуға байланысты қалыптасады.

Ірі қара малдың (ірі қара) санының өсуі мардымсыз - 2014 жылғы 6 032,7 мыңнан 2019 жылы 7 437,6 мыңға дейін. Ұсақ мал (қой мен ешкі) саны 2019 жылдың соңына қарай 19 092,0 мың басты құрады, жылқы саны - 2825,9 мың бас, құс - 45197,1 мың бас.

Соңғы бес жылда Қазақстанда ауылшаруашылық өндірісі 1,4 есеге өсті, ауылшаруашылық өнімдерінің жалпы экспорты 2018 жылы 24,5% өсті, оның ішінде өңделген өнімдер экспорты 3,5% өсті. Сонымен бірге аграрлық сектордың абсолютті көрсеткіштері сәл өсіп, әлемдік стандарттардан едәуір артта қалды [4].

Ауыл шаруашылығын несиелік ресурстармен қамтамасыз етудегі ең үлкен үлесті агробизнеске жүзеге асырылған инвестициялық жобалардың елу пайызын қаржыландырған «ҚазАгро» ҰБХ»АҚ алды.

Ветеринарлық қауіпсіздік ауыл шаруашылығында ерекше орын алады. Тұрақсыз эпизоотиялық жағдай агробизнесінің өсуіне негізгі қауіп болып табылады. Шекара маңындағы аймақтар мен аймақтар ауруға тез шалдығады, одан инфекциялар елдің басқа аймақтарына таралады. 2014 жылы көптеген жұқпалы аурулардың 227 орталығы анықталды, нәтижесінде Қазақстан аймақтарында мал шаруашылығы өнімін экспорттауға тыйым салынды.

Малдарды зерттеу жағдайында тамақ қауіпсіздігінің жүйелерін дамытулары біршама факторларды тежеулеріне ие болады. Бұл жерде мал басының көп бөлігі жеке өз үй шаруашылықтарында болады, ал бұл болса ветеринариялық бақылауды өте қиындатады.

Нарықтық экономиканың қазіргі уақытында өсімдік шаруашылығындағы міндетті сақтандыру саласында заңнамалық базаның бар болуына қарамай олардың іс-қимылдары орынды дәрежеде мүлдем ыңғайлы емес болады.

Қорыта келе, мемлекет тарапынан жасалынатын аграрлық саладағы тауар өндірушілерді қолдау шаралары агроөнеркәсіптік саланың қарқынды дамуына септігін тигізіп, мемлекетіміздің азық-түлік қауіпсіздігін нығайтады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Есполов Т.И. АПК Казахстана: ресурсное развитие. -Алматы: Ғылым. 2001, 248 с.
2. Ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің қаржы қаражаттарына, сондай-ақ, лизинг негізінде технологиялық жабдықтарға деген қол

жетімділігін қамтамасыз ету арқылы республиканың аграрлық секторының дамуына қолдау жасау. «ҚазАгроҚаржы» АҚ// www.kaf.kz

3. Аграрлық сала мемлекет қамқорлығында//http://i-news.kz/news/2011/12/12/6190805-agrarlyk_sala_meleket_kamkorlygynda.html
4. Қазақстан цифрларда. Статистикалық жинақ. Алматы: ҚР статистика Агенттігі. 2013-2019 жж.

№8 СЕКЦИЯ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МАМАНДЫҚТАРДЫҢ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ:
ҚАЗІРГІ УАҚЫТ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАСЫ

СЕКЦИЯ №8
ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ:
НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

SECTION №8
DEVELOPMENT OPPORTUNITIES OF THE CREATIVE SPECIALTIES:
PRESENT AND FUTURE

БОЛАШАҚ МУЗЫКА МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ХОРҒА
АРНАЛҒАН ШЫҒАРМАЛАР АРҚЫЛЫ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Алиева А.К., Әліпбай А.
arajlym.alieva.79@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Мемлекетіміздің 2030 жылға дейінгі стратегиялық халқымыздың рухани ғылыми және шығармашылық қабілеті жоғары болған жағдайда ғана Қазақстанның дамуындағы ұзақ мерзімге межелеген мақсаттарға жетуге болатындығын айқындап берді. Білімнің айрықша басымдылық алуы қазіргі қоғамдық прогрестің заңдылықтарынан туындайды. Өрісі биік білімдар адамдар мемлекеттің экономикалық даму деңгейін анықтайды. Қазіргі кездегі ғылым мен техниканың жедел дамыған уақытында құзыретті тұлғаны қалыптастыру қажеттілігі туындап отырғаны бізге мәлім.

Қоғам адамның құзыреттілік көлемін қамтамасыз етпейінше, ешқашанда рухани және материалдық бай бола алмаймыз. Сондықтанда болашақ мұғалімдерді шығармашылық тұрғысынан жетілдіру, өмірдің ең биік әсемдігін, көркемдігін сезіну, қабыл алу, олардың рухани мәдениетін нақтылау, білімін, шығармашылық қабілеттерін, құзыреттілігін дамыту мәселесі қазіргі кезде жалпы мемлекеттік міндеттер деңгейіне көтерілді [1].

Ендеше алдағы уақыттың өткен күннен де шуақты өтуіне дәнекер болып, білім алушыларды болашаққа жетелейтін ықпал білім мен дағдыға тән. Еліміздің болашағы бүгінгі жоғары білім алып жатырған жастарымыздың қолында. жастарға талап қойып, олардың туа біткен қабілеттерін нақтылап, соған мақсаттап оқыту - бүгінгі таңда өзекті мәселеге айналып отыр.

Басты мақсат - әрбір білім алушыға білім, дағды мен мәдениеттің негізін беру және олардың дамуына ыңғайлы жағдай жасау.

Қазіргі таңда егеменді елімізде білім берудің жаңа жүйесі, бағыты қолданылып, әлемдік білім беру кеңістігінде бағыт алынуда. Себебі, білім берудің мазмұны жаңғырып, жаңа көзқарас, жаңа байланыс пайда болды [2]. Білім кеңістігінде жаңғырту - мұғалімнің қажымас ізденімпаздығы мен шығармашылығының жемісінің арқасы. Әрбір студенттің қабілетіне байланысты білім беру, оның дербестігін, ізденімпаздығын, шығармашылығын дамытуды жүзеге асыратын жаңартылған, жаңғырған педагогикалық технологияларды меңгеруге зор бетбұрыс жасалуы қажет. Себебі, мемлекеттің бүгінгі білім стандарты оқу үрдісін ұйымдастыруда оқытудың тиімді әдіс - тәсілдері мен құралдарын ұтымды пайдалануды міндеттейді және қолданады.

Қоғамдағы ортаның ілгерілеу түрлерінің дамытушылық жұмысының, кәсіби құзыретті маман қалыптастыруға ұлттық моделін дамытуына, бағыт алу сияқты мақсаттардың орындалуы анықталып отыр.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің мақсат - міндеттері жалпыадамзаттық қағидалар, ғылым мен білім және практикалық жұмыстардағы жеткен биігі адамзатты дамытуға, шыңдауға сонымен қатар қалыптастыруға бағытталған құнды байлыққа жетелеуге жағдай жасақтап, қазіргі заман технологияларымен қатар оқытудың, сонымен бірге мамандыққа тікелей бағыт алу бағдарламаларының бағытының күнде өзгеріп құбылып отыратындығын оның тез бейімделуін алға тарта отырып қажет ететін қашықтықтан оқыту, кредиттік оқыту және ақпараттық коммуникациялық технологияларды енгізу, қолданысқа алу» деп атап көрсеткендей қазіргі кезеңде әрбір мұғалімнің болашаққа жоспарлап қойған негізгі мақсат - міндеттерінің бір түрі - білім алудың жаңа әдіс пен тәсілдерін ұдайы жанартып және әртүрлі музыкалық педагогикалық ақпараттық технологияларды игеру [3, 5-б.].

Қазақ халқының жерінде ағартушылық идеаның байрағын бірінші рет көтерген А.Құнанбаев пен Ы.Алтынсаринның ой пікірлерінде мұғалім, ұстаз туралы ойлары айқын орын алады. А.Құнанбаевтың «Адам баласы көзімен көріп, құлақпен естіп, қолымен ұстап, тілімен татып, мұрнымен иіскеп тыстағы дүниеден хабар алады», «адам баласы туа есті болмайды. Естіп, ұстап, татып, ғұламалардың айтқандарын есте сақтап қана естілер қатарында болады» деген көзқарасынан біліктілігі мен дағдысы, мақсаты айқын, жетілген кәсіби құзыретті маман даярланатындығын тұжырымдаймыз.

Жалпы алғанда, мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі оның жан - жақты білімі, кәсіби шеберлігі, білімді меңгерудің жаңа әдістерін үйренуімен айқындалады. Мұғалімнің көп бағыттылығы, білімі, дағдысы шығармашылық қабілеті өте жоғары болса, оның құзыреттілігі де қабілеті де жоғары болары сөзсіз. «Құзыреттілік» - адамгершілік тұрғыдан, әлеуметтік - экономикалық тұрғысынан және психо - педагогикалық түрлерін игеруі, жұмысты болған жағдайларға

икемдеулері, шешім қабылдауға деген ынтасының дайындығын бағалайды. Сонымен қатар сабақ үстінде тиімді әдістер орындай отырып, тәжірибелік әдістерді пайдалануға нұсқау жасайды. Бұл жерде педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Ресей Федерациясының еңбек сіңірген ғылым қайраткері Т.Браже: «Құзырлылық - тек кәсіби білімі емес, тұлғаның жалпы мәдениеті мен шығармашылық әлеуетін дамыту қабілеті» дейді. Қазіргі таңда мұғалімнің шығармашылықпен жұмыс жасауы үшін кәсіби біліктілігі болуы аса қажет. Әдістемелік – дағдылармен қатар жұмыстарды саралап, шығармашылық ойлау қабілеті жоғары білім алушыларды тәрбиелеу мақсатында біліктілігін арттырғаны дұрыс. Психологиялық - педагогикалық тұрғыда сауаттылығын арттырып, меңгеріп, құзырлылық ұстанымдарының ережелерін ескеруі тиіс.

Болашақ маманның құзыреттілігін қазіргі таңда жұмыстың қай саласы болса да, демек маман өзінің бағытында ой - толғамын нығайтуын, кәсіби шеберлігін, бойындағы білімін қолдану ғана емес, үнемі сұранысқа ие болатындай ізденіс үстінде болуға талап қояды. А.Ф. Присяжная педагогика ғылымының құзыреттіліктің қасиетіне - жеке тұлғаның бір мақсаттағы түрлері мен оның нақтылығын айқындайтынын айтады. Жалпы педагогика саласында «Құзыреттілік ұғымы - қазіргі кездегі тұлғаның субъектілік тәжірибесіне бөлек көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым «құзыреттілік» тұрғысынан Қ.Құдайбергенова қарастырды.

Құзыреттіліктің латын тілінен аудармасы «competens» белгілі сала бойынша жан - жақты хабардар білгір деген мағынаны мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді» деп көрсетеді [4, 30-б.].

Б.Тұрғынбаева бұл жайында «... адамзат өзінің әрекеті арқылы білген практикалық білімдерін алдағы уақыттағы мәселелерін шешуде тиімді пайдалануын - құзырлылықтардың жиынтығы деп айтамыз» десе, шетел ғалымы Н.Кузьминаның ойынша «Құзырлылық - мұғалімнің өзге адамның білім алуына септігін тигізетін дағдылығы, білімділігі, зайырлығы мен беделдігі» деп тоқталып отыр.

Айта келе, кәсіби құзырлы маман ретінде өзі таңдаған мамандығының қыр сырын жақсы білетін, білім алушының творчествосына ыңғай білдіретін, жеке адами тұрғысынан жоғары, мұғалімдік дағдысы мен қимыл әрекетін бірізділікпен атқара алатын, заманауи ақпараттық коммуникациялық технологияларды игерген, өз еліміздің, шет елдік тәжірибелерді өз ісінде қолдана алатын кәсіби құзырлы маман ұстазды атап айтқымыз келеді.

Музыканың қалыптасу тарихымен көрнекті теоретик - педагогтар айналысты: О.А.Апраксина, Л.Г.Арчажникова, Б.В.Асафьев, Д.Б.Кабалевский, Э.Б.Абдуллин, сонымен қатар Қазақстандық педагог - ғалымдар М.Х.Балтабаев, Р.Р.Жардемалиева музыка оқулығының бағдарламаларының авторлары Ш.Б.Кульманова, С.Е. Еламанова тағы басқалар [5,6,7,8,9,10,11,12].

Ресейдің халық әртісі А.В.Свешникова ән өнеріне мынадай баға береді: «Ән салу ғажайып өнер. Ол ең ұлы өнерлердің бір - бірінен саналуға тұрарлық. Ән адамның жан сезімін оятып, жүректің ең нәзік қылын қозғайды және адам нені сүйіп, не нәрсеге жан - тәнімен берілсе, оның бүкіл... сезімін тудырады. Хор әні - халықтың бүкіл музыкалық мәдениетінің негізгі, музыкалық тәрбие мен тәрбие берудің ең ықпалды құралы», деп тұжырымдайды. Ал, академик Б.Асафьев айтқандай екі өнер саласы ән мен өлеңнің бірлестігінің арасында ән табиғаты өмірде кең тараған өнердің біріне айналып отыр. Ән айтпайтын, құлақ қойып тыңдайтын адам болмайды. Ән тыңдап, дауыстап айту адамға біткен табиғи керектілік.

Біздің елімізді хормен ән айту өнері халықтың сүйіп, өте назар салып тыңдайтын және өздері орындайтын, көпшілікті қамтитын өнер жанрының бірі болып табылады. Хор өнері халықтық өнер, себебі, оның негізгі басты мазмұны халықтың ойын - арманын, өмірге деген көзқарасын, жалпы өмір тарихын суреттейді, көркемдейді. Хор өнері халықтың көркем - эстетикалық тәрбиені насихаттауға үлкен орын алады. Академиялық хор дегеніміз өз шығармашылығында және орындаушылық өнерінде белгілі бір жоғары музыкалық оқу орнының ән айту заңдылықтарына сүйенеді. Академиялық ән айту әдісінің негізі - музыкалық дыбыстарды жабыңқы үнмен дөңгелектеп, өте жұмсақ, жағымды дауыспен айтуға талап қояды.

Халық хорлары өз жұмысын жергілікті жерлердің ұрпақтан - ұрпаққа келіп жеткен әншілік дәстүрге сүйене отырып, ұйымдастырылады. Сондықтан халық хорларының орындаушылық үлгісі және өзіне тән әншілер құрамы болады.

Қазіргі кезде музыка мамандарының алдында тұрған маңызды мәселелердің бірі ата - бабаларымыздай музыканың құдіретін, күшін, әсемдігін терең түсініп, бойларына рухани құндылықтарын жан азығы етіп, өмірін нұрландыруға атсалысатын музыкалық білімді мұғалім дайындау және тәрбиелеу. Ал оның негізгі мақсаты - музыканы жан - тәнімен түсіне білу.

Нақты айтсақ мұғалімнің атқаратын орны ерекше. Білім алушының тұла бойынан білім алуға деген ынта - жігерді ояту, қалаған нәрсесіне деген баланың бейімділігін анықтай алу, оның болашаққа қойған жоспарларының, айналасына көзқарасын, дүниетанымының ауқымының қалыптасуына ұстаз міндетті түрде педагогикалық - психологиялық дағдылармен, білім нәрімен сусындатуы және қамтамасыз етілуі қажет.

Қолданылған әдебиеттер :

1. Қазақстан Республикасының президентінің Қазақстан халқына жолдауы. // Егеменді Қазақстан. 2007, № 52
2. Қазақстан Республикасының Жалпы білім беретін мектептердің тұжырымдамасы. // Қазақстан мектебі, 1992. 4 желтоқсан.

3. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан - 2030». Ел президентінің Қазақстан халқына жолдауы // Егемен Қазақстан, 1998, 11 қазан
4. Музыкалық білім берудің өзекті мәселелері, Суингарина Т.М., Атырау: 2017. - 5 б.
5. Құдайбергенова К.А. Құзырлылық - тұлға дамуының сапалық критерий // Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы: 2008. - 30 б.
6. Апраксина О.А. Методика музыкального воспитания в школе. - Москва: 1983. - 224 б.
7. Кабалевский Д.Б. Педагогические размышления. - Москва: 1986. - 142 б.
8. Балтабаев М.Х. Педагогическая культурология. – Алматы: 2000. - 268 б.
9. Абдуллин Э.Б. Теория и практика музыкального обучения в общеобразовательной школе // Пособия для учителя. - Москва: 1983. - 112 б.
10. Кульманова Ш.Б. Теория и практика воспитания младших школьников средствами казахской народной музыки. - Алматы: 1999. - 361 б.
11. Арчажникова Л.Г. Профессия - учитель музыки // Книга для учителя. Москва: 1984. - 111б.
12. Москва: 1984. - 111б.
13. Асафьев Б.В. Избранные статьи о музыкальном произведении и образовании. Москва – Ленинград: 1965. - 150 б.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІГЕ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ЗАҢДЫЛЫҚТАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МЕН СПОРТ САЛАСЫНДА ҚАРЖЫЛАНДЫРУ КӨЗДЕРІ

Бекмаганбетов О.А., Ізтұрған Н.К.

oktyabr0683@mail.ru

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Өзектілігі: Қай салада болмасын қызмет атқарып тұрған әрбір саланың күтілетін нәтижесі болады. Дәл сондай біздің нәтиже – бұл, оқытушы еңбегінің нәтижесі, оның қызметінің заттық, рухани, ақпараттық немесе белгілі бір атақ-жетістіктер түрінде көрсетілуі, бүгінгі күндегі нарықтық қатынастардың күн талабынан туындайды. Қазақстан Республикасында нарықтық жағдайдағы дене шынықтыру мен спорт саласындағы экономикалық қатынастарды дамыту, аса күрделі маңызға ие болып келеді, осы өзекті мәселенің шешілуі көптеген қаржыландыру көздерін тиімді жолға бағыттайды. Сонымен қатар мемлекеттік, комерциялық қатынастарды қоса алғанда, дене шынықтыру мен спорттағы көрсетілетін қызметтердің сапасын жоғарғы деңгейге көтерері күмәнсіз.

Әлеуметтік-заманауи заңдылықтарға байланысты бәсекелестік дамулар «дене шынықтыру және спорт» саласының өнімі ретіндегі әдістемелік негізінде Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-экономикалық, әлеуметтік және саяси модернизациялаудың жеделдету жолында» баяндамасының құрылымынан туындаған [1], және де [2], [3] білімді гуманизациялау мен құрастырылуларына; сондай ақ, басқалардың осы саласының экономикасын негіздеудегі ғылыми құрастырылуларының жүйелі реттелулеріне байланысты тұжырымдарға сүйенген.

Бұрынғы Кеңес кеңістігінде алғашқы еңбек 1996 жылы, осы мәселе бойынша тұжырымдарды [4] қарастырғанын ескерген жөн, онда спорттық маркетингтің дамыған шет елдердегі аталған саладағы негіздері және оның құрылымдық бөлшектері, демеушілікті ұйымдастырудың кейбір сұрақтары, лицензиялау мен спорттық әрекеттерді жарнамалау келтірілген.

Жұмыстың негізгі мақсаты: Заманауи заңдылықтарға байланысты бәсекелестік дамулар жолында «Дене шынықтыру және спорт» саласының қызметтерінің қазіргі нәтижесінде әлеуметтік желіне тиімді қолдану арқылы, белгілі бір бұқаралық-спорттық іс-шараны іске асыру барысында табыс көздерін табуға болатындығын анықтау.

Дене шынықтыру және спорт саласында қызмет көрсету түрлері еңбек өнімі ретінде қарастырылады, яғни ол заттық формағы ие болмайды, бірақ материалдық қызметтерге спорттық құрылғыларды және де жоғары дәрежелі спортшыларға арнайы өнімді тауарлар шығару және т.б. жатады.

Дене шынықтыру және спорт саласындағы экономикалық қатынастарды дамыту тұжырымдарын жинақтау, жинақталған заңдылықтар мен мәліметтерді талдау, экономикалық әдістермен бақылау және әдебиет көздеріндегі осы тақырыптың ашылуы мазмұндарын айқындау. Сол себепті, «дене шынықтыру мен спорт саласының қызметтері адам еңбегінің нәтижесі, оны тұтынатын көпшіліктің әлеуметтік-экономикалық дамуына байланысты. Бұл жағдайда өндіру нәтижесі және объекті болып табылатын - зат, яғни тауар. Бірақ бұл тауар өте қатты индивидуализацияланған және оның еңбегінің көрінісі, оның қолданушыларының тек қана жеке басының талаптарын қанағаттандырады. Қызмет түрінің басым көпшілігі дене шынықтыру және спорт саласындағы құрастырылатын және пайдаланылатын әлеуметтік мәдени - қызметтерге нақты жатады. Мысалы; егер өз командасын қолдаушылар сол команданың қатысуымен болатын ойынға барады, ал егер ол команда басқамен ауыстырылса бұл әрекет басқаша сипат алуы мүмкін. Яғни, дене шынықтыру мен спорттық жарыстарда көріп тамашалаушылық, сауықтырушылық, кеңесшілік қызметтерін көрсету технологиясы және т.б.

Осындай жұмыс түрлерін тұтынушымен арадағы тығыз қарым қатынасты төмендегідей ажыратуға болады.

1. Сапаның тұрақсыздығы. Әлеуметтік - мәдени қызметтер сапасы, оларды қамтамасыз ететін жер, уақыт және басқа факторлардың аумағында жинақталуы. Мысалы; спортшылардың жеткен жоғары нәтижелері көптеген жағдайда ауа райына, спортшылардың өз денсаулық жағдайына және спорттық бәсекелестіктердің деңгейіне т.б тәуелді болады. Көрсетілімдегі жеткен спорттық нәтижелер өз алдына қызметтің жалпы сапасына әсер етеді.

2. Сақталмаушылық Әлеуметтік - мәдени қызметтерді белгілі бір уақыт аралығында сақтау мүмкін емес. Жанкүйер, егерде спорттық жарыстарға жеңілдетілген түрде билет алып, оған да уақытында бара алмай қалса, келесіде ондай қызмет түрімен бару мүмкіндігі оған қайтып берілмейді.

«Дене - шынықтыру және спорт» саласының қызметтерді өндіру және қолдану ерекшеліктерін қарастыра отырып, осы үдерістердің бәрі материалдық қызмет етуді қолдану және тауарлармен байланысты екенін ескеру керек. Мысалы: жалға алу, спорттық жабдықтарды жөндеу, құрылымдар және т.б спорттық киімдер және аяқ киімдер, басқа да жабдықтар. Көрсетілген материалдық қызметтер және тауарлар өз алдына дене тәрбиесінің өнімі болып табылмайды, бірақ олардың қатысуынсыз әлеуметтік - мәдени қызметтерді елестету мүмкін емес. Сондықтан, әлеуметтік - мәдени қызметтер, материалдық қызметтер және тауарлар бір жиынтықта қолданылады, осыған байланысты материалдық емес қызметтерге сұраныстың өсуі, әрине бұл жағдай өз алдына материалдық емес қызметтер мен тауарларға сұраныстың өсуіне алып келеді.

«Дене - шынықтыру және спорт» саласының өнімі туралы толық сипат қалыптастыру үшін, алдыңғы қатарлы шетел мамандарының ойларын келтіруімізге болады. Сонымен, Ұлыбритания мамандары [5] спорт саласының өнімін, сайыс, көңіл көтеру ретінде сипаттайды, басқа сөзбен айтсақ, олардың ойынша, бұл сала өнімі қызықты сипатымен ғана шектеледі екен.

<p>1. Германияның ірі маманы Хунтман К. - керісінше пікірмен негізделген көзқарастарды ұстанады. Ол, дене шынықтыру және спорттық ұйымдар саласын, өзіндік өндіріс орны ретінде қарастырады және де, ол бұл сала өнімін тауармен сипаттайды, ал тауарды осы түсінікте кең түрде қарастырады, оған «спорттық сайыстардың» түр - түрін біріктіреді.</p>	<p>2. Ал, Франция мамандары бұл сала өнімінің айқындамасына кешенді түрде қарайды және олардың сипаттамаларында спорт саласындағы тауарлар, қызықты көріністегі қызметтер, ақпараттық қызметтер мен мамандар т.б сияқты бейнеленеді. (кәсіби спортшылар, бапкерлер және т.б.)</p>
---	---

«Дене - шынықтыру және спорт» саласындағы ұсыныс әртүрлі дене шынықтыру мен спорттық мекемелердің санымен тікелей байланысты және көптеген жағдайда жоғарғы және орта білімді мамандардың болуымен, дене тәрбесінің және – спорттық құрылыстар жүйесінің дамуымен, қаржыландыру мүмкіндігімен және тағы басқадай жағдайларға да байланысты. Ал осы, саладағы нарығында белгілі қызметті өндірушілер арасындағы бәсекемен қатар, басқа қызметтерді де қолданушылардың бос уақыты үшін бәсекелестік болады. Жинақталған сұраныс - дене шынықтыру және спорт саласында, осы саланың қызметін тұтынуды қажет ететін бағасыз негізгі көрсеткіштермен, яғни халықтың негізгі санымен, оның табысы және уақытының болуымен анықталады.

Қазіргі уақытта нарықтық экономикалық қатынастардың қалыптасуымен және жұмыс орындары үшін бәсекелестіктің пайда болуымен, мемлекеттік бөлудің болмауы және өздігінен жұмысқа тұру қажеттілігіне байланысты дене

шынықтыру саласындағы мамандардың белсенді өмірлік ұстанымының мәселесі бұрынғыдан да маңызды болуда. Нарықтық экономикаға өтуге байланысты мемлекеттің спортқа деген көзқарасы бірден тез өзгерді. Бұл жерде жеке кәсіпкерліктің өзара қатынасының нәтижесі батыс елдерінің спорттық құрылымдарымен қатар біздің қазақстандық заңнамалар және спорт үшін жеткілікті пайдалы болуы шарт.

Дене шынықтыру және спортты дамытуда спорт ұйымдарының, спорттық құрылыстар, спортшылар және спорт демеушілерінің салық салу мәселесі маңызды мәнге ие. Қазіргі уақытта Ресей, Украина, Қазақстан және ТМД-ның басқа елдерінің салықтық заңнамалары бұл проблеманы шешуге қабілетті емес. Сонымен қатар батыс мамандары спортты құқықтық реттеу күрделі мәселелердің бірі деп санайды. Олар субъектілерді қанағаттандырып ғана қоймайтын, сондай-ақ спортшылар шеберлігінің өсуіне, демеушілер мен көрермендер назарын аударуға ықпал ететін құқықтық қатынастардың жүйесін жасау қажет деп санайды.

Бұл құқықтық нормалардың экономикалық талдауы кейбір акценттерін қоюды талап етеді. Пайданы алуда коммерциялық ұйымдардың мүдделілігін және мұндай мүдделіліктің коммерциялық емес ұйымдарда болмауына қарсы қою қате болар еді. Мемлекет әртүрлі нысанда кәсіпкерлік қызмет субъектілерін оны құру және жұмыс істеуінің барлық кезеңдерінде бақылауды жүзеге асырады. Мұндай бақылау функциясын арнайы уәкілетті органдар орындайтындығы заңды іс.

Кез келген спорт ұйымдарының қызметін құқықтық реттеудің негізгі құжаттары болып, егер мұндай қабылданған болса ұлттық спорт заңнамаларында бекітілген ережелер мен елдің ішкі заңдары мен осы және жоғары тұрған ұйымдардың Жарғысы табылады. Спорт жөніндегі 30-дан астам елде жүргізілген заңнамалық актілердің талдауы кейбір жалпы сәттердің болатынын көрсетеді. Бұл заңдарда спорт көптеген елдер үшін өмірдің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатындығын куәландырады.

Қорытынды. Заманауи білім беру үрдісінде әлеуметтік желілер түрлерін тиімді пайдалану негізінде, еліміздің нарықтық жағдайларын ескере келіп, дене шынықтыру және спорттың экономикалық қатынастарын жетілдіруді ғылыми түрде негіздеу. Сонымен қатар, аса күрделі мәселенің құрастырылмағандығы, осы салада кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік бақылау мен құқықтық реттеу мәселелеріне нақты қажеттілік барлығын айқындады. Сондықтан, спорт пен дене шынықтыру саласын дамыту әрекеті, сондай-ақ көптеген елдерде клубтар, ассоциация мен федерация мүшелерінің санының өсуі, мемлекеттің императивті міндеті ретінде қарастырады. Оны орындау үшін әрбір елде әкімшілік органдар құрылады. Көптеген елдердің ішкі спорттық құрылымдары өте ұқсас болады. Олардың ұйымдастырушылық құрылымы пирамида түрінде болады. Көп жағдайда федерацияға енетін спорт клубтары және ассоциациялар жатыр, ал соңғылары ұлттық спорттық немесе олимпиадалық комитетімен бірге топтасады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Назарбаевтың Н.Ә «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси модернизациялаудың жеделдету жолында» Астана: Ел Орда 2005.
2. Слостенин В.А. Білімді гуманизациялау мен құрастырылулар //Народное образование. -2001. 24 желтоқсан.
3. Оразалы С. Что делать для восстановления экономики Казахстана. - Алматы, 1998. «Санат».
4. Гусков С.И. Маркетинг 1995. - М., 1992. 5. Curry T.J. Jioly R.M. Sport Intern, 1994 №12, p.4.

МЕКТЕПТЕГІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПӘНДЕРДІҢ АЛАТЫН ОРНЫ, «ДИЗАЙНЕР» МАМАНДЫҒЫНЫҢ БОЛАШАҒЫ

Талғатқызы А.

Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялық жүйелер университеті

Шығармашылық мамандықтар десе есімізге бірден сурет, ән, би, күй тағы сол сияқты түрлі өнерлер түседі. Мен бүгінгі мақаламда осы туралы тереңірек зерттеп, осы мамандықтардың болашағы туралы сөз қозғап өткім келеді. Жалпы біздің елімізде барлығы бар және мейлінше дамып жатыр. Қазіргі жастар қай бағытқа барғысы келседе жол ашық. Тіпті жан – жақты болып, барлығын үйренгісі келеді. Бұл кәдімгідей қуантарлық жағдай. Неге десеңіз, болашақ жастардың қолында, егер біздің елімізде білімді, дарынды, қабілетті жастар көп болса әлемдік деңгейде біз ойып тұрып орын алатынымыз сөзсіз. Тек шығармашылық мамандықтар жәй әуесқойлық деңгейде дамып, әрі қарай шыңдалмай сол деңгейде тоқтап қалмаса болғаны.

Енді мен өзімнің қазіргі оқып жатырған Дизайн мамандығына оралайын. Жалпы Дизайн дегеніміз – көркем сурет және сәулет өнерінің өнеркәсіп бұйымдарының ең үздік үлгілерін жасау және заттық ортаны үйлестіру шараларын қамтитын бағытының атауы. Дизайн қызметінің ерекшелігі – әсем әрі көркем жасалған тұтыну заттары мен бұйымдардың қоршаған ортаға лайық үйлесімін жүзеге асырып, ұдайы олардың жаңа үлгілерін ойлап табу. 1928 ж. АҚШ-та пайда болды. "Дизайнер" термині 1600 жылдарға жатады. Қазіргі уақытта біз үй құралдарының тек жақсы жұмыс істейтініне ғана емес, үй ішіне үйлесімділігіне де мән беріп жатамыз, сондықтан дизайн - қазіргі тауарларды шығарудың маңызды қасиеті. Терминдік атауы жаңа болғанымен, оның негізі ерте замандарда-ақ қалыптасқан. Мысалы, қазақ халқының қолөнер бұйымдарының (қобыз, домбыра, сандық, ожау, торсық, қару-жарақтар, сәндік әшекейлі бұйымдар, т.б.) қайталанбас түрлері этнодизайндық үлгіде жасалған. Безендіру

өнерінде де дизайнның әдіс-тәсілдері мен тәжірибесі кең қолданылады. Дизайн өнері заман талабына орай үнемі өзгеріп, дамып отырады. ТМД елдерінде, соның ішінде Қазақстанда дизайн өнері 1960 жылдан бастап жүйелі түрде қалыптасып, дами бастады. 1987 ж. Қазақстан Дизайнерлер одағы құрылған. Дизайн өнері қазіргі өскелең тұрмыстық жағдайлар мен талап-сұраныстарға байланысты жаңа сипаттарға ие болуда. Жарнама, плакаттар, кітап безендіру, өндіріс бұйымдарын жасау, жиһаз бұйымдарының жаңа үлгілерін өмірге әкелу, т.б. қазіргі заманғы кәсіптердің дамып-жетілуі дизайн өнерімен тығыз байланысты. Ұлттық этнодизайн да өзіндік қолтаңбасы бар өнер ретінде заман талабына сай даму үстінде. Біздің елімізде де танымал дизайнерлер бар. Мысалға:

Берік Ысмайлов. Отандық сән әлемінде ерекше көзге түсіп жүрген дизайнердің бірі Ая Бапани. Табысты отандық дизайнердің бірі де бірегейі –Тек қана Қазақстанда ғана шектеліп қана қоймай, шет елдерде де «Aida KaumeNOVA» маркасымен брендті киімдер шығарған атақты Айда Кауменова. Ерекше сән үлгісімен танылып жүрген жас дизайнерлердің бірі-Салтанат Баймұхамедова. Сәнді киім үлгілерін тігіп жүргеніне 10 жылға жуықтаған, енді қана танымал бола бастаған Камила Курбани және т.б.

Сәулет дизайнерлерінен: Акмурза Рустембеков, Болат Куспанғалиев, Тохтар Ералиев, Серик Рустамбеков айтуға болады.

Жалпы шығармашылықты кішкентай кезден, балабақшадан басталады десек қателеспейміз. Бала өз ойын қарындаш пен қағазға шимайлау арқылы білдіре бастайды. Ал мектеп жасындағы бейнелеу өнері сабағында түстерді ажырата біліп, бір – бірінің сәйкестілігін сол жастан бастап үйрене алады. Бұрынғы кезде мектепте бейнелеу өнері, музыка сабағына, еңбекке баулу пәніне жеткілікті көңіл бөлінетін еді. Сол кезде оқушының қай өнерге қызығушылығы, икемі бар екені анықталып, әрмен қарай өз қабілетін шыңдау үшін, өнер мектептерінде білім алды. Ал оны жоғары оқу орындарында ары қарай дамытып, шығармашылық мамандығын игеріп кетуіне үлкен көмегі болды. Бүгінгі таңда мектептерде бейнелеу, еңбекке баулу пәндері біріктіріліп, көркем еңбек болып кеткені, сызу пәнінің мүлдем өтпеуі мені қынжылтады.

Бүгінгі заман интернет, техниканың заманы. Қолыңда ұялы телефоның, компьютерің болмаса ешбір жұмыс жасай алмайтын дәрежеге жеттік. Сол сияқты дизайн саласындағы жұмыстарда электронды түрге ауысқан. Қазіргі дизайнерлер арнайы компьютерлік бағдарламалар қолдану арқылы көптеген мүмкіндіктерге ие. Қазір компьютер білмесең еңбек нарығында сұранысқа ие болу қиын. Интернет жүйесі, компьютерлік бағдарламалар үйден шықпай ақ әлемнің кез келген жерімен байланысып жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Өзіңе қажетті эскиздер, тіпті дайын үлгілерді де таба аласыз. Бұл бір жағынан жақсы, бір жағынан жаман жағдай. Өйткені көбіне маман біреудің жұмысын көшірумен әуестеніп кетіп, өз қиялың, мүмкіндігін шектеп алуыда кездесіп жатады. Сонымен қатар Дизайнердің ой, қиялын компьютермен дәл беру қиынға соғады. Мысалға

аяқ астынан келген ойды тез арады қарындашпен қағазға түсіріп, эскизін жасай білу, оған сулы бояумен түстер бере білу көп артықшылықтар береді. Ол үшін динзайнер сызу, сызба геометриясы, перспектива заңдылықтарын, тұстану, кескіндеме, графика сияқты пәндерді жетік меңгеруі тиіс.

Бүгінгі күнде дизайн мамандығы керек пе? Оның алатын орны қандай? Осы секілді сұрақтар бізді ойландырады. Иә, әрине дизайнер керек. Үстіндегі киіп жүрген киімнен бастап, тұратын үйің, мінетін көлігің, қаладағы түрлі ғимараттар барлығы алғашында дизайнердің эскизі болып дүниеге келеді. Өзіңнің тұратын үйің әдемі болғанын қалайсың, бірақ онымен айналысуға уақытыңда жоқ, білімінде жетпейді. Осындай жағдайда дизайнердің көмегіне жүгінесіз. Қазіргі өмірде дизайнерлердің алатын орны ерекше. Әдемі, ерекше, қайталанбастай киініп жүргісі келетін адамдардың көпшілігі әдеттегідей танымал дизайнерлердің көмегіне жүгінеді. Қазіргі адамдардың бос уақыттары жоқ, өмір ағымы өте тез, жұмыс бастылық. Сондықтан адамдар ұсақ-түйектен бастап, өзі тұратын үйінің іші-сыртына дейін, жиһаз орналастыру т.с.с. шаруаларды дизайнерге тапсырады. Қазір дизайнерлерге тапсырыс көп түседі. Ал болашақта одан сайын артып, болашағының зор екенін айқындайды. Дизайнерлердің ішінде де ең мықтысы озып шығып, өз туындыларын әлемдік деңгейге жеткізіп, танымал қылады. Ал өз жұмысына немқұрайлы қарайтындар, сол қалпы артта қалып жүреді. Қазір заман білімділерді қажет етеді. Сондықтан мейлі қандай мамандық болса да, барлығында озып шығуға, өз жұмысыңның жемісін алуға тырысу керек. Бұл менің өз пікірім.

Ал, ендігі мәселе осы Дизайнердің елімізде болашағы бар ма? Қазір соны талқылаймын.

Мен үшін дизайнердің болшағы бар секілді көрінеді. Дарынды жастар қосылып, болашағын зор қылуы мүмкін. Ол үшін тек сенім мен қолдау керек. Әр дизайнер өзінің қиялындағын, нәтиже қылып шығарса, одан сайын шабыты ашылып, талай биіктерден көрінеді. Тек еліміз оларды қабылдай біліп, қолдау көрсетсе, жағдайлары жасалынса деймін. Менің ойымша сонда ғана халық оларды көзге іліп, Қазақстанда да білімді, өнерлі жастар бар екенін түсінеді. Тағы бір айта кететін жайт. Дизайнерлер өте білімді, компьютер бағдарламаларды өте жақсы игерген болуы қажет. Тапсырыс берушіге тез әрі сапалы қайталанбас ерекше дүниелер ұсына алатын дизайнерлер әрқашан сұранысқа ие болады. Менің осы айтқандарым бір күні орындалады деп сенемін. Біз әлі талай шыңдардың төбесінде жарқырап тұрамыз. Өнерде шекара жоқ. Оған дарындылығымен, еңбекқорлығымен, жан-жақтылығымен, қарапайымдылығымен, мідениеттілігімен қазақ елін әлемге танытып жүрген Димаш Құдайбергеновтің жетістіктері дәлел.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Ана тілі газеті, 2017.
2. Дизайн тарихы, Н.М. Сокольникова.

3. Философия дизайна, Т.Ю. Быстрова, 2015.

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Кумарғалиев Ж.Х.

МАЗМҰНЫ

№6. СЕКЦИЯ

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1	Аяпбаева Н.А., Жеңіс Ш.А. Қазақстан аймағындағы ақбөкендер (<i>saiga tatarica</i>) санының динамикасы.....	3
2	Беркалиева К.Б. Проблемы энергии будущего Казахстана.....	7
3	Бегалыева Н.К. Жаратылыстану ғылымдарының өзекті мәселелері.....	10
4	Досжанов Ж.А. Ауаның құрамындағы хромның әсері және оны анықтау жолдары.....	13
5	Ерекешова Г.А. Органикалық қалдықтарды компостау.....	16
6	Есениязова Н.М. Химия сабағында виртуалды зертхананы қолданудың онлайн біліп беру жүйесіндегі қажеттілігі.....	20
7	Жусупова А.А. Проблема нехватки питьевой воды.....	23
8	Қуан А.А. Йогурт өнімдерін алуда қолданылатын отандық «YOGURT IMMUNITY» және шетелдік «ЙОГУРТ ИММУНО» ұйытқыларын салыстырмалы талдау.....	26
9	Кушекбаева А.Б. <i>AMARANTHUS</i> , <i>CELOSIA</i> түрлерін жылыжайда отырғызу ерекшеліктері.....	31
10	Макуева Б.М. Энергетикалық құндылығы жоғары жемістерден шоколад алудың биотехнологиялық әдістері.....	35
11	Нұрсұлтанова А.Б. Химия-экологиялық мазмұндағы есептерді шығарту.....	40
12	Садықова С.Ә., Жолдасбаева У.П. Жабық топырақ жағдайындағы көкөніс дақылдарының негізгі зиянкестері.....	43
13	Сансызбай А.С. Диатомит шикізаты мен бұрғылау шламын жоғары температураға төзімді кірпіш алуда пайдалану.....	47
14	Сапарбаева Н.А. Іле алатауындағы сирек кездесетін <i>RHODIOLA ROSEA</i> -ның (<i>CRASSULACEAE</i>) биоэкологиялық ерекшеліктері.....	51
15	Сапарбаева Н.А. <i>RHODIOLA ROSEA</i> -ның (<i>CRASSULACEAE</i>) биологиялық ерекшеліктері.....	55
16	Сериккалиева Д.С., Мырзахметқызы Т. Ырғыз-Торғай резерваты - ақбөкендердің бетпақдала популяциясының мекені.....	58
17	Телеуов А.Н., Бекбаулина Н.С., Есекенова А.К. Техническое состояние контейнеров для сбора и хранение опасных коммунальных отходов города Актобе.....	61

18	Туремуратова С.Х. <i>BEGONIA SEMPERFLORENS</i> өсімдігінің вегетативті көбею жолымен өсу кезеңдері.....	66
19	Умарова Т.К. Ақтөбе облысының құрғақ далалы аймағын жайылымдық ұстау жағдайында көшім жылқы тұқымы биелерінің сауын топтарының сүт өнімділігі.....	70

№7 СЕКЦИЯ

ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКА, БАСҚАРУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

1	Абдиккаримова А. Мақсатты шығындардың басқару есебінде жүргізудің алғы шарттары.....	76
2	Абдолова.Ж.Н. Қоршаған орта және өңірлердің тұрақты дамуы: ХХІ ғасырдың геоэкологиялық проблемалары.....	81
3	Абилқайыров Ш. Основные направления и особенности предупреждения правонарушений в сфере бытовых отношений.....	86
4	Ахетова А.А. Жергілікті бюджет шығындарын талдау.....	91
5	Әмітжан З.А. Республикалық бюджет кірістерін талдау.....	96
6	Байканова А.Ж. 2015 жылғы судьялық этиканың жаһандық кодексі: кейбір негізгі ережелерінің сипаттамасы.....	100
7	Бесжанов Ж. Өндіріс және тұтыну қалдықтары.....	107
8	Бодыкова К. Б. Моноқалалардың қалыптасу тарихы.....	110
9	Даулетбаев Ж.Б., Иманбаева З.О., Жүнісов Б.А. Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлық, оның себептері.....	113
10	Ерсайынова А. Е. Қазақстанның халықаралық саудадағы орны.....	117
11	Есенгали А.А., Иманбаева З.О., Бухарбаев Ш.М. Төлем жүйелерінің қалыптасу алғышарттарын зерттеудің қажеттілігі.....	120
12	Есенгали Н.С., Иманбаева З.О., Бухарбаев Ш.М. Қазақстандағы депозиттік саясаттың қалыптасуы мен қызмет ету механизмдері.....	123
13	Ещанова С.У. Принцип запрещения дискриминации в системе принципов правового регулирования трудовых отношений.....	127
14	Жабаев И. Некоторые вопросы повышения доверия к сотрудникам органов внутренних дел.....	133
15	Жаздықбаева Д.П. ҚР аграрлық саланы мемлекеттік қолдау шараларын жетілдіру.....	136
16	Жумина А.Б. Нарықтағы макроэкономикалық тепе теңдік және осы салаға байланысты зерттеу жұмыстарын жүргізген екі бағыт өкілдеріне жалпы шолу.....	141
17	Жұматай К. С., Акимбердиева Д. М. Табыс салығы: салық салудағы шетелдік тәжірибе.....	146

18	Заманбек А. Проблемы правового обеспечения права собственности на землю.....	150
19	Иманбаева З.О., Ахтан Н.Н. Ауыл шаруашылығындағы нормалау және еңбекке ақы төлеу жүйесін дамытудың негізгі бағыттары.....	154
20	Ибраева А.К. Халықаралық қауіпсіздік проблемаларымен байланысты адам қауіпсіздігі мәселелері.....	157
21	Иманбаева З.О., Орынбасар А.М., Нургалиева А.А. Как SEO повышает рейтинг в поиске GOOGLE.....	166
22	Иманбаева З.О., Саламат Б.Б., Керімбек Ғ.Е. ҚР аграрлық сала әлеуетіндегі несие беру процесінің үлес салмағы.....	172
23	Имашев Б. Банктік бизнесіндегі ақпараттық технологиялар: оң және теріс жақтары.....	179
24	Исетова А.Т. Технологии внедрения бюджетирования в производственном предприятии.....	183
25	Иманбаева З.О., Балмағанбет Б.Ж. Жастардың жұмыссыздық мәселесі..	188
26	Исибаева Е.И., Нұрыш З.З. Кәмелетке толмағандарды отбасылық -тұрмыстық саладағы зорлық-зомбылықтан қылмыстық-құқықтық қорғаудың конституциялық қағидаттары.....	193
27	Иманбаева З.О., Қабиева Г.Р. Ауыл шаруашылық саласындағы жұмыспен қамтуды мемлекеттік қолдау.....	197
28	Кадырова А. А. Мемлекеттік және квазимемлекеттік борышты басқаруды талдау.....	201
29	Кемал Ә.Н. Қазақстанның өндірістік салаларының жағдайын талдау.....	205
30	Кереева Т.М. Компанияның тиімді қызметі үшін электрондық маркетингтің қажеттілігі.....	208
31	Куваш А.А., Абылхатова Ә., Исебекова А. Қазақстанда бала тууға әсер ететін түрлі факторлар.....	211
32	Қалдыбаева А. Е. Қазақстан Республикасында қолма-қол ақшасыз есеп айырысу жүйесін ұйымдастыру.....	215
33	Құбайдолла М. Қаржы саласындағы ақпараттық технологияның дамуы..	221
34	Қыдырбаев Г. Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызмет жүйесін дамыту.....	223
35	Мурунтаева А. М. Қазақстан Республикасының электрондық үкіметінің даму жағдайы мен болашағы.....	228
36	Мухтарова С.М. Виды и содержание представительства.....	232
37	Мурзабекова А. Ж. Основные подходы к проблеме защиты служебных прав и интересов государственных служащих.....	236
38	Мыңтай Д.М. Глэмпинг - пандемия кезіндегі туризмнің жаңа бағыты.....	241
39	Наурызбеков Т. Е. История развития уголовной ответственности за воинские правонарушения.....	244

40	Наурызбекова М., Власова Д. Влияние Covid-19 на экономику Казахстана..	249
41	Niyazbaeva A.A., Ismagulov S.M. Theoretical aspects of the competitiveness of the banking sector.....	253
42	Ниязбаева А., Кереева Т. Ф.Котлердің «Маркетинг негіздері» және «Маркетинг менеджмент», Майкл Стелзнердің «Контент маркетинг. Интернет заманында тұтынушыларды тартудың жаңа әдістері» атты кітаптарына әдебиеттік шолу.....	255
43	Ниязбаева А.А., Қайратова Ж.Қ. «Эмпирикалық маркетинг», «Маркетинг негіздері», «Маркетингтегі ақпараттық технологиялар» кітаптарына әдеби шолу.....	259
44	Ниязбаева А.А., Орынбасар А. Обзор литературы по маркетингу.....	264
45	Нұрланқызы С. Адам капиталын басқару - инновациялық экономикалық жүйені дамытудағы стратегиялық фактор.....	269
46	Ойратқызы Б. Басқару есебі жүйесіндегі шығындардың негізгі терминдерінің эволюциясы және қазіргі заманғы түсініктемелері.....	275
47	Сапар Н.Т. Ақтөбе облысы бюджетінің кірістерін талдау.....	281
48	Сапарова Ә. Н., Гиляжова С.М. Ұлттық экономика, басқару және құқық мәселелері.....	285
49	Сисен А.К. Қаржылық бақылаудың теориялық негіздері.....	288
50	Тлепова Г.Б., Зинуллина А.И. Құрылыс кәсіпорындарының жаңа жағдайдағы жұмыстарының тиімділігін арттырудағы ресурстарды үнемдеу.....	291
51	Тұрғанбек Б.Б., Тұрымтай А.Е. Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы саласын дамытуда кездесетін негізгі мәселелер.....	293
52	Узакбаева А.М. Зеленое финансирование- инвестиция в будущее страны..	297
53	Хайролла Ж. Глобализация и регионализация: согласованное или противоречивое взаимодействие, поиск компромисса.....	304
54	Шадиева А.А., Жаздыкбаева Д.П. Аграрлық саланы дамытуды мемлекеттік қолдау саясатын талдау.....	307

№8 СЕКЦИЯ

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МАМАНДЫҚТАРДЫҢ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ: ҚАЗІРГІ УАҚЫТ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАСЫ

1	Алиева А.К., Әліпбай А. Болашақ музыка мұғалімдерінің хорға арналған шығармалар арқылы кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың жолдары.....	312
---	--	-----

2	Бекмаганбетов О.А., Ізтұрған Н.К. Әлеуметтік желіге және заманауи заңдылықтарға байланысты дене шынықтыру мен спорт саласында қаржыландыру көздері.....	316
3	Талғатқызы А. Мектептегі шығармашылық пәндердің алатын орны, «Дизайнер» мамандығының болашағы.....	321

«ЖАСТАР, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР»
атты студенттер, магистранттар, PhD докторанттардың,
жас ғалымдар және оқытушылардың
XVII Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ
ІІІ ТОМ
2021 жылдың 6 сәуірі

МАТЕРИАЛЫ
XVII Международной научно-практической конференции
преподавателей, молодых ученых, PhD докторантов, магистрантов и студентов.
«МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И ИННОВАЦИИ»
ТОМ ІІІ
6 апреля 2021 года

